

Інститут Кеннана
Київський проект

УКРАЇНА - ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ: людина, економіка, суспільство

Конференція українських випускників програм
наукового стажування у США

Львів, 18 - 21 вересня 2003 р.

ЗМІСТ

ВІДКРИТТЯ КОНФЕРЕНЦІЇ

<i>Марта ПЕРЕЙМА. Вступне слово</i>	4
<i>Blair RUBLE. Вступне слово</i>	4
<i>Степан ПАВЛЮК. Драматичність процесу самоідентифікації українців у сучасних умовах: влада і суспільство</i>	6

УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УМОВАХ ПОЛІКУЛЬТУРНОСТІ

<i>Наталія ВИСОЦЬКА. Конституювання ідентичності в полікультурному просторі як об'єкт теоретичної рефлексії</i>	12
<i>Ігор СОЛОМАДИН. Гуманітарне мислення у пошуках ідентичності на “болочих швах” полікультурності</i>	18
<i>Ольга ГОМІЛКО. Посттоталітарний дискурс: відмова від минулого чи попередження майбутньому?</i>	26
<i>Антоніна БАДАН. Трансформація культури і мовна комунікація в Україні</i>	30
<i>Людмила БОРДЮК. Екологія мови : український контекст</i>	35
<i>Тамара ДЕНИСОВА. Американська аранжировка української ідентичності або: ітаге України у новітній літературі США</i>	41
<i>Олена ІВАНОВА. Голокост: чи є він уроком?</i>	48
<i>Ольга ФІЛІПОВА. Як у дитинстві віддзеркалюється суспільство: порівняльний аналіз дитячої популярної культури трьох поколінь</i>	54
<i>Іванна ІБРАГІМОВА. Питання ідентичності в політико-правовому контексті</i>	61
<i>Мирослава АНТОНОВИЧ. Законодавство України щодо прав національних меншин у світлі міжнародно-правових стандартів</i>	67
<i>Сергій РИМАРЕНКО. Етнонаціональний фактор територіальних трансформацій в Україні</i>	73
<i>Віктор СУСАК. До питання про регіональні особливості політичної культури українського суспільства: схід проти заходу, захід проти сходу?</i>	75
<i>Тетяна БАЛАБУШЕВИЧ. Розмаїтість Східно-Центральної Європи і самобутність України</i>	96
<i>Олександр КОНОВЕЦЬ. Культурно-просвітницький ідеал українців: історичний досвід Галичини і Наддніпрянини</i>	101
<i>Людмила ПАВЛЮК. Етностереотипи, етнорефлексія та розвиток української ідентичності</i>	108
<i>Нелі ПОБЄДА. Моделі української ідентичності</i>	114
<i>Наталя БЕЛІЩЕР. Українська, російська і “радянська” ідентичності в сучасній Україні</i>	124

ДИЛЕМИ Й АЛЬТЕРНАТИВИ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ

<i>Антоніна КОЛОДІЙ. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри</i>	133
<i>Сергій РЯБОВ. До питання про класифікацію форм державного правління відповідно до параметрів політичної науки</i>	148
<i>Олександр ФІСУН. Альтернативи українського політичного розвитку: “переможець одержує усе”, картель чи пакт еліт?</i>	152

<i>Олена ЛАЗОРЕНКО. Політична ідентифікація і політична влада в сьогоденній Україні: ілюзії та горизонти нових очікувань</i>	<i>155</i>
<i>Володимир ФЕСЕНКО. Парти́йна система України: чинники формування і трансформації.....</i>	<i>158</i>
<i>Олександр ЗАЙЦЕВ. Українська опозиція і політична реформа.....</i>	<i>166</i>
<i>Марина ШАПОВАЛЕНКО. Несподіванки реформування політичної системи в Україні та деякі методологічні зауваження</i>	<i>170</i>
<i>Михайло КІРСЕНКО. Розбудова державних структур в Україні: традиція і перспектива</i>	<i>175</i>
<i>Сергій ФЕДУНЯК. Між Європою та Євразією: безпека України після розширення НАТО/ЄС.....</i>	<i>184</i>
<i>Олена ЯЦУНСЬКА. Вибори 2002 р. у дзеркалі регіональних ЗМІ (порівняльний аналіз преси м. Миколаєва).....</i>	<i>189</i>
<i>Михайло ГРОДЗИНСЬКИЙ. Екологічна ідентифікація України</i>	<i>195</i>
<i>Лариса КЛИМАНСЬКА. Соціальні проблеми у дзеркалі політичної символічної реальності.....</i>	<i>199</i>

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ У СВІТЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

<i>Ірина НОВАК. Сутність регіональної соціально-економічної безпеки та завдання державної політики щодо забезпечення регіонального розвитку</i>	<i>207</i>
<i>Михайло БОРИСОВ. Сучасний розвиток регіонів України та використання рекреаційного потенціалу.....</i>	<i>211</i>
<i>Ольга НОСОВА. Вплив розвитку глобальних інформаційних технологій на економіку України.....</i>	<i>213</i>
<i>Наталія МЕДЖИБОВСЬКА. Електронний уряд незалежної України: можливості і перспективи.....</i>	<i>218</i>
<i>Ольга ПИЩУЛІНА. Проблеми підвищення ціни праці в Україні та соціально-економічні наслідки вступу України у СОТ.....</i>	<i>226</i>
<i>Юрій КАЛЮХ. Сучасні тенденції розвитку малого підприємництва в Україні.....</i>	<i>231</i>
<i>Олександр ВИШНЯКОВ. Співвідношення господарського кодексу з новим цивільним кодексом.....</i>	<i>237</i>

ВІДКРИТТЯ КОНФЕРЕНЦІЇ

*Марта ПЕРЕЙМА,
заступник аташе з питань культури
Посольства США в Україні*

Шановні пані та панове, дорогі друзі!

Як заступник аташе з питань культури Посольства США в Україні, я рада вітати всіх вас – учасників та організаторів цієї конференції – від свого імені й від імені всіх моїх колег.

Тема цієї конференції надзвичайно важлива й цікава. Питання національної, культурної, політичної та економічної ідентичності надзвичайно актуальні для України – особливо зараз, коли йдеться про підписання документів, якими буде зумовлено створення єдиного економічного простору, та про інтеграцію України в євро-атлантичні структури.

Хочу відзначити, що на конференцію зібралися серйозні фахівці, які глибоко вивчають поставлені питання і можуть поділитися своїми думками і висновками або дати експертну оцінку ситуації на найвищому рівні. А ситуація не проста, і її просто-таки необхідно і оцінювати, й аналізувати.

Дуже приємно, що учасники конференції – це випускники обмінних програм американського уряду. Не маю сумніву, що ми почуємо змістовні доповіді і станемо свідками розгорнутих дискусій. Сподіваюся, що матеріали конференції невдовзі вийдуть друком, і тоді ними зможуть скористатись усі, кого цікавить проблема ідентичності України.

Ми вітаємо організаторів, які змогли іще до початку конференції випустити гарний CD-ром із доповідями; цей ресурс важливий не тільки для вас, – його будуть розповсюджувати серед ваших колег і в Україні, і за її межами.

Ще раз дякую всім вам за організацію цієї конференції і за участь у ній. Бажаю всім вам творчих успіхів.

*Blair RUBLE,
Director, Kennan Institute,
Woodrow Wilson International Center for Scholars
(Washington, D.C., USA)*

OPENING REMARKS

It's been five years since the Kennan Institute opened its office in Kyiv, not a long time. And yet, this is a period of considerable accomplishment for us, especially in Ukraine.

Your conference materials include a CD that will reveal some of what we have accomplished. As you will be able to see, this is the fourth All-Ukraine conference that we have organized for the alumni of US Government sponsored academic exchange programs. The very notion of such a conference is an important one, and I always find the opportunity to be at such a conference the strongest confirmation of what we and our colleagues in other US programs are doing is important for the future of Ukraine, and for the future of the United States.

These phrases gloss over the real accomplishment – which is the work of many, many individuals at many institutions.

To begin, I can never speak about the Kennan Institute in Ukraine without mentioning Nancy Popson, our long time Deputy Director who developed our programs here. Nancy is unable to be here – I believe that this is the first such meeting that she has missed – for a good reason – she is spending time with her newborn daughter.

Nancy's absence has meant that our other Senior Associate Margaret Paxson has stepped in and helped with our Ukrainian programming as well.

Nancy was able to do so thanks to the support of Wilson Center Director Lee Hamilton and Deputy Director Michael Van Dusen, both of whom ask that I share their warm wishes with you.

Right behind Nancy must come Yaroslav Pylynsky and Natalya Samozvanova who run our program here. As some of you may know. We lost our office in March in a rather ugly property dispute and Yaroslav and Natalya have been moving from place to place ever since. We hope to be settled into a new permanent home in Kyiv soon.

Meanwhile, I hope that you will have added appreciation as you look over the conference materials and move through the next couple of days of how much Yaroslav and Natalya have done – and how well they have done their jobs – to get all of us here today.

Yaroslav and Natalya, and all of us in Washington, depend on the advice of our Alumni Advisory Council Chaired by Oleksandr Fisun, and including Olha Phillipova, Igor Koval' and Viktor Susak. Viktor, of course, has played an instrumental role in making this meeting a success.

Beyond the immediate Kennan Institute family, I absolutely have to thank everyone at the Press and Culture Section of the US Embassy in Kyiv who have fought so hard to support this program (and it has been a fight).

Janet Demiray, Marta Pereima, and Vira Maxymova are great supporters of the Kennan Institute. More importantly, they are great believers in all of you. I would, therefore, like to acknowledge their financial support and thank them for their continuing interest and moral support of everyone in this room.

This is a conference for participants in all US Government sponsored academic exchange programs and it is difficult to think of a more important figure in making those programs a success in Ukraine than Marta Bohachevska-Chomiak. Officially, she is the Director of the Fulbright Office here. In reality, as we all know, Marta is much more. She is a powerful spirit in advancing the humanities and social sciences throughout Ukraine.

I've been speaking far too long already, but must hold your attention even longer to turn my attention to this beautiful city in which we are now sitting. None of the people whom I have mentioned could have converted the dream of holding this conference in Lviv were it not for several remarkable human beings who happen to be from Lviv.

Our academic cohosts include University Rector Ivan Vakarchuk, Institute of Ethnology Director Stepan Pavljuk, Yaroslav Isajevich, Director of the Institute of Ukrainian Studies, Institute of Historical Research Director Yaroslav Hrycak, and art historian Volodymyr Ovsijchuk – all of whose hard work and congenial support I would like to acknowledge with great thanks. The local administration – especially in the person of Volodymyr Hyrych have been warm and enthusiastic supporters as well.

As I move to closing I would like to make two observations, one more personal and the other more professional.

A couple of years ago Stepan Pavliuk hosted Nancy Popson and myself in Lviv. Many others made that trip memorable as well, but I would like to thank Stepan for his friendship and support.

He doesn't know this, but Nancy's and my experience in Lviv on those days convinced us that we absolutely had to insure that the Kennan Institute would remain active in Ukraine because of the fine scholars here, and also because of the large and profound – in the good sense that profound questions are always central to the academic enterprise – issues posed by the complex realities of an independent Ukraine.

One of those issues is the subject of this conference – identity. About two months ago, the Wilson Center and Johns Hopkins University Press published an important new book entitled *Composing Urban History and the Constitution of Civil Identity*.

That volume includes chapters on Washington, Berlin, Barcelona, Prague, Kalningrad, Riga, St. Petersburg, considerable material on Vil'nius, and an excellent contribution on this city by two of our conference participants, Yaroslav Hrycak and Viktor Susak.

One of the reviewers of the volume, perhaps the most important urban historian in the United States at the moment, Robert Fishman of the University of Michigan, called the book "important and disturbing."

Discussions of identity have a tendency to become both important and disturbing – in other words, provocative and und. I am, therefore, very excited by the prospect of being able to turn the floor over to all of you.

Thank you all for supporting this conference, and thank you all for participating.

*Степан ПАВЛЮК,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту народознавства
НАН України (м. Львів)*

ДРАМАТИЧНІСТЬ ПРОЦЕСУ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ: ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО

Світова суспільствознавча думка уже впродовж декількох століть обмірковує поняття “націоналізм”, його сутність та історичну феноменальність у суспільній, культурній, політичній організації народів на суверенне, державницьке життя. Інтелектуальна дискусія не завжди була коректною і не завжди відповідала існуючому на той час науковому досвіду, що зумовлювалось політичним процесом народу, чи його станом. Правителі імперій намагались підпорядкувати наукову думку ідеологічному виправданню статусу колоніальної держави, спотворюючи національно-визвольні рухи, національні набутки, історію, а з тим і суть націоналістичної ідеології. Яскравою ілюстрацією імперського шовіністичного правління може служити Росія незалежно від її політичного статусу та ідеології – царська чи комуністична, коли фетищувався космополітизм та інтернаціоналізм. Фактично з ужитку наукового, публіцистичного, ба навіть побутового, були вилучені поняття “національний”, “націоналістичний”, “націоналізм”, дозволявся лише їх зневажливий, негативний контекст.

Українцям, як багатьом іншим народам у світі, довелося творити націю у бездержавному стані, могутніми засобами культури, мови, традицій впродовж майже тисячоліття і змагатися за свою політичну свободу і політично організоване життя у формі самостійної держави. Любов до самостворених цінностей, до особистої землі, емоційно-патріотичне піднесення за здобутки і успіхи в народі чи народу в цілому були властивими ще далеко до виникнення понять “народ”, “нація”, “націоналізм”. Особливе, ще підсвідомисне почуття в людині прокидається з моменту освоєння клаттика землі і створення на ньому найпростіших предметів, споруд інших вжиткових чи етико-естетичних знаків. І ця гама і сума цінностей, як утрадиційнених, стає основою формування емоційно-почуттєвого стану особи і народу розвивається оцінна дія, яка переходить у систему. Стан почуття і осмислення культурної, політичної історії народу переростає в ідеологію цього народу, як єдиної і органічної сутті його буття без чого втрачається смисл життя. Підсвідомий і усвідомлений патріотизм, гордість за народні набутки (втрати теж набуток досвідом), а найсуттєвіше – мобілізація зусиль на їх розвиток, захист і політичну організацію суспільства становлять основу трансформації народу в націю, а світоглядне осмислення систематизується в ідеологію народну чи націоналістичну (національну).

Упереджене, неконструктивне ставлення до поняття “націоналізм” перейшло в українське суспільство і, що прикро, має стійку тенденцію. Численні конференції, публікації зуміли нейтралізувати агресивно негативне сприйняття терміну “націоналістичний”, однак він не засвоївся на рівні ідеології.

Націоналізм – це гуманістичний погляд особи і народу на свої і не свої цінності, це ідеологія любові і пошанування свого і чужого життя, природного права кожної нації на державницьку самостійність.

Для стрімкого лету характерно опускати, проминати, не помічати не тільки малозначні події, предмети, факти, а й сутнісні явища, процеси, без яких ускладнюється формування цілісного. Небувала політично надшвидкісна трансформація українського етносу з колоніального стану у стихію державної незалежності спричинилася до винятково вагомих упущень у становленні системності у державобудівництві. А врешті, чи бажала та суспільна сила, яка одразу, захопивши ключові владні позиції, прагнула докорінно змінити систему поглядів на українську історичну та політичну реальність, щоб творити новітню політичну систему соборної нації і взагалі зводити національну державу зі всіма властивими їй рисами. Трапилась майже класична ситуація з історії політичних революцій, коли інтелектуальна патріотична верства здійснює революцію, а її наслідками користується агресивна посередність. У переважній більшості при керівництві Української держави залишилась радянська компартійна

номенклатура, здебільшого не українського походження або етнічно зманкуртизована. Зденационалізований чиновник не спроможний досягнути (а можливо і не намагається) силу національного духу у відбудовчих суспільних процесах, а тому виступає сповільнюючим фактором державного поступу. "Наші державні чинники (за винятком дуже небагатьох одиниць) поки-що "недоотягують" – справедливо ставить діагноз суспільних негараздів Роман Кісь, до цього історичного завдання (а без здійснення цього історичного завдання неможлива деколонізація України) саме тому, що усе ще перебувають в інтелектуально-духовній, ціннісно-орієнтаційній та ментальній орбіті давньої метрополії"¹. Тактика суспільної еволюції перехідного періоду із численними компромісами, фактично нейтралізувала фундаментальну основу націю-, та державотворення. Політично розпорошена національна еліта не запропонувала систематизованої оптимальної моделі Української держави. Не була спрогнозована і доведена до свідомості у суспільстві ідея, як засаднича у конструкції політичної системи, про первинність консолідації нації, зорієнтованої на етнотрадиційні культурні й духовні цінності, як стабільні й непроминальні, а заодно і щодо синхронного здійснення реформи економіки. Не надавши алгоритму суспільним перетворенням в усіх і, зокрема домінуючих сферах, суспільство було введено в стан хаотичності і аритмії розвитку з покладанням на економіку суспільної панацеї. Не було взято до уваги винятковий фактор стабілізації і гармонізації суспільства - національна свідомість і культура. Понад те, не було з'ясовано основні компоненти, ланки, матеріал, з яких зводиться класична конструкція держави. Стержневим компонентом усієї політичної будови виступає ідеологія, як система цінностей, яку визнає і засвоює суспільство, виступаючи консолідуючою максимомою, здатною мобілізувати національну енергію для здійснення найвищої суспільної мети – повноцінного розкриття і правового забезпечення природних задатків людини.

Стало наче закляттям над українським народом пошук національної ідеї та ідеології, їх суті, змісту, функцій, психологічної сили, врешті міфологізованого явища, але в якому закладена націоконсолідуєча могуть, тобто трансформація ірреального у суспільну дійсність. Тим часом нічого надскладного у сформулюванні цих понять немає. Національна ідея, як сутнісний стрижень ідеологічної системи, за своїм історико-суспільним змістом, повинна цілковито розкрити квінтесенцію цивілізаційного і духовно-культурного феномену українськості, його творця-українця і український народ. За цим підходом, національна ідея концентрує увагу на центральній позиції державної ідеології, яка полягає у конструюванні найвищої цінності українського суспільства – людину-українця, яка впродовж тисячоліття, безперервно освоюючи свій етнічний простір, створила в ньому культурно-історичну унікальність, як вагому частку світової цивілізації. Українці впродовж століть створили затишок для представників інших народів на обжитій території, розраховуючи на взаємність, злагожденість і пошанування національних цінностей. Окупаційні режими створювали умови для суспільного дискомфорту, зумисне фальсифікуючи історичні події, культурні явища, спотворюючи доброзичливість українців, нав'язуючи розуміння ущербності, і що найбільш несправедливо і дошкульно – периферійності культури. Зрозуміло, для колонізаторів зневажання етнічної історії та культури входило у програму засобів, які забезпечили б тривале панування. А що ж має на меті влада уже в Українській державі, коли зумисне дезевуаює поняття "державна ідеологія", "національна ідея"? Існує тривка тенденція уникнення постановки цієї фундаментальної державотворчої компоненти для результативного розв'язання. Перекладання владної функції у формуванні суспільної мети, себто ідеології, на громадськість, інтелігенцію, не що інше, як усвідомлене лукавство. Хіба проголошена теза про змагальництво культур російської і української в українському національному просторі, знаючи реальність безастережного панування російськості в усіх сферах суспільного буття, не яскравий приклад у дії на маргіналізацію української культури? Задекларований демократизм виступає підступною формою гальмування української етноідентифікації через сферу культури, у тому числі і масову, як найбільш впливовий чинник у процесі етнічної самовизначеності.

Власне така позиція офіційних чинників держави спровокувала дві негативні тенденції, які стали особливими прикметами у сфері етнічної самоідентифікації, як основи впевненості чи невпевненості у суспільному розвитку.

¹ Кісь Роман. Фінал Третього Риму. – Львів, 1998. – С.15-16.

За роки Української держави помітна динаміка русифікації в багатьох сферах українського життя, зокрема і комунікативній сфері. Лише біля 20% телерадіопрограми наповнені україномовними матеріалами; трохи краща ситуація з друківаними засобами і зовсім погана з книговидаванням. Основна частина чиновництва російськомовна. Така тенденція формує космополітичний, більше того, російсько-радянський психоетнічний портрет нашого сучасника, якому начебто нав'язується етнічна культура, до якої із симпатією не визначився, або й зневажає, принизливо іменуючи її як шароварщину.

Спалах відродження української культури, творення української, а не еклектичної держави, було пригашено, натомість нав'язав майже суцільну русифікацію під лукавим, зловтішним гаслом діалогу двох культур – української і російської. Підступний маневр спрацював блискуче – втомлені національні сили уже й не силкуються відстоювати природне право українців на власну українську культуру – утвердився сучасний “потворний маркер – Верка Сердючка, Брати кролики, “Довгоносики”, “мамаду” і багато інших. Хочу запитати ідеологів діалогу, чи хоч одна із держав світу допускає дискусії із своєю культурою? Хоча б якимсь щонайменшим чином проголошує діалоговість між своєю та іншими національними культурами? Невже пропагандистам такого процесу не соромно за себе, адже така позиція ілюструє майже безграмотність особи, її безбарвність, аморальність, повну відсутність відчуття рідного, близького? Хіба це не вишукане фарисейство?

Чи допустимо, щоб Німеччина заявила про діалог своєї культури із французькою, англійською, американською, чи ба – українською? Саморозвиток своєї культури у контексті нових світових тенденцій – так!

Ідея діалогу двох культур якраз в українському етнічному середовищі, якому владні чинники передбачили постійну кволість, виглядає як суттєва реалізація програми остаточно зрусифікованої України. Як слушно підкреслив домінанту російського націоналізму в Україні Олександр Майборода, домогтися “збереження панівного статусу меншості /російської – С.П./ в мовно-культурній сфері”.²

Інша тенденція, як наслідок попередньої, твориться сурогатна культура в усіх її проявах, позбавлена найсуттєвішого – етнічного колориту, етнічної неповторності як вагомої естетичної прикмети високості, цивілізаційності. Оригінальні культурні явища етносу можуть творитися тільки на етнічній території, в етнічному середовищі, саме такі сприймає людство. Створені в Україні взагалі поза етнічним російським ядром різножанрові твори так званим російськомовним населенням для російської, ба навіть української культури, виглядають блідим нагадуванням справжніх національних шедеврів. При такому масованому засиллі зазнає кривди українська національна культура, якій важко конкурувати з нав'язуваними і адміністративно підтримуваними посереднього рівня творчими пропозиціями.

Цей фактор несе негативне відчуття у процес етнічної самоідентифікації українців: відчуття меншовартості і приниження, стан байдужості до історії і культури свого народу, неокосмополітизм – людина без роду і племені.

Нині спостерігаємо недооцінювання, а почасти повне ігнорування владною верхівкою функціональної значимості феномену “національна ідея”, у якій закладені виняткової сили суспільні функції такі, як мобілізуюча, інтегруюча, світоглядна, ідеологічна, стабілізаційна, прогностична, соціалізація особи тощо. Без цих домінант держава не може укласти прогнозовану реальну програму поступальності українського суспільства. Ми ж бачимо відсутність визначених координат, орієнтирів і суб'єктів суспільного життя і пошуку альтернативних чинників, стилістично безідейних, аполітичних, всепланових на зразок раціональності чи прагматизму. Проникливо точно охарактеризував філософ М.О.Бердяєв процес недооцінки або й зневажання національності для цивілізації, підкресливши: “Людина входить у людство через національну індивідуальність, як національна людина... Національна людина – більше, а не менше, ніж просто людина... Мрія про людину й людство, абстрагованих від усього національного, є прагнення до погашення цілого світу цінностей і багатств”³.

Не здійснивши рішучого кроку у напрямі завершення конструкції політичної системи суспільства, стрижнем якої виступає ідеологія, офіційні владні чинники задали алгоритми

² Майборода Олександр. Російський націоналізм в Україні (1991-1998 р.р.) – К.1999. – С.25.

³ Бердяєв Н.А. Судьба России. – М. 1990. – С.85.

розмивання українського етнічного, яке базується на мові, історичній пам'яті і культурі, на догоду великодержавним претензіям Російської держави, постійно дбаючи про російську етнічну меншину в Україні, ущемлюючи можливості етнокультурного розвитку інших етнічних меншин.

При такій постановці питання діє інерція, дещо ослаблена національним рухом, набутого за радянського часу змісту життя, оцінки історичних явищ і подій, суспільних поглядів тощо. Етнічні цінності як етноідентифікати, до яких належать насамперед мова, історія, культурні надбання, традиції, релігія, сім'я, поняття Батьківщина, залишені у державі на самовиживання, самоздійснення і самоутвердження. Українську мову, як визначальний етноідентифікуючий чинник, як планетарну унікальність доведено до стану товару на політичному ринку, на якому відсутні щонайменші етичні принципи, панує цинізм.

Поза тим, що українська як державна мова майже всуціль витіснена із суспільного вжитку в східному і південному масивах України, ще й піддана шельмуванню, зневаженню, влада навіть не намагається відстояти історичне і конституційне право української мови на повнокровне життя. Наче зумисне створюються умови для поділу суспільства за мовною ознакою, підсилюються етноіндеферентні прояви, твориться психологічний ґрунт для оцінки і ставлення до етнічного як маргінального. Не може змінити тенденцію індеферентності до етнічного шкільництва, у якому помітні зрушення до навчання українською мовою, не виконує функцію етнічного самоутотожнення. Це радше як фактор самозабезпечення, як прагматичний засіб, який може знадобитися у процесі самореалізації, а не органічна почуттєво-емоційна потреба і водночас як фундаментальний компонент суспільного розвитку. Із здобуттям політичної незалежності помітно понизився тонус національної, який має властивість мобілізуватися в ситуаціях загрозливих для існування.

Конституційна гарантія існування Української держави не стала психологічною доміантою гармонійного розвитку суспільства, розвитку української культури. Відбуваються спонтанні прояви корекції етнічної свідомості у всуціль зрусифікованих масивах, коли вважається престижним володіння і користування українською мовою, знання історії і культури свого народу, патріотизм до України, шанування традицій тощо.

Особливістю сучасного процесу етноідентифікації більш активно виступає не етнокультурний фактор, а радше етнополітичні, коли рольові настанови громадян розкриваються як етнічні за формою і соціальні за змістом. Опитування молодих людей в порубіжних з Росією областей виявили унікальний факт – більше 90% респондентів висловились за унітарну Українську державу без жодних політичних альянсів з Росією і Білорусією, чи творення якоїсь іншої конфігурації політичного об'єднання слов'янських народів. Далеко інші побажання людей літнього віку. Цю національно-політичну ілюстрацію варто розцінювати в контексті рецесивних етнічних ознак, коли приховані етноціннісні орієнтири проявляються спонтанно, підсвідомо.

Постійне апробування суспільно необхідних змін за схемою, - а що на це скажуть в Росії і як це відгукнеться на міждержавних взаєминах, - пригальмувало реальну ревізію національних цінностей, зокрема мовного питання, стало стилевою прикметою політичного життя в Україні. У свою чергу це спровокувало виникнення в Україні російського етнічного націоналізму, коли національна меншина силкується зберегти своє домінуюче становище у різних сферах суспільного процесу. Благородне гасло збереження громадського миру набрало спекулятивного характеру як для суб'єкта верховної влади, так і для російської меншини, з метою залишити за собою набутий соціальний та політичний статус. Наполегливим насаджуванням політики бікультуральності, двомовності в Україні відверто демонструється реалізація програми російського етнонаціоналізму, у якому гаряче зацікавлення Росія, здійснюючи масовану підтримку культурною, інформаційною експансією. Впевнено відбувається трансформація цинічно відкритої колишньої російської великодержавної ідеї у легалізований процес російського етнонаціоналізму в українському суспільстві. Геополітичним виявом російського етнонаціоналізму в Україні стала політична доктрина слов'янофільства, інтеграція східних слов'ян "відбувається етнізація великодержавної ідеї у формі апеляції до слов'янської /радше до східнослов'янської – С.П./ єдності".⁴ Допоки Росія не готова діяти за цивілізованими принципами деяких європейських держав, які втративши свої колонії підтримали їх

⁴ Майборода Олександр. Російський націоналізм В Україні (1991-1998 р.р.). – К. 1999. – С.27.

національний розвиток, хоч би за прикладом Швеції у відродженні національних цінностей фіннів.

Тривожним фактором у сучасному процесі української етноідентифікації виступає прийнята і спротоважена політика регіоналізації в Україні, виходячи не із сутнісних принципів потреб суспільства, зокрема із завдання етнокультурної інтеграції, історичної традиції, а від симптоматичної, рефлексивної агресії, якщо не відвертих до прихованих противників української України, як самостійної держави, у чому чітко проглядається російський акцент російської месійності. Тобто ідея регіоналізації держави формується не з мотивів необхідності, а із засад поведінкового рецидиву минулого. Відсутня власна активна національна візія, яка поступається інерційному політичному мисленню. Політика регіоналізму породила політику регіонального майже політичного сепаратизму на Закарпатті, відоме під політикою “русинства”, кримські, донецькі прояви зміни територіальної конституційної цілості держави тощо.

Гіперболізація прагнень частини населення негайно бути у Західній Європі, навіть покинувши як жертву за успіх деякі національні цінності, теж не сприяє формуванню етноінтегруючих засад нації.

При доволі значних інтелектуальних здобутках в об'єктивізації історичного і національного розвитку, суттєво змінивши замовлені суспільно-політичні артикуляції, активізується антиукраїнський інтелектуальний рух, проголошуючи далекі від об'єктивної науки теоретичні версії української націогенези, спотворені інтерпретації окремих віхових історичних подій, культурних явищ, генези мови тощо.

Інтелектуально-інформаційна диверсія, яка начебто демократично пропонується як альтернативність поглядів, насправді реанімує ортодоксальні ідеологеми російсько-радянської епохи, сповільнює процес суспільної консолідації, дещо драматизуючи етноідентифікаційний перебіг.

Особливою націотворчою енергією наділена церква при умові духовно-культурного суспільного взаємопроникнення і обопільного підсилення суспільного поступу, як повноцінної довіри між духовним і соціальними середовищами, внаслідок чого стають виразнішими етнічні координати. Українська етнічна історія наповнена фактами конструктивної взаємодії церкви і соціуму в етнічному самозбереженні і самозахисті і водночас згадується руйнівницька місія колоніальної церкви етнічної матриці.

Русифікаторська функція московської православної церкви на превеликий жаль, зберегла і в новітні часи політичного життя України. Настанови духовенства УПЦ МП спрямовані на розмивання національної ідентичності, запропонували віруючим ортодоксальну політичну доктрину східнослов'янської єдності, у чому відверто проглядається російський геополітичний акцент. Московський патріарх УПЦ виступає як політична структура з індеферентним ставленням до національних цінностей і конституційних засад України як держави. Цілковито інші засадничі принципи римо-католицької церкви, як колись метропольної у часи польської колонізації України.

У контексті присутності корекції сучасних етнічних процесів в Україні, драматичності стану етноідентифікації українців необхідне вивчення історичної динаміки процесу становлення етнічної свідомості і її трансформації у національну в контексті з'ясування етноінтегруючих аспектів етносу. Одразу ж проявляється потреба загострити увагу на емоційних та раціональних компонентах національної свідомості, факторах ерозії та проблемах регенерації національної самосвідомості як генератора розвитку етнічної спільності та її культури, чи поведінки етносу в міжетнічних взаєминах тощо.

Випущено з поля зору сучасне функціонування масової та популярної культур, вуличної субкультури, молодіжної субкультури, особливостей побуту та субкультурної специфіки окремих груп і стратумів міста, зокрема таких як наркомани, злочинці, соціальні маргінали тощо. Для нас особливо важливим є розгортання досліджень у галузі урбаністичної етнології з огляду на їх вкрай важливий прикладний характер у ділянці етнополітики, мовного будівництва та деколонізації міського культурно-цивілізованого середовища. Етнокультурні аспекти конкретних особливостей рецепції різними етносоціальними групами міської людності інформації мас-медіа та новітньої реклами, котра впливає не лише на ті чи інші настанови, очікування та стереотипи мислення різних груп мешканців міста, а й на сам стиль життя, на систему ціннісних орієнтацій, на повсякденні стосунки і навіть на вербально-комунікативну поведінку мешканців міста. Адже

саме міста сьогодні визначають усі головні перспективи сучасних етносоціальних та етнокультурних процесів України. Саме тут зароджуються усі ембріони нашого майбутнього: адже українство поза містом є українством поза добою, українством без майбутнього. Мав цілковиту рацію Олександр Нельга, коли зробив висновок “що проблема безетнічності є проблемою безсоціальності й навіть антисоціальності... безетнічні особи експансивного нахилу стають на шлях жорстокості, злочинності тому, що стосовно них не “спрацьовує” регулятивно-обмежувальна функція етнічного”.⁵

Ми зосередили увагу на больових точках етноідентифікаційного процесу сучасної України, поглянувши на нього з погляду націомобілізуючих ідей, цілей та цінностей. Далеко складніше реально розв'язати цю суспільну проблему з огляду можливості її закорінення у справді лінгвокультурне комунікативне середовище, у якому реально живе культура.

Оскільки реальне лінгвокомунікативне середовище, де здійснюється колообіг культури, особливо в містах, серйозно поруйноване. Відсутність такого середовища, у надрах якого зароджуються і підтримуються реальні смислові мережі культури, не може дати “на виході” і відносно цілісної ідентичності.

Тому і проблема реанімації глибоко кризової української ідентичності є насамперед проблемою подолання глибокої кризи лінгвокультурного стану, зокрема у містах. Для цього потрібно, на наш погляд:

- поглибити у міському середовищі українську культуру, підкріпивши анемічні, безсилі українські інформаційні потоки;
- надати соціопрестижного статусу українському інформаційному продукту;
- здійснювати державну політику протекціонізму для вирівнювання різючої структурної і функціональної асиметрії в українському інформаційному просторі російськомовного і україномовного матеріалу;
- забезпечити державне сприяння у формуванні модернізованої інфраструктури для представлення української культури у світовій цивілізації (теле-, відеоіндустрії, український шоу-бізнес, індустрія розваг, кінематограф, українські молодіжні журнали тощо);
- розробити стратегію націокультурної політики.

І насамкінець хочу наголосити, що безетнічність породжує асоціальність, духовну спустошеність, цивілізаційну маргінальність. Україна і українці володіють енергетичним ресурсом, здатним подолати, сподіваюсь, побіжні кризові прояви на шляху становлення і розвитку української нації. Начебто для нас звучать слова англійського вченого Ентоні Д. Сміта: “Люди повинні ідентифікувати себе з нацією, якщо прагнуть свободи й самореалізації”⁶ Для всіх суспільних чинників, від яких залежить сучасний національний поступ, визначив дійову формулу Іван Франко: “Все, що йде поза рами нації, - се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації”.⁷

⁵ Нельга О.В. Теорія етносу. - К. 1997. - С.52-53.

⁶ Ентоні Д.Сміт. Національна ідентичність. - К. 1994. - С.82.

⁷ Франко І. Поза межами можливого// Франко І. Твори в 50-ти томах. - Т.45. - С. 278.

УКРАЇНЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УМОВАХ ПОЛІКУЛЬТУРНОСТІ

*Наталія ВИСОЦЬКА,
доктор філологічних наук,
професор Київського національного
лінгвістичного університету,
випускниця програм ім. Фулбрайта та
Інституту Кеннана*

КОНСТИТУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ ЯК ОБ'ЄКТ ТЕОРЕТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Як слушно зазначає в “Гарвардській енциклопедії американських етнічних груп” Ф. Глізон, “сьогодні обговорення будь-яких проблем, пов’язаних з етнічністю, просто неможливе без терміну “ідентичність” (Gleason 1980: 31). Особливо це стосується суспільств, де наявна не одна, а декілька соціо-культурних груп (власне, наразі такими визнає себе більшість суспільств, які претендують на назву демократичних). Виникло і поширилося поняття “політика ідентичності”, що має на увазі прийняття рішень про здійснення певних акцій саме на підставі належності тих чи тих індивідуумів до конкретної національної, етнічної, расової або якоїсь іншої групи. Водночас, термін “ідентичність”, що довгий час вживався (або мався на увазі) у філософсько-науковому дискурсі, став застосовуватися до соціокультурної сфери відносно нещодавно – (у 1950-і роки), і сталося це завдяки працям Е. Еріксона. Характерно, що така переорієнтація від самого початку базувалася на реаліях США як країни, що, на думку науковця, “намагається створити над-ідентичність з усіх ідентичностей, ввезених іммігрантами, з котрих вона складалася”. Повертаючись через двадцять років до цих рядків, писаних у середині минулого століття, Еріксон підсумовує, що терміни “ідентичність” та “криза ідентичності”, здається, вирости з “досвіду еміграції, імміграції та американізації” (цит. за: Glazer 1998: 17). Отже, цілком логічно, на мою думку, обговорювати заявлену в назві проблему на прикладі саме Сполучених Штатів як одного з найзначніших багатокультурних просторів сьогодення. До того ж, у країні впродовж мало не всієї її історії точаться з приводу ідентичності безкінечні дебати, що значно пожвавилися та набрали нових обертів останніми десятиліттями в світлі нових демографічних реалій. Вони ж, у свою чергу, разом з іншими чинниками викликали до життя різнобічні та неоднозначні суспільні теорії і практики, відомі під загальною “шапкою” мультикультуралізму.

Еволюцію концепції ідентичності в її філософській іпостасі докладно розглядає В.Абушенко у присвяченій цьому питанню статті в енциклопедії постмодернізму. Дослідник вирізняє три дисциплінарно відмінні та автономні, хоч і співвідносні, розуміння цього поняття – у логіці, філософії та соціогуманітарному знанні. Хоч у разі випадку нас цікавить, насамперед, третя царина функціонування проблематики ідентичності, не можна ігнорувати тенденцію до універсалізації та подолання міждисциплінарних бар’єрів у підходах до неї, починаючи з 1980-х рр. (Абушенко 2001: 297). Як побачимо далі, пропонувані стратегії конституювання мультикультурної ідентичності корелюють з філософськими ідеями принципової незавершеності людини, відкритості ідентичності у майбутнє, її темпорального виміру. Поняття “тожсамості” як застиглої константи, яку слід “шукати” чи “відкривати”, наче прихований континент, поступається місцем уявленню про ідентичність як процес безперервного самотворення, результати котрого постійно виносяться на апробування у міжсуб’єктивний простір, де вони приймаються чи відкидаються. У такому погляді на ідентичність – як “переживання та конструювання людиною своєї індивідуальності” (Абушенко 2001: 300) – впізнаються і спроби Ю.Габермаса досягнути її як індивідуалізацію через соціалізацію всередині історичного контекста, і рікерівський наголос на нарративній природі ідентичності як “оповіді про життя”, що розгортається у часі.

Сучасні підходи до проблеми ідентичності в широкому розумінні терміна ґрунтуються на визнанні принципової відмінності її постановки у “стані постмодерну” (Ж.-Ф.Ліотар) від первісного новочасного наповнення. На думку З.Баумана, з якою варто погодитися, модерність

ставила питання ідентичності під кутом конструювання та збереження її стабільності та самототожності, тоді як постмодерність вбачає основну проблему саме в уникненні фіксованості, у наданні можливостей для постійного перегляду складових ідентичності (Bauman 1996: 18). Ситуація зміщення суб'єкта потребує перегляду поняття ідентичності з урахуванням втрати ним центральної позиції в світоспоглядальній парадигмі. Потребу у теоретичному осмисленні суб'єкта знання та мислення замінює, за М.Фуко, потреба у теорії дискурсивних практик. Отже, на сучасному етапі ідентичність уявляється не стільки як закріплена даність, скільки як поле перетину та взаємодії гетерогенних імпульсів.

Відомий англійський культуролог Ст.Холл починає обговорення проблеми ідентичності з питання, кому вона взагалі потрібна в умовах постмодерної деконструкції, яка піддала нищівній критиці її розуміння як цілісної, гармонійної, притаманної людині від народження. Одна з відповідей полягає у важливій ролі концепта ідентичності для вирішення актуальних для періоду глобалізації та постколоніалізму питань здатності до діяльності (agency) та політики. Отже, довівши необхідність у подальшому науковому використанні цього поняття, Холл водночас пропонує стратегічне та позиційне бачення ідентичності, на відміну від есенціалістського. Йдеться, таким чином, не про пошуки якогось "справжнього Я" (чи то індивідуального, чи то етнічного або національного), глибоко захованого десь під шарами наносних та поверхових "самостей", а про безперервний процес формування, коригування, видозмінювання "себе". Заперечується можливість існування ідентичності як монолітної єдності; натомість все більшою мірою поширюється погляд на неї як на фрагментовану, розколоту, таку, що "конструюється через різні, часто антагоністичні дискурси, практики та положення" (Hall 1996: 4). Ідентичності підлягають аналізу з позицій історизму і постійно перебувають у стані змін та трансформацій.

Ці загальні міркування відіграють важливу роль у теоретичних концепціях конституювання ідентичності в мультикультурному середовищі, зокрема в американському (яке все частіше розуміється у "вертикальному" режимі, тобто в масштабі всієї півкулі, а не лише США). В концепті ідентичності присутній елемент двоїстості: з одного боку, модерність поставила завдання її "знаходження" перед кожною людиною як суто індивідуальне. Сама постановка питання стала можливою завдяки інтенсивній роботі з "вироблення себе", започаткованій ренесансними гуманістами і підхопленій в дещо іншому ключі романтиками. З другого ж, його вирішення можливе лише в контексті спільної культури, оскільки навіть етимологічно термін "ідентичність" має на увазі "ідентифікацію", тобто ототожнення себе з певною групою в плані інтеріоризації її системи цінностей, вірувань та поведінкових моделей. Намагаючись поєднати ці аспекти, К.Ентоні Аппія, знаний американський філософ та культуролог, виокремлює в кожній індивідуальній ідентичності два виміри - колективний та особистий, причому саме перший - точка перетину всіх колективних ідентичностей індивіда - слугує підставою для об'єднання у соціальні групи (Appiah 1996: 93). Його важливість у творенні ідентичності не підлягає сумніву, оскільки уявлення людини про власну "самість" завжди формується у діалозі з її сприйняттям(и) іншими людьми. Крім того, ідентичність конституюється переважно через теоретичні постулати та практики, пред'явлені індивіду через соціальні інститути, та тією чи тією мірою опосередковані найближчим оточенням. При цьому, на думку дослідника, людина вільна поставити чи не поставити ці колективні складові у центр власної індивідуальної ідентичності. Вони надають лише певні "сценарії", наративи (згадаємо Рікера), які люди можуть використовувати під час складання життєвих планів та життєоповідей (Appiah 1996: 97). Якщо у минулому деякі колективні ідентичності в США - жінки, чорні, гомосексуалісти тощо - могли бути, сказати б, "негативно центральними" для їхніх носіїв, слугуючи приводом для обмежень чи навіть переслідувань, сьогодні їх намагаються перетворити на "позитивно центральні", вибудовуючи навколо них стверджувальні життєві моделі. Цей процес, безумовно, цілком закономірний і, мабуть, історично неминучий та навіть необхідний. Проте, як вважає Аппія, наявна в ньому прескриптивність може означати заміну однієї форми тиранії іншою. Адже визнання саме групового компоненту як провідного у загальній структурі ідентичності неминуче супроводжується формуванням певного комплексу уявлень про відповідні моделі поведінки чи мислення, певних очікувань та вимог щодо їхнього дотримання членами даної соціальної групи, а отже, є загрозою для реальної індивідуальної автономії. Відтак, "ті, хто передбачають можливість конфлікту між особистою свободою та політикою ідентичності, мають рацію" (Appiah 1996: 99). Конструктивні пропозиції науковця, які загалом узгоджуються з

постмодерною парадигмою, полягають у тому, щоб жити з “розколотими” ідентичностями та брати участь у їхній “грі”. Його кінцевий висновок – “ідентичності, які нам потрібні, мають визнавати як важливість відмінностей в людських ідентичностях, так і засадничу моральну єдність людства” (Appiah 1996: 105).

Ставлячи питання про значущість расової / етнічної / національної складової у загальній структурі ідентичності, науковці проводять між цими компонентами розрізнення, що не перешкоджає їм доходити типологічно схожих висновків щодо неможливості в сучасних обставинах “монологічного”, унітарного розуміння ідентичності.

Аналогії в інтерпретації цих компонентів зумовлені також тим, що багато дослідників поділяють їх посткласичне бачення не як природних даностей, а як дискурсивно сконструйованих у соціумі (“винайдених”) об’єктів. Пояснюючи все більш поширене застосування терміну “винахід” до нібито засадничих категорій людського буття (дитинство, материнство, смерть, романтичне кохання тощо), В.Соллорз наголошує на його адекватності для опису глибоких змін у способі сприйняття. “Глумачення категорій, які раніш вважалися “есенціалістськими”,...як “винаходів” привело до визнання загальної культурної сконструйованості сучасного світу”, пише він у вступі до збірки з красномовною назвою “Винахід етнічності” (Sollors 1989: x). Цей термін підкреслює, насамперед, важливість мовних практик у соціальній вибудові реальності. Так, політолог Б. Андерсон розмірковує з приводу “винаходу” або “уявлення” сучасних національних та етнічних груп (про що йтиметься нижче). Дуже впливовою стала і збірка за редакцією Е. Хобсбома та Т. Рейнджера “Винахід традиції” (1983), де розглядається з’ява та розповсюдження сучасних культурних символів нації, як вербальних, так і невербальних. Чимало фахівців в галузі афро-американської історії та культури, зокрема вже згадуваний Ентоні Аппія, прикладають сучасні уявлення про наративність та фікціональність багатьох категорій, які донедавна трактувалися як притаманні людині відпочатково, до поняття раси. У вищезгаданій збірці під редакцією Соллорза під сумнів ставиться розуміння етнічності як природньої та вічної категорії. Натомість вона розглядається як відносно недавня спроба замінити конкретну спільноту минулого символічним відчуттям належності до більшої групи через стратегію протиставлення “своїх” – “чужим”. Під таким кутом зору етнічність постає не як результат, а як мінливий та динамічний процес, вписаний у історію.

Отже, аналізи *расової ідентичності* ґрунтуються, як правило, на сучасних поглядах на “расу” як на соціальний конструкт, що не має відповідності у реальності і не підтверджується даними біологічних досліджень. Водночас, значущість цього конструкту в житті багатьох поколінь, зокрема в США, не викликає сумніву. Таким чином, виникає суперечність між “віртуальною” природою расових відмінностей як штучних та довільних, та цілком реальними наслідками сприйняття людей крізь призму цих відмінностей в соціальній, культурній та психологічній сферах. Визнаючи закономірність звернення до пошуків расової ідентичності в цих умовах, К.Ентоні Аппія, однак, пропонує відмовитись від її потрактування як незмінного “ядра” і перейти натомість до динамічного сприйняття ідентичності як процесу творення себе “з набору варіантів, які надають нам культура та суспільство” (Appiah 1996: 96).

Національна ідентичність як конститутивний елемент індивідуальної часто розглядається в контексті ідей Б.Андерсона про націю як “уявну спільноту”; Е.Сміта, який долучає до характеристики нації і певні риси державності; та В.Коннора з його акцентом на категоріях міфа, пам’яті та спільного походження як центральних у творенні національної ідентичності.

Думка Андерсона стосується насамперед саме національного самовизначення людини, коли він пояснює свою відому дефініцію нації як “уявної спільноти” в такий спосіб: “Вона уявна тому, що члени навіть найменшої за чисельністю нації ніколи не знатимуть особисто більшість своїх співвітчизників, не познайомляться з ними, навіть не почують про них, проте в уяві кожного живе образ їхньої спільної співпричетності” (Anderson 1994: 6). Таким чином, для Андерсона акцент переноситься з нібито об’єктивних чинників – місця народження чи, тим більше “крові”, що дискредитувала себе за останнє століття, – на суб’єктивний момент, себто уявлення людини про себе як належної до певної національної спільноти. Андерсон наводить відомий афоризм Е. Геллнера: “Націоналізм – це не пробудження націй до самосвідомості; він *винаходить* нації там, де вони не існували” (цит за: Anderson 1994: 15). Зазвичай, як зазначають критики цієї концепції, немає жодної гарантії того, що певна група потенційних співвітчизників уявлятиме цю спільноту однаково, не кажучи вже про те, що деяким взагалі не спаде на думку її уявляти. Е. Сміт, надаючи

своє визначення нації, що складається з п'яти пунктів, включає туди, поряд із антропологічними чинниками – “розвитком міфів та спогадів про спільне походження” – також наявність “обмеженої компактної історичної території”, “об'єднання місцевих економічних об'єктів у єдиний соціо-економічний об'єкт” та “розвиток єдиного правопорядка”, що ґрунтується на єдиній культурі та місці помешкання” (Smith 1994: 381), тобто певною мірою переплітає поняття нації з поняттям держави. На противагу йому, У. Коннор наголошує на вірі членів групи, яку він характеризує як націю, у спільність їхнього походження. “Це найбільша за розмірами група, яка поділяє такий міф спільного походження”, вважає він (Connor 1992: 48), що спричиняє до взаємонакладення у нього дійсно близьких понять “нації” та “етносу”.

В свій час Й.-Г.Гердер, не вживаючи терміну “ідентичність”, власне кажучи, мав на увазі саме її сьгоднішнє розуміння, стверджуючи, що кожний народ – носій культури має свою оригінальність і так само, як окремі особи, має бути вірним собі, тобто власній культурі. Сучасна ж позиція багатьох американських дослідників відкидає ідею унітарної національної ідентичності і полягає в тому, що принаймні в загальноамериканському культурному континуумі (Північна та Південна Америка) “почуття національної ідентичності найчастіше розвивається за допомогою синкретичних стратегій, які призводять до плюралістичного усвідомлення власного “Я” (Hunsaker 1999: 5). Тобто, на їхню думку, національна складова ідентичності, як і інші, аж ніяк не є даною від народження, а карбується окремо кожним індивідумом в ході процесу, що супроводжується сумнівами, запереченням та постійним переглядом.

Канадський фахівець у галузі політології та етнічних проблем В. Кимлічка ставить акценти дещо на іншому відповідно до підзаголовку своєї праці “Мультикультурне громадянство” – “Ліберальна теорія прав меншин”. Визнаючи обґрунтованість побоювань щодо можливої “тиранії” групи, він пропонує розрізнити два значення поняття “колективних прав” – як внутрішніх обмежень свободи членів даної групи (про що попереджує, як ми бачили вище, Аппія і багато інших теоретиків), або як зовнішній захист їх інтересів. Якраз це друге значення, що не вступає у конфлікт з індивідуальною свободою, актуалізується, на думку Кимлічки, в ліберальній теорії прав меншин. Пафос його книжки саме і полягає у спробі поєднати засади лібералізму, що ґрунтується на свободі вибору та особистій автономії, з визнанням не лише можливості, а й необхідності членства у певній культурній групі. Обстоюючи це останнє положення, він торкається проблеми національної/етнічної ідентичності. На відміну від деяких сучасних аналітиків, Кимлічка не квапиться відмовитися від цієї категорії. При цьому він виходить із свого розуміння культури як насамперед, культури суспільної, такої, що “надає її членам значущі способи життя у широкому діапазоні видів людської діяльності..., які охоплюють як суспільну, так і приватну царину” (Kymlicka 1995: 76). Полемізуючи з Дж.Волдроном, який малює картину “вільного руху” значної кількості наших сучасників-космополітів між культурами, Кимлічка впевнений, що реалістичніше припустити інше – більшість людей все-таки хочуть мати доступ до власної культури. Намагаючись з'ясувати причини такої живучості національної/етнічної ідентифікації, автор на прикладі багатьох країн доходить цікавого, немовби парадоксального висновку – з одного боку, лібералізація культури природньо супроводжується певним розмиванням національної ідентичності, призводячи до “зменшення кількості спільних рис всередині кожної національної культури та зростання кількості спільних рис між різними культурами” (Kymlicka 1995: 88). Але з другого боку, цей самий процес не тільки не усуває національну ідентичність, а, навпаки, супроводжується “підвищеним відчуттям належності до своєї нації” (там само). Це явище він пояснює, серед іншого тим, що, як зазначають А.Маргаліт та Дж.Раз, національна ідентифікація ґрунтується на “приналежності”, а не на “досягненні”, і тому є більш глибинною, створюючи відчуття безпеки без будь-яких докладених зусиль. Підсумовуючи різні точки зору на цю проблему, Кимлічка висловлює своє переконання у тому, що причини такої прихильності лежать дуже глибоко, що вони пов'язані із тим, як люди – культурні створіння – знаходять сенс у своєму світі, і що вичерпне пояснення цього феномену потребує залучення даних психології, соціології, лінгвістики і навіть неврології (Kymlicka 1995:90). Хоча б як там було, вважає дослідник, саме національна культура створює значущий контекст для особистого вибору людини, не обмежуючи її здатність піддавати сумніву та переглядати окремі цінності чи переконання. Як бачимо, остаточний висновок практично збігається з ідеями попередньо розглянутих дослідників.

Щодо інших підходів до *етнічної ідентичності*, наголос робиться на трансетнічності американської нації, становлення якої відбувалося на громадянських, а не на етнічних засадах. Значну увагу приділив цій проблематиці В.Соллорз, висунувши поняття “походження” (descent) та “згоди” (consent), які англійською мовою утворюють гру слів і використовуються тепер багатьма теоретиками як дві основні моделі самоідентифікації – через походження та через вільний вибір (Sollors 1986). Спираючись значною мірою саме на ідеї Соллорза, Д.Голлінджер висуває як ідеал “пост-етнічність”, яка наголошує на добровільному, а не біологічно зумовленому приєднанні до тієї чи тієї групи, надає перевагу принципу вибору перед спадковістю. Голлінджер критикує поняття “плюралізму”, яке, на його думку, поважає успадковані кордони і вміщує людей в ту чи ту з-поміж етнорасових груп, що мають захищатися та зберігатися. На противагу цьому, “космополітизм” у розумінні вченого не визнає традиційної замкненості і сприяє добровільному приєднанню. Саме терміну “приєднання” (affiliation) він надає перевагу у порівнянні з “ідентичністю”. Адже для нього ідентичність – радше психологічна, ніж соціальна категорія, вона не показує, якою мірою її досягнення є соціальним процесом, за допомогою котрого людина приєднується до однієї або кількох груп. Він також розуміє ідентичність як “фіксованість і даність” (Hollinger 1995: 7), тоді як афіліація має на увазі набагато більший ступінь гнучкості. Голлінджер не приймає й доси поширений у США “етнорасовий п’ятикутник”, згідно з яким все населення має поділитися на афро-американців, азіато-американців, американців європейського походження, індіанців та латино. Враховуючи різке зростання кількості американців, які відносять себе до людей “змішаної раси”, він вітає як позитивний той факт, що в анкеті, використаній під час перепису населення США, питання щодо етнорасової належності сформульовано по-новому, надаючи респондентам змогу віднести себе не до однієї, а до кількох етнічних груп водночас. Загалом, на думку цього політолога, “справді пост-етнічна Америка буде такою, де етнорасовий компонент ідентичності відіграватиме набагато скромнішу роль, ніж тепер, як у політиці, так і в культурі, і в якій афіліація за спільним походженням буде у всіх контекстах більш добровільною, ніж обов’язковою” (Hollinger 1995: 129).

Своєрідного забарвлення проблемі ідентичності надають її потрактування у літературознавчому контексті. Адже, як зазначають упорядники антології “Американські ідентичності: сучасні мультикультурні голоси” Р.Пек та Дж.Паріні, “письменники завжди прагнули до якоїсь ідентичності”, отже навряд чи можна вважати цілком новою їхню відмову від “злиття” та наполягання на множинності своїх “самостей” (Pack, Parini 1994: IX). Простежуючи збагачення цього поняття в літературі – від первісної регіональної ідентифікації, яка не втратила свого значення й дотепер, до сучасної багатогранної поліфонії раси, етносу, класу, гендера, сексуальної орієнтації, автори водночас підкреслюють, що письменники рідко погоджуються на їхнє визначення за допомогою лише однієї “наліпки”. “На щастя, літературна ідентичність – досить складна річ”. Як і підчас обговорення політологічних або соціологічних аспектів проблеми, знов емфазу зроблено на свободі ідентифікації, на праві вільного “вибору себе” з-поміж різних варіантів, в результаті чого літературне “я” автора являє собою не лише успадковану долю, а й добровільний конструкт.

Отже, пост-етнічне бачення мультикультурних, поліетнічних та расово неоднорідних Сполучених Штатів включає принцип приєднання до етнічних груп у результаті власного вибору, що підлягає змінам, а також визнання первісної гібридності мешканців Нового Світу, яке проступає в образах “креольської” (Ульф Ганнерз) та “метисної” (Г.Неш, цитуючи Х.Марті) Америки.

Таким чином, можна говорити про сучасний погляд на національну/етнічну ідентичність у США, що складається в умовах багатокультурності, як динамічну, множинну, плинну, як на продукт змін та взаємодій, “вибору, а не лише спадковості” (К.Ентоні Аппія), результат “як походження, так і власної згоди” (В.Соллорз, Д.Голлінджер), “становлення”, радше ніж “буття” (С.Холл). На думку С. Холла, якою і хотілося б завершити, насправді проблема ідентичності пов’язана не стільки з питанням, “хто ми є” або “звідки ми прийшли”, скільки “ким ми можемо стати” (Hall 1996: 4).

Література

1. Абушенко В.Л. Идентичность. В: Постмодернизм. Энциклопедия. Минск: Интерпресс-сервис: 2001. - С. 297-302.
2. Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev.ed. N.Y.: Verso. 1994
3. Appiah, K.Anthony. *Race, Culture, Indentity: Misuunderstood Connections in Appiah, K.Anthony, & Amy Gutman. Color Conscious. The Political Morality of Race*. Princeton, N.J.: Princeton UP. - 1996. - P.30-105.
4. Bauman, Zygmunt. *From Pilgrim to Tourist - or a Short History of Identity in Questions of Cultural Identity*/ ed. by Stuart Holl and Paul du Gay. L.: Sage. - 1996. - P.18-37.
5. Connor, Walker. "The Nation and Its Myth", *International Journal of Comparative Sociology* 33, # 1-2. - 1992. - P.48-57.
6. Glazer, Nathan. *Is Assimilation Dead?* in *Multiculturalism and American Democracy* /ed. by A.M.Meltzer. J.Weinberger, and M.R.Zinman. Lawrence, Kansas: UP of Kansas. - 1998. - P.15-37.
7. Gleason, Philip. *American Identity and Americanization in Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard UP. - 1980.
8. Hall, Stuart. *Introduction: Who Needs "Identity"?* in *Questions of Cultural Identity*/ ed. by Stuart Holl and Paul du Gay. L.: Sage. - 1996. - P.1-17.
9. Hollinger, David A. *Postethnic America: Beyond Multiculturalism*. Basic Books. - 1995.
10. Hunsaker, Steven V. *Autobiography and National Identity in the Americas*. Charlottesville & L.: UP of Virginia. - 1999.
11. Kymlicka, Will. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press. - 1995.
12. Pack, Robert & Jay Parini. *Introduction in American Identities. Contemporary Multicultural Voices*/ ed. by Pack, Robert & Jay Parini. Hanover & L.: Middlebury College Press. P.ix-xiii. - 1994.
13. Smith, Anthony D. "The Problem of National Identity: Ancient, Medieval and Modern?", *Ethnic and Racial Studies* 17, #3 (July). - 1994. - P.375-399.
14. Sollors, Werner. *Beyond Ethnicity: Consent and Descent in American Culture*. N.Y.: Oxford UP. - 1986.
15. Sollors, Werner. *Introduction: The Invention of Ethnicity in The Invention of Ethnicity* /ed. by W.Sollors. N.Y.: Oxford UP. - 1989 - P.ix-xx.

Ігор СОЛОМАДИН,
дисертант кафедри теорії культури та
філософії науки Харківського національного університету,
керівник лабораторії гуманітарної діалогічної освіти,
викладач історії світової культури,
випускник програми RSEP (ACTR/ACCELS)

ГУМАНІТАРНЕ МИСЛЕННЯ У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ НА “БОЛЮЧИХ ШВАХ” ПОЛІКУЛЬТУРНОСТІ

Мета цієї доповіді полягає не стільки у висвітленні академічного погляду на проблему багатокультурності та ідентичності, скільки в тому, щоб осмислити ці питання в контексті свого особистого визначення. Справа в тому, що живучи в Східній Україні, в “першій столиці” з великими труднощами находиш не тільки українську книгу, часопис, газету, а навіть коло змістовного україномовного спілкування. Переглядаючи дуже цікаву та інтелектуально насичену літературу, що приходить з Києва та Львова, часом ловиш себе на думці, що живеш в якійсь іншій країні. Ось і постає питання про те, що значить бути сучасним українцем, якщо ти вихований на російській культурі, спілкуєшся російською мовою, але маєш спрагу до пізнання та осмислення української і світової культури? Чим глибше занурюєшся в проблеми історії та культури України і порівнюєш з тим, що бачиш навколо себе, тим частіше спливає в пам’яті рядок О. Мандельштама: “Мы живём под собою, не чуя страны...”

Водночас не можна не помітити, яку величезну зацікавленість викликають виступи М. Поповича, О. Забужко, Ю. Андруховича, О. Скрипки та інших діячів української сучасної культури, яких можна час від часу побачити в Харкові, не кажучи вже про провокації А. Жолдака, котрий “поставив на вуха” не тільки місцеву театральну громадськість... Ось і виходить, що є попит, особливо серед молоді, на сучасну українську культуру, але він не завжди буває задоволений. Разом з тим помітна абсолютна байдужість до всього того, що асоціюється з офіційною риторикою та псевдоукраїнством.

Ці спостереження і підштовхнули до того, щоб висловитися та послухати думки інших про те, як можна розуміти та приймати ідею української ідентичності в сучасному, відкритому для всіх вітрів, культурному просторі нашої країни.

- Чи є українське суспільство насправді полікультурне?
- Як розуміти цю полікультурність в умовах сучасної України?
- Чи є використання поняття багатокультурності реальною загрозою для української національної свідомості і намаганням розмити українську інтегральну ідентичність?
- Як може спрацювати в умовах сучасної інтелектуальної ситуації в Україні ідея *діалогу культур та логік мислення*, що народилася в ліберальній свідомості останніх десятиліть советської доби?

У пошуках відповідей на поставлені питання у пропонованій доповіді розглядаються деякі *способи національного та культурного визначення*, що з’явилися в полі гуманітарного українського дискурсу останніх 10-12 років. Увага автора зосереджена на осмисленні дискусій з питань самого підходу до проблеми ідентичності, що ведуться серед невеликого, але дуже продуктивного кола сучасних українських інтелектуалів, яких без перебільшення можна назвати культурною елітою.

1. Самовизначення в умовах розмаїтості

Для останнього десятиліття характерні два по-різному спрямованих процеси: процес *глобалізації* і процес *партикуляризації*, тобто відокремлення, індивідуалізації. Ці процеси відіграють важливу роль не тільки у світовій політиці, але й у повсякденному житті. Ми стикаємось зі *зростаючою розмаїтістю* думок, цінностей, значень, способів організації діяльності. В цьому контексті двох взаємодоповнюючих процесів – глобалізації та партикуляризації – ми і будемо розглядати проблеми полікультурності та ідентичності.

Парламентські вибори 2002 р. в Україні яскраво продемонстрували як розмаїтість партій і блоків, так і те, чого раніше у нас не було - певну готовність значної частини суспільства прийняти цю ситуацію як нормальну. Зазначимо, що це дуже важливий етап у становленні громадянського суспільства в Україні – прийняття *ситуації різноманіття як нормальної життєвої*.

Разом із тим, ця ситуація висвітлила цілий ряд проблем, серед яких головною є *неготовність* іншої, теж значної частини суспільства, зробити *осмислений і відповідальний вибір* в умовах розмаїтості.

Як в політичному, так і в культурному житті маємо ще цілий ряд ситуацій різного рівня складності. Загальним для них є вимога здійснення *відповідального вибору*, тобто *вчинку* в умовах розмаїтості. Інакше кажучи, мова йде про завдання *самовизначення*, визначення власної *ідентичності* в різноманітному й суперечливому світі.

2. Історична та сучасна багатокультурність

Особливість суспільної та культурної ситуації, що *історично* склалася в Україні, сучасні дослідники знаходять в тому, що “простір, який сьогодні є територією України, впродовж багатьох віків членували постійно зміщувані внутрішні кордони: між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними та культурними системами, ареалами відмінних економічних укладів. Це зробило його яскраво вираженою контактною зоною з вельми *строкатим спектром соціокультурних феноменів*.¹ Далі Н. Яковенко зауважує, що “територія України, завдяки своєму географічному розташуванню на стику Євразійського Степу і двох масивів європейської (“візантійської” та “латинської”) культур, справді є “перехрестям” між Азією, православною Європою та “латинською” Європою”, але, як зазначає дослідниця, треба покласти ще немало зусиль, “аби українці (й насамперед – науковці, які “розповідають історію”) в своїх уявленнях про власний історичний життєпростір збалансували загублений у глибинах повсякденної культури тюркський Схід з опуклим, розміщеним буквально на поверхні шкільної, інтелектуальної та релігійної культури Заходом чи візантійським Сходом”².

У дослідженнях сучасних українських фахівців з проблем полікультурності сучасне українське суспільство характеризується як “багатокультурне де-факто, але ця багатокультурність є далеко не гармонійною. Маємо підстави говорити про те, що й нас стосується типовий для багатьох модерних суспільств виклик багатокультурності, або ж *мультикультуралізму*”³.

3. Визначення понять

Отже, постає питання про те, як розуміти багатокультурність (полікультурність, мультикультуралізм)? У чому ж полягає негармонійність української багатокультурності?

Коротко поняття мультикультуралізму можна визначити так: “Мультикультуралізм, або ж культурний плюралізм – термін, що характеризує співіснування в межах однієї території (країни) багатьох культур, і жодна з них не є панівною”. В більш детальному тлумаченні, що дає Британський довідник О’Саллівена та Гартлі з теорії культурної комунікації “Мультикультуралізм – означення і вивчення суспільства як такого, що вміщує численні відмінні, але взаємно пов’язані культурні традиції та практики, які часто асоціюються з різними етнічними компонентами цього суспільства. Із визнання суспільства мультикультурним випливають два основні наслідки:

- переосмислення уявлень про культурну єдність (цілісність) суспільства, що включає відмову від спроб “інтегрувати” різні етнічні групи, оскільки інтегрування передбачає перетворення на “невідмінну” частку панівної культури;
- переосмислення поняття культурного різноманіття: слід враховувати владні відносини, відносини домінування (power relations) між різними культурними (етнічними,

¹ Н. Яковенко. Паралельний світ. К.: 2002. – С.333.

² Н. Яковенко. Паралельний світ. К.: 2002. – С. 364.

³ Надія Гончаренко, Марія Купшнарєва. Школа іншування. – Критика, 2001,ч.4. - с. 20.

соціальними) групами, аналізувати міжкультурні взаємини як такі між сильними (домінуючими) та слабкими (пригнобленими) культурами, а не просто стимулювати “інтерес до екзотичного”⁴.

У сучасному житті термін мульти- чи полікультурність часто означає багатокультурність, або й просто багатоетнічність певного суспільства, сам факт його культурного різноманіття.

Як вважає сучасний хорватський культуролог С. Драгоевич (Sanjin Dragoevic), нове етнічне та культурне розмаїття сучасних західних суспільств, породжене багатомільйонною еміграцією в 60 – 80-ті роки, переважно з країн “третього світу”, а потім ще зі східної Європи, сформувало певний “виклик” узвичаєним культурним та освітнім інституціям, і навіть системам цінностей національних держав Заходу”. Драгоевич та його однодумці розрізняють концепції *мультикультуралізму* та *інтеркультуралізму*. Якщо в концепції мультикультуралізму наголос робиться на збереженні меншинних культур, то це веде до певної консервації існуючого стану. В концепції інтеркультуралізму наголос поставлено саме на забезпеченні активного та позитивного діалогу різних культур у суспільстві, на їхньому взаємопорозумінні та взаємозбагаченні. Але дослідники вважають, що не існує чіткого поняттєвого та методологічного розмежування між мульти- та інтеркультуралізмом⁵.

У подальшому ми будемо вживати термін *полікультурність* як його вживає Драгоевич, маючи на увазі “пошанування й підтримку всіх культурних потреб і способів життя, що існують у суспільстві, - не лише культур етнічних, мовних меншин, але й геїв та лесбіянок, традиційних селянських субкультур, інвалідів тощо”⁶, а терміни *багатокультурність*, *мультикультуралізм*, *інтеркультуралізм* як синоніми до полікультурності.

4. Скільки України існує? Або “парадокс джмеля”

Особливість ситуації полікультурності в Україні що веде до негармонійності в міжкультурних відносинах полягає в тому, що, як вважають фахівці, “етнокультурна ситуація в Україні - це не традиційне для багатьох країн співіснування панівної культури “титульної” нації та численних “пригноблених” культур і субкультур меншин, а панування двох культурних традицій - україномовної та російськомовної, ареали побутування яких великою мірою перекриваються. ... А поки на авансцені культурного життя конкурують (далеко не завжди мирно) ці домінанті традиції, поза суспільною увагою опиняються мовні, культурні, освітні проблеми тих, кого традиційно звать “нацменшинами”⁷.

Мов би посилюючи це твердження, відомий письменник і політолог М. Рябчук пише навіть про “дві України”, де існують “різні світи, різні цивілізації”, що відрізняються “способом мовлення і способом мислення місцевих жителів”, які “орієнтуються на цілком інші культурні моделі, цивілізаційні й географічні центри, сповідують інші, принципово непримиренні й непокданувані між собою історичні міфи та наративи, бачать не тільки минуле, а й майбутнє краю цілком інакше”⁸.

Критично осмислюючи орієнтацію на європейські норми полікультурності письменник та вчений-фізик М. Стріха вважає, що в “основі концепції мультикультуралізму - відхід від ідеалу чітко окресленої, базованої на єдиній мові, спільній естетичній та ідейній традиції національної культури - на користь рівноправного співіснування численних культур, стилів життя та творчих практик, притаманних різним етнічним, соціальним, релігійним, чи навіть віковим групам з їхніми специфічними ідентичностями”. Одразу ж постає питання: *Чи може взагалі існувати така “монокультура”, чи то є непорозуміння, бо кожна культура є внутрішньо діалогічною?* Але розглянемо його трохи пізніше.

М. Стріха визнає, що “саме таке поняття мультикультуралізму закладене в численні документи, ухвалені останнім часом поважними міжнародними організаціями. Зокрема, проект

⁴ Hartley J. “Multiculturalism”. In: T.O. Sullivan, J. Hartley e.a. (eds), *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*. 2nd edition. - Routledge, London, 1994, p. 189 - 190. - Цитується за: Олександр Гриценко. Морока з мультикультуралізмом - Критика, 2001, ч.11. - С. 23.

⁵ Гриценко Олександр. Морока з мультикультуралізмом - Критика, 2001, ч.11. - С. 23.

⁶ Там само.

⁷ Гончаренко Надія, Кушнарєва Марія. Школа іншування. - Критика, 2001, ч.4. - С. 20.

⁸ Рябчук Микола. Дві України. - Критика, 2001, ч. 10. - С. 10.

Декларації з міжкультурного діалогу та запобігання конфліктам, що обговорюється нині в Раді Європи, передбачає: принцип «культурного різноманіття» «не може бути застосований у термінах «більшості» або «меншості», бо такий підхід відокремлює культури і спільноти одна від одної, рубрикує таким чином, що соціальна поведінка й культурні стереотипи формуються на основі відповідного статусу тієї чи іншої групи».

Спираючись на ідею “двох Україн”, М. Стріха застерігає: хоча принцип мультикультуралізму посів почесне місце в документах, що визначають культурну політику Ради Європи та Європейського Союзу, “сьогоднішня українська ситуація вельми відмінна від європейської. У нашому суспільстві ще досі не розв’язано зовсім іншу суперечність: між потужною все ще традицією «радянського інтернаціоналізму» й непослідовними спробами побудувати етнонаціональну державу (ту, яка, попри всі новітні віяння, ще досі домінує в Європі)”. І далі продовжує: “Для мене абсолютно очевидно: некритичне застосування до України всіх термінів і положень європейських документів межі ХХ і ХХІ століть щодо культурного різноманіття неодмінно виявиться контрпродуктивним. Бо Україна свій рух до мультикультуралізму розпочинає не від статусу етнонаціональної держави (що була відправною точкою для всіх країн континенту в 1970 - 80-х роках), а від постколоніальної ситуації «двох Україн», де, за визначенням письменника й політолога М. Рябчука, розколина між Україною європейською та Україною євразійською проходить не по Дніпру (чи по Збручу), а, де-факто, в свідомості й повсякденних практиках переважної більшості сьгоднішніх українців”. Автор не відкидає ідею мультикультуралізму, а лише вважає, що “ефективний рух до нього Україна зможе розпочати, лишень набувши нормального статусу національної держави, - такої, якими були й досі лишаються держави «культурно різноманітної» Європи”.⁹

Але ж що це значить - нормальний статус національної держави? І чи завадить утвердженню цього статусу культурне різноманіття? Ці питання М. Стріха залишає поза увагою.

Зовсім з протилежного погляду розглядає проблему двоподілу України відомий львівський історик Я. Грицак. Проведемо основні на нашу думку, аргументи, які суперечать точці зору М. Стріхи¹⁰.

По-перше, чи варто говорити, що Захід України голосує принципово інакше, ніж Схід? - “Вже вибори 1998 року показали, що український регіоналізм – складніший феномен, ніж просто двоподіл на «націоналістичний захід» і «комуністичний схід». Результати виборів 2002 року показують уже виразну тенденцію: поділ України на «схід» і «захід» зникає, ...політичну карту України вже не можна малювати лише двома фарбами”.

А якщо вже порівнювати Україну з європейськими державами, то, “де той ідеальний шаблон, у порівнянні з яким Україна показує винятковість свого мовного, культурного та політичного поділу?” - запитує Я. Грицак і звертається до праць французьких істориків: “Читаймо «Французьку ідентичність», останню велику працю Фернана Броделя: він услід за своїм колегою Ле Февром повторює, що «ім'я Франції – різноманітність», і погоджується з висновками Ерве Ле Бра і Емануеля Тодда, зробленими на підставі вивчення регіональних відмінностей, що «за всіма ознаками, Франція не мала б існувати» – її треба було «вигадати». Він докладно зупиняється на живучості поділу на французький південь і французьку північ і зауважує, що Францію можна зрозуміти, як мереживо різних відмінних між собою регіонів. Але таке мереживо, додає він, можна знайти всюди в Європі. І робить елегантний підсумок: *кожна нація поділена, але вона існує і розвивається за рахунок цих поділів*” (курсив наш. - І.С.).

Я. Грицак згадує, як “1994 року, під час найгострішої у постсоветській Україні політичної кризи, британський посол у Києві нагадав про «парадокс джмеля»: згідно з законами аеродинаміки, джміль не може літати, але таки літає. Так само, продовжував він, за багатьма ознаками політологічних теорій, Україна давно вже мала би припинити своє існування. Проте вона існує. Цей парадокс можна було б застосувати до багатьох сучасних держав”.

Ще раз нагадаємо тезу, яка, на наш погляд, передає спрямованість полемічного запалу Я. Грицака: “*кожна нація поділена, але вона існує і розвивається за рахунок цих поділів*”.

⁹ Стріха Максим "Мультикультуралізм по-українському": спроба «перегнати, не доганяючи»? - Критика-Коментарі, 5 червня 2003 на сайті www.krytyka.kiev.ua

¹⁰ Грицак Ярослав. Двадцять дві України. - Критика, 2001, ч. 4.

5. Постколоніальний дискурс: необхідність діалогу

Чи можливо в такий “негармонійний” ситуації поділів знайти якийсь універсальний засіб ідентифікації, гідний як для Заходу, так і для Сходу України, чи слід визнати що, як говорить Я. Грицак, “можна по-різному бути українцем, як зрештою існують різноманітні способи бути людиною”?¹¹

Слід сказати, що М. Рябчук, який, ми бачили, загострив проблему двоподілу України, все ж таки, на наш погляд, запропонував дуже продуктивний підхід до подолання цієї “ментальної кризи”. Він, наприклад вважає, що в умовах українського культурного життя проблема порозуміння протилежних позицій загострюється ще й тим, що є спадщиною боротьби “колоніального” та “антіколоніального” дискурсів. Звідси витікає необхідність нової культуротворчої позиції: “Лише *постколоніальний* підхід, як підхід справді *діалогічний* дає змогу включити в себе обидва антагоністичні, непримиренні й однаково монологічні підходи – колоніальний, та антіколоніальний. “Включити” – не означає створити якусь еклектичну суміш русофобії й українофобії, “індоевропейства” й “малоросійства”. Ідеться про інше – про визнання себе спадкоємцями обох спадщин: колоніальної й антиколоніальної, і про вироблення *нової ідентичності* не на основі беззастережного схвалення однієї з них, а на основі *критичного переосмислення кожної*”¹².

Іншим прикладом пошуків ідентичності є концепція Ю. Андруховича, що вписує Галичину в простір Центральної Європи як спадок імперії Габсбургів. Для цієї концепції важливо не тільки відродження історичної пам’яті, а також розуміння *різноманітності як цінності в собі самій*. Польська дослідниця О. Гнатюк визначає: “По суті, його ідея – це пропозиція змодернізувати українську національну ідентичність, замінити найпоширеніший серед українців громадян етноцентризм ускладненою ідентичністю, а отже, є *альтернативою* до панівного в Україні почуття належності до постсовєтського простору. Парадоксальність цієї концепції полягає у поверненні до модерної традиції в поєднанні з постмодерністичною грою”¹³.

Якщо в концепції постколоніального дискурсу М. Рябчука акцентується деміфологізаторська спрямованість, то в підході до проблеми ідентичності у Ю. Андруховича дослідники знаходять деміфологізацію певної частини традиції та міфологізацію іншої¹⁴.

На початку XXI століття ці розходження, “середина між протилежностями” набувають все більшої гостроти, бо, кажучи словами Ю. Андруховича: “Відомо ж: найцікавіше відбувається на маргінесах, на краях та околицях, болючих швах, на українцях”¹⁵.

6. Гуманітарне мислення як діалог культур

На розумне ставлення до розходжень і “болючих швів” сучасної культури та суспільного життя і спрямоване “гуманітарне мислення”, що має своїм підґрунтям ідею *діалогу культур та логік мислення*.

Ідея “гуманітарного мислення” як мислення, що базується на ідеях діалогу культур та діалогічної сутності свідомості, виникла в працях М. Бахтіна та була розвинута В. Біблером.

Діалогічне мислення В. Біблер називав також “гуманітарним мисленням”, маючи при цьому на увазі не тільки традиційну предметність гуманітарних наук, а насамперед способи розуміння, діалог логік і культур мислення. Тому і можливе “гуманітарне” (діалогічне) мислення в природничих науках і математиці.

Аналізуючи особливості культурної ситуації ХХ ст. В. Біблер писав:

“Наша свідомість реально та невідворотно напружується “сенсами життя” сучасних (та історичних) Азії та Африки. ... Усі ці спектри інших сенсів уриваються у наше повсякденне – але аж ніяк у наше філософське – буття. Їх ніяк неможливо “зрозуміти” (якщо вже почнеш розуміти)

¹¹ Грицак Ярослав. І ми в Європі? - Критика, 2003, ч. 4. - С. 8.

¹²Рябчук Микола. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. - К.: 2000. - С. 210.

¹³Гнатюк Оля. Винайдення Центральної Європи. - Критика, 2003, ч. 4. - С.17.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Андрухович Юрій. What language are you from: Український письменник поміж спокусами тимчасовості. - Критика, 2002, ч. 9.- С. 27.

як “нижчі”, як “попередні сходинки драбини”. Це – просто – інші сенси. Але такі сенси, що є сутніми та вирішальними в моєму повсякденному житті. Людина Європи (не меншою мірою ніж людина Азії та Африки...) опиняється десь в проміжку різноманітних зустрічних та перехресних смислових кривих, але ні одна “крива не вивезе”, ні до одної людина не приросте, людина весь час опиняється на одинці сама з собою. Індивід втрачає комфортне місце “точки” на якійсь лише єдиній висхідній траєкторії. В такому проміжку ніякий свідомий вчинок вже не має лише єдиної ціннісної санкції. Кожен вчинок (якщо він якимось усвідомлений) завжди щось *переступає*, несе в собі ризик особливого перерішування - наново! - історичних доль, виборів, історичних форм спілкування. Усі ці цінності та сенсові спектри виявляються значущими одночасно; кожний сенс знову й знову претендує на те, щоб бути лише єдиним та загальним, але поряд з тим, в ХХ столітті всі ці загальні ціннісні спектри є справді усвідомлені (а не лише вказуючо регулятивні) тільки в спілкуванні один з одним, тільки у відповіді на питання іншого сенсу. І – тільки в атомарному зосередженні кожної індивідуальної свідомості та кожного індивідуального буття”¹⁶.

Обмеженням і пасткам “альтернативного монолізму” В. Біблер протиставляє ідеал “людини культури”, яка “шукає власні відповіді на “вічні” питання буття і в цьому пошуку вступає в діалог з історичними культурами (культурою Стародавнього Сходу, античності, середніх віків, Нового часу, ХХ століття), що розуміються як цілісні твори, які наділені своїм особливим голосом. Історичні культури несуть у собі різноманітні образи світу, різні способи розуміння буття. Ці образи і способи не “зняті” розвитком історії, вони виявляють нескінченну можливість поглиблення, стикаючись у діалозі в просторі свідомості сучасної людини. Діалог культур, діалог з культурами повинен стати способом мислення “людини культури”.

7. Прагматика культури: відмінності як джерело багатства

Проблема розуміння та діалогу культур набуває гостроти в сучасній прагматичній культурі. В суспільствах, де проблема полікультурності не є проблемою суто академічною, а потребує вирішення в повсякденному житті, виникає питання: а чи можна взагалі інші, неєвропейські культури прирівняти до європейської? Легко вважати їх рівними, коли вони у себе вдома, а коли живуть поряд з нами? Які взагалі можливі критерії для оцінювання рівновартості культур, за якими параметрами це можливо оцінювати? Відповідаючи на ці питання відомий італійський письменник і вчений-гуманітарій У. Еко вважає, що однією з гідних похвали речей, притаманних західній культурі - ліберальній і плюралістичній - є те, що вона виробила здатність вільно оголошувати власні суперечності. “Може вона їх і не розв’язує, але знає, що вони є, і говорить про це. ... Ми постійно ставимо свої параметри під сумнів. Західний світ дійшов у цьому до того, що дозволяє власним громадянам відмовитися вважати позитивним параметр технологічного розвитку і стати буддистами чи оселитися в спільнотах, де не використовують гумових шин навіть для підвід. ... Ми є плюралістичною цивілізацією тому, що дозволяємо, аби в нас удома будували мечеті, й не можемо відмовитися від цього лише через те, що в Кабулі християнських пропагандистів саджають до в’язниць. Якби ми так чинили, ми теж стали б талібами.

Параметр терпимості до відмінностей належить, безперечно, до найсильніших і найбезсумнівніших параметрів, і ми вважаємо свою культуру зрілою, бо вона вміє терпимо ставитися до відмінностей, а тих представників нашої культури, які цього не роблять, вважаємо варварами¹⁷”.

У. Еко вважає, що треба вчити в школах позитивно сприймати відмінність. Відомий вчений зауважує, що “дітям треба сказати, що людські істоти дуже відрізняються між собою, і пояснити, в чому полягає ця відмінність, а відтак показати, що відмінності можуть бути джерелом багатства”¹⁸. Такою є точка зору одного з найвідоміших у сучасному світі гуманітаріїв. А що робиться в Україні для виховання позитивного сприйняття культурних відмінностей?

¹⁶ Библер В.С. От наукоучения - к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. - М.: 1990. - С. 262-263.

¹⁷ Еко Умберто. Священні війни, емоції, та здоровий глузд. - Критика, 2001, ч. 11. - С. 5-6.

¹⁸ Там само. С. 6.

Результати дослідження, проведеного в Україні на матеріалі аналізу шкільних підручників з історії, показали, що в “описах подій та ситуацій, пов’язаних з представниками інших етносів, використано здебільшого негативно забарвлену лексику, що формує стереотипні образи “злих сусідів”, які перешкоджали прямувати до незалежності. Типовим є подвійний стандарт”: аналогічні вчинки “своїх” та “чужих” історичних діячів оцінюються зовсім по-різному. ... взагалі не формується уявлення про Україну як багатонаціональну та багатокультурну країну. Більшість підручників сприяють формуванню негативних стереотипів народів-сусідів, некритичного ставлення до власної історії. Майже немає спроб викладати події та явища з різних, альтернативних поглядів, стимулювати учнів до самостійних висновків на підставі матеріалу”¹⁹.

Але не все так погано, є і винятки. Це підручники для вищої школи, написані Я. Грицаком, Н. Яковенко, М. Поповичем. До того ж, в Україні практично та продуктивно діє освітній напрям, заснований В. Біблером та його послідовниками – Школа Діалогу Культури, з матеріалами котрої можна ознайомитися на сайті www.bibler.ru

8. Ідентифікація: символи та свідомі вчинки

Повернемось до питання поставленого на початку цієї доповіді: чи є щось таке, що робить нас, жителів Заходу та Сходу українцями? Відповідь буде дуже проста: “Україною робить людей не кров і земля. Україною їх робить та культура, до якої вони причетні”²⁰.

Так історично склалося, що Україна займає унікальне становище в Європі. Цікаво, що на те звернув увагу ще в далекі, не самі щасливі 30-ті роки М. Бахтін, коли готував свою геніальну книгу про творчість Ф. Рабле: він порівнював Україну з південною Італією, вважаючи, що багатомовність та багатокультурність України зробила її, поряд з півднем Італії, батьківщиною сміхових форм неофіційної культури, що вплинули на розвиток європейської та російської культури²¹. Але що ж заважає нам усвідомити нашу унікальність, яка полягає в нашій різноманітності, як історичній, так і сучасній? Що заважає нам перетворити цю різноманітність нашого культурного життя на джерело нашого багатства і використати нашу полікультурність як ознаку справжнього європейства?

Відчутним наслідком тоталітарної епохи, що є помітним не лише у значної частини громадян України, але й у інших народів колишнього СРСР, є так звана *поверхнева символічна ідентифікація* – комплекс значень, який забезпечував легітимність системи загалом й інтегрував Радянський Союз у цілому. Це явище стосовно російського менталітету, яскраво проаналізував Лев Гудков. Приневолення, спрощення, обмеження різноманітності запитів щодо якості життя чи інформаційних інтересів трансформуються в усвідомлення себе «жертвою» історії, зловорожих сил, чужих інтриг, визначальних для масового сприйняття подій. Звідси – стійкість функціональної ролі «ворога», «чужого». Чим гірше сьогодні життя, тим потужніший героїчно-аскетичний міф великого минулого, символічних досягнень супердержави – космос, колонізація, наголошування її високих досягнень (реальних або фантомних) – соборності, духовності, самовідданості, общинності²².

На наш погляд, така “негативна ідентифікація” породжує свого “двійника”: замість міфів про всесвітню могутність – протилежні міфи пригнобленої нації. Таке явище протиставлення дзеркальних двійників, що унеможлиблюють взаєморозуміння дослідник філософії діалогу В. Махлін назвав “альтернативним монологізмом”. Ці риси “альтернативного монологізму” характерні для згаданих вище типів свідомості названих М. Рябчуком “колоніальним” та “постколоніальним”.

За даними, які наводить Л. Гудков, 10-12% російських громадян налаштовані інакше – вони є резервом ліберальних змін у Росії. За даними М. Рябчука такий резерв в Україні складає 30%. Не так вже і погано, якщо порівнювати з Росією.

¹⁹ Гончаренко Надія, Кушнарєва Марія. Школа іншування. – Критика, 2001ч. 4. - С. 23.

²⁰ Попович Мирослав. Нарис Історії культури України. – К.: 2001. – С. 715.

²¹ Бахтін .М.М. Дополнения и изменения к «Рабле». - Собр. соч, т.5, М.: 1996. - С. 125.

²² Гудков Лев. На краю глобального світу. – Критика, 2003, ч.6.

Але що ж можна протиставити тій поверхневій символічній ідентифікації? Так, поважати свої офіційні та не офіційні символи ідентифікації річ необхідна, але недостатня. На мій погляд, в умовах багатокультурності, яку, було сказано вище, ми розуміємо не тільки в етнічному, а в більш широкому смислі, потрібно виробити поняття про *вчинково-відповідальну ідентифікацію*. Це визначення себе як людини культури, яка усвідомлює себе зі свого унікального та неповторного місця в своєму житті і відчуває себе особисто як відповідальну за те, що було, і те що буде, з її народом та країною в контексті світового історичного та сучасного буття. І якщо така внутрішня спрямованість буде сформована, то мовні проблеми не стануть перешкодами, бо не в них сутність, а в тому внутрішньому стані, що витворює емоційно-вольові імпульси для подолання успадкованих перешкод, в тій культурній налаштованості, яку ми вважаємо своїм особистим здобутком.

Ольга ГОМІЛКО,
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
Інституту філософії НАН України,
доцент кафедри філософії та релігієзнавства
Національного університету
“Кієво-Могилянська академія”,
випускниця програми ім. Фулбрайта

ПОСТТОТАЛІТАРНИЙ ДИСКУРС: ВІДМОВА ВІД МИНУЛОГО ЧИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ МАЙБУТНЬОМУ?

Будь-який пошук ідентичності чи спроби ідентифікації в сучасній Україні є за своїм історичним змістом посттоталітарними, але далеко не завжди усвідомлюються як такі: тут маємо справу з характерним дефектом історичної пам'яті, коли свідомість воліє забути те, що має надто великий вплив на її дійсність. Українська свідомість користується хронологічною можливістю маніфестувати радянський тоталітаризм як минуле, щоб уникнути двох вкрай неприємних для себе речей: по-перше, оцінки попереднього соціального досвіду, який не надто змінився ані в ключових персоналіях, ані у своїх механізмах та формах, як *тоталітарного*; по-друге, визнання очевидної і глибокої тягlosti між радянською і наявною соціальною дійсністю у багатьох важливих засадах і компонентах. Спротивом цьому штучному “забуттю” і униканню речей в їх справжніх іменах є усвідомлення нинішньої культурної, соціальної, політичної ідентичності України як *посттоталітарної* за своєю суттю. Це означає, що весь процес самоідентифікації в сучасній Україні є фальсифікованим, якщо ігнорує значення тоталітарного минулого і тоталітарної спадщини в нашому житті. Лише конструктивна рефлексія щодо тоталітаризму, яка набуває форми посттоталітарного дискурсу, може подолати цю ваду сьогоденної ідентичності.

Відтак зрозуміло, що є вкрай уразливим розглядати проблему ідентичності в сучасній Україні без врахування такого феномену, як посттоталітарний дискурс. Ця необхідність зумовлена не стільки етичними міркуваннями та почуттям справедливості, скільки потребою чіткого розмежування з тоталітарним минулим. Суть посттоталітарного дискурсу не зводиться до осуду та розправи. Її визначає рефлексія над власним тоталітарним досвідом, який сприймається не як мертва дійсність, а як можлива та актуальна загроза сьогоденному дню. Здійснити ж таку рефлексію може лише потужний та незалежний розум, про наявність в Україні якого говорити ще рано. Ось чому визначення ідентичності невід'ємно пов'язано з процесом емансипації мислення і ключовою для цього процесу постаттю незалежного інтелектуала.

Парадокс посттоталітарної ідентичності

Особливості переходу в Україні від радянсько-соціалістичної системи до демократичного суспільства (як от захоплення влади партійною номенклатурою, постколоніальний синдром, соціально-антропологічні наслідки репресійних практик та голодомору) та відсутність сприятливих умов для розвитку інтелектуального життя блокують здійснення посттоталітарного дискурсу. Натомість, відбувається його заміна зручною існуючій владі балаканиною та квазіінтелектуальними симулякрами. Відмінність посттоталітарного дискурсу від цих виправ полягає не в обмеженості обговорюваних тем (наявна палітра сюжетів є вельми строкатою), а в способі їх аналітичної експлікації та інтелектуально-світоглядної відповідальності. Недолік теперішньої “вседозволеності” полягає не стільки в її поверховості та недолугості, скільки в перешкоджанні достеменному мисленню. Адже замість незалежної ґрунтовної експертизи минулого відбувається чергове (після тоталітарного) міфотворення, де істина поступається кон'юнктурі, інтересу, маніпуляції. Імітаційний характер таких посттоталітарних “проговорень” спроможний породжувати ілюзії, котрі становлять велику небезпеку для українського суспільства, нав'язуючи неадекватні (спотворені ілюзією) ідентифікаційні паттерни.

Виробленню ідентичності в сучасній (посттоталітарній) Україні властивий всезагальний парадокс. З одного боку, посттоталітарний індивід і загалом соціум не може продуктивно використовувати накопичений за добу тоталітаризму досвід, пам'ять, соціальне знання для продукування себе у майбутнє. Події 90-х років рішуче перервали тяглість попередньої соціально-політичної практики. З другого боку, глибина реальних перетворень в країні не відповідає масштабам змін в оточуючій дійсності. Якщо проаналізувати масив нинішнього соціального досвіду, він у переважній своїй частині спирається на минулі соціальні схеми та паттерни, які вочевидь втратили свою легітимність. Тоталітарне минуле продовжує існувати в нинішній Україні *крадькома*, втративши амбіції, відмовившись від власного імені, активно мімікруючи, але залишаючись по суті господарем становища. Та, виправданість та продуктивність чого ніхто не наважиться відстоювати, продовжує мовчки відтворювати себе. Ми опинилися в стані своєрідної тихої стагнації посттоталітарної руїни. І неабияку роль у збереженні цього становища відіграє відсутність рефлексії щодо тоталітарного минулого і його влади над днем сьогоднішнім.

Однією з рис тоталітаризму вважають знищення всіх меж "між державою і соціальними групами, ба навіть між державою і окремою особистістю"¹. А тому важливим завданням посттоталітарного дискурсу постає відновлення та встановлення цих меж. На сьогодні в українській дійсності спостерігається хаотичний симбіоз різнорідного, іноді взаємовиключного, що робить визначення нечіткими, а межі нестійкими. Такий стан речей задовольняє авторитарну владу, котра не бажає втратити свій контроль над усім. Там же, де немає межі, там немає свободи.

Очевидно, що теперішня влада в Україні не здійснює тотальний контроль над усіма сферами життя суспільства. Проте, вона намагається утримати ті можливості попередньої системи, котрі залишають їй можливість керувати. Почасти таке активне втручання влади в непідлеглі їй сфери (як то інтелектуальне, мистецьке та громадське життя) пояснюється особливостями "перехідного" періоду, неспроможністю справитися з проблемами власними силами, фінансовою стороною тощо. Але чи є така відповідь правильною та єдиною? Зрозуміло, що ні. Проте, знову ж нечіткість формулювань та розпорошеність зусиль не дають змоги здійснитися такій артикуляції, котра була б не приватною справою тієї чи іншої особи, а виражала б *громадську думку*, відповідно з її потенціалом впливу на хід подій у суспільстві.

Долі ідей та людей

Посттоталітарний дискурс спроможний виявити міру (що визначить межу) присутності тоталітарного минулого у сьогоденні на рівні *громадського* обговорення. Час, коли його було розпочато, ще не зник з пам'яті людей. Хронологічно посттоталітарний дискурс виник ще за часів попереднього суспільного ладу і відомий усім як *перестройка*. Вже в її рамках започаткувалися основні напрями подолання тоталітарної спадщини. Байдужим до цього процесу не залишався ніхто – всі передплачували купу газет та журналів, брали участь в масмедійних обговореннях, щиро вірили в невідворотність справедливого суду історії та свою причетність до творення незалежної демократичної держави. Славнозвісний фільм Абуладзе "Покаяння" став символом надії на "світло в кінці тунелю".

Багато вже було сказано про цей період. Проте, як на мене, головним його досягненням було те, що, незважаючи на пережитий тоталітаризм, громадськість спромоглась відродитись, продемонструвати свою силу, залучивши до своїх лав багатьох людей. Це і злякало тих, хто не хотів правди та втрати влади. Скориставшись тоталітарною ослабленістю радянської інтелектуальної спільноти, її розпорошеністю (відомо, що значна частина відомих діячів науки та мистецтва перебували в еміграції) та світоглядною неоднорідністю, партійна номенклатура спромоглась перехопити ініціативу та повернути розпочатий дискурс у русло псевдодемократичних гасел. Це дозволило радянським можновладцям здійснити містифікацію "перевертнів" та безболісно для себе втілитися в іншу соціальну систему координат, при цьому навіть зберегти керівні позиції. Зрозуміло, що такі трансформації були під силу лише тим представникам попереднього устрою, котрих не переобтяжувала справжня (хоча до болю наївна)

¹ Енциклопедія політичної думки. К.: Дух і Літера. - 2000. - С. 402.

віра у проголошені ідеали, чесність та порядність у служінні “справі комунізму”, відповідність “моральному кодексові”.

Навпаки, люди, котрі щиро служили ідеям комунізму першими були витіснені з соціальної сфери і не без “допомоги” їх колишніх “соратників по партії” та “колег по роботі”. Адже відданість (ілюзорна по своїй суті, а тому така, котра могла б бути легко розвіяна) минулим цінностям не стільки перешкоджала створенню нової, скільки загрожувала викриттям здійсненої містифікації. Загнати в глухий кут життєвих та соціальних негараздів, викликати ненависть до нового – означало знешкодити потенціал їх участі у посттоталітарному дискурсі.

Сьогодні правда про тоталітарне минуле мало кого турбує. Здебільшого це люди похилого віку, для котрих ілюзія про минуле збігається з їх ностальгією по молодості та скорботою за втраченими надіями. Як не парадоксально, але саме ці люди, котрі могли б стати цінним джерелом правди про ті часи, замовкли для неї. Їх спогади переповнюють нові ілюзії: відчуття моральної переваги перед “перевертнями”, романтизація минулих подій, консервація знань. У своїх уявленнях вони знаходять втіху перед розпачем зазваної зради та брехні. На жаль, доля таких людей штовхає від однієї ілюзії до іншої, і правда, котра могла б принести мир та спокій в їхні змучені душі, залишається за обрієм їх свідомості.

Для більшості ж інших людей в наш час тема посттоталітарного дискурсу виглядає неактуальною, спрямованою на “відволікання” уваги від більш нагальних проблем. Або такою, що просто зводиться до копирсання в своєму непривабливому минулому як вияву комплексу меншовартості. Складається враження, що минуле назавжди залишилось позаду, ставши матеріалом для суперечок, – у своїх прибічників для позитивних прикладів, а у опонентів – як жахливий досвід. Справді, трапляється, що – за відсутності сталої оцінки попереднього соціального досвіду – визначити правих у таких двобоях стає справою нелегкою. А тому, знову ж таки, все сплутується і залишається невизначеним.

Історична пам'ять і актуальне самовизначення

Відсутність в Україні фундаментального осмислення власного тоталітарного минулого сприяє не лише занепаду історичної свідомості, але й позбавляє людей шансів самовизначення. Все виглядає так, ніби суспільство занурилося в забуття, в якому грань між минулим і теперішнім розчинилася в хаосі безладдя та безглуздя. В такому в'язкому та перебовтаному соціальному середовищі визначити себе та своє місце стає викликом і потребує відваги розуму. Розбудити себе від сплячки мислення можна лише власними зусиллями, -- усвідомленням того, що поки воно спить, життя гине. Покладатися на зовнішні обставини та об'єктивні соціальні зміни видається марним. Залишається лише сподіватися, що страх перед знищенням мобілізує сили і екзистенційна потреба окремої особи в правді набуде громадської сили.

А тому, незважаючи на більш як десятилітній строк незалежності України, потреба в посттоталітарному дискурсі все ще існує і становить важливий чинник поступу суспільства у напрямі демократичних перетворень. Що ж гальмує цей процес? Побіжно я вже торкалася цього питання. Проте важливо зробити узагальнення та певні доповнення.

Головним чином, це залишки тоталітарної спадщини, які завдяки сприятливим умовам, що склалися на момент падіння радянської держави, змогли вціліти, набувши кланово-корпоративного вигляду. Суттєво, що вони не просто позастрявали в певних сферах суспільства, спричиняючи опір справжньому оновленню, а нав'язали такий сценарій, з якого було виключено інтелектуальний чинник. І якщо початок демократичних перетворень був позначений певними досягненнями в інтелектуальному житті, то з часом вони згорнулися, трансформувались у квазіформи та пристосувались до нової реальності. Тепер вже не ідеологічна залежність, а головним чином грошова визначає міру свободи українського інтелектуала. Позбавлений елементарної матеріальної підтримки він змушений займатися не справою мисленням, а пошуками вигідного замовника на свою кон'юнктуру вправність. І якщо посттоталітарний дискурс надавав шанс свободі мислення, то його обрив знову відкидає мислення далеко назад. Відійшовши у сутінки минулого, тоталітаризм все ще продовжує розпочату ним руйнацію мислення.

Для того, щоб зупинити цей процес, мало заявити, що тоталітаризм – це лише наше минуле. Як видно, руйнація мислення не припиняється із його зникненням. Останнє становить лише необхідну, але не автоматичну умову реабілітації мислення. Для того, щоб вона відбулася, потрібна очисна процедура самого мислення, внаслідок якої воно не лише позбувається хибних міркувань передньої ідеології, але й набуває справжньої автономії. Наявність же у суспільстві тоталітарних залишків створює значні перешкоди для її здійснення, подолати які неможливо поодинокими зусиллями. А тому важливою функцією посттоталітарного дискурсу є реабілітація і відновлення мислення.

Доходимо висновку, що здійснення посттоталітарного дискурсу є одним із необхідних елементів переходу від тоталітарного суспільства до демократичного. Його метою є не стільки виявлення “виконавців” попередньої соціальної системи, скільки осмислення її суті і подолання згубної інерції минулого соціального досвіду. Без вироблення власної оптики свого минулого неможливо зрозуміти того, що відбувається зараз.

Характерно, що це стосується не лише нашого суспільства, але й взагалі глобальних перетворень сучасності. Наприклад, проблема уніфікації свідомості, котра внаслідок посилення конс’юмеризації суспільства, масового характеру культури, різних соціальних форм контролю, набуває все більш актуального звучання не стільки для посттоталітарного суспільства, скільки для технотронних соціумів. Загроза людському мисленню чатує не лише у вигляді тоталітарних привидів. Її ознаки можна вгледіти і в привабливих образах благополучних країн.

Отже, відсутність рефлексії над фундаментальними основами нашого минулого спрощує не лише бачення самих себе, але й існуючий погляд на нас “з боку”. Нерідко трапляється, що в роботах західних дослідників, присвячених радянському та пострадянському суспільствам, тоталітарні феномени набувають головним чином “місцевого значення”. Вони потрактовуються як такі, що відійшли у минуле і не стосуються сучасного життя демократичних країн. Натомість, необхідно рішуче заявити, що аналіз радянського тоталітаризму виявляє загрозові застереження усьому сучасному світові щодо можливих випадків реанімації тоталітаризму в сценаріях його майбутнього.

*Антоніна БАДАН,
кандидат філологічних наук,
доцент, завідувач кафедри ділової іноземної мови
Національного технічного університету
"Харківський політехнічний інститут",
випускниця програми RSEP (IREX)*

ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУРИ І МОВНА КОМУНІКАЦІЯ В УКРАЇНІ

Мовно-комунікаційні зміни, що відбуваються в умовах глобалізації навколишнього середовища, є наслідком трансформаційних процесів останніх двох десятиріч, які бурхливо проходять в Україні.

Аналіз змін, що прийшли у світ комунікації в Україні з 90-х років, показує, що навіть на емпіричному рівні міжперсонального спілкування можна спостерігати позитивні наслідки глобалізаційних процесів. Так, суттєво змінилася форма обслуговування покупців у сфері торгівлі. Типовим є доброзичливе ставлення, повага до покупця, усмішка, що вітає клієнта, зацікавленість у тому, щоб клієнт або покупець пішов задоволеним або прийшов ще раз. На відміну від радянських часів навіть приватні продавці на ринках дякують за покупку. Причини цього варто шукати не тільки у тому, що зникла монополізація у торгівлі, але й в тому, що нові стандарти спілкування у новостворених магазинах і спільних підприємствах, або тих, що працюють за схемою франчайзінгу (наприклад Макдональдс) негайно підняли спілкування на новий рівень. Зрозуміло, ці стандарти поведінки, принесені в Україну, не є місцевими, а скоріше західними, і вони несуть у собі ту картину світу, що характерна для вже високо розвинутої спільноти у цілому. Так, ставлення до часу, темп роботи, зовнішній вигляд персоналу, зосередженість на кінцевому результаті, увага до клієнта – всі ці риси пройшли трансформацію на місцевому ґрунті і дещо модифікувалися, але унеможливили старий, "совковий" стиль комунікації ("Вас тут багато, а я одна!").

На рівні корпоративної (організаційної) культури теж відбулися значні зміни, але у порівнянні з системою торгівлі і обслуговування картина має інший вигляд. На сьогоднішній день існують три основні типи організацій: 1) ті, що знаходяться в системі державного фінансування; 2) приватні, де власниками є наші співвітчизники і 3) приватні або спільні, де власниками є іноземці. Відповідно до форми власності, розрізняються і комунікативні стилі. Практично не змінилися норми спілкування на державних підприємствах (за винятком нових каналів зв'язку – факс, електронна пошта). Таким же чином мало що змінилося у комунікативних стилях підприємств, де власники – місцеві підприємці (переважають директивний, безапеляційний стиль наказів, небажаним є активний або критичний зворотний зв'язок, переважає монологічна схема передачі інформації).

Зовсім інша картина спостерігається у тих підприємствах, де принесено західний стиль корпоративної комунікації. Зміни вбачаються вже у спілкуванні з адміністратором офісу або секретаркою: вміння слухати характеризується як цілеспрямоване, з метою допомогти вирішити проблему. Взаємовідносини між управлінцями і підлеглими ввічливі, коректні. Організаційні питання часто вирішуються спільно, бажаними є цілеспрямоване, критичне слухання, особиста ініціатива, мозкові штурми, активність підлеглих в обговоренні і вирішенні організаційних проблем. У той же час проявляються нетерпимість з боку управлінців до безвідповідального ставлення, запізнень, марнування часу тощо.

Згідно з сучасним теоретичним підходом організація прирівнюється до культури (корпоративної культури) і має свої стандарти і норми поведінки та комунікації (3, 80). Останні розвиваються у часі і залучаються до трансформаційних процесів суспільства.

Якщо простежити шлях розвитку організаційної культури в сучасному житті України на протязі усього періоду після здобуття незалежності, можна помітити як позитивні, так і негативні риси сприйняття західних зразків комунікації. До позитивних, на наш погляд, належать впровадження командного (не у сенсі команди як наказу, а команди, як організованої групи!) підходу до вирішення управлінських проблем, позитивна мотивація оцінки діяльності підлеглих,

орієнтація на досягнення цілей, нове ставлення до часу, впровадження системних методів на всіх щаблях діяльності і тощо.

До негативних моментів можна віднести бездумне копіювання, імітацію західних стандартів, що виглядають на національному тлі штучно і незграбно. Так, деякі співробітники спільних підприємств і західних компаній намагаються освоювати нетипову для українця поведінку фамільярного ставлення один до одного, що суперечить місцевому стереотипу ще досить помітної “дистанції влади”. Іншим прикладом може бути нехтування принципом “висококонтекстуальної комунікації” в Україні на відміну від “низькоконтекстуальної”, характерної для західного, наприклад, для американського менеджменту. Різниця між ними полягає у прямому висловлюванні у “низькоконтекстуальній” комунікації і, навпаки, переходу частини значення у контекст (наприклад, мовчання як знак незгоди або невдоволення). Оскільки ментальність українців ніколи не була орієнтована на пряме протистояння, відкритий виклик, вирішення проблеми через конфлікт (пор. амер. девіз “crisis is opportunity” – “криза – то можливість”), то таке насильне впровадження корпоративних норм призводить до руйнування їхньої усталеної картини світу.

З іншого боку, завдяки необхідності спілкуватися із зовнішнім середовищем, жодна організація, яка має західний стиль комунікації, не змогла подолати вже існуючу систему негативного набору типово локальних характеристик спілкування з іншими організаціями, де панують відсутність пунктуальності та відповідальності, довге очікування на відповідь, відсутність деяких етичних норм, хабарництво тощо. Можна стверджувати, що у випадках спілкування із зовнішнім середовищем такі “закриті” організації мають переключати свій культурний реєстр, щоб досягти взаєморозуміння і наблизити свої картини світу. Подолання негативних відтінків комунікації минулого, на жаль, потребує багато часу і є процесом еволюційним, де найефективнішим є сприйняття нових норм через освіту і наслідування вже існуючим зразкам. Відійшли у минуле строго-протокольні збори із заздалегідь визначеними ролями і ухваленнями, “замовленими” виступами, довгими і нудними “проповідями” з трибун. Нові зразки виступів, більш орієнтованих на аудиторію і на її зворотній зв’язок (передача інформації) вже сприймаються як комунікативна норма.

Якщо проаналізувати і побудувати схему норм комунікації, що віджили та новоприйнятих, то постає така картина.

Тоталітарна модель	Демократична модель
<p>1. Картина світу нав’язується ззовні, зворотній зв’язок відсутній (реакція не очікується), або запрограмована (“замовлені виступи”).</p> <p>2. Вміння слухати обмежене в основному двома типами: Ввічливе або цинічне Спроможність чути, але не слухати</p> <p>3. Строго наказовий стиль індивідуальної комунікації, продиктований великою “дистанцією влади”</p> <p>4. Відсутність активного зворотного зв’язку робить комунікацію монологічною.</p> <p>5. Розповсюджена модель переваги приватної комунікації над організаційною (бесіди зі знайомими, приятелями, коли клієнт змушений чекати, довгі приватні телефонні розмови на робочому місці та ін.</p>	<p>1. Картина світу реципієнта є динамічною завдяки зворотному зв’язку з відсилачем інформації, не є заздалегідь усталеною.</p> <p>2. У вмінні слухати переважає слухання Активне Цілеспрямоване саме завдяки очікуваному зворотному зв’язку та орієнтації на індивіда, а не на масу людей у цілому</p> <p>3. Взаємоприйнятий у західному менеджменті стиль низької дистанції влади з притаманним йому принципом досягнення мети через позитивну мотивацію підлеглого.</p> <p>4. Активний зворотний зв’язок робить комунікацію діалогічною, причому це може бути невербальний зв’язок (уважне, шанобливе слухання з готовністю вступити у діалог у будь-який час, реагування сміхом, вигуками).</p> <p>5. Пріоритет організаційної комунікації над приватною (на робочому місці жодний з працюючих не дозволить собі вести приватні бесіди у присутності клієнтів, що чекають на увагу персоналу).</p>

У зв’язку з наведеним аналізом повстає цікава картина. Більш жорсткі, негнучкі моделі комунікації працівників вищих рангів з представниками нижчого щаблю (“дистанція влади”)

змінюються на більш гнучку модель у “горизонтальному спілкуванні” між колегами та приятелями на робочому місці. У розвинутих західних організаційних культурах гнучка модель комунікації по вертикалі (між представниками вищих і нижчих щаблів влади) поєднується з досить жорсткими правилами організаційної комунікації на робочому місці. “Робота – це культ” (США, Німеччина, менше Великобританія, Франція), де ставлення до часу в таких культурах лінійне, тобто прогаяний час ніколи не повертається. Повага до клієнта і до роботи взагалі не дозволяє ніякого побічного спілкування на робочому місці (тим більше в присутності клієнта). Те, що доводиться й досі (і, можливо, доведеться ще тривалий час) спостерігати прояви нехтування службовими обов’язками, можна пояснити декількома факторами: відсутністю безробіття у минулому, застарілим ставленням до часу (за прогаяний час ніхто не карає), відсутністю поваги до клієнта (тобто індивіда).

Повернімося до трансформаційних процесів в Україні, щоб подивитися, наскільки західні організаційні моделі проникли у її корпоративну культуру. Можна стверджувати, що нові канали передачі інформації вже повністю прижилися в організаціях різного рангу. Факси, електронна пошта, світова мережа Інтернет надійно зайняли своє місце в організаційній комунікації. Натомість ті параметри, які пов’язані з культурою індивіда і суспільства, не збігаються, або мають свої етнічні особливості. Способи розв’язання конфліктів, проблем, ефективність подачі та сприйняття інформації значною мірою відрізняються від західних. Розповсюдження англійської мови як міжнародної захопило й Україну, але процент тих, хто вільно спілкується нею, ще досить низький у порівнянні навіть із нашими найближчими західними сусідами – Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною і Словенією.

У свою чергу трансформація свідомості індивіда зазнає впливу і через нові канали комунікації. Адже мережа Інтернет змушує не тільки добувати інформацію новим шляхом, але й нав’язує свої комунікативні моделі. Наприклад, світ електронної пошти створює свій мовний код, скорочується час на написання послань, інформація має бути чіткою і конкретною. Рекламні банери в мережі Інтернет змушують інших клієнтів наслідувати ці специфічні мовні зразки, і ці зразки вже можна вважати єдиними для всіх культур, що спілкуються через Інтернет.

Таким чином, технічна революція засобів масових комунікацій спричинила не тільки локальну, а й глобальну трансформацію соціокультурного простору, де космополітична культура ще більше підштовхує до повного перевороту в засобах мовного спілкування. На сьогоднішній день молода людина, що не має доступу до електронної пошти або до інформації в мережі Інтернет, відчувається відрізаною від вируючого навколишнього життя, і у неї менше шансів знайти роботу і навіть успішно навчатися у сучасному закладі освіти. Як зазначає у цьому зв’язку С. Даль (6), нові технології, включаючи мобільні телефони та відеозв’язок, створюють таку аудио/відео/електронну мережу, що розмиває бар’єри між масовою та міжперсональною комунікацією, створюючи свою унікальну систему інтелектуального плюралізму та персонального контролю у сфері комунікації.

Незважаючи на зазначену особливість сучасного спілкування через аудио/відео/електронну мережу (комунікант сам вибирає час спілкування та партнера з комунікації), більшість населення зазнає величезного впливу на створення їхньої картини світу через засоби масової комунікації – радіо, пресу, телебачення, Інтернет, наприклад, чат. Згідно висновкам С. Дала (6) цей пасивний вид комунікації, проте, формує картину світу реципієнта саме своїм широким розповсюдженням, агресивністю інформування та ефективним професіональним методом переконання.

Дослідники масової комунікації В. Борев і А. Коваленко, аналізуючи природу комунікативного процесу в комунікації (одно-направлений потік інформації) та спілкуванні (двосторонній тип зв’язку) підкреслюють, що засоби масової комунікації розраховані на однозначне сприйняття (1, 94).

Дозволимо собі не погодитися, по-перше, з твердженням, що комунікація і спілкування розрізняються за направленістю потоку інформації, а, по-друге, з тим, що засоби масової комунікації розраховані на “єдність” аудиторії і комуніканта. Вже одне те, що кожний індивід несе в собі свою неповторну, індивідуальну культуру і картину світу, говорить на користь багаторівневої системи сприйняття інформації. Так, домогосподарка, політолог і історик-арабіст сприймають одне й те ж повідомлення про, скажімо, вступ американських військ у Багдад зовсім по-різному. Домогосподарку, скоріше за все, будуть хвилювати емоційні картини страждань

мирного населення, бомбардування міст, руйнації помешкань. Політолог помістить цю інформацію у історичну низку "попередні агресії", світове домінування, війна у Кувейті, тоталітарний режим Хусейна тощо. Історика-арабіста перш за все хвилюватиме доля історичних пам'яток культури, найдавніших рукописів, місць археологічних розкопок тощо. Проте засоби масової інформації відрізняються від інших форм комунікації саме тим, що в них працюють професіонали, здатні подати ту чи іншу інформацію у потрібному ракурсі. Згідно з С. Далем, "...це робить мас-медіа потужним інструментом, двигуном соціальних, структурних та культурних змін, рольовою моделлю для тих, хто її наслідуює" (6). А оскільки засоби масової інформації відображають картину світу їх власника і його інтереси, то саме вони відіграють домінуючу роль у впливі на культурні трансформації даного суспільства.

Вчені як на Заході, так і в Україні спостерігають схожі ознаки ефекту глобалізації в сфері мас-медіа:

- комерціалізація радіо, телебачення та преси;
- телебачення як глобальна форма розваг (ток-шоу, мильні опери, розважальні ігри, конкурси);
- американізація кіноекрану і телебачення в Європі у 80-х та 90-х роках;
- постійне зростання тенденції до локалізації (як протистояння глобалізації) у 90-х - 2000-х рр. у Європі (до речі, значно менше вираженій в Україні, ніж на Заході);
- протистояння глобалізації (особливо у Франції та Німеччині).

Однак, незважаючи на наявність схожих рис, мають місце значні розбіжності у стані та якості програм радіо і телебачення. Україна з її економічними та політичними проблемами не в змозі повністю повернутися на шлях локалізації, як це вже зробили високорозвинуті європейські держави. Показ другосортної американської продукції все ще переважає в програмах телебачення, а на створення своїх, українських проектів поки що не вистачає грошей; реклама закордонного продукту переважає над рекламою українських товарів (з тих же економічних причин).

У той же час шляхи локалізації на пострадянських теренах, протистояння негативним явищам глобалізації знаходять місце і в художніх засобах. Нещодавно увесь світ був загіпнотизований серіями пригод Гаррі Поттера та його друзів. На зміну їм з'явилися місцеві персонажі Таня Гроттер та Поррі Гаттер, а на телеекрані - свої популярні телевізійні ведучі програм ток-шоу і різноманітних конкурсів.

Справедливість твердження про те, що глобалізація, яка за своєю природою є суперечливим процесом, постійним супутником якого є локалізація, знаходимо у В. Федотової: "Глобалізація тільки в найвчуждшому сприйманні постає як гомогенізація і применшення ролі локального. Насправді їй органічно притаманна локалізація і як засіб опору глобалізації, і як місцеве сприймання того, що прийняло глобальні форми (туризм, спорт, мода та ін.) (4, 8)

Безумовно, процеси глобалізації, услід яким йдуть позитивні процеси локалізації, не охоплюють, на щастя, всіх сфер життя. Норми і стандарти мови, комунікації, поведінки повинні бути продиктовані здоровим глуздом і раціональністю. Сьогоднішній світ, який не можна уявити без сучасної техніки, економічних, політичних і культурних зв'язків, не зміг би надійно функціонувати без єдиних норм у деяких сферах, наприклад, термінології та деяких зразках ділових паперів (5).

Підсумовуючи аналіз стану комунікації, можна сказати, що політико-економічні і культурні трансформації в Україні спричинили до появи нових форм, які стали результатом значного впливу західних зразків, але все ще несуть на собі відбиток тоталітарних радянських часів. "Спілкування передбачає діалог, наявність іншого, потяг до взаєморозуміння, багатозначності і толерантності до іншого" (1, 94). Культуру тоталітаризму можна без застережень назвати "культурою мовчазної більшості" (2), яка не вступає у діалог, не може вільно виражати свої думки, без застережень ставити питання і мати ментальність культури плюралізму. У той же час історичною місією людей освічених, з демократичним мисленням, є прискорення трансформаційних процесів соціокультурного простору, критичний і раціональний погляд на процеси глобалізації для інтеграції суспільства у світове співтовариство заможних і демократичних держав.

"Діалогічність" та "монологічність" комунікативних культур необхідно розглядати на тлі комунікативного аспекту свободи. Оскільки Україна ще тільки теоретично наблизилася до

поняття цивільного суспільства та правової держави, можна стверджувати, що комунікативна свобода знайде свою реалізацію тільки в умовах достеменної свободи слова і поваги до особистості, і трансформація культури буде супроводжуватися трансформацією комунікативних стилів, наближуючись до західних стандартів.

Література

1. Боров В.Ю., Коваленко А.В. Культура и массовая коммуникация // М.: «Наука». 1986. 302 с.
2. Гуревич А.Я. Средневековый мир: Культура безмолвствующего большинства / М.: «Искусство». 1990. – 396 с.
3. Персикова Т.Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура: Учебное пособие. – М.: Логос. - 2002. – 224 с.
4. Федотова В.Г. Российское развитие в условиях глобализации // Философские науки // № 1. – 2001. - С. 5-18
5. Badan A. Introduction of Western-Type Norms in Communication as one of Ukraine's Ways of Becoming Globally Civilized // Інтеграція України в світове співтовариство: Матеріали науково-практичної конференції. Київ. 1998. ТОВ "Задруга". – 1999. - С. 296.
6. Dahl S. Communication and Culture Transformation. Cultural Diversity, Globalization and Cultural Convergence // <http://stephweb.com/capstone/index.htm>
7. Shekshnia S. Managing People in Russia: Challenges for Foreign Investors // European Management Journal vol. 12 № 3 Sept. 1994, p. 228-305

Людмила БОРДЮК,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри прикладної лінгвістики
Національного університету "Львівська політехніка",
випускниця програма ім. Фулбрайта

ЕКОЛОГІЯ МОВИ : УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

"When the general atmosphere is bad, language must suffer"
(George Orwell, Politics and the English Language)
„Коли загальна атмосфера погана, неодмінно страждає і мова”

Метафоричний смисл концепції „екології мови”

Термін „екологія” (грецьк. oikos- дім, оселя + logos –слово) був запропонований Е. Гакелем у 1866 р. для позначення науки про взаємозв’язок між організмом та навколишнім середовищем (цит. за Nöth 1998). Поняття навколишнього середовища охоплює сукупність усіх зовнішніх умов та чинників, що впливають на життя та розвиток організмів. Наприкінці ХХ століття спостерігався величезний трансдисциплінарний вплив загальної концепції екології на інші галузі наукового дослідження, що привело до виникнення філософської екології, антропологічної екології, екології історії, екопсихології, екології теорії пізнання, медіа екології, еколінгвістики тощо. Основна тематика еколінгвістики охоплює лінгвістичну та біологічну розмаїтість, проблеми мови та навколишнього середовища, шляхи вираження екологічних та неекологічних ідей засобами мови, а також підхід до світових мов як екосистем (Ecolinguistics Reader).

Одна з найавторитетніших міжнародних асоціацій у галузі прикладної лінгвістики – AILA (Association Internationale de Linguistique Appliquée) – включає до списку 25 фахових комісій спеціалізовану комісію „Мова та екологія” (www.AILA.org). Метою цієї комісії є координація та публікація досліджень, що стосуються взаємовідношення між мовою, екологією та навколишнім середовищем, а також „екологічних” відносин між мовами. Окреслено такі теми дослідження :

- способи і методи трактування проблем екології та впливу навколишнього середовища у різних типах текстів;
- (екологічний) зв’язок між мовою та світом;
- роль екологічних принципів, зокрема розмаїтості (diversity) та взаємозалежності і взаємозв’язку (mutual interrelation) у мовній системі світу.

У цій статті використовується метафоричне поняття екології мови. Роль навколишнього середовища мови як „організму вищого порядку” відіграють соціальні, політичні, економічні та культурні фактори. Екологічний підхід до функціонування мови, творення та аналізу дискурсу є багатодисциплінарним, оскільки залучає і об’єднує багатоаспектні дослідження з лінгвістики, антропології, соціології, психології, філософії тощо.

Еволюційна природа мови

У монографії «Екологія еволюції мови» (Mufwene 2001) наголошується на тому, що екологічний контекст мови формують лінгвістичні та зовнішні соціо-економічні фактори. Автор проводить аналогію між лінгвістичною та біологічною еволюцією, трактуючи мови як живі організми, як біологічні види (species), що виникають, розвиваються, зазнають змін та зникають. На підтримку такого підходу можуть слугувати назви монографій останніх років, що, до певної міри, викликані лінгвістичними наслідками процесів глобалізації та міграції у суспільстві: „Контакт мов та конфлікт мов”/“Language Contact and Language Conflict”,1994), „Динаміка мовних контактів”/ “Dynamics of Language Contact”(Clyne 2001), „Загибель мови та збереження мови”/ “Language Death and Language Maintenance”, 2003). Ключовими словами останнього у цьому переліку дослідженні є „загрозливе становище мови” (language endangerment) та „мова під загрозою” (endangered language, language at risk).

У Доповіді ЮНЕСКО про стан мов світу зазначено, що, незважаючи на те, що вони є одним із найцінніших скарбів людства, багато з них може зникнути у наступні 20 років (www.unesco.org).

У нарисі „Екологія, етика та комунікація” (Dorr & Bang 2000) еколінгвістика розглядається як діалектична лінгвістика (Dialectical Linguistics), що є наслідком суспільно-політичних змін. Автори вважають, що перед тим, як говорити про правильність або ефективність вживання мовних форм, слід поставити питання про „здоров”я мови та лінгвістики”, тобто про їх стабільний стан розвитку (sustainable development). Необхідно виробити комплексний підхід до розуміння життя мов, зокрема еволюції мовних контактів. Передумовою для цього є інтеграція традицій у дослідженні мовної політики та екології мови.

Соціолінгвістична стратегія дискурсу

Екологія мови має яскраво виражений соціолінгвістичний характер, оскільки вона розглядає взаємовідношення між словом і світом (word and world), тобто взаємозалежність між мовою та членами суспільних груп, а також застосування лінгвістичного коду в різних соціальних ситуаціях та обставинах.

Концепція мови як найефективнішого засобу спілкування та досягнення певної прагматично зумовленої мети була сформульована ще у стародавні часи. У сучасній соціолінгвістичній теорії її трактування можна знайти у роботі Дж.Лемке „Текстова політика. Дискурс та соціальна динаміка”: „Коли ми думаємо про вплив у соціальному світі, то уявляємо владу, що дає можливість робити таке: купувати та продавати, наказувати, винагороджувати та карати, брати та давати, чинити зло чи добро, фізично та емоційно. В усіх цих проявах мова часто відіграє вирішальну роль” (Lemke, 1995, 1).

Отже, мова як найвищий прояв культури, тобто сукупності результатів та процесів соціальної діяльності людини, є динамічним явищем, що віддзеркалює політичний та економічний стан розвитку суспільства.

Екологічна картина сучасної української мови

Складні умови розвитку українського суспільства, що прагне інтегруватися до нового, відкритого, світу, не могли не вплинути певним чином на соціокультурну цілісність української нації та притаманне їй світосприйняття, основою яких є мова та культура. Сучасний стан української мови, її соціально-політичний статус не може не викликати серйозного занепокоєння. Як зазначалося вище, мова є не сталим, а динамічним соціальним явищем, що, контактуючи у ході суспільно-історичного розвитку з іншими мовами (особливо враховуючи географічне положення України та її кордони з багатьма європейськими країнами), не може не зазнавати певних змін, трансформації та модифікації.

Об’єктивними зовнішніми чинниками, що впливають на стан української мови є історично зумовлений зв’язок з російською мовою та нашарування русизмів; процеси глобалізації та тотальної „вестернізації” українського суспільства, що призвело до неконтрольованого неадекватного вживання англійських слів, часто-густо спотворених; зниження серед молоді інтересу до друкованого слова (на противагу електронним засобам інформації). Поряд із цим подекуди приховану небезпеку становить недбале ставлення до державної мови та неохайне використання лінгвістичного коду представниками ряду професій, для котрих мова є частиною фаху (преса, радіо, телебачення, видавнича справа, відділи зв’язку з громадськістю, посадові особи тощо).

Вплив російської мови та культури на український дискурс є особливим лінгвістичним аспектом із яскравим політичним забарвленням, що потребує окремого глибокого аналізу. У даній статті робиться спроба дослідити екологічні наслідки впливу англійської імперіалізму на український дискурс.

Англомовний наступ на український дискурс

У "Oxford Guide to World English" (McArthur, 2002) наголошується, що англійська мова є наймогутнішою мовою в усі часи, найвпливовішим членом „мовної екології“, експансія котрої може становити загрозу для інших мов світу. Еколінгвісти занепокоєні тим, що виникнення і розповсюдження лінгвістичної монокультури та стандартного інтернаціонального дискурсу може спричинити серйозні наслідки для екологічної розмаїтості мов світу (Fischer, 2000).

Незважаючи на певні недоліки, американська економіка є ключовою моделлю для більшості світу. Англійська мова є міжнародною мовою бізнесу. Саме з цієї причини в мові українських ділових людей з'явилося багато термінів, що становлять частину професійного жаргону і використовуються у фаховому середовищі. Таке явище є прагматично обґрунтованим, оскільки воно викликано процесом глобалізації. Проблема полягає в тому, що досить часто запозичені лексичні одиниці, а навіть синтаксичні структури, виходять за межі професійного середовища і поширюються на інші сфери суспільного життя. Експансія такого роду не може не впливати на механізм творення та функціонування українського дискурсу. Саме тому при вживанні іноземних слів потрібно активізувати соціально-культурні фільтри, щоб не засмічувати українську мову, не перевантажувати її запозиченнями, що може і, на жаль, подекуди призвело до певних деструктивних змін у мовній, когнітивній, соціальній, культурній цілісності та ідентичності української нації на сучасному етапі розвитку.

Англомовні запозичення в українському дискурсі доцільно класифікувати як прагматично обґрунтовані та необґрунтовані. До перших слід віднести професійно орієнтовану лексику, професійний жаргон, зокрема економічного й технічного спрямування, наприклад : бізнес, маркетинг (поряд із ринковим регулюванням), менеджмент (поряд із управлінням), брокер, агент, патент, процесор, адаптер, чіп, файл тощо та слова, що позначають реалії, що попередньо були /є відсутні в українській мові (computer, printer, Xerox, CD player, DVD тощо). Провідні українські фахівці у галузі менеджмент - освіти (Консорціум із вдосконалення менеджмент освіти в Україні – CEUME) дотримуються думки, що слово "brand" не є еквівалентом „торгової марки“ і наполягають на вживанні транслітерованого варіанта „бренд“.

До групи прагматично необґрунтованих запозичень належать наступні: „рітейл“ замість роздрібна торгівля; „поганий продакшен“ замість виконання; „надається технічний асистанс“ замість допомога, консультація, сприяння; „драйвер“ замість водій тощо. Рекламний щит (у обігу тепер переважає слово „білборд“) сповіщає про „авторизованого дистриб'ютора“ вікон та дверей польської фірми. У пересічного українця, навіть із вищою освітою, виникає семантичне сум'яття, адже крім слова „авторизований“ існують ще „авторський“, „авторитетний“, та й поширення набуло слово „авторитет“ у негативній кримінальній конотації, що часто пов'язують із веденням бізнесу в Україні. Чи не було б більш логічно виправданим натомість вживання „уповноважений представник/розповсюдjuвач“.

Запозичення спостерігаються не лише на лексичному, а й структурному рівні. Притаманні англійській мові безсполучникові групи іменників сприймаються як штучні та незвичні в українському контексті : «шиноремонт»(tire repair), пресова кампанія (media campaign), адже для українського дискурсу не є характерними сполучення слів типу «валютообмін», «зарплатопідвищення» - а відповідно обмін валют, підвищення зарплати.

Абсолютно недоречним виглядає вкраплення окремих латинських літер у кириличну назву кафе. Часто можна натрапити на „ViDпочинок“, „ Делікатеси“. Жалюгідно виглядають орфографічні та стилістичні помилки в англійському варіанті вивіски одного з найдорожчих кафе „Вероніка“ у центрі Львова: EUROPIAN KITCHEN. Менеджери та кухарі , цілком природно, можуть не знати про те, що „кухня“ як стиль приготування їжі позначається французьким словом „cuisine“. Очевидно, вони посилалися на свої посередні шкільні знання з англійської мови, а не звернулися за консультацією до фахівців. У програмі Львівського телебачення (газета «Поступ») зустрічаємо шоу та **шов** «Вікна» (перекручене англ. **show**). Та ж газета „Поступ“ в одному й тому ж числі містить інформацію про **Хелойін**, **Геловін** та **Halloween** (автор публікації вирішив, що це слово є похідним від англ.hell (пекло).

У Тернополі видавництво «Підручники & Посібники» агресивно тиражує матеріали для підготовки до шкільних іспитів.

Львівська фірма «Галичина» виробляє групу соків із дивною і, що більш важливо, незрозумілою назвою: **LIGHT смородина, LIGHT яблуко**. Менеджер фірми пояснює вкраплення поодинокого англійського слова (до речі, з багатозначною семантикою: легкий, світлий) бажанням фірми привернути увагу молоді як потенційних споживачів подібної продукції. Такий підхід свідчить не про ефективну ринкову стратегію, а, швидше, вказує на прояв маргінальної ментальності, інколи притаманної українцям та підданій нищівній критиці видатним журналістом Олександром Кривенком (Кривенко 1993) у програмній статті „Маргінальна моя Україна”. (Філософське обґрунтування проявів маргінальності української ментальності див. У статті О.Петрової „Ноу-хау на маргінесах”. Дзеркало тижня. №22(447) від 14 червня 2003 р.).

Надмірним необґрунтованим вживанням англійських запозичень особливо вирізняються преса, радіо, телебачення та рекламний бізнес. Це явище потребує детального соціолінгвістичного та міжкультурного аналізу. Недоречні, поверхневі вкраплення та спотворення англійських слів в українському дискурсі створює комунікативний бар'єр. Спостерігається не взаємопроникнення і збагачення мов та культур, а порушення цілісності сприйняття світу. При цьому спотворюється не лише чудова українська, але й прекрасна та багата англійська мова. За таких обставин доречно порушувати питання не лише про імперіалізм та загрозу з боку англійської мови, але й про її захист та збереження.

Беззастережним є той факт, що не можна не враховувати багатоаспектні наслідки глобалізації у різних сферах суспільного життя. Найбільш прийнятним рішенням могло б бути прагнення до розумної взаємодії та збалансованості моделей українського і західного дискурсів та уникнення їхнього антагонізму. Нашу відкритість до світу слід урівноважити захистом рідної мови та послідовним, прагматично та естетично зумовленим вивченням чужих мов та культур.

Соціокультурний аспект культури мови

Як уже зазначалося, одним із несприятливих факторів екологічного контексту української мови є непрофесійне, подекуди неохайне, використання лінгвістичного коду представниками ряду професій, для котрих мова є невід'ємною частиною фаху. Йдеться про культуру мови як високий рівень комунікативної компетенції. Культура мовлення розглядається як відповідність висловлювання певній мовній нормі, що історично склалася у певному мовному середовищі, для досягнення запланованого прагматичного результату (Щерба, 1974). Разом із тим слід зауважити, що норма не є непохитною доктриною правил, а реальним використанням мови. Норма визначається як сукупність найбільш стійких, традиційних реалізацій елементів мовної структури, відібраних і закріплених мовною практикою (Косеріу, 1963).

Важливою ознакою соціолінгвістичної компетенції є чутливість до комунікативного регістру (register) як стилю письма або мовлення за певних обставин та у відповідному соціальному контексті (Bachman 1990). Регістр є соціолінгвістичним терміном для позначення ступеня офіційності. У найбільш загальному плані усі соціальні ситуації представлені двома регістрами: офіційним (formal) та неофіційним (informal).

Якщо гуцул каже: "А що буду робив?" або „Най ся зостане”, – то це приклад правильного вживання гуцульського діалекту української мови у неофіційному регістрі. Проте, якщо державний чиновник високого рангу, відкриваючи роботу національної конференції і звертаючись до академічної аудиторії, говорить: "Я беру на себе **відповідність** розпочати роботу конференції...", то це приклад неправильного вживання української мови і, одночасно, безвідповідального ставлення до справи. Українські пароніми **відповідність** і **відповідальність** є яскравим прикладом того, про що дуже дотепно писав Марк Твен: "Автор повинен знайти потрібне слово, а не його троюрідного брата". Письменник переконливо доводить, що різниця між **правильним** словом і **майже правильним** словом така сама, як між блискавкою (**lightning**) та жуком-світляком (**lightning-bug**).

Нескінченний потік помилок, недоречностей та спотворень свідчить про стійку тенденцію до недбалого, зверхнього ставлення до державної мови (а отже і до своїх посадових обов'язків) у засобах масової інформації, що є найпотужнішим джерелом поширення мови. Інакше як фахову неграмотність, що вносить плутанину у фактичну інформацію, не можна розцінювати таке інформаційне повідомлення у рубриці **KOROTKO** газети „Поступ” №117 від 11

липня 2003 р.: *Данські солдати*, які дислокуються в Іраку, були надзвичайно здивовані вмістом контейнерів, відправлених їм міністерством оборони Данії. Крім „життєво необхідних” для умов постійної спеки снігоприбиральних машин і солі для обробки обмерзлих доріг, солдати знайшли в контейнерах газонокосарки... *Датський контингент*, що складається з 380 солдатів, розмістився поруч з іракським містом Басра. За останні місяці середня температура в регіоні склала 46 градусів. Солдати визнають, що спочатку вони прийняли снігоприбиральні машини і газонокосарки за міраж. Як зазначає *данська преса*, не зважаючи на очевидну комічність ситуації, *данські солдати в Іраку опинилися у зовсім не веселій ситуації. Насправді їм не вистачає навіть кілків для наметів*”.

Читач здивований не менше за „данських солдатів”. Виникає питання, чи „данські солдати” є „датським контингентом” в Іраку, чи це окреме військове угруповання? Справді, „не весела ситуація” (збережено правопис автора). Так і напрошуються слова із невмирущої трагедії Шекспіра про безлад у Данському королівстві (Something is rotten in the kingdom of Denmark), які метафорично можуть охарактеризувати стан речей в українському політичному та соціальному дискурсі.

У інформаційному випуску новин на каналі 1+1 диктори у репортажі про блискучу гру Андрія Шевченка говорять про нього як про недоТОркану особу і одразу, сумніваючись, перепитують одне одного, може, недоторКАнну. Після короткої дискусії у прямому ефірі вирішують, що нема різниці, як вимовити це слово. Це приклад нефахової роботи, адже журналісти, редактори та диктори, готуючись до чергового випуску новин (не йдеться про прямий репортаж з місця подій), повинні, як любляють говорити американці, do their home work, щоб знати, як вимовляється те чи інше слово, і чи воно взагалі не суперечить нормам української мови. Тоді вони знали б, що є різниця у семантиці слів „недоторканий” та „недоторканний” (Новий тлумачний словник української мови, 2003).

Подекуди побутує думка про те, що Галичина - найкращий екологічний осередок української мови (див. „Фальшива музика прекрасної мови”, „Поступ” №118 від 12-13 липня 2003 р.). На жаль, це не зовсім так. І у західно-українському дискурсі зустрічаємо лексико-стилістичні огріхи: „здіймати скальпи”, „зіркато-полосатий прапор США”, „чути власними вухами”; у тій самій публікації можна натрапити на „хіт” та „гіт”, „хепі енд” та „гепі енд” тощо.

Географічна та етнічна приналежність не завжди є еквівалентом грамотного вживання української мови. Супермаркети Львова вважають себе найкращими торгівельними фірмами Галичини, не здогадуючись, що, за правилами чергування голосних, похідними від іменника „торгівля” є „торгОвий” та „торгОвельний”. Торгова мережа „Інтермаркет” у вимогах до претендентів на робочі місця особливо наголошує на необхідності досконалого знання української мови і, водночас, робить 11 орфографічних, лексичних та стилістичних помилок (напр. ДепЕртамент персоналу, тобто відділ кадрів). Професіонали у сфері бізнесу повинні співпрацювати із професіоналами у сфері ефективних комунікативних технологій, а не розраховувати лише на свої поверхові лінгвістичні знання.

Висновки

Численні приклади неадекватного та неграмотного використання лінгвістичного коду української мови, зокрема в офіційному реєстрі, у засобах масової інформації слід трактувати як низький рівень „мовної гігієни”, що є загрозою для екологічної безпеки державної мови. Подібна ситуація не сприяє підвищенню загального рівня культури мови серед населення, особливо молоді. Небезпека полягає і в тому, що неправильне вживання мовних засобів (bad usage) може поширюватися шляхом імітації та наслідування (Orwell, 1982).

Мова як найвищий прояв культури є ознакою ідентичності нації та діалектичним явищем, що віддзеркалює політичний та економічний стан розвитку суспільства. Негаразди політичного та економічного характеру створюють загрозу для розвитку та функціонування державної мови. Мовна політика та екологія мови становлять єдине ціле. Необхідно створити ефективну урядову програму розвитку української мови та розробити механізм контролю за дотриманням чинного мовного законодавства.

Нагальним є створення та відновлення на державному рівні центральних та регіональних спеціалізованих органів для здійснення політики у галузі мовного розвитку та екології української мови.

Літератури

1. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. Новое в лингвистике. М.: - 1963. Вып.3.
2. Кривенко О Маргінальна моя Україна. Post-ПОСТУП. № 37. 1993.
3. Новий тлумачний словник української мови. Т.1-2-3. Київ: АКОНІТ. - 2001.
4. Петрова О. „Ноу-хау на маргінесах”. Дзеркало тижня. №22(447). 14 червня 2003 р.
5. „Поступ”. № 117. Львів. 11 липня 2003 р.
6. Твен М. Литературные огрехи Фенимора Купера. Государственное изд-во художественной литературы. М.: - 1961.
7. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л. 1974.
8. Bachman L. Fundamental Considerations in Language Testing. Oxford University Press. - 1990.
9. Clyne M. Dynamics of Language Contact. Cambridge University Press. - 2001.
10. Dorr J. & Bang Ch. “Ecology, Ethics and Communication”. Ecolinguistics Reader. Abstracts. Graz. - 2000.
11. Ecolinguistics Reader. Language, Ecology & Environment. www.traveldirectorynet.co.uk
12. Fischer L. “The Price of English as a Global Language”. Ecolinguistics Reader. Abstracts. Graz. - 2000.
13. Language Contact and Language Conflict. Ed. Putz M. John Benjamins Publishing Co. - 1994.
14. Language Death and Language Maintenance. Eds. Janse M.&Toi S. John Benjamins Publishing Co. - 2003.
15. Lemke J. Textual Politics. Discourse and Social Dynamics (Critical perspectives on literacy and education). London: Francis&Taylor. - 1995.
16. McArthur T. Oxford Guide to World English. Oxford University Press. - 2002.
17. Muwfenе S. The Ecology of Language Evolution. Cambridge University Press. - 2001.
18. Nöth W. Ecosemantics. Sign Systems Studies. No 26. - 1998.
19. Orwell G. Politics and the English Language. In: Hunt D. “The Dolphin Reader”. Boston: Houghton Muffin Co. - 1982.
20. www.AILA.org.
21. www.unesco.org.

*Тамара ДЕНИСОВА,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник Інституту
літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України,
випускниця програми ім. Фулбрайта*

АМЕРИКАНСЬКЕ АРАНЖУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ АБО IMAGE УКРАЇНИ У НОВІТНІЙ ЛІТЕРАТУРІ США

Загальновідомо, що пізнати себе можна лише у порівнянні з іншим, отже всі “внутрішні” намагання визначитися будуть неповними, якщо їх не корегувати ззовні. Тим більше, якщо це “ззовні” може бути водночас і остороненим, і ангажованим, тобто, коли це погляд на Україну очима закорінених в Україні американців, нащадків української діаспори, що вже стали органічною частиною культури нової батьківщини.

Література української діаспори – то предмет спеціальної розмови, і на сьогодні вона вже не є terra incognita. Проте писана українською мовою вона ще не стала рівноправною частиною літератури американської як такої, мабуть, насамперед тому, що, як констатує один з критиків, “україно-американці приєднані до американської нації є серед найбільш відринених та невірно інтерпретованих (“the most neglected and misunderstood”). Першим “рівноправним” “українським” твором, що здобув досить значного розголосу серед американської критики, можна вважати роман Аскольда Мельничука “Що розказано?” (1994)

Аскольд Мельничук (1954) народився в українській родині новоприбулих емігрантів США, себе визначає як американця з українським корінням (“Я американець і як такий ціную своє право бути зацікавленим в історії навіть такого похмурого суспільства, з якого втекли мої батьки”): і освіта, і спосіб життя Мельничука є вже суто американськими, хоча його ментальність, культурний набуток сформовано значною мірою українським середовищем, творчі стосунки з яким зберігаються протягом життя. А.Мельничук добре знайомий з лідерами Нью-Йоркської групи поетів, заприятелював під час свого першого візиту в Україну з близькими йому Андруховичем, Небораком, дружив із Соломією Павличко... Він є автором низки оповідань, поезій, перекладів, літературних статей, лауреатом премії МакГінніса в жанрі белетристики (1992). Працює професором Бостонського університету і водночас редагує літературний журнал “Агні”.

У вересні 2002 року А.Мельничук вдруге відвідав Україну на запрошення організаційного комітету другої міжнародної конференції з американської літератури, яка відбувалась у Києві. Професор Мельничук виступив із доповіддю “Образ України в сучасній літературі США”, брав активну участь в усіх засіданнях і дискусіях, що точилися на конференції, мав творчі зустрічі з українськими літературознавцями, із щирим захопленням відвідав Відділ рукописів Інституту літератури НАН України, де йому було продемонстровано рукописи Шевченка...

“Що розказано?” (український переклад, який майже не передає поетичності й іронічності оригіналу, видано харківським видавництвом “Фоліо” в 1996 р.) - його перший роман. Сьогодні написано вже й другий – “Посол мертвих”, зараз, як нам відомо, автор працює над третім.

Роман “Що розказано” виданий поважним видавництвом “Фабер енд Фабер”, де довгий час працював Т.С.Еліот. Його вихід викликав прекрасні відгуки американської преси. “Неважно полюбити голос Мельничука. Ясно, що він дослухався власних привидів, коли працював над цим винахідливим довершеним романом” – писала “Нью-Йорк Таймс Бук Рев’ю”. “Величезний за масштабом... Блискучий Мельничук ширяє крізь декади й континенти, від ліричних пасажів до великого плану, від домашніх сцен до філософствування. Його поєднання міфу й реалізму, просякнуте насиллям і комічністю, нагадує Гарсія Маркеса”, - відзначала “Бостон Глоуб”. “Тоскний та ідіосинкретичний наратив непокори, резиньяції, стійкості. А.Мельничук в своєму чудовому першому романі препарує українську душу з фаталістичним, майже екзистенціальним гумором, лише зрідка звертаючись до проповіді”, - висноувала “Лос Анжелес Таймс”.

Такі відгуки на англомовний твір з українською тематикою зустрічаємо вперше. Українська рецепція – і з боку діаспори, і від “материка” – була значно скромнішою. І то зрозуміло, бо авторський голос і ставлення до національної ідеї як незрушної догми абсолютно позбавлено патетики й проїнято іронією, і це незвично для української критичної думки, але прикро, бо з романом Мельничука в американський мультикультурний контекст увійшли не тільки українські реалії, але й гуманність українського менталітету й трагічна доля української нації. Адже згадаємо, що ще в шістдесяті роки герой роману “Синдром Танатоса”, написаного письменником американського Півдня Персі Уокером, ставив риторичне питання: “Хто знає сьогодні українців?”, будучи певним, що нація ця була знищеною її численними ворогами і зникла з лиця землі. Мельничук же не тільки “впроваджує” українські реалії в контекст сучасності, але й органічно використовує цей матеріал для постановки філософської проблеми самоідентифікації людини із іншою свідомістю в рухомому динамічному сучасному світі як такої, що нею переймається американське суспільство.

Про органічну приналежність А.Мельничука до літератури американської (“Він є не українським письменником в екзилі, а американським письменником українського походження, якого, однак, дуже цікавить власне походження і коріння і який майстерно вміє зацікавити своїми “етнічними” історіями інших”, - писала, представляючи автора українському читачеві Соломія Павличко) свідчать не тільки його слова про те, що дорогу в поезію йому допоміг прокласти Дерек Уолкот, американський поет-лауреат, або, що він більш начитаний в літературі американській, ніж українській, а найголовніше – дискурс його роману, що повністю вписаний і в тематичне коло, і в епістему літератури США кінця ХХ століття.

Сюжетну основу складає історія двох братів, Зенона і Стефана Забобонів (третій брат Ігор глухонімиий, тобто, та гілка українського народу, яка просто виключена з контексту історії, він приречений загинути, не дійшовши до кінця роману), розпочата в рідному Роздоріжжі з початком Першої світової війни і завершена із смертю Стефана у другій половині ХХ століття у штаті Нью-Джерсі (США), куди родина переїхала з Європи після Другої світової війни. Основна проблема цього твору – це самоідентифікація. На цей вже усталений сьогодні в США літературний “скелет” А.Мельничук нарощує “українське тіло,” оперуючи українською архетиповістю на теренах американської реальності

Національна конкретика вимірюється не тільки західноєвропейською парадигмою, а й загальнофілософським значенням словесного вираження. На це налаштовують читача епіграфи до роману. “Чи є щось правдивіше за правду? – питається в одному з них. – Так, - відповідає грек Казанзакіс.- Легенди. Вони надають вічного значення ефемерній правді”. Саме на такому тлі, у сконструйованому автором епіко-міфологічному просторі головна увага зосереджується на сутності українства, самоідентифікації українця протягом довгої історії з наголосом на його самовідчутті у новітній постіндустріальній сучасності.

Принципи організації твору повністю вписуються в парадигму пост-постмодерністського мультикультурного дискурсу. Роман просякнуто всеосяжною іронією, він однаково використовує і історію, і міф історії (реальну подію та її симулякр), в ньому обігруються пафосні ситуації і узагальнені образи, тут трагедію не можна вирізнити з фарсу... В маленькому за обсягом тексті А.Мельничук зумів представити долю України – від старожитності до сьогодення, причому, на тлі європейської історії та основних її координат, і все це “змонтувавши” із американською ситуацією... І ще глибше.

Семантично навантаженим є вже склад дійових осіб (як у п’єсі), що його одразу подає автор. Всі вони походять з Роздоріжжя - українського містечка, що існує з прадавніх часів на перехресті різних народів і культур. (На жаль, англомовний читач позбавлений можливості зрозуміти промовисті назви і прізвища). “1492 – Колумб висадився на Кубі, Де Вінчі зробив креслення першої літаючої машини. Рюрік Забобон забив вперше корову свого сусіди і так започаткував феодалізм, що проіснував три сторіччя”. Будучи хронікою життя однієї родини Забобонів у ХХ ст., роман переростає на історію цілого народу і ширше - цілого осередку держав, до яких нації цій довелося входити. Хронотоп ущільнюється й метафоризується до вимірів міфічного часопростору.

Два брати Забобони – Зенон і Стефан – символізують і нативістську, народницьку, і “прозахідну”, певною мірою, діаспорну лінію в історії українського національного духу. Зенон одразу заявлений як замкнений в межі нації, її кордони, парадигми, її буття. Роман і починається

від того, що закохавшись у Наталку, Зенон відмовляється від запропонованої йому посади одного з кураторів Лондонського музею і повертається до рідного Роздоріжжя, щоб одружитися з коханою. Зенон "вірив, що його країна потребує звільнення від впливів сусідів – Росії, Польщі і Австрії. А для цього треба зберігати чистоту рідної мови. Мова живе завдяки таким людям, як ти, - казав він Наталці. – Ти є національний скарб".

Далі його життя можна вважати конспектом долі українського інтелігента із Західної України: служба в австрійській армії під час Першої світової війни, смерть і чудесне повернення до життя, табір полонених, трагічність світовідчуття, характерна для "втраченого покоління". А далі – "роки проходили в ступорі стрілянини і революцій" – парадоксальність в одній фразі взагалі властива голосу наратора-іроніка. Зенон частково поділяє марксистські позиції, проте, він – національно свідомий, зумисно консервативний людина традиційної культури, тож за польського панування та радянських часів починається переслідування за відданість національній ідеї, а під час Другої світової війни він водночас підтримує зв'язок і з партизанами, і з німцями-окупантами й прирікає себе на неминучу смерть... В авторському наративі, позбавленому пафосу, ця "контурна" історія національної свідомості викладено водночас і поетично, й іронічно. – як це і характерно для літератури, що позначена синдромом постмодернізму.

Родинне життя – дочка й дружина – присутньо доповнює домінуючий цього образу. Недаремно першу частину роману названо "Жінка – це майбутнє". Його дружина Наталка – сільська дівчина, природна і прекрасна, що співає народних пісень, готує й шиє. Її інтелект нерозвинений (Зенон – "Пігмаліон" надаремно на повному серйозі займається її освітою), але її потяг до краси і гармонії вроджений. Про це у гротесковій комічній манері автор сповіщає, акцентуючи увагу на її тонких пальцях, ніби створених для гри на піаніно, про яке ніколи навіть не чули в селі. Отож і доводиться вирушати на пошук долі в місто. Її багатосторінковий потік свідомості, через який автор передає значний шматок історії – той час, коли Зенон зникає "у великому світі", а Наталка чекає дитини у чужому для неї місті, самотня і пригнічена, – засвідчує її чистоту й природність, вітальність й незнищенність – всю атрибутику людини з народу.

Дочка Зенона і Наталки Слава Ластівка є гротесковим продовженням і батька, що виховує її, прилучаючи до духу предків (Мельничук оречевлює метафору: улюблені багатогодинні прогулянки з дитиною Зенон проводить на цвинтарі, де дівчинка врешті-решт починає почуватися краще, ніж серед живих), і матері, що є укоріненою не свідомістю, а всім своїм єством. Парадокс же полягає в тому, що свою "духовність", дівчина успадковує не від батька, а від матері як вроджену архетипову музичність нації.

Тема минулого, тема привідів у розділі про Роздоріжжя набуває великого значення. Історія Роздоріжжя така глибока, що цвинтареві затісно в місті, а мерці вимагають все нових "приміщень", тіснячи живих. У такому описі Роздоріжжя введення міфу про Тура Забобона, предка героя і колишнього князя цих місць, виглядає органічно. Історію подано кількома визначальними фрагментами: боротьба Тура з татарами та зміна богів – варварства на християнство.

Як і годиться для слов'янського міфу, Тур могутній, із залізними руками і бронзовими ногами. Він постійно веде нещадну жорстоку боротьбу з татарами-агресорами. Боротьба надихається необхідністю помсти, особливо, коли їхньою жертвою стає кохана дружина Ольга. Але не тільки такими абсолютно реальними психологічними фактами живиться війна. Тур захищає рідну землю, своїх одноплемінників, а серед них і двоюрідних родичів – дерева: адже вони не можуть втекти від ворога, бо вросли корінням у землю. Метафора укоріненості в такому язичницькому потрактуванні набирає дещо іронічного сенсу, особливо, коли в подальшому тексті вона поширюється і на жінок Зенона – Наталку і Славу Ластівку, і далі, ще глибше – на всю парадигму української національної ідеї. "Сформоване і затінене заходом і сходом, півднем і північчю, Роздоріжжя змінювалось, зростало, стискалося, спалювалось і було відновлено, спалено знов і подібно феніксу, відроджувалося... І водночас з тим, як місто упорядковувалося, структурувалося і цивілізувалося, люди, такі ж примітивні, як дерева, навчалися вдягатися, митися, читати, купувати, торгувати, базікати, брехати. Дерева спостерігали, як люди зменшувалися".

Проте в нові часи страшної навали і великого переселення народів, викликаних Другою світовою війною, дерева виривають з корінням. Аби зберегти родину, а значить і майбутнє роду Забобонів, Зенон відправляє берегинь роду – дружину і дочку – з Роздоріжжя. І тут, в таборі

переселенців на теренах Європи відбувається символічне поєднання Західної і Східної України, або точніше – його симулякр. Наталка Ластівка одружується з Аркадієм Ворогом, чий батьки зазнали трагічної долі в Україні Східній.

Оповідь-хроніка веде з переселенського табору до Garden States (назва розділу про Сполучені Штати), до Чистого Життя і Земного Раю (назви підрозділів). Таким є сприйняття заокеанської країни переселенцями. Реальний для автора часопростір у свідомості його героїв існує як земля міфічна і прекрасна, це ніби-то перевернуте світосприйняття вже виводить українську громаду поза реалістичний історичний вимір сучасності. Авторська довідка скупа і безбарвна: “ В 50-і роки Сполучені Штати мали шість відсотків світової популяції і шістьдесят процентів доходів”. Оселившись в тому раю (Нью-Джерсі – колиска консумерізму, - сповіщає автор), українці повисають у безповітряному просторі, - адже всім іншим вони здаються людьми з нізвідки. Аркадій почуває, що “американці втомилися від галасливих вимог маленьких республік, кожна з яких намагається кричати голосніше за інших, стверджуючи себе (I am). А що ж можна сказати про країну, чий розквіт відбувся 700 років тому?!”.

Як бачимо, ані персонаж, ані його душевний стан не налаштовують на гумор. Роздуми Аркадія набувають трагічного звучання. “Чи може бути вільною людина – без землі, без країни - поклоняючись самому тільки святому духу, не зважаючи на те, звідки він береться? Насправді цього не може бути. Душа дивиться крізь тілесні очі і почуває прив'язаність лише до певних дерев, людей, небес. ... адже навіть Христос жив в Галілеї. Він не рушив до Риму, шукаючи більшої аудиторії. Бути українцем це значить іншими словами – бути самотнім”.

Аркадій роздумує, намагається адаптуватися до американського життя, переживає різні фази свого усамітнення, глибоко розуміючи, що він існує як особистість, як самостійна одиниця, як людина, тобто, він ідентифікований лише в родині. Тому він усіма силами стимулює цю навіть удавану, вже позбавлену живильної енергії спільноту. Врешті-решт чоловік почувається вільним щасливим, припавши до океанського відкритого простору, повітря, неосяжної волі (тут авторська ритміка наближається до уїтменівської виразності, навіть до пафосності, такої незвичної в цьому тексті) – до загальнолюдських вимірів: адже він завжди хотів бути вільним як Сковорода. І це вирішує його долю: він залишається в Америці, коли дружина гнана тугою за привидами, вирушає з сином відвідати Європу.

Мабуть, саме його поведінкою задоволений у фінальній сцені привид Тура, який заглядає у вікно в Нью-Джерсі. І оскільки тут живуть його нащадки, він занурюється корінням в землю.

Проте українці на новому місці всіляко намагаються зберегти свою осібність, несхожість, можна сказати, вибудувати кореневу систему в повітрі. Вони старанно культивують усе національне. І в чужих умовах воно обертається на симулякр, фарс, гіперболу – так відбуваються нескінченні збори, обряди, ритуали... Наталка живе тільки тим, що готує українські страви до кожного свята. А врешті, позбавлена коріння, втрачає можливість рухатися і вмирає.

Кожна сцена, кожний образ Мельничука, попри свою підкреслену деформацію, одноплановість (а, може, саме завдяки їй) набуває значення символу. І тут час вже згадати про другого Забобона - Стефана. Брати “однокореневі” за своїм походженням і за функціями в романі: обидва символізують український дух. Адже згідно з міфом, вони є нащадками тієї гілки на дереві Турів, що зв'язана із Маркіяном, носієм нової віри і писемності (його посада - зберігач книжок). Мельничук варіює варіант легенди про прийняття християнства в Київській Русі. Оскільки значно активізувалися татари, стало ясно, що місцеві боги втрачають силу. Тож і відправив Тур Забобон посланців на чолі з братом Маркіяном до Візантії, де згідно з чутками правив новий Бог-людина. А ще й вмiли зберігати минуле через письмо. Тож і розбили Перуна, і прийняли нову віру, а нащадки Маркіяна (брати Забобони) через грамоту зберігають дух краю. Тільки Зенон – метафора духа укоріненого, а Стефан – мандрівного.

Стефан - європейськи освічена людина і бере участь в європейському житті, як і годиться підданому Австро-Угорщини: чи то марксист, чи то меншовицький функціонер, Париж і Відень, захоплення авангардистським мистецтвом і шалений роман одразу і з дочкою, і з матір'ю – така собі відсторонена від буденності європейська богема. У нього і розум, і стиль мислення іронічний, наближений до музілевського.... Це саме йому належать дотепні ущіплені лаконічні коментарі до поведінки Зенона. Відсторонений від рідного Роздоріжжя, він веде щоденник, намагається написати історію рідної землі, а ще пише історію шлюбу як такого... Нічого не завершує. В тексті

наводяться лише короткі майже афористичні фрагменти з його творів. “Ця країна (йдеться про самостійну Україну періоду Центральної Ради – Т.Д.), є дурною... Це гідра з одним тілом і сотнею голів, які розказують їй, що робити”. “Справа в тому, що всі ми маргінальні постаті, відкинуті на периферію подій історії. Навіть наші мотиви смішні: той, хто пише нашу історію, має розповідати про полювання з позиції зайця”.

На прощеним роману він виходить у повоєнний час, в таборі українських переміщених осіб, активно діючою особою стає вже на американському континенті. Отут автор повністю “навантажує” його аналітичний розум, ерудицію, європейський досвід і успадковану ментальність. Тут лейтмотивним словом стає “waste” – спустошений, змарнований. І то, безумовно, з відсиланням до “Спустошеної землі” Т.С.Еліота, яка прекрасно спрацьовує на інтертекстуальному рівні. Змарноване життя, змарноване минуле, змарнована земля – метафора набуває універсального значення. Глибинна приналежність Мельничука до американської літератури тут, в американській частині, дається знаки найбільше: оточуючі реалії подаються як добре відомий стандарт, тло, певний канон, на якому імітує життєдіяльність українство. В нього і вводяться українські реалії, причому, з одного боку – деталізовані (адже англومовний читач знайомиться з ними вперше), як то побут бойскаутського кампусу, де відтворюється карпатська модель святкування різдвя, де збирається українська громада; з другого боку – універсалізовані аж до рівня міфу (коли Стефан повчає маленького Богдана, сина Слави Ластівки і Аркадія Ворога). Саме на цьому рівні і вживається найчастіше метафора спустошеності. Адже Стефан прийшов з тих місць, де земля намагається промовляти так довго, що, він побоюється – “коли їй це вдасться, вона закричить. Для мене немає місця в Америці. Я приїхав сюди вмирати”. Він єдиний, хто прагне не тільки навчити хлопчика любові до батьківщини предків, а й допомогти йому адаптуватися в Новому Світі – адже для Богдана Америка – це реальність (“Христос такий добрий, як Бітлзи”, – думає він).

У фіналі роману Стефан вмирає на різдво, і укорінення Тура Забобона на новому місці відбувається, мабуть, з кількох причин: з’являється перша родинна могила, прилучається до загальнолюдських цінностей Аркадій, а головне – Бо, нова генерація, вирощена в американському досвіді, сприйнятті, відчутті реальності, для якого Україна – далеке міфічне казкове минуле предків.

Отже українська тема, історія, ментальність, доля, – все спрямовано на поглиблене висвітлення американської проблеми самоідентифікації особистості в тому мультикультурному середовищі, яким є Сполучені Штати. Роман Мельничука стає невід’ємною частиною сучасного літературного процесу. Специфіка письменника в тому, що історія екзистенціальна й міфологізована соціальна нерозривно переплітаються, а сам процес самоідентифікації для автора немислимий поза переосмисленням дискурсу “текста” історії прабабківщини.

Отже лейтмотивну тему своєї романістики, суто американський пошук – Selfidentity “Хто я такий? Де моє коріння?”, Аскольд Мельничук веде по-своєму у загальнонаціональному хорі мультикультурності.

Наратор Аскольда Мельничука – персона відсторонена від розказаної історії, віддалена від неї дистанцією іронії (адже ще Томас Манн стверджував, що іронія – то один із засобів дистанціювання, тобто, створення епічності. “Мистецтво епосу – “аполонійське мистецтво”, якщо скористатися терміном естетики; бо Аполон – далековлучаючий – бог далі, бог дистанції, об’єктивності, бог іронії. Об’єктивність – то іронія і дух епічного мистецтва – дух іронії” (1, 277). Він творить з її матеріалу певний міф, виділяючи таким чином її сутність. Адже легенди правдивіші за історію.

Якщо твори Момадея, Емі Тан, Д.Болдуїна, Т.Моррісон – пошуки коріння, походження частини власного “Я”, ліричне “Я” першого роману А.Мельничука то цілий український народ, а оповідач – водночас і епік, і міфотворець, який здавалось би, безсторонньо, а насправді пристрасно і наполегливо намагається осягнути його долю у шттовханині нашої спільної постіндустріальної сучасності. Така собі постмодерністська епіка.

Так, вона створена завдяки американській мультикультурній свідомості. Але з пагінця, що зріс на українському ґрунті. Тому й біль трагічної долі народу звучить, зачіпає, огортає читача, безумовно, найбільше українського. Для американського рецепієнта цей роман, мабуть, залишається ще однією матеріалізованою історією, або передісторією, що веде до утвердження американськості як ідеї вільного людського “Я”, метафоризованої через мелвілівські –

уїтменівські (сковородинські) мотиви океану і дороги. До того – ще одна нитка долі, ще одна трагічна сторінка європейської історії, одного з її “роздоріжжі”.

“Посол мертвих” (2002) – нарація іншого плану, хоча й знов-таки нерозривно зв’язана із Україною. Проте, якщо в першому романі основна дія відбувається безпосередньо у Роздоріжжі, то у другому вона не виходить за межі США, а першобатьківщина існує як привид, як спогад, як передоснова. “Теперішній час” – час розповіді – фактично дійсний лише для обрамлення роману: процвітаючого молодого лікаря Ніка Блуда (скорочено від прозвища батьків “Верблюд”) терміново викликає із Бостона до Нью-Джерсі, місця його іммігрантського дитинства, мати колишнього друга Алекса Крука. Фінальна сцена – “пропаша сила” Алекс, приречений на смерть чи то від чергового передозування наркотиків, чи то від несумісності із навколишнім життям, чи від усієї суми фактів, що з них складається його життя, та натури, сформованої не стільки реальністю, скільки “духом минулого”, перебуває в одній з кімнат материнської оселі, й допомогти йому вже не можна. Що ж до Ніка, який відгукнувся на заклик минулого, то саме тут він не тільки зустрічається з непереможною ностальгією Круків, а й дізнається (напівправду – напіввигадку) про приховане минуле своїх батьків: змушене канібальство матері, що дало їй можливість вижити під час голодомору в Україні, примусову причетність до служби в СС батька, що зберегло йому життя під час нацистської окупації країни. Як відзначають рецензенти, “до честі, Мельничука, він не уникає складнощів, інкорпорованих в українській історії... Це надає мельничуковій оповіді моральної глибини, якої не вистачає в інших романах, де звинувачення є однозначними..”(2)

Книги складається із хронологічно вибудованих ретроспекцій *ad profundis*, з глибин дитинства до стану дорослості, до сьогодення, через шістдесяті і війну у В’єтнамі, до Америки кінця ХХ сторіччя. Спогади про іммігрантську громаду, про дві дружні, але такі різні родини Круків та Блудів, що живуть в Нью-Джерсі, в одному часопросторі, але рухаються ніби в різних напрямках. Блуди наполегливо й невтомно, зціпивши зуби, працюють, аби адаптуватися повністю в нових умовах, залишити трагічне минуле на старій батьківщині; Круки не можуть прийняти нового, бо вщент переповнені минулим (навіть їхнє прізвище про це промовляє – адже Круки є одними з найбільших довгожителів на Землі, ці птиці живуть по 300 років) Його знаком, символом, привидам і стає Аделаїда (Ада) Крук, чие дівоче прізвище Січ також знакове.

Її *image* явно опоетизовано, багато разів підкреслюється її жіночність, романтичність білявої красуні, сильної, енергійної, таємничої, спокусливої. Її образ протягом роману зазнає видимих ніби-то радикальних змін (від поважної матрони до кинутої дружини та оригінальної повії, від Мадонни до Магдаліни), не змінюючись у суті своїй: адже за всіх поведінкових змін вона залишається незмінним носієм свого коріння, постійним “послом мертвих”, втіленням непереборного тяжіння, органічного зв’язку із прабатьківщиною. Головна іпостась Ади – жінка-матір, жінка-Батьківщина. “Що значить “матір”? – розмірковує Нік в останній частині роману “Невидимий світ”. – Джерело життя, гніздо любові, постачальниця тепла, перший наставник серця і святий патрон емоцій. Мати Єва, Сара, Церера, Сівілла, Марія та мати-земля, море, місяць та ще більш. Набагато більше. Медея. Менада, Каннібал. Мати як убивця; пожирач власних дітей”. Попри всю гротескність цієї тиради, в ній проглядається здорова раціональність. Мельничук уникає однозначних оцінок, вибудовуючи багаторівневу образну конструкцію. Образ Ади полісемантичний, укорінюючи синів у минулому, вона позбавляє їх власного майбутнього (“поїдає їхнє життя”), власного “я”, власної долі... Навряд чи доречні дорікання Д. Еудженідоса щодо недостатньої психологічної достовірності образу головної героїні, неповноти психологічних портретів задіяних персонажів, поданих лише ззовні, збоку і ніколи зсередини. Слід констатувати, що тут Мельничук використовує суто американську традицію – біхевіористську епістему, передаючи психологію через модель поведінки. Водночас – ту невизначеність, непізнаність, таємничість, недомовленість, яку зберігають до кінця роману Круки, мати та її сини, також можна вважати заданою, імлікованою автором. Адже всі вони є так чи інакше носіями (“привидами”) минулого, його знаками саме для оповідача, чия свідомість та світосприйняття зазнають відчутних змін у фіналі повісткування. Це Нік, невинний Адам з “чистою” свідомістю, переймається глибоким інтересом до минулого своїх батьків, відчуває нагальну потребу повного самоосмислення, власного укорінення. Не варто прочитувати роман лише в параметрах реалізму, як міметичний. Він – багатоплоскова конструкція із закладеним в нього міфологізмом, із сучасним вирішенням ліро-епічності. Певна “містичність”, таємничість,

неповна розкодованість, притаманна його героям, прекрасно пасує їхній ролі, функції амбасадорів не просто минулого, а вже ніби-то й не існуючої батьківщини.

Центральний персонаж цього роману – Аделаїда (Ада) Крук. На неї спрямовано всі “прожектори”, все світло цієї книги. Про неї розповідає наратор. Юнаком він був закоханий в Аду, будучи близьким другом її сина Алекса, дорослим він звертається до Ади як до джерела знань про прабатьківщину своїх батьків, тобто, про власне коріння, маючи вже досить американського життєвого досвіду, аби оцінити все почуте і знане самостійно. Це людина, що зустрічається з Адою в різні періоди її життя, а відтак спостерігає “динаміку” її характеру, трагічну долю поетичної непересічної натури, чие дитинство та юність, насичені духовністю й романтикою, було раптово зупинено, піддано насильству через страхіття нацистської окупації. Її, чисту й мрійливу, згвалтовано німецьким солдатом, на її очах схоплено й спалено батька... Врятував і взяв на себе всі турботи прагматичний юнак, виявивши неабияке благородство, допоміг зберегти життя, а після війни розпочати його заново, на новій землі. Проте, позбавлена своєї праоснови і приречена жити в чужій країні, в чужих обставинах, Ада існувати не може.

Її героїчний образ берегині сім'ї і роду батьків доповнено трагічною долею її синів, що успадкували материнську вдачу: неадаптованість до чужого світу, її брата, гульвіси-філософа, чие життя приречене на недолго пережитим страшним минулим радянських концтаборів. Її показано і через “фактичну” (сюжетну) долю: покинута чоловіком на чужині дружина перетворюється з Мадонни на Магдалину гротесково, парадоксально: адже через цільність характеру, який неможливо “розщепити” на функцію та сутність, змушена працювати офіціанткою, вона “всебічно” обслуговує клієнтів. Її показано і через ставлення до релігії: Ада – певно, католичка збирає картки й листівки, численні фото із зображеннями Христа, своєрідну колекцію, ніби-то оповиваючи себе атмосферою християнства, водночас – лише її подобою (симулякром) адже це розтиражоване зображення Бога, ніби-то імітований Христос, позбавлений сакральності.

І, нарешті, оригінальна знахідка автора, який вміщує в текст роману фрагмент прози, написаний закоханим в Аду поетом, де відтворюється її юність, українське минуле, водночас і фактографічно достовірно, й проникнено лірично.

Не можна не погодитись з тими рецензентами, які, визнаючи повноту характеру головної героїні, визначають як велику заслугу автора те, що жінка ця, попри свої метамарфози, залишається нерозв'язаною, нерозгаданою, ніби-то оповитою туманом містичності, таємничості... як і сам феномен позараціонального зв'язку людини із предками, з минулим, прабатьківщиною. Лірична оповід-сповідь набуває ознак епічності.

Проте мертві не хапають за ноги живих. Гострий інтерес Ніка Блуда до минулого батьків, який прокидається після їхньої смерті, це скоріше ознака дорослішання, зв'язаного із самовизначеністю, самоосмисленням, із необхідністю укорінення. Якщо в першому романі історія – міф України становила його тіло, зміст, то в другому вона виступає в ролі привида, “посланця мертвих,” як та таємнича невиліковна хвороба, що час від часу мучить сина Ади Алекса, коли людина почувається ніби оголеною, позбавленою шкіри. Це – невловима, зникаюча батьківщина, якої не можна позбутися і в якій не можна жити. “Якщо буде втрачено вашу українську шкіру, вашу мову, ваші спогади – якими б страхітливими вони не були – що ж вам залишиться, крім позбавленого сенсу фізичного існування, життя без будь-якого сенсу взагалі?” – питається Керолін Сі (3). І в такій іпостасі Україна центрує книгу, “тіло” якої складає Америка 60 - 70-х років.

Література

1. Манн Т. Искусство романа. Собр. соч., М., 1961, т.10.
2. Eugenides Jeffrey. New World Disorder. Ascold Melnichuk's novel depicts a Ukrainian immigrant and her family. // *Perseus Books*, 4 June, 2001
3. See Carolyn. Fitting in, Flipping out. // *Washington Post*. May 11, 2000.

Олена ІВАНОВА,
доктор психологічних наук,
завідувач кафедри загальної психології
факультету психології Харківського
національного університету ім. В.Н.Каразіна,
випускниця програми ім. Фулбрайта

ГОЛОКОСТ: ЧИ Є ВІН УРОКОМ?

Полікультурність та існування національних меншин в Україні є тією реальністю, в якій ми живемо і з якою необхідно рахуватися. І, звичайно, для гідного життя у полікультурному і багатонаціональному суспільстві необхідно приймати представників інших культур, етнічних, релігійних, мовних груп, виявляти до них розуміння й толерантність.

Одна з трагічних сторінок історії – Голокост – належить значною мірою саме представникам такої групи (євреями) на території України. Не кажучи вже про моральні аспекти, Голокост може слугувати моделлю того, куди може прийти суспільство, в якому нетерпимість до представників інших груп доведена до логічного завершення. В період радянських часів тема Голокосту (як і Голодомору і багатьох інших) була табуованою, і її ніби не існувало в офіційній пам'яті. Нині ця ситуація почала змінюватись. Голокост входить до програми з історії, рекомендованої Міністерством освіти і науки України (2002), його почали висвітлювати, хоча й дуже скупо, в підручниках з історії України (наприклад, [1]) та Всесвітньої історії [2]. Тема Голокосту з'явилася також і у підручниках з історії України для вищих навчальних закладів ([3] та інші).

Наш проект був присвячений вивченню репрезентації Голокосту в колективній пам'яті та ставленню молоді до Голокосту.

Учням старших класів, які вже вивчали Другу світову війну в курсах історії, з яких вони повинні були одержати якусь інформацію про Голокост, та студентам декількох вищих навчальних закладів було запропоновано написати про Голокост. Кожний учасник одержав бланк з інструкцією: "Напишіть, будь ласка, про Голокост (масове знищення євреїв під час другої світової війни)". З метою одержання максимально відвертих відповідей воно проводилось анонімно.

Дослідження було проведене в квітні-травні 2001 року в місті Харкові. В ньому брало участь 107 осіб, 49 чоловіків та 58 дівчат, учнів 10 - 11 класів з різних шкіл міста та 109 осіб, 12 чоловіків та 97 жінок студентів Харківських вищих навчальних закладів. Всього в дослідженні брали участь 216 осіб.

Зібрані відповіді проаналізувалися за допомогою технік дискурсивного аналізу (в основу була покладена модель, розроблена J.Gee [4]). Аналіз показав, що юнаки пишуть про Голокост, використовуючи різні дискурси. Нами були виявлені такі дискурси: історичний, антирасистський (або антинаціоналістичний), порівняльний, відкрито антисемітський, приховано антисемітський, персоніфікації та переадресації відповідальності, побутовий, регіональний, емоційний, релігійний, філософський. Дамо коротку характеристику кожного з них.

Історичний дискурс. У межах цього дискурсу з різним ступенем глибини проникнення в історію Голокост розглядається як результат тих подій та утисків євреїв, які раніше мале місце в історії або дається коротка (часто неповна та плутана) хронологія подій Голокосту. Так, дівчина з приватної школи пише: *"Голокост не виріс просто так, і раніше, у 18, 14, 15 століттях деякі народи та релігії піднімали хвилі антисемітизму, такого роду державної політики і заохочування тих, хто проявляв нехтування, зневагу й ненависть відносно євреїв"*.

Всього цей дискурс використало 7,5% досліджуваних.

Антирасистський або антинаціоналістичний дискурс характеризується спробою пояснити Голокост, виходячи з понять "раса" або "національність". Голокост трактується як прояв расизму або націоналізму. Його використало 26,8%. Наведемо приклад цього дискурсу: *"Масове знищення євреїв – це явище, притаманне фашистській Німеччині та іншим країнам з такою ж*

ідеологією. Фашизм припускав існування однієї "вищої раси", тільки представники якої мали право на існування. Всіх інших необхідно було знищити. На євреях ця ідеологія відбилася в першу чергу, і, мабуть, найбільш жорстоко" (студентка біологічного факультету).

Порівняльний дискурс. Знищення євреїв порівнюється з загибеллю та знищенням інших народів (слов'ян, циган та ін.). "Євреї нічим не гірші інших націй, вони такі ж повноправні люди, як і усі інші. Й тому масове їх знищення було дуже несправедливим і жорстоким. Відносно євреїв, так вважали під час другої світової війни, це знищення було справедливим, але якщо взяти замість них іншу націю, то це було б трагедією для всіх. Так чим же євреї гірші?" - пише студентка-філолог. Взагалі цей дискурс використало 9,8%.

Відкрито антисемітський дискурс використало 9,4% досліджуваних. У цьому дискурсі відкрито декларується негативне ставлення до євреїв, навіть з закликами до їх фізичного знищення. Висловлювання відкрито антисемітського характеру, образи на адресу євреїв, міркування про необхідність знищення євреїв і т.п. дають змогу діагностувати цей дискурс. В цю групу увійшли як відверто агресивні й брутальні твори такі, наприклад: "Гітлер знищив багато євреїв – молодець!!! Я терпіти їх не можу. Їх дуже багато. Вони розповзлися по всьому світу і нав'язують людям свої цінності... Мені жаль, що Гітлеру не вдалося передавити всіх євреїв. Їх треба винищити повністю і назавжди. Вони – ніщо, гірше за тварин. Мені жаль, що в наш час так мало нацистів. Це все жиди!!! ... Я думаю, що неможна залишати цю заразу, яка розповзається по всьому світу, без уваги – треба знищити!" (учень центральної школи). Так емоційно, але спокійніше пишуть автори, що не люблять євреїв, але не вважають за потрібне їх фізично знищувати.

Приховано антисемітський дискурс. Неприязне ставлення до євреїв завуальоване, але воно проривається в окремих висловлюваннях, зауваженнях, словах. В ряді творів повторюються одні й ті ж слова: "хоча вони і євреї, вони все рівно люди"; "не зважаючи на національність, вони теж люди". Цей дискурс використало 4,7% досліджуваних.

Дискурс персоніфікації та переадресації відповідальності. В цьому дискурсі Голокост розуміють як явище, що було породжене однією людиною – Гітлером, його власними комплексами, хворою уявою, особливостями характеру тощо. І саме він несе за нього відповідальність. Хлопець з приватної школи висловив це так: "Голокост можна вважати як виключний маразм окремо взятої особистості, який передався іншим". Цей дискурс був використаний в 5,2% творів.

Побутовий дискурс. У цьому дискурсі наводяться різні варіанти пояснення Голокосту або ставлення до євреїв, виходячи з функціонуючих в суспільстві стереотипів, як позитивних, так і негативних, забобнів та повсякденних думок щодо євреїв, а також власного досвіду спілкування з євреями в повсякденному житті. Цей дискурс був використаний 23,5% досліджуваних. Наведемо такий приклад твору, написаного в цьому дискурсі: "Я не єврей, але до євреїв ставлюсь з повагою. Абсолютна більшість з них дуже розумні люди. Я маю багато знайомих євреїв, і якщо б зараз усіх їх знищили, я не уявляю собі, що за життя було б в мене зараз", написав хлопчик з приватної школи.

Регіональний дискурс. В цьому дискурсі події Голокосту розглядаються в контексті власного регіону. "Власний регіон" мається на увазі у широкому сенсі: не тільки Харківщина, але й Україна в цілому. "Дуже велика кількість євреїв була скинута з землі Білоруської та Української. Два великих яри відомі на Україні: Дробицький та Бабин, а скільки ще "фабрик смерті" і концтаборів! В Польщі, Білорусі, Україні" (студентка-філолог). Цей дискурс використали 2,3% досліджуваних.

Емоційний дискурс. Говорячи про емоційний дискурс, маємо на увазі опис досліджуваними тільки своїх емоцій та почуттів, що були викликані згадуванням Голокосту. Ось як це висловила студентка факультету лінгвістики: "Коли я читала цю книгу ("Бабин Яр" А.Кузнецова – О.І.), в ній описані подробиці страти, якщо це можна так назвати, жах, смерті, страждання, то в мене був стан шоку, мені не вірилось, що люди можуть так безжалісно вбивати невинних людей, так жорстоко і брудно. Я немов побувала там сама, мене захоплювало нестерпне почуття гіркоти, бажання все виправити, зупинити, допомогти. Мене просто розривало зсередини від обурення та своєї безпорадності". Цей дискурс було використано в 2,3% творів.

Релігійний дискурс. В межах цього дискурсу Голокост описується з боку божественного ходу подій. "...Євреї особисто відмовились від свого Спасителя і Царя, розп'яли його на Голгофському хресті і тепер чекають на пришествя нового "царя"...Після того, як євреї знехтували Мессію, розсіяв їх Господь по всьому світові. Безліч історичних джерел розповідають про антисемітські погроми в різні

століття і в різних країнах. Це результат неслухняності Господу". Цей дискурс було використано в 0,9% творів.

Філософський дискурс являє собою міркування щодо основ буття, його змісту та ін., що були нав'язні темою Голокосту. Цей дискурс також було використано в 0,9% творів. Наприклад: *"Мені ця трагедія здається чимось подібним до жахливого нічного кошмару. І, ведверто кажучи, я зовсім не розумію, що може примусити затіяти війну, масове знищення будь-кого. Але ж таким чином людина йде проти себе самої. Але як це страшно... Який жаль, що людство саме таке... Ні, воно прекрасне; так, воно створило стільки чудових речей, але як багато шкоди принесло собі та навколишньому світові"* (студентка факультету лінгвістики).

У декількох випадках твори мали суто інформаційний характер, і будь якого з названих вище дискурсів встановити не вдалося.

Так, більшість респондентів використала в своїх творах антирасистський або антинаціоналістичний дискурс, на другому місці – побутовий. На жаль, третє місце посів антисемітський дискурс (куди увійшли обидва дискурси: відкрито і приховано антисемітські) і навіть деякі з авторів (2,8%) висловили позитивне ставлення до Голокосту. Більшість досліджуваних (57,5%) виявила емоційно негативне ставлення до Голокосту, а 38,7% – нейтральне. Майже зовсім не вписаний Голокост у всесвітню історію або історію України. В той же час школярі використовували історичний дискурс значно частіше, ніж студенти, з більшою кількістю історичних фактів і подробиць. Але при висвітленні Голокосту все ж таки панує побутовий дискурс. Хоч у цілому кількість творів, написаних в антирасистському дискурсі, незначна, він теж дуже яскраво забарвлений побутовим світоглядом.

Дослідження, що було спрямоване на вивчення пам'яті та уявлення про Голокост, допомогло виявити також деякі знання, погляди та переконання юнацтва, стереотипи та забобони, які існують у їхньому середовищі, їхнє ставлення до багатьох явищ як сучасного світу, так і минулого тощо.

Менше половини досліджених студентів (46 чоловік) порушили питання щодо **причин** Голокосту. Всі вони якимось намагались на нього відповісти. Так, 18 студентів не мали ніякої відповіді на це запитання, вони так і писали, що причини Голокосту залишаються для них незрозумілими. Інші 28 студентів зробили спробу якимось відповісти. Що ж було назване як причина Голокосту? Тут маємо розмаїття причин. Частіше всього причиною Голокосту називають політичні причини, а саме расову дискримінацію (згідно з концепцією нацистів, євреї належали до нижчої раси і повинні бути знищені) і те, що геноцид взагалі був одним з елементів політики Гітлера. Вказують також економічні причини: у євреїв Німеччини були зосереджені великі капітали, і, як висловила одна студентка, фашисти хотіли "забрати багатство євреїв". Необхідність Гітлеру мати внутрішнього ворога та побоювання конкуренції з боку "розумних євреїв" також вказувались серед причин Голокосту. Називались психологічні, культурні й релігійні причини. В одній з відповідей, написаних у антисемітському дискурсі, зазначається, що Голокост мав місце тому, що євреї були неробами, яких суспільство повинно позбуватися.

Переконання та цінності, висловлені в творах досліджуваними можна умовно розділити на три групи. Першу складають так звані цінності рівності. Майже всі досліджувані поділяють переконання щодо того, що всі люди, незалежно від їх раси або національності, мають право на життя та існування. Обґрунтовується це по-різному: правами людини, рівністю всіх націй, релігійними принципами, побутовою мудрістю.

Другу групу складають цінності, які умовно можна назвати "не убий". Деякі вважають, що "не можна вбивати через якусь національність", інші дотримуються взагалі пацифістських поглядів. Знов-таки, обґрунтовують свою думку або людськими законами, або посилаючись на заповіді християнської релігії ("Бог дав людині життя, і тільки він має право його забрати").

У третій групі наводяться антисемітські погляди та переконання. Ця група також не є однорідною. На одному боці радикальні погляди тих, хто не просто не любить євреїв, а вважає за необхідне їх знищити ("Слава нації – смерть ворогам") і виправдовує Голокост. Менш радикальні погляди стосуються того, що євреїв треба просто вислати куди-небудь, обмежити щодо зайняття державних посад і т.ін. Менш радикальні думки висловлені так: "хоч вони і євреї, поганий народ, але не будеш же їх знищувати; нехай живуть". Досліджувані з більш м'якими антисемітськими поглядами висловлювали тільки своє негативне ставлення до євреїв ("я євреїв

не люблю”) без будь-яких “організаційних” висновків. Один хлопець зауважив, що зараз “такі погляди виглядають дикими”, хоча він сам і поділяє їх.

Так, більшість досліджуваних висловила погляди, які лежать “на поверхні”. Але були й більш глибокі думки. Одна студентка написала, що “Голокост показав справжнє обличчя будь-якого націоналізму і расизму”. Інша висловила думку, що “в результаті Голокосту постраждали усі – не тільки євреї, але й самі німці”. Дуже важливим мені здається те, що деякі досліджувані (на жаль, їх не багато) роблять висновки щодо моральних аспектів Голокосту та його наслідків.

Ставлення до антисемітизму

Хоча саме слово “антисемітизм” зустрічається в творах дуже рідко, по суті цієї проблеми торкається більше досліджуваних, ніж вжили саме слово. Одним з важливих моментів є те, що деякі досліджувані вважають, що “антисемітизм існував раніше, існує і зараз”. Вони вказують на наявність антисемітизму зараз і не десь там, а в Україні, де “зневажливе ставлення до євреїв зберігається”, що воно “міцно закріпилося у нашій свідомості”. Деякі досліджувані проводять паралель між сталінським та післясталінським і гітлерівським режимами щодо їх ставлення до євреїв і їх знищення. Було навіть декілька випадків, коли досліджувані не знали, про кого йдеться, коли кажуть про Голокост: про фашистів чи про комуністів. Декілька досліджуваних згадали і про випадок в Державній Думі в Росії, коли на заклик вшанувати хвилиною мовчання загиблих у Голокості під час днів пам’яті його жертв багато депутатів відмовились це зробити. Юнаки розцінюють таке ставлення як “дуже жорстоке” і як “яскравий приклад неповаги і малодушності”.

Стереотипи та забобони

При обгрунуванні своїх (або чийось) поглядів юнаки часто спирались не на факти, свої знання і т. ін., а на існуючі в повсякденній свідомості стереотипи і забобони. Етнічні стереотипи є дуже міцними, їх нелегко змінити, і на них часто спираються при формуванні власних вражень та поглядів. Етнічні стереотипи можуть бути позитивними і негативними. В нашому випадку досліджувані відтворювали як позитивні, так і негативні стереотипи. Насамперед вони стосувались євреїв. До позитивних стереотипів належать такі, в яких євреї є освіченими, культурними, вихованими, талановитими, інтелігентними людьми. В той же час відтворюється і ціла низка негативних стереотипів. До них належать ті, згідно з якими євреї – це “самий поганий народ”, скупий, хитрий, виверткий, “собі на думці”, багатий, брехливий, неохайний. Вони “проштовхують своїх” і “прагнуть зайняти кращі місця”. Інший респондент пише, що “євреї займають пануючі місця в уряді і промисловості”. Ще в одному творі йдеться про те, що “вони створили єдиний всесвітній союз”. Цікава ситуація склалася зі стереотипом про розумність євреїв. Залежно від того дискурсу, в якому цей стереотип був використаний, він може набути якості позитивного чи негативного. Наприклад: “розумні, культурні, гарно виховані” в антирасистському дискурсі, і “розумні, хитрі, собі на думці” в антисемітському.

Зустрівся в одному випадку і стереотип про німців як “раціональну та розважливу націю”.

Лише у виняткових випадках можна побачити критичне ставлення до цих стереотипів і розуміння їх обмеженості.

Залучення досвіду, посилення на книжки, фільми тощо

У деяких випадках у своїх міркуваннях досліджувані спирались на власний досвід. Іноді він слугував їм як ілюстрація думок, в інших – як підґрунтя для власних висновків. Так, ґрунтуючись на власному позитивному досвіді спілкування і дружби з євреями, декілька досліджуваних роблять висновок, що “євреї такі ж самі люди, як і всі інші, і знищувати їх не можна”. Але на свій досвід досліджувані спирались достатньо рідко. Це може бути пов’язане з декількома причинами. Справді, легко собі уявити, що юнаки не спілкуються і не мають ніяких контактів з євреями, тобто в них немає власного досвіду такого спілкування. Може бути і інша причина. Досвід спілкування (позитивний, чи негативний, чи і той і інший) є, але досліджуваний не хоче саморозкриття, тому наводить у творі абстрактні міркування, а не відомості з власного життя.

Залучення досвіду інших, посилення на засоби масової інформації, книжки, фільми зустрічається в проаналізованих творах майже вдвічі частіше. Цю інформацію можна розділити на дві групи. В одну групу входять посилення на розповіді членів сім’ї або знайомих: “У бабусі були подруги єврейки, чудові люди, нічим не гірші за нас; бабуся казала, що те, що показують в

фільмах, ще не саме страшне, що було все набагато гірше". В другу групу увійшли посилання в основному на книжки та фільми, але взагалі, без назв і без авторів: "десь читав", "бачила якийсь фільм на цю тему". І представники третьої групи конкретно вказували, що вони читали або бачили. У цій групі більш за все посилаються на Біблію. Крім того, деякі досліджувані згадують класичні твори (наприклад, Достоевського). Інші, навпаки, називають сучасні твори та фільми: "Бабин Яр" А.Кузнецова, "Чорну книгу єврейського народу", документальний фільм про Сахарова, "Список Шиндлера" Спілберга та ін. Все це свідчить про те, що юнаки знають про розкриття теми Голокосту в культурі зовсім небагато.

Ідентифікація

Одержана інформація виявилась дуже скупою щодо можливостей виявлення ідентифікацій досліджуваних. У плані національної ідентичності всі твори можуть бути розподілені на три групи. Із творів першої групи національна або етнічна ідентифікація авторів ніяк не визначається. І таких творів більшість як у школярів, так і в студентів. Мабуть, їх автори не вважають за необхідне згадувати про свою національність, бо ця інформація нічого не додасть до висвітлення теми. (Хочу зауважити, що ніяких даних про національний склад досліджуваних ми не маємо.) В творах другої групи досліджувані або прямо вказують свою ідентичність (при тому школярі більше, ніж студенти): "А якби нас, українців, не любили росіяни, то що, у нас таке б теж було? Це неправильно!" (учень), "Я не розумію людей, які негативно ставляться до євреїв. Адже вони такі ж, як і ми – українці" (студентка), або мимохідь пишуть про свою неєврейську ідентичність через заперечення: "Я не єврей(ка), але..." Це було властиво лише школярам. Третю, нечислену групу склали твори, в яких автори якимось торкаються своєї єврейської ідентичності. Найчастіше це робиться опосередковано, за допомогою згадки про своїх родичів. Тільки в одному випадку сказано прямо: "наполовину єврей сам, ..." У школярів таких творів дещо більше, у студентів майже зовсім немає. Двоє з них написали, що мають родичів-євреїв. Твори цієї групи залишають враження якоїсь амбівалентності. З одного боку, їх автори ідентифікують себе з євреями, а з другого – неначе й ні. Так звана "сором'язлива" ідентифікація. Цей феномен може бути і свідченням певної асиміляції особливо в містах східної України. Також це може бути і наслідком державного антисемітизму, що панував як в Російській імперії, так і багато років у Радянському Союзі, не кажучи вже про смертельну небезпеку для євреїв під час другої світової війни. Як наслідок цього у багатьох євреїв виникла необхідність приховати, замаскувати своє єврейство. Як зазначила одна студентка, багато людей, "особливо похилого віку, навіть зараз бояться сказати, що вони єврейського походження". Роки антисемітизму і Голокосту виробили цю специфічну захисну реакцію.

Висновки

Незважаючи на дуже скупу, уривчасту, іноді навіть перекручену інформацію в підручниках історії, основна маса школярів і студентів знає про таке явище, як Голокост. У більшості знання ці поверхові, хоча й емоційно забарвлені. Більшість негативно ставиться до Голокосту, вважаючи, що ніяке знищення людей за національною ознакою неприпустиме, і що подібне не може повторитися ніколи і ні з ким. Вони переконані, що право на життя – невід'ємна цінність всіх людей, незалежно від їх расової, національної, державної та іншої належності. Дослідження, яке було спрямоване на виявлення ставлення молоді до Голокосту, показало і її ставлення до антисемітизму та євреїв. Основна маса має туманні уявлення про антисемітизм як явище і ніяк не пов'язує його ні з Голокостом, ні з сьогоденням. В той же час юнаки висловлюють свої погляди і ставлення до євреїв; від відкритого брутального антисемітизму, легкої неприязні, нейтрально байдужого, спокійного і співчутливого і до поважливого прийняття євреїв як людей і будь-якої іншої (в тому числі і власної) національності. Майже п'ята частина школярів (і дещо менша студентів) висловила антисемітські погляди, деякі з них, за їх власними словами, поділяють погляди Гітлера і вважають його методи щодо євреїв та їх знищення виправданими. Так, деякі з досліджуваних мають негативні стереотипи щодо представників інших етнічних груп, які, за певних обставин, можуть привести до різної, в тому числі, загрозованої, поведінки щодо цих груп.

Таким чином, проведене дослідження показує як позитивні, так і негативні тенденції, які можна побачити в уявленнях молоді про Голокост та євреїв. Хоча більшість з них висловила негативне ставлення до Голокосту, необхідність пам'ятати про нього і не допустити повторення подібного, наявність досить великої кількості юнаків з антисемітськими поглядами, негативними

стереотипами щодо євреїв вказує на потребу цілеспрямованої освітньої та виховної роботи для подолання таких поглядів та забобонів і виховання толерантності до представників всіх так званих аутгруп.

Одержані дані засвідчують, що, на жаль, ні автори підручників, ні вчителі і викладачі в своїй масі, ні засоби масової інформації (мабуть, саме вони мають найбільший вплив на юнацтво) не використовують великий освітній та виховний потенціал Голокосту. Голокост може слугувати як модель того, до чого можуть привести будь-які форми ксенофобії (расизм, націоналізм, тощо). На макрорівні він може бути прикладом того, яким стає життя у суспільстві і саме суспільство, де панують погляди нетерпимості до інших рас, націй або релігій. На мікрорівні на його прикладі можна показати, що може бути з людиною, коли вона зведена до стану жертви, і які психологічні руйнування у вигляді моральної звироднілості зазнають носії такої ідеології.

Література

1. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина 1. 1917-1945 роки. - Київ: «Генеза», 1995.
2. Давлетов А.Р., Космина В.Г., Морозко В.Н. Всемирная история. Новейший период. 1939 - конец 90-х годов. Запорожье: Просвіта. - 2000.
3. Семененко В.І., Радченко Л.О. Історія України. З прадавніх часів до сьогодення. Навчальний посібник. Харків: Торсінг. - 2000.
4. Gee J. An Introduction to Discourse Analysis. L.- N.Y. - 1999.

*Ольга ФІЛІПОВА,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри суспільних наук
Національного фармацевтичного університету,
випускниця програм Інституту Кеннана,
Twinning Program for the USA and
Ukrainian Universities' Partnership*

ЯК У ДИТИНСТВІ ВІДДЗЕРКАЛЮЄТЬСЯ СУСПІЛЬСТВО: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДИТЯЧОЇ ПОПУЛЯРНОЇ КУЛЬТУРИ ТРЬОХ ПОКОЛІНЬ

Дитинство є об'єктом дослідження багатьох соціогуманітарних наук, і кожна з них має свої мету, фокус і методи дослідження. При всьому різноманітті існуючих теорій і емпіричних досліджень, більшість з них розглядають дитинство в рамках теорії соціалізації або в концепціях вікових субкультур. Це припускає однобічну спрямованість аналізу - «суспільство –дитинство», тобто дитинство аналізується як соціальний феномен, на який впливає суспільство. У контексті будь-яких досліджень соціалізації дитина розглядається насамперед як об'єкт турботи, піклування й інтересу дорослих, однак дитинство являє собою водночас автономний життєвий світ, особливу субкультуру. За останні десятиліття з'явилися роботи, що розглядають дитинство і дітей не просто як пасивних об'єктів виховання або «реципієнтів» культури і суспільства, але і як активних, творчих суб'єктів: дитина не просто пасивно сприймає інформацію, що її транслюють, з інформаційного потоку вона відбирає потрібні їй елементи, співвідносячи їх із власними уявленнями про потребу і престижність.

У нашому дослідженні також використовується теорія соціалізації, однак, проблемою дослідження є не тільки те, як *суспільство* «формує дитинство», а «як дитинство відбиває суспільство і зміни, що відбуваються в ньому». Для цього «світ дитинства» розглядається нібито «зсередини», тобто очима самих дітей; його зміст і особливості порівнюються на різних етапах розвитку суспільства.

Як вікову групу для дослідження було обрано вік 10 - 12 років. Цей вік є важливим для становлення самої дитини, оскільки її дії стають усвідомленими і мотивованими. При цьому сама дитина ще перебуває в «світі дитинства», а не в «світі дорослих».

У дослідженні аналізуються 3 покоління, соціалізація яких у віці 10 - 12 років відбувалася в умовах різних ідеологічних і ціннісних систем суспільства.

Перше покоління – нинішні дорослі (32 - 34 р.), віковий період 10 - 12-ти років яких припав на 1980 - 1984 рр. Представники цього покоління жили в радянському суспільстві, для якого було властиве домінування радянської ідеології і системи цінностей (і як результат цього - колективістська свідомість) у всіх областях соціального життя, у тому числі й у «дитинстві».

Друге покоління – нинішня молодь (20 - 22 р.), віковий період 10 - 12-ти років яких припав на 1990 - 1994 рр. Представники цього покоління жили в суспільстві, для якого був характерний розвал і відмова від радянської системи ідеології і цінностей, пошук нових орієнтирів соціального життя.

Третє покоління – нинішні діти 10 - 12 років, що живуть в умовах незалежної української держави. Радянська система ідеології і цінностей практично зруйновані, але при цьому нова система цінностей перебуває на етапі становлення, а ідеологія і кінцеві цілі трансформації суспільства чітко не сформульовані.

Представники всіх трьох поколінь вивчалися в 2001 - 2002 рр. у м. Харкові, що само по собі представляє цікавий об'єкт дослідження (у контексті проблеми «ідентичність міста»), і, насамперед, у зв'язку зі зміною статусу міста за останні 20 років.

У радянський період Харків являв собою один із центрів СРСР із розвинутою промисловістю (головним чином – військово-стратегічного призначення), наукою й освітою. У той період за зазначеними параметрами Харків випереджав Київ і займав третє місце після Москви і Ленінграда. Крім того, з погляду радянської ідеологічної системи Харків мав важливе

значення як один з центрів революційного руху і перша столиця радянської України в 20 - 30-ті роки. Починаючи з початку 90-х років, з моменту здобуття Україною незалежності, статус Харкова різко міняється: військово-промисловий комплекс втрачає своє значення, наука й освіта фінансуються за залишковим принципом, а в умовах формування нової ідеологічної системи національного відродження Харків, з його російськомовною культурою і тяжінням до «лівих сил», не «вписується» у процеси українського націєбудівництва. Деякі дослідники визначають цей процес як «периферизація» статусу міста, а найбільш радикально налаштовані дослідники і політичні лідери розглядають жителів Харкова як «непатріотів» незалежної України.

Для цього дослідження було використано кілька методів: біографічний, інтерв'ю і спостереження. Біографічний метод (у вигляді есе-спогаду про вік 10 - 12 років) застосовувався для першого і другого покоління, інтерв'ю і спостереження – для третього. У цілому було опитано 180 респондентів, по 60 представників кожного покоління. В усіх групах було рівне представництво чоловіків і жінок / хлопчиків і дівчинок.

Досліджуючи дитинство, виділили кілька одиниць аналізу, що у більшій мірі належать до сфери дитячої популярної культури й індустрії дитинства, а саме: ігри, іграшки, улюблені фільми, мультфільми і книги.

Ігрова традиція. Гра не тільки розвиває дитину, дає емоційне розвантаження, але і виконує латентну соціальну функцію: забезпечує наступність культурно-історичних форм дитячої активності, зв'язаної з особливостями процесу соціалізації в певному суспільстві. У контексті запропонованих досліджень, гра розглядається і як «міні-модель» суспільства, з його домінуючими цінностями, оскільки в іграх (особливо рольових) так чи інакше «копіюється» дорослий світ; ігри значною мірою є «дзеркалом» самого суспільства.

Інструментом дитячої гри є *іграшка* – замітник реальних предметів людської культури: знарядь, машин тощо. Іграшки – копії предметів, що існують у світі дорослих. Завдяки своїй уяві дитина приписує іграшці певні особистісні якості в залежності від ситуацій. Дитина переживає разом з іграшкою події власного і чужого життя у всіх її емоційних і моральних проявах, що є доступними для її розуміння.

Телевізійні переваги дітей. Телебачення транслює соціальні норми, цінності і культурні зразки. У контексті дослідження цікавим є, як телевізійна продукція формує образи соціальних домагань і престижності.

Аналіз літературних переваг дітей. Література дає дитині певні уявлення, образи фізичного і соціального світу, форм життєдіяльності людей, прилучає до історії народу. Література є важливим транслятором культурних і ціннісних стандартів, а також “стимулятором” уяви дитини.

Крім того, в запропонованому дослідженні аналізується і такий феномен дитячої культури, як «мрії». На мікрорівні мрії формуються у дитини під впливом найближчого соціального оточення, на макрорівні – під впливом суспільства в цілому, через різні агенти соціалізації, у тому числі і через ігри, книги, фільми тощо. Однак тут акцент в дослідженні робився саме на тому, які мрії формуються у дітей різними типами суспільства, і як ці мрії відбивають ціннісну систему суспільства.

Таким чином, представники трьох досліджуваних поколінь відповідали на ті ж самі питання: 1) улюблена гра; 2) улюблена іграшка; 3) улюблений фільм, мультфільм; 4) улюблена книга; 5) найзаповітніша мрія. У відповідях на всі ці питання цікавим був, насамперед, казуальний аспект - «Чому це є улюбленою грою, іграшкою, фільмом і т.д.?», «Чому мріяли (мрієш) саме про це», тобто пояснення значимості давалося самими респондентами.

Перше покоління – «радянське» репрезентує цілком типове радянське дитинство, що частково описано у книзі У. Бронфенбреннера «Два світи дитинства. Діти в СРСР і США».

Для цього покоління характерно таке.

1. *Ігри* – мають колективний характер. Серед них виділяються:

- спортивні (частіше – футбол для хлопчиків).
- командні. Гра «у войнушку», «козаків-розбійників». Якщо в грі «козаки-розбійники» діти поділяються на команди якихось абстрактних «козаків» і абстрактних «розбійників» (тобто поганих і хороших), то в грі «у війну» розподіл був на команди «своїх» і «ворогів»; ці ігри були найбільш поширені серед цього покоління. Деякою мірою в таких іграх виявлялася радянська

ідеологічна система, що через систему патріотичного виховання акцентувала увагу на військовому минулому країни і подвигах радянського народу під час Другої світової війни.

▪ рольові. Популярні ігри «у школу», «у магазин», «у лікарню», у «дочки-матері». В них чітко простежуються гендерно-орієнтовані ролі. Такі ігри характерні практично для всіх дітей, незалежно від суспільної системи, однак серед «радянського» покоління зустрічаються і рольові ігри з чітко позначеним впливом радянської ідеологічної системи.

«Ми з батьком грали в «латиноамериканських революціонерів». Батько мені зробив спеціальне посвідчення, де була моя фотографія, і було написано, що я – помічник Фіделя Кастро». Я уявляв себе кубинським революціонером і повинен був боротись проти світового імперіалізму» (чоловік, 34 роки)

▪ Настільні – в основному розвиваючі – «Ерудит» (складання слів з набору букв), «Мандрівник» (на основі географічних та історичних знань).

2. *Іграшки.* Тут також виявляється гендерно-орієнтований підхід, де дівчатка віддавали перевагу лялькам, а хлопчики – машинам, танкам, літакам, ножичкам та ін. Серед ляльок не було якоїсь ляльки-«символа», (що спостерігається в другому поколінні, про що мова піде далі). Іграшки були всі радянського виробництва, а імпортні (в основному з НДР) предмет бажань і заздрості. Разом з тим, в іграшках простежувався «дух» радянської ідеології, особливо – у наявності величезної кількості іграшок з царини військової техніки. Їх колекціонували і «організовували» також у певному порядку:

«Мій батько працював на авіаційному заводі. Мене дуже цікавило все, що стосується літаків. Ми купували спеціальні збірні моделі літаків, склеювали їх. А потім у мене в кімнаті я зробив «куточок Червоного льотчика», де зібрав усі літаки й інформацію про льотчиків-героїв» (чоловік, 33 роки).

І серед дівчинок, і серед хлопчиків популярними були м'які іграшки – ведмедики, слони, зайці тощо. Усі респонденти підкреслювали емоційну прихильність до цих іграшок.

3. *Фільми, мультфільми.* У цей період в основному представлені фільми і мультфільми радянського виробництва, закордонні – тільки ті, котрі вироблялися в соціалістичних країнах. Найбільш популярними були фільми-казки, створені спеціально для дітей, а також пригодницькі, романтичні й фантастичні. Спостерігається також певна «дорослість» дитячої культури: серед улюблених фільмів називалися фільми для дорослих – в основному про Велику Вітчизняну війну, розвідників. Найпопулярнішим мультфільмом був серіал «Ну, постривай!».

4. *Улюблені книги* – казки, пригодницькі, фантастика. Популярними були книги про війну, розвідників, про дружбу і хоробрість. Разом з тим не було якої-небудь чітко позначеної однієї «культової книги». Крім того, досить популярними були різноманітні журнали для дітей: «Юный натуралист», «Вокруг света».

5. Час, у якому жили представники цього покоління особливо яскраво виявляється у *мріях*, що були властивими радянським дітям. Мрії – найрізноманітніші. Аналізуючи їх, ми спробували зробити певну «типологію мрії».

Перший тип мрії – «персонально-орієнтовані», умовний зміст такого типу мрії можна визначити як «мати, щоб володіти». До цього типу мрії належать ті, котрі зв'язані з бажаннями мати щось: предмет (іграшка, велосипед), одяг, книги тощо. Це досить «примітивний» тип мрії, яка пов'язана з потребою володіти чимось (тут наголосимо, що в умовах загального дефіциту в СРСР, володіння багатьма речами ставало справді нездійсненною мрією, а наявність тих або інших предметів мала, крім функціонального, ще й призначення власної репрезентації). Крім того, деякі речі наділялися дітьми певними функціями: володіючи такими речами, можна було самоствердитися.

«У моєї подруги були білі туфлі з трьома трояндочками. Мені вони дуже подобалися, і я їй заздрала, що вони в неї є. Вона увесь час говорила, що мама їй «дістала» ці туфлі, що купити їх просто так неможливо. Я мріяла, як у мене з'являться такі ж туфлі й усі будуть на мене звертати увагу» (жінка, 34 р.).

«Я мріяв, щоб у мене була мисливська рушниця. Мій дядько був мисливцем і в нього була рушниця, він мені здавався дуже сильним і хоробрим. Я думав, що, якщо й у мене буде така рушниця, я теж буду сильний і хоробрий» (чоловік, 33 р.).

Другий тип мрії – “орієнтований на громаду”, умовний зміст такого типу мрії можна визначити як «мати, щоб “бути” або стати». Цей тип мрії пов'язаний з певними бажаннями мати щось, але для того, щоб бути корисним кому-небудь, або нести відповідальність за будь-кого.

«Мені дуже хотілося швидше вирости, одержати освіту і стати лікарем. Я хотіла лікувати своїх близьких, щоб вони ніколи не хворіли (жінка, 32 р.).

Третій тип мрії – “орієнтований на суспільство”, умовний зміст такого типу мрії можна визначити як «служити Батьківщині». Вона зв'язана з прославленням своєї країни, а іноді навіть з ідеєю самопожертви в ім'я Батьківщині.

«Тоді я займався спортом. Я хотів стати великим спортсменом і прославляти свою країну. Коли я був молодшим, у нас у 80-му році проходила олімпіада в Москві, і я дуже уболівав за наших спортсменів. Я теж хотів стати чемпіоном і думав, що усі будуть говорити: «от цей олімпійський чемпіон – з Радянського Союзу» (чоловік, 34 р.).

«Мені хотілося здійснити який-небудь подвиг в ім'я Батьківщини. Я дуже заздрила піонерам-героям, що жили під час війни. Тоді я думала, як їм повезло, адже в них були всі умови, щоб здійснити такий подвиг, навіть загинути в ім'я Батьківщини, стати героєм. А ми живемо в мирний час, як же здійснити подвиг?» (жінка, 34 р.).

Друге покоління

1. *Ігри.* Для цього покоління також типовими є колективні, командні і рольові ігри. Однак тут уже спостерігаються деякі зміни і є певна специфіка.

У командних іграх більше віддається перевага не іграм на військову тематику (хоча вони теж зустрічаються), а іграм з розподілом на нейтрально-абстрактні команди за типом «козаків-розбійників».

Нові тенденції, що з'явилися у суспільстві, змінили і зміст інших ігор, зокрема – настільних. Серед цього покоління набувають популярності стають ігри «Менеджер», «Монополька», «Біржа». Ці ігри стосувалися економічної сфери і були зв'язані з банками, ринком, купівлею-продажем нерухомості, накопиченням капіталу, придбанням акцій та ін. Вони відбивали те, що відбувалося в суспільстві. Саме в цей період міняється курс країни від державної економіки і монополії на виробництво – до ринкової економіки; з'являються нові банки, цінні папери, приватизація, купівля-продаж нерухомості тощо.

У рольових іграх, при збереженні традиційних ігор «у школу», «у лікарню» виникають ігри «у ринок», у «кіоски і лотки» (де замість традиційних товарів продаються «Марс», «Сніккерс» та ін., що з'являються саме в той час).

Крім того, поширюються «сюжетні ігри». У цей період на телебаченні транслюється безліч серіалів («мильні опери»), переважно мексиканські й бразильські. Діти активно грають в ігри за сюжетами цих серіалів.

«Ми любили грати в «Рабиню Ізауру», у «Багаті теж плачуть». У нашій компанії кожний мав свою роль. Але кожний хотів бути багатим... Ми уявляли собі, як живемо в іншій країні, які в нас плаття, екіпажі, машини тощо.» (жінка, 22 р.).

Також спостерігається індивідуалізація ігор: з'являються технічні ігри, що припускають індивідуальну гру дитини в електронні ігри (приставки «Sega», наприклад).

2. *Іграшки.* У цьому поколінні також існують гендерно-орієнтовані іграшки – ляльки, машинки та ін. Однак серед них з'являється велика кількість іграшок імпортного виробництва, а не вітчизняного. «Знаком» часу стає лялька «Барбі». Вона приваблює всіх дівчаток і стає предметом бажання і володіння. Барбі починає відігравати навіть диференціюючу роль серед дітей:

«Ми грали з ляльками Барбі. Усі, у кого була така лялька, збиралися разом, і ми грали, придумуючи різні ситуації. А в однієї дівчинки цієї ляльки не було, і її не хотіли брати в нашу компанію для ігор. Тоді я сказала: «Добре, нехай вона візьме будь-яку свою ляльку, і ми уявимо, що це теж – Барбі. Але ця «уявна Барбі зовні дуже відрізнялася від справжніх Барбі. Тому в наших іграх миї часто її карали» (жінка, 22 р.).

3. Телебачення демонструє не тільки фільми і мультфільми радянського виробництва, але і велику кількість закордонної продукції, при цьому виробництво українських фільмів і мультфільмів припинилося взагалі. Діти уже віддають перевагу не тільки фільмам-казкам, пригодницьким або романтичним фільмам, але і «бойовикам, що з'явилися» (особливо

хлопчики), а Шварценегер і Сталлоне стають улюбленими кіноакторами. До «знакового» мультфільма також можна віднести «Том і Джеррі» - його люблять поряд з «Ну, постривай!». І якщо в першому поколінні серед улюблених фільмів і мультфільмів була присутня тільки радянська продукція, то в цьому поколінні – і радянські, і закордонні. Закордонні фільми приваблюють своєю барвистістю, незвичайністю зображуваного життя.

4. Серед *літературних творів* – казки, пригоди, романтизм, але при цьому зростає частка фантастики. Серед дітей цього покоління немає популярних дитячих журналів, що пояснюється їхньою відсутністю взагалі в цей період.

5. *Мрії*. Для представників другого покоління також властиві два типи мрії – «персонально-орєнтовані» і «орєнтовані на громаду». Їхній зміст відбиває вплив часу:

Перший тип.

«Я дуже мріяла, щоб мені батьки подарували ляльку Барбі, тому, що у всіх моїх подруг вона була, а я грала зі своїми старими ляльками. Я шила їм красиві сукні, але вони все рівно не виглядали так, як Барбі»(жінка, 21 р.).

«Я мріяв, щоб у мене була приставка «Sega-Mega-drive». Я уявляв, як батьки мені подарують її на Новий рік, а потім усі мої друзі будуть приходити з нею грати (чоловік, 22 р.).

Другий тип.

«Я мріяла, щоб у мене був величезний будинок, і я б там улаштувала ветлікарню. Я б збирала всіх бездомних тварин – кішок, собак і т.д., лікувала б їх, і вони жили б у цьому будинку» (жінка, 20 р.).

«Я дуже мріяла, щоб у мене був молодший брат або сестра. Я хотіла піклується про нього, почувати себе дорослою і відповідальною» (жінка, 21 р.).

Серед цього покоління також спостерігається і третій тип мрії («орєнтований на суспільство»), хоча він представлений рідко і не має характеру «самопожертви».

«Я хотів стати офіцером і усіх захищати. Але коли я бачив фільми, де гинуть люди під час війни, мені обов'язково хотілося, щоб я, захищаючи свою країну, обов'язково залишився живим» (чоловік, 22 р.).

Третє покоління – нинішні діти

1. *Ігри*. Серед нинішніх дітей чітко простежується тенденція до індивідуалізації в іграх. Спортивні ігри (наприклад, футбол, баскетбол) зараз у більшості випадків не мають характеру спонтанно організованих (у дворі). В них грають у спеціальний час і в спеціальних місцях – спортивних клубах, секціях. Командні ігри також займають мало місця в дитячій субкультурі. Традиційні рольові ігри зустрічаються переважно серед дітей 10 років і, переважно серед дівчинок («дочки-матері»). «Сюжетні» ігри будуються на основі серіалів (в основному американських - «Бeverлі Хілз», з головною ідеєю «успішності»).

Сучасні діти практично поглинені «індивідуальною» грою, а саме іграми на комп'ютері. Комп'ютер стає і заповітним предметом володіння.

2. *Іграшки*. Зменшується «гендерна орієнтованість» переваг стосовно іграшок, а лялька Барбі втратила свою привабливість і значимість серед дівчаток нинішнього покоління. Якщо з нею і грають, то в основному тому, що вона залишилася від старшої сестри. Разом з тим, як і раніше велике значення мають м'які іграшки, як об'єкти емоційної прихильності. Лідеруюче місце серед всіх іграшок займає комп'ютер.

3. У *телевізійних* перевагах зростає «дорослість» дитячої культури. Тут необхідно відзначити, що в порівнянні з радянським періодом, в сучасній Україні практично не виробляються фільми для дитячої аудиторії. Телебачення транслює безліч російських серіалів, більшість з яких присвячені кримінальній тематиці, а також західні серіали (про «успішність») і бойовики. Ці фільми - серіали для дорослих, «бойовики» - діти і називають своїми улюбленими. Переваги віддаються мультфільмам «Disney-World company», що приваблюють своєю барвистістю видовищністю. Радянський мультфільм «Ну, постривай!» дещо втратив свою популярність.

4. *Література*. Порівнюючи перше і друге покоління, ми не знайшли істотної різниці в літературних перевагах дітей. Серед нинішніх дітей така різниця є, і вона виражається в тому, що поряд з тим, що діти як і раніше люблять казки, пригоди, з'являються і «культові» книги. Це насамперед стосується «Гаррі Поттера». Феномен Гаррі виник в Україні недавно, коли книга була

перекладена російською і українською мовами. Навіть серед бажань дітей з'явилися ті, котрі зв'язані з придбанням усієї серії книг про Гаррі Поттера (або ж – як заповітне бажання – «*потрапити в школу магії «Ховардс»*). Також улюбленим фільмом (єдиним дитячим), є фільм про Гаррі.

Крім того, великий інтерес у дітей викликає література пізнавального характеру – всілякі енциклопедії «Тваринний світ», «Географія», «Історія», «Світ техніки» тощо. Ці видання дуже цікаві як за змістом, так і за формою (і усі вони – російського виробництва). Віяння часу також можна побачити й у популярності серед дівчинок журналів для підлітків розважального характеру, наприклад журнал з англійською назвою “Cool”. Особливо привабливою для них є інформація про життя поп-зірок (Брітні Спірс, наприклад).

5. Нинішнє покоління дітей також радикально відрізняється від попередніх своїми мріями, і насамперед, спрямованістю цих мрій. Серед них переважають мрії першого типу (персонально-орієнтовані) і рідше – “орієнтовані на громаду” і практично відсутній третій тип мрії – “орієнтовані на суспільство”.

Мрії *першого типу* зв'язані з придбанням якихось предметів, а комп'ютер став іграшкою, про яку мріють 70% дітей (як хлопчиків, так і дівчаток). Крім того, у цьому типі мрій з'явилися предмети, як об'єкти бажань «нинішнього часу» і із «світу дорослих», що мають для дітей скоріше символічне значення (як символи престижу й успішності).

«... мрію, щоб у мене була дорога машина або годинник “Rollings”, або мобільний телефон і т.д. ... тому що це - круто»

Другий тип мрії має скоріше орієнтацію не на «громаду» як таку, а на «себе» і свій статус у «громаді». Загальною тенденцією є індивідуалізація й установка на власну успішність. Ці мрії, як правило, зв'язані з проблемою «ким я хочу стати в майбутньому». Але тут при аналізі відповідей цікаво зрозуміти, «чому?» дитина хоче стати кимсь.

Багато професій подобаються, тому, що вони є *цікавими* і там присутня *творчість* (наприклад, дизайнер, модельєр). Романтизм і «соціальна затребуваність» професій, що були властиві у виборі майбутньої професії дітям першого покоління (льотчики, лікарі, космонавти та ін.), поступається місцем прагматизмові нинішніх поколінь.

«Я мрію про те, щоб стати гарним програмістом і заробляти багато грошей» (хлопчик, 12 років).

«Я мрію стати моделлю. Я завжди буду красива, буду їздити по різних країнах і в мене буде багато грошей» (дівчинка 11 років).

«Я мрію стати відомим футболістом, щоб усі мене знали і впізнавали» (хлопчик, 11 років).

Особливо яскраво прагматизм виявляється в бажаннях дітей стати податковим інспектором, митником або постовим ДАІ. Ці професії їх особливо приваблюють з погляду матеріальної забезпеченості, а не інтересу самої роботи (уявлення про них діти одержують, як правило, із дискурсу дорослих або своїх спостережень):

«Батько говорить, що краще бути економістом і працювати в податковій поліції. Я зможу забезпечити свою родину»

«Наш сусід працює митником, отож у нього така крута машина».

Третій тип мрії представлений як повна протилежність цьому ж типові мрії серед першого і другого поколінь. Тут спостерігається не стільки “орієнтація на суспільство”, скільки “дистанціювання” від свого суспільства або навіть «втеча» від нього.

У цілому, необхідно зазначити, що загальний дискурс дорослих про кризу, що виражається в «бідності» більшості населення, відбивається й у дитячому дискурсі. У дітей нерідко присутньою мрією про те, щоб виїхати закордон.

«Я мрію, щоб ми з батьками виїхали в іншу країну, тому що там краще, там немає бідних людей» (дівчинка, 11 р.).

«Я мрію закінчити школу, поступити до університету і стати програмістом, щоб я міг працювати в будь-якій країні світу і заробляти багато грошей» (хлопчик, 12 р.).

«Я хочу, щоб ми з мамою виїхали куди-небудь у Європу. Мені здається, що там у мене буде більше можливостей реалізувати свої здібності і пробитися в житті» (дівчинка, 12 р.).

Тільки в одному випадку зустрівся мрія “орієнтована на суспільство”

*«Я хочу бути президентом нашої країни і зробити, так щоб люди не були бідними»
(дівчинка, 11 р.).*

Але навіть в цієї мрії відчувається «дискурс бідності»

Висновок

Порівнюючи три покоління, особливо чітко простежуємо різницю між першим і третім поколінням.

Загальна тенденція серед дітей *радянського покоління* полягає в наявності ідеологізованості свідомості, «колективістської» ідеї, а також чітких зв'язках між особистими і суспільними потребами у вигляді мрій, що є «суспільно-орієнтованими». Серед них спостерігається «гіпер-патриотизм», що іноді виражається в ідеї «самопожертви».

Друге покоління має елементи амбівалентності – тут присутні як «колективістська свідомість», так і тенденція до індивідуалізації. З погляду «відкритості-закритості суспільства», це покоління починає відчувати і відбивати вплив інших культур і цінностей.

Третє покоління – чіткі тенденції до індивідуалізації і прагматизму. Слабкі зв'язки між особистими і суспільними потребами. Досить слабка «прив'язаність» до власного суспільства. Відсутність стандартів і продукції національної культури (у тому числі і дитячої), зумовлює сильний вплив закордонної культури і, що особливо характерно для Харкова, – російської культури.

Діти і дитинство – це один із важливих індикаторів, що може допомогти «зрозуміти» те або інше суспільство. З цього погляду дитинство – «дзеркало суспільства», що відбиває як його позитивні, так і негативні тенденції. Перефразувавши відоме прислів'я «скажи, що ти читаєш, і я скажу хто ти», можна з відомою часткою вірогідності сказати: «скажи в що грають ваші діти, і я скажу в якому суспільстві ви живете». Крім того, аналіз дитинства дозволяє виявити, які цінності й орієнтації формуються суспільством, який тип особистості можна очікувати в найближчому майбутньому.

Завершуючи, хотілося б зробити акцент на сучасній ситуації в українському суспільстві і нинішньому поколінні.

На державному рівні в Україні немає ясної концепції «Дитинства», мало практичних програм для дітей, а індустрія дитинства не розвинута.

У суспільстві підтримується індивідуальний успіх і заохочується змагальність, що все більше домінує в приватному житті. Багато сфер соціального життя набули ознак ринку, тобто соціальні відносини стали будуватись за принципом купівлі-продажу (спосіб життя, дитячі садки, школи, родина, ринок праці). Це вказує на факт зміни керуючих поведінкою дитини норм і ідеалів у порівнянні із попередніми поколіннями, у тому числі - поколінням їхніх батьків.

Найяскравіша ознака змін – індивідуалізація дитинства, що виявляється в більш ранньому прагненні до незалежності, орієнтації на особистий успіх і слабкій орієнтації на зв'язок «індивідуальні-суспільні потреби».

Гіпер-індивідуалізація так само як і «гіпер-соціальність» не є панацеєю для суспільства. Разом з тим, для України, як для молодого держави, що перебуває на стадії становлення, важливим є формування позитивного почуття приналежності до своєї спільноти. Цей процес не повинен приймати перевернутих радянських форм «гіпер-патриотизму» з ідеєю самопожертви, але разом з тим, і не повинен породжувати почуття відчуженості й установку на «виїзд» із країни, що в майбутньому (як найгірший варіант розвитку) може породити питання про існування самої України.

*Іванна ІБРАГІМОВА,
кандидат філософських наук,
докторант Української Академії державного
управління при Президентові України,
радник Програми ПРООН
“Належне управління за участю громадян”,
випускниця програми ім. Фулбрайта*

ПИТАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВОМУ КОНТЕКСТІ

Як відомо, формування національної ідентичності складний соціокультурний феномен. Це питання соціальне і політичне, психологічне і комунікаційне, особисте і міжособистісне, внутрішнє і міжнародне... Порушення питання ідентичності, розгляд особливостей її формування саме по собі є складовою цього процесу. Дискурс, в якому формується ідентичність і є, власне, зовнішньою оформлюючою, окреслюючою характеристикою. Ідентичність є тим, що проговорюється свідомо і підсвідомо, те, що певним чином позиціонується через посилання на визнані цінності.

Що таке Україна для світу – це частина екс-СРСР, Чорнобиль, корупція, вбиті журналісти, темники, помилково випущені ракети та падаючі літаки, щось подібне до Росії, але менш гонорове та більш поступливе... Не секрет, що домінантним є негативний аспект, аспект вторинності... І ця вторинність відповідно переноситься на сприйняття нації, яка оцінюється як *маргінально-провінційна та безвідповідальна*. Навіть у науковому товаристві Заходу присутня ця негативістська тенденція і питання українства залишається проблематичним а *priori*...

Зовнішній дискурс справляє певний відтворюючий та зворотний формуючий вплив на ідентичність як перевірка сумісності та ціннісних орієнтирів спів-буття. Мова про те, що життя разом (у широкому розумінні, в контексті глобалізації, без прив'язки до фізичної співприсутності) потребує певної згоди щодо ролей та, відповідно, образу тих, хто вступає у контакт. Питання ідентичності – питання впізнання та визнання „себе” та „іншого”, а разом з тим - „свого-чужого”, це питання єдності...

Можна говорити, як мінімум, про дві площини, що зумовлюють проблемність питання ідентичності. Мова, по-перше, про самоусвідомлення, самоствердження як таке, про наявність волі до самоутвердження. Визначальним є те, наскільки ми готові виступати від імені „Ми”, наскільки „наше” (і здобутки, і недоліки) є моїми, переживаються індивідуально. По-друге, ставлення до власного Я включає також згоду (або ні) з оцінкою нашого іміджу іншими. Становлення, формування національного „Я” має й зовнішній контекст. Суттєвим є аспект самобутності за умови потреби/ вимоги спів-буття.

Якщо не асиміляція, то - виживання за рахунок інших, незважаючи на інших та разом з іншими – ось і увесь вибір на шляху самоутвердження. Перший шлях - через застосування сили - війни, колонії, імперії... Шовіністично-імперська політика Радянського Союзу, що плекала формування безособової радянської народності через різні способи „природної” та вимушеної асиміляції та фізичного знищення є яскравим прикладом такого розвитку.

Другий варіант – шлях самоізоляції, маргіналізації, що в принципі є тимчасовим притулком, не дає реального захисту і, у крайньому прояві, призводить або до загальної загуленості, або до радикальних дій. Це, в певному розумінні, варіант сучасної Білорусі – консервування питання етнічного в умовах диктатури. Це шлях, яким змушена була йти Україна до здобуття незалежності, і, якоюсь мірою, продовжує за інерцією йти...

Третій варіант є *шляхом досягнення порозуміння, консенсусу*. Необхідність та бажання *виживання разом*, співіснування самобутностей потребує здатності домовитися як способу врегулювання та запобігання конфліктам. Таке бажання є важливим як на макро-, так і на мікро-рівнях.

Шлях консенсусу, визнання можливості досягнення домовленості та порозуміння всіх сторін у процесі прийняття рішень – засадничо демократичний принцип, реалізація якого потребує відповідного культурно-історичного ґрунту.

Здатність домовлятися як спосіб уможливлення співіснування потребує *готовності брати на себе відповідальність*, яка, у свою чергу, можлива лише за умов справжньої самостійності та реального впливу на рішення, що приймаються, за умов відкритості та підзвітності, незалежного контролю за прийняттям та реалізацією рішень.

Незалежність та самостійність є ключовими вимогами для національної ідентичності, причому як у політичному, так і в особистісному плані.

У цьому зв'язку слід наголосити, що політико-правовий контекст країни є системоутворюючим фактором для національної ідентичності. Суттєвим є розгляд питання ідентичності крізь призму державотворення та легітимації¹, розгляд становлення народу-нації, політичної спільноти, що є джерелом державного суверенітету. Важливо враховувати, що "національне" є внутрішньою основою легітимації. За Ю.Хабермасом "нація громадян набуває своєї ідентичності ... в практиці громадян, які активно використовують свої демократичні права на участь та комунікацію", "національна держава та демократія – близнюки, народжені французькою революцією. В культурному плані вони стоять у тіні націоналізму ... Націоналізм – така форма свідомості, що передбачає відфільтроване через історіографію та рефлексію засвоєння культурних традицій... З середини XVIII століття обидва значення – нація як родова спільність і нація як „народ держави” – переплітаються." ²

Природна система базових цінностей є іманентним суспільству підґрунтям легітимації. „Національне” апелює до спільноти, що сприймає себе через єдиний образ³, відсилає до єдиного світу визнаних цінностей, приналежність до якого є життєвоважливою для кожного. Мова про почуття єдності, ідентифікацію як незалежне внутрішнє сприйняття, індивідуальне переживання „образу” групи, що просякає почуття, думки та поведінку людини. Національна ідея працює, коли пропускається крізь призму власної самоідентифікації.

„Бажання жити разом” у сім'ї, у спільноті, у країні спонукає людину вступати у діалог щодо „розподілу ролей, завдань, переваг чи втрат”. Важливим є процес свідомого ототожнення себе як громадянина, який у взаємодії з іншими громадянами виробляє процедури “розподілу влади та владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільного життя”⁴. Усвідомлення своєї громадянської позиції уможливорює розписаність ролей та їх взаємоузгоджену реалізацію, визначає те єдине ціле, що розглядається як певна політична нація.

Важливим є існування визнаних усіма сторонами процедур, що уможливають і забезпечують діалог. Як відзначає Габермас, мова не про „існування субстанціональної всезагальної народної волі, що завдячує своєю єдністю певній попередній гомогенності походження чи форми життя. Консенсус, якого досягають в асоціації вільних і рівних полягає, зрештою, лише на єдності процедури, з приводу якої дійшли згоди”⁵.

Діалог, залученість, реальна (процедурна) можливість активної участі громадськості у політичних процесах, у процесах прийняття рішень, активізація громадянського суспільства, що сповідується сьогодні у теорії та практиці державного управління як основа реалізації демократії, – єдино можливий шлях легітимації та необхідна умова забезпечення ефективності управління, є важливими умовами та чинниками зміцнення почуття національної ідентичності.

Не випадково останні десятиліття артикулювали парадигму демократії співучасті⁶ як реалізацію влади через взаємодію та споріднену відповідальність на основі ідей відкритої та критичної комунікації, рівного доступу до багатоманітних джерел інформації й, в цілому, рівної участі всіх учасників діалогу щодо можливості його ініціювання та проведення. Принциповою є відмова від примусу, нав'язування, маніпулювання поведінкою – натомість стверджується

¹ „Легітимація – це розгорнутий у часі політичний дискурс – процес розповсюдження, обговорення, обдумування, врешті-решт, доведення колективної правильності та прийнятності соціально-правових норм...” Див.: Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз /О.Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – С.322

² Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность. Московские лекции. – М.: АО „КАМІ”, ИЦ Academia, 1995. – С.212-214.

³ Звіт спеціального сенатського комітету з питань засобів масої інформації (Канада, 1970р.) Див.: Ібрагімова І.М. Інформаційна політика крізь призму національної ідеї / Збірник наукових праць УАДУ – випуск 1 – 2000 – С.26-41.

⁴ Див.: Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – С.328-329.

⁵ Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность. Московские лекции. – М.: АО „КАМІ”, ИЦ Academia, 1995 – С.216.

⁶ Див.: Ібрагімова І.М. Управління в постмодерні: відкритість та взаємодія. // Вісник УАДУ – К.: вид-во УАДУ. – № 4 – 2000. – С.41-48.

цінність взаємодії, діалогу та порозуміння на основі реалізації принципу свободи слова, взаємного пошуку та обміну інформацією, установки на відкритість та взаємне збагачення, системне осмислення та здатність прислуховуватися до інших (поглядів та переконань). Суттєвим є активна роль усіх учасників у комунікаційному процесі як рівних партнерів – рівних в ініціації, тематизації, участі тощо⁷. За словами Б.Гарінга „Єдиним шляхом, єдиним засобом досягнення свободи та гідності є лібералізація діалога, в якому суспільна думка походить зі взаємно збагачуючої гри, уваги до позицій інших та обміну думками, де кожен член суспільства є рівноправним учасником дискусії”⁸.

Надзвичайно важливою є діяльність щодо формування загального контексту, в якому люди будуть зацікавлені у діалозі й можуть критично оцінювати події, переглядати та відстоювати свої переконання. Нова парадигма комунікації підкреслює значущість діалогу як встановлення певних зв'язків, оскільки через віднесення відбувається власна ідентифікація, відбувається взаємний обмін досвідом. Важливо враховувати, що сприйняття є активним і потенційно критичним процесом, в якому рух до розуміння, відкриття значення поєднаний з визначенням власного ставлення та обміну інформацією з іншими. У цьому намаганні визначити значення, людина імпліцитно і несвідомо, але залучена у процес самоформування та самоусвідомлення – процес переосмислення себе під впливом нових повідомлень, що надходять. Відбувається розширення власного досвіду, переосмислення себе та світу. Тож сприйняття є тривалим і відкритим процесом розуміння та інтерпретації, обговорення, оцінки та вписування у загальну систему світоспоглядання людини.

Відповідно, демократична влада зобов'язана не просто звітувати та інформувати населення, але і обґрунтовувати, пояснювати, залучати громадськість до обговорення суспільних проблем, альтернативних шляхів їх тлумачення та розв'язання. Вона повинна ініціювати та забезпечувати умови для діалогу. Важливо не тільки організувати відповідні заходи щодо обговорення вузькосфокусованих проблем, а й сприяти правовій освіті населення, забезпечувати системну інформаційну (в широкому розумінні) політику держави, що покликана забезпечувати єдність нації, акцентувати головні суспільні цінності, що сповідаються, пропонувати наповнення того, що, власне, стоїть за поняттям „національна ідея”, „національні інтереси”. Світовий досвід дає цьому чимало прикладів⁹. Важливо враховувати, що національна ідея має працювати і на побутовому рівні, але має бути певна відповідність у її тлумаченні і громадськості, і державними органами. Цієї відповідності можна досягти лише на шляху реального забезпечення прав людини та громадянина. Національна спільність формується природно-історично, під впливом традиції та в умовах конкретних політико-правових реалій, ці реалії можуть сприяти зміцненню спільності, або ж ускладнювати їх розвиток.

Всі ці теорії в українському контексті втрачають характер нейтрально-абстрактних моделей, натомість є досить гострим практичним питанням виживання нації через збереження (національного) державного суверенітету.

„Незавершеність української революції” (Т.Кузьо) зумовлена відсутністю кардинальної зміни базових цінностей, що сповідувалися. Старі кадри, старі принципи управління значно уповільнили процес реформ та ускладнили процес державотворення та визначення механізмів легітимації. Відсутність закону про люстрацію є принциповим фактором, що зумовлює специфічний характер політико-правових змін на пост-радянському просторі.

⁷ Доцільно пригадати чотири умови, що їх виділив Габермас, характеризуючи „ідеальну мовленеву ситуацію”. Мова про 1) рівність шансів на застосування комунікативних мовленевих актів учасниками дискурсу, 2) рівність шансів на тематизацію поглядів та на критику, 3) свобода самовираження, що запобігає формуванню пригнічених комплексів, 4) рівність шансів на застосування регулятивних мовлевих актів, що забезпечують взаємність відносин учасників дискурсу та виключають привілеї – однобічно зобов'язуючі норми спілкування”. – Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность. Московские лекции. – М.: АО „КАМІ”, ІЦ Academia, 1995 – С.190.

⁸ PR сегодня: новые подходы, исследования, международная практика / пер. с англ. –М.: Консалтинговая группа ИМИДЖ-Контакт; ИНФРА-М, 2002. – С.37.

⁹ Згадаймо діяльність Офісу інформації під час Другої світової війни (США), що багато зробив для популяризації американського способу життя, або Канаду, яка цілеспрямовано займається питаннями єдності нації, збереження й примноження культурних цінностей канадців. Мова не лише про реалізацію політики щодо ЗМІ, йдеться про цілий спектр заходів щодо визначення і популяризації «канадського» – від культурологічних досліджень і обговорень до розробки та поширення відповідних матеріалів, прапорців, ігр для дітей тощо...

Питання ролі та прав українців в Україні як таке взагалі не розглядається на належному рівні. Натомість бурхливими є спекуляції щодо утиску меншин (та їхніх мов, відповідно) в Україні, що насправді не є намаганням забезпечити рівні можливості для всіх етно-культурних спільнот, а є суто питанням ролі, місця, влади „російськомовного” населення. Наприклад, під приводом боротьби за права саме цього населення зникає з ефіру єдина година трансляції українською мовою на радіо у Криму, закривається одна з нечисленних шкіл Донецьку з українською мовою викладання. Саме тому, як показав останній перепис населення (згідно з яким українська – рідна мова переважної більшості), українська мова сьогодні втрачає негативний аспект провінційності і стала фактором маніфестації політичної позиції.

„Незавершеність революції в Україні” визначає загальне почуття *нестабільності, негарантованості, невпевненості...* Ця непевність переноситься і на сам характер цілісності суспільства, можливості його самоідентифікації та позиціонування (й відповідно, здатності до „переговорів”). Як відзначає А.Єрмоленко: „Руїнація внаслідок суспільних перетворень „ідеологічного каркасу”, що певною мірою виконував ціннісно-орієнтаційну та інтеграційну функції, катастрофічне зниження ефективності адміністративно-бюрократичної системи управління призвели до „збою” в інтеграційному механізмі суспільства та мотиваційній структурі особистості, проблематизували легітимацію суспільного ладу”¹⁰. (Про це, зокрема, свідчить факт недавнього опитування щодо того, чи Ви є патріотом України – згідно з опитуванням лише близько 30% опитаних беззастережно визнали себе патріотами, та близько 30% дали відповідь “скоріше Так, ніж Ні”. Хоча таке опитування саме по собі вже свідчить про намагання проблематизувати питання громадянства в Україні і, як таке, навряд чи можливе у „нормальній” країні).

Суттєвим є вплив політико-культурного обмеження України на рівні безпросвітної провінційності – столітнього культивування (усілякими і, здебільшого, силовими засобами) образу недолугої молодшої сестри. Провінційність передусім позначається на здатності (власне, остраху) самостійно приймати рішення, на почутті власної меншовартості у порівнянні з іншими і безвідносно до інших... Зазначимо, що впевненість можлива завдяки вірі, зовнішній підтримці, досвіду, наявних ресурсів та реальній незалежності. Для України усі названі фактори досі проблематичні. „Українські проблеми – це явище вимушеного чужою історією й далекого від природного, але, по-своєму, логічного співіснування несумісного: вкорінених ознак залежного, провінційного, несамодостатнього – та вимог незалежного існування; величезних уламків економічного, політичного та ментального більшовизму – та нагальної потреби трансформації і побудови цивілізованого суспільства... Імпульс до унезалежнення і розбудови власної держави виявився нейтральним за загальногромадським змістом і не зумовив головного – якою саме має стати самостійна Україна...”¹¹.

Теза про „неспрацювання національної ідеї в Україні” як раз і свідчить про відсутність політико-правових механізмів реалізації влади народу, брак легітимної, загальноновизнаної концепції державотворення. Специфіка врядування в Україні, відсутність реалізації домінанти „національних інтересів” і відповідна неконтрольована несистемна нецільова інформаційна політика (з точки зору впливу як на зовнішню, так і внутрішню аудиторію), з одного боку, з іншого – певна тенденція до монополізування інформаційного ринку, – сприяють подальшому негативному сприйняттю іміджу країни (іміджу влади), відчуженню населення від політичного життя та ускладненню питання ідентичності.

Дистанціювання влади та суспільства (спадок радянського адміністрування) зумовлює певну неконтрольованість реалізації влади, „занедбаність” та “розрізненість” населення, що не здатне (не може і не має реальних можливостей) вплинути на розв’язання наявних проблем. „Українська парадигма державотворення – це творення держави заради нинішньої посткомуністичної влади поза суспільством і над ним”¹². Навіть влада сьогодні зрозуміла, що „громадяни відчують свою незадіяність, свою непричетність до того, що відбувається в Україні, і, отже, не відчують відповідальності за те, що відбувається, за долю країни”¹³. В цілому можна

¹⁰ Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. –К.: Лібра, 1999. – С.226.

¹¹ Див.: Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – С.314-315.

¹² Там само. – С.319.

¹³ З виступу Президента України Л.Кучми 06.03.01.

сказати, що на сьогодні не існує такого агента дій як „Ми – Українці”, адже таку „заяву” може зробити лише суб`єкт, що, реально впливає на рішення, має якщо не владу, то, принаймні, волю до влади, до гідного самоствердження... І в цьому полягає проблема...

Як вже зазначалося, важливою умовою налагодження діалогу влади з громадськістю є наявність політичної культури, зрілості та компетентності тих, хто взаємодіє, бажання та здатність досягати порозуміння під час прийняття рішень. Необхідно враховувати рівень компетентності населення як „здатність розуміти державні справи та ухвалювати виважені рішення”¹⁴. Зазначимо, що теорії консенсусу, діалогу в політичному процесі виникли в контексті розвинених країн Заходу, де фактом було існування сильної національної держави, була культура приватності, суттєвою була роль еліт і, головне, було розвинене громадянське суспільство.... Натомість в Україні, відповідно, не існувало ні сильної держави, ні приватного - все було відчуждено-осуспільнене, еліти слабкі, середнього класу майже не має. Існує думка, що про громадськість, громадянське суспільство в Україні взагалі говорити не можна, натомість існують, як і існували, окремі його осередки. „...дається взнаки політична слабкість, несамостійність інтелектуальної еліти, кримінально-номенклатурна природа національного підприємництва. Як наслідок – слабкість, несамостійність загальнодемократичного сегменту політичного спектра, який підпругається до контрольованого номенклатурою державотворчого процесу”¹⁵.

Тож культура діалогу є вкрай низькою в Україні. „Діалог” фігурує переважно на рівні риторики. Красномовний приклад - процес нормопроекування в Україні, - як правило, навіть „еліта” не здатна домовитися щодо розробки того чи іншого рішення і кожен лобіює свій проект. А якщо говорити про діалог влади з громадськістю, то, як показує практика, посадовці, зацікавлені у власному іміджі через наступні вибори, приділяють увагу ПР-акціям; органи влади та державні службовці практикують (вибіркове) інформування громадськості; успіх діяльності громадських організацій значною мірою залежить від особистих контактів з представниками влади та західних грантів... Серйозним є питання штучної активності населення як механізму псевдо-легітимації влади. Сьогоднішня практика організації громадських обговорень, наприклад, програми діяльності уряду, конституційної реформи, свідчить як про певну політичну активність громадськості, так і про живучість адміністративних важелів „мобілізації”, інсценування підтримки суспільства.

Звичайно, не можна недооцінювати ті зрушення, що наявні в царині інформування населення (наприклад, розвиток єдиного урядового порталу). Однак, загальновідомим є існування в Україні проблеми свободи слова та доступу до інформації. Тож, необхідним є переосмислення парадигми відкритості влади як реалізації прав людини, переосмислення ролі держави в цілому, забезпечення апріорної відкритості усієї інформації для громадян (за певними винятками, що мають бути чітко нормативно визначені)¹⁶. Відкритість слід розуміти не лише як інформування населення, забезпечення багатоманітності джерел інформації, важливим є відкритість як здатність прислухатися і визнати існування іншої точки зору й критично переоцінити свої позиції. Як зазначав Хабермас, „зразки цивілізованого спілкування, терпимість до іншого як такого, що має право залишатися іншим – ці аксіоми високо-чуттєвого, прямо таки хворобливо загостреного егалітаризму, витікають з багатьох взаємозалежних процесів. Тут існують великі національні розбіжності...”¹⁷

За умов, що склалися сьогодні в Україні, налагодження діалогу влади з громадськістю як шлях легітимації влади та створення умов розвитку самоідентифікації є вкрай проблематичним. Як відомо, у деяких випадках домовитися в принципі не можливо, бо сторони не чують і не

¹⁴ Стоун, Д. Парадокси політики. – К.: ВД Альтернативи, 2000 – С.274-275.

¹⁵ Див.: Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – С.316.

¹⁶ Показовими є дані одного з опитувань Українського демократичного кола на замовлення Інституту політики, що відбулося 26 - 27 липня 2003 р.: лише 13% респондентів вважають що в Україні існує свобода слова, і кожен п'ятий (20 %) вважає, що свободи слова зовсім немає в Україні; 71% громадян вважають, що в Україні в програмах новин на телебаченні та в пресі політична цензура (не згодні з цим лише 11%). 56% громадян вважають, що проблеми свободи слова в Україні, насамперед, пов'язані з порушенням норм чинного законодавства виконавчою владою (37% - центральною виконавчою владою; 19% - місцевою виконавчою владою); 13% громадян пов'язують ці проблеми з неповнотою законодавчої бази.

Див.: <http://www.intellect.org.ua/> від 21.07.03.

¹⁷ Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность. Московские лекции. – М.: АО „КАМІ”, ИЦ Academia, 1995 – С. 96-97.

розуміють одна одну... Але розмову починати необхідно. Хтось має зробити перший крок. „Європейська орієнтація України”, і не в останню чергу міжнародні організації як підштовхують органи влади до забезпечення діалогу, так і допомагають певним неурядовим структурам та осередкам підготуватися до цього діалогу.

Необхідною є протидія неототолітарним формам легітимації та закладання відповідних (нових) традицій спілкування, що формують спільну політичну волю. І лише унормування певного механізму може привести до призвичаєності до потреби діалогу, що зумовить становлення нової організаційної культури управління. І хоча критичне мислення як невід’ємна умова діалогу, певна річ, не є результатом законодавчої діяльності, не виникає внаслідок виховної роботи тощо, воно визріває в певних умовах – і єдиний можливий шлях забезпечити діалог – сприяти формуванню таких умов, таких традицій. Важливо забезпечити реальні механізми участі громадськості у процесах прийняття рішень, механізми, що гарантували б рівні можливості комунікації влади з громадськістю – кожен має право на те, аби його голос був почутим.

Лише за умови справді демократичного процесу легітимації „максимально природно, поза адміністративним тиском, командним нав’язуванням та культурницьким примусом відбудується легітимаційна основа української держави – нова колективна ідентичність. Слід розуміти, що творення політичної нації, державотворення в цілому, – це перспективний процес легітимації. Українська політична нація, так само як і українська національна держава, – ще попереду”.¹⁸

¹⁸ Див.: Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – С.347.

*Мирослава АНТОНОВИЧ,
кандидат філологічних наук, магістр права,
докторант Національного університету
"Кієво-Могилянська академія",
випускниця програми ім. Фулбрайта*

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ЩОДО ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У СВІТЛІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ

Вступ

Проблема національних меншин є дуже актуальною для України, на території якої проживають за переписом 2001 р. 130 національностей. Українці становлять 77,8%, росіяни - 17,3%. Далі йдуть білоруси (0,6%), молдавани (0,5%), кримські татари (0,5), болгари (0,4%), угорці, румуни та поляки (по 0,3%), євреї (0,2%) та ін. Якщо до цього ж врахувати, що перепис не дав реальної картини національного складу населення України через нечіткість формулювання запитань, очевидна важливість правового регулювання становища національних меншин в Україні, яке здійснюється як національним законодавством, так і тими міжнародно-правовими актами, що були належним чином ратифіковані Верховною Радою України і введені в систему національного законодавства. Окремі аспекти співвідношення таких норм розглядалися як українськими (Н.Беліцер, В.Нікітюк, М.Товт та інші), так і зарубіжними (Р.Якемчук, Т.Кузьо та інші) науковцями (1). Ми маємо на меті проаналізувати українське законодавство щодо прав національних меншин та порівняти його норми з тими, що передбачені міжнародно-правовими актами з прав національних меншин.

Поняття "національна меншина"

Ні Статут ООН, ні Загальна декларація прав людини не включають термін "національні меншини". Терміну "меншина" навіть немає у списку можливих підстав дискримінації. Виняток до цієї загальної тенденції становила Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року (далі - Європейська конвенція), у статті 14 якої серед підстав дискримінації, яка забороняється, поряд з ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, зазначаються національне або соціальне походження, належність до національних меншин тощо.

До недавнього часу основне навантаження у міжнародному праві з прав національних меншин несла стаття 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, яка передбачає, що "у тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися надбаннями своєї культури, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою". Отже, відповідно до цієї статті:

- 1) Права національних меншин не обов'язково універсальні, оскільки національні меншини існують не в усіх державах.
- 2) Стаття стосується прав осіб, а не груп, тобто обмежується колективний вимір прав.
- 3) Члени національних меншин характеризуються не як такі, що мають права, а як такі, яким не може бути відмовлено в них.
- 4) Стаття чітко не передбачає дії держави чи джерела забезпечення прав національних меншин (2).

Важлива стадія "стандартизації" прав меншин була завершена прийняттям 18 грудня 1992 р. Резолюції 47/135 ГА ООН, яка включає Декларацію про права осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних та лінгвістичних меншин" (3). З одного боку, Декларація включає положення щодо належних можливостей для осіб, що належать до меншин, для вивчення своєї рідної мови чи навчання рідною мовою (п. 3 ст. 4). З другого боку, члени національних меншин заохочуються до здобуття знань про культуру більшості, а отже

виключається зосередження на справах самих меншин. У назві Декларації до списку видів меншин включено і національні меншини, однак не зрозуміло, чи мова йде про державну приналежність чи внутрішнє громадянство членів таких меншин. Німеччина, наприклад, наполягала, що Декларація стосується тих членів меншин, які мають внутрішнє громадянство, в той час як Нігерія застерігала, що Декларація викличе ворожість до імігрантів чи іноземців. У самому тексті Декларації немає визначення меншин, оскільки робоча група Комісії з прав людини, яка готувала проект Декларації, вважала, що прикметники “національний”, “етнічний”, “релігійний” чи “лінгвістичний” є достатніми дефініціями. Будь-які пропозиції щодо включення права на автономію для меншин були відхилені як неприйнятні під час роботи над проектом, навіть рівень “самоврядування” (self-management) було відхилено. В цілому, неприйнятними для держав були будь-які поняття з першою частиною “само” (self) щодо меншин. У Декларації права все ще стосуються осіб, що належать до меншин, а не до меншин, як таких, тобто права залишаються індивідуальними правами, хоч їх колективний вимір розширений. Наприклад, стаття 1 Декларації передбачає, що держави оберігають на своїх територіях існування і самобутність національних чи етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин (а не просто осіб, які належать до меншин).

Серед критеріїв, за якими виділяють національні меншини, в першу чергу слід зазначити історичний чинник та розмір. Т.Вараді виділяє ще й такий чинник, як вибір чи доля, і наводить приклад угорців Трансільванії, які ніколи не переселялись, але волею долі опинились під суверенітетом іншої держави. Конституції та законодавчі акти різних держав ідентифікують національні меншини на основі різних критеріїв. Так, Акт про права національних та етнічних меншини Угорщини 1993 р. встановлює такий критерій виділення національної меншини, як проживання в Угорщині не менш як одне століття. Закон Естонії 1993 р. Про культурну автономію для національних меншин встановлює критерій “більш ніж три тисячі членів меншини” (4) тощо.

Рекомендації 1201 Ради Європи щодо Додаткового протоколу №10 про права меншин до Європейської конвенції визначають такі критерії національних меншин:

- проживання на території цієї держави і перебування в її громадянстві;
- довготривалі і міцні зв'язки з цією державою;
- виявлення відмінних етнічних, культурних та інших особливостей;
- достатнє представництво тощо.

Права національних меншин за законодавством України

Правове регулювання становища національних меншин в Україні має дві особливості: 1) законодавство України не встановлює жодних критеріїв для визначення національних меншин, за винятком виявлення почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою; 2) титульна українська нація, яка за результатами перепису становить майже 78%, в декількох регіонах України за мовною ознакою фактично є меншістю, а отже також потребує захисту.

Статус України як, з одного боку, національної держави, а з другого, - багатонаціональної, полікультурної, був закріплений в Конституції України 1996 р., де в Преамбулі дається визначення Українського народу як громадян України всіх національностей, тобто в основі такого визначення української політичної нації як елементи громадянської нації, так і етнічної (5).

Традиції уважного ставлення до прав національних меншин в Україні мають глибоке коріння - починаючи від доби УНР. III Універсал Української Центральної Ради проголошував поряд з іншими правами і свободами можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами” (6, 20). Російському, єврейському, польському та іншим народам в Україні надавалась національно-персональна автономія для забезпечення їхніх права і свободи самоврядування в справах національного життя (6, 20). В IV Універсалі Української Центральної Ради проголошувалось: “в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня” (7). Мова йде про Закон Української Центральної Ради “Про національно-персональну автономію” від 9 січня 1918 року, який надавав кожній з націй, що населяли Україну, “право в межах Української

Народної Республіки на національно-персональну автономію: тобто право на самостійне влаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу..." (8). Жодна європейська держава не мала на той час такого закону. Перший товариш секретаря з Єврейських справ у розширеному Генеральному Секретаріаті М. Зільберфарб порівнював цей закон з діями Великої Французької революції. В той час як остання проголошувала права людини, український закон проголошував права нації (9).

Однак, коли Україна ввійшла до складу Радянського Союзу, ці великі здобутки української нації щодо дружніх відносин з усіма меншинами в Україні замовчувались і акцентувались ідеї єврейських погромів в Україні, бандерівської загрози, національної нетерпимості для дискредитації ідеї українського націоналізму. "Факти, однак, свідчать, що український національно-визвольний рух ніколи не пропонував досягти своїх цілей за рахунок чи всупереч неукраїнському населенню країни" (10). Такі твердження про те, що українська національна ідея не спрацювала, звучали вже в роки незалежної України, однак фактично нічого не робилось, щоб ця ідея почала працювати.

Після проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України 1 листопада 1991 року було прийнято Декларацію прав національностей України (11). Першим законодавчим актом незалежної України у сфері міжетнічних взаємин був Закон "Про громадянство" 1991 року, який передбачав "нульовий варіант" щодо набуття громадянства України - кожен мешканець України автоматично отримав право на громадянство України (12). Закон України "Про національні меншини в Україні" 1992 року (13) імплементував норми міжнародно-правових актів з прав національних меншин, а в дечому і перевершив їх. Закон визначає національні меншини як групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою (ст. 3), а отже не встановлюються жодні критерії визначення меншин на зразок розміру, тривалості проживання на території України тощо. Держава гарантує всім національним меншинам права на національну культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій тощо (ст. 6). Однак, як зазначено у Висновку Ради Європи від 1 березня 2002 року щодо звіту України 1999 року гарантії культурної автономії сформульовані в Законі дуже загально і слід більш чітко визначити це поняття (14, para. 32).

Права національних меншин закріплені також в Конституції України 1996 року в статті 10 (мовні права української нації, корінних народів та національних меншин в Україні), статті 11 (національно-культурні проблеми української нації, корінних народів і національних меншин України), статті 53 (право національних меншин на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства).

Стаття 11 Конституції України визначає і закріплює ставлення України як держави до вирішення національно-культурних і мовних проблем і на рівні загальних засад вирішує два питання. По-перше, конституційно визначає характер та основний зміст політики держави щодо української нації, яка за чисельністю є основою українського народу. Конституційно закріплено два основних напрями політики держави - сприяння "консолідації та розвитку української нації" як загальному напрям практичної політики та сприяння розвитку "історичної свідомості, традицій і культури" української нації (15). По-друге, у статті 11 конституційно визначаються також характер та мета політики держави щодо корінних народів і національних меншин. Мова йде про сприяння з боку держави розвитку їх "етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності".

Задекларувавши в Конституції забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, Конституція гарантує також вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин. У рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України зазначено, що поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами

місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України (16).

Попри певну прогресивність законодавства щодо прав національних меншин в Україні, його недоліком є декларативність, відсутність механізмів реалізації задекларованих прав. Наприклад, стаття 14 Закону України “Про національні меншини в Україні” встановлює, що національні громадські об’єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, законів про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад народних депутатів. Однак у законах про вибори цього права національних громадських об’єднань не передбачено, і жодна національна меншина не може звернутися до суду чи до самої законодавчої влади з цього приводу (17). Законодавство України критикують за недостатні гарантії політичного представництва національних меншин. Однак, як засвідчили парламентські вибори 2001 р. політичні партії, сформовані за національним принципом, не отримали підтримки виборців.

Відповідність українського законодавства міжнародним актам з прав національних меншин

У грудні 1997 року Верховна Рада України прийняла Закон “Про ратифікацію Рамкової конвенції про захист національних меншин”, прийнятої у Страсбурзі 18 квітня 1995 року. Відповідно до статті 14 цієї Конвенції Україна взяла зобов’язання забезпечити особам, які належать до національних меншин, в районах, де вони традиційно або у значній кількості проживають, належні умови для навчання мови своєї меншини або для навчання цією мовою (18). Україна ввела таку норму в національне законодавство, про що згадувалось вище. Як зазначається у звіті Уряду України, поданому 2 листопада 1999 р., відповідно до статті 25 Рамкової конвенції (19), згідно з даними Українського комітету статистики у 1998 - 1999 роках в Україні було 21246 загальноосвітніх шкіл, з яких 16032 - школи з українською мовою навчання, 2561 - з російською, 108 - з румунською, 18 - з молдавською, 65 - з угорською, 6 - з кримсько-татарською, 3 - з польською мовами навчання. Крім того, було 2469 “змішаних” шкіл з двома мовами навчання, з яких 2394 - українсько-російські, 28 - українсько-угорські тощо (20). Однак, як зазначається у згаданому Висновку Ради Європи щодо звіту Уряду України 1999 року, гарантії реалізації права національних меншин на навчання своєю мовою сформульовані знову ж таки дуже загально, і законодавство не встановлює жодного кількісного показника чи порогу, що дозволяє введення навчання мовою меншини в школі (14, пара. 63). Такі норми в дійсності були встановлені Інструкцією Міністерства освіти України від 7 жовтня 1996 року, однак, як зазначається у Висновку Ради Європи, їх варту було б закріпити на законодавчому рівні.

24 грудня 1999 року Верховна Рада України прийняла Закон України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.”, підписану від імені України 2 травня 1996 року в м. Страсбурзі. Ратифікувавши цей міжнародно-правовий акт, Україна взяла на себе серйозні зобов’язання щодо мов національних меншин, які проживають на її території, зокрема, до мов таких національностей; як росіян, євреїв, білорусів, молдован, румунів, кримських татар, болгар, поляків, угорців, греків, німців, гагаузів, словаків щодо застосування положень Європейської хартії в залежності від чисельності осіб, які до них належать і постійно компактно проживають у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці. При цьому, п. 4 аналізованого Закону передбачає, що при застосуванні положень п. 2 ст. 7 Хартії (що стосується спеціальних заходів на користь регіональних мов чи мов меншин) заходи, спрямовані на утвердження державної мови, її розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України, не вважаються такими, що перешкоджають чи створюють загрозу збереженню або розвитку російської мови та мов інших національних меншин (21).

Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України Закону України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.” від 12 липня 2000 року зазначений Закон було визнано таким, що не відповідає Конституції України, оскільки його було підписано і офіційно оприлюднено з порушенням положень статті 94 Конституції України,

а саме відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України "Про міжнародні договори України" від 1993 р., яка визнана Конституційним Судом неконституційною.

У жовтні 2002 року Президент Кучма повторно вніс питання про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (22) на розгляд Верховної Ради України. Заперечуючи Т.Кузьо, який стверджує, що мають місце побоювання опозиції щодо того, що ратифікація Хартії сприятиме насамперед поширенню російської мови, В.Кулик вважає, що "націонал-демократи" не заперечують проти ратифікації Хартії і, як і попереднього разу, намагатимуться, щоб при ратифікації Хартії мовам національних меншин, і передовсім, російській мові не були надані права, які могли б перешкодити поширенню використання української мови (23). Експерти Ради Європи постійно наголошують, що Хартія захищає всі мови і чим більша етнічна група, тим більші зобов'язання держави щодо захисту її мови. Але, як зазначає Т.Кузьо, хоч на семінарі Ради Європи, організованому 18 - 19 жовтня 2002 р. і було заявлено, що українська мова також виграє від Хартії, це малоімовірно. Хартія стосується тільки неукраїнських етнічних груп. Рада Європи і ОБСЄ не застосовують права національних меншин та мовні права до титульної нації (24).

Очевидно, що Рада Європи та ОБСЄ застосовують подвійні стандарти щодо своїх членів. Так, презюмується, що західні демократії не потребують втручання в їхні етнічні проблеми на відміну від східноєвропейських держав. Законодавство Великої Британії, Греції, Іспанії, Німеччини, Туреччини, Франції взагалі не містить поняття "національні меншини", а їхні етнічні конфлікти визначаються терміном "тероризм". В цілому на 2001 рік Хартія була ратифікована тільки 15 державами - членами Ради Європи. Франція відмовилась ратифікувати Хартію, оскільки вона суперечить її Конституції, яка гарантує індивідуальні права незалежно від етнічної приналежності, мови чи релігії.

Повторно ратифікувавши 15 травня 2003 року Європейську хартію регіональних мов та меншин, Верховна Рада України взяла дуже серйозні зобов'язання щодо забезпечення функціонування мов національних меншин, які за умов існуючої економічної ситуації виглядають нереальними. На даний час Україна не може забезпечити навіть належне функціонування та викладання державної мови.

Отже, законодавство України щодо прав національних меншин, в цілому відповідаючи міжнародно-правовим актам у цій сфері, часом залишається занадто загальним і декларативним. Україна взяла на себе серйозні зобов'язання щодо забезпечення мовних прав національних меншин, їх політичного представництва, проте не завжди може забезпечити ці права. Певний тиск Ради Європи, ОБСЄ на молоді незалежні держави, який особливо гостро відчувається саме у сфері гарантій мовних прав національних меншин, для забезпечення яких потрібні чималі фінансові витрати, залишається незрозумілим. Такі гарантії не можуть собі дозволити навіть "старі" європейські демократії.

1. Див.: Белицер Н. Сучасні уявлення про право націй на самовизначення у контексті політичного майбутнього посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи // Права людини в Україні: Інформ.-аналіт. бюлетень Укр.-Амер. бюро захисту прав людини. - К.-Х., 1994. - Вип. 10. - С. 40-49; Белицер Н., Бодрук О. Крым как регион потенциального конфликта // Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3 кн.: Кн. 2. Россия, Украина, Белоруссия / Общая ред. А Зверев, Б. Кошпитерс, Д. Тренин. - М.: Изд-во "Весь мир", 1997. - С. 83-113; Нікітюк В. Межі здійснення прав етнонаціональних меншин // Політика і час. - 1997. - № 7. - С. 63-66; Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин в Україні та система контролю Ради Європи // Право України. - 2001. - № 7. - С. 28-31; Якемчук Р. Міжнародний захист меншин // Політика і час. - 1997. - № 9. - С. 37-46; № 10. - С. 27-36; Kuzio T. Parliament to Mull Ratification of Minority-Language Charter // UKL # 193, <http://www.rferl.org>.

2. Thornberry P. International and European Standards on Minority Rights // Minority Rights in Europe / Ed. by Hugh Miall. - Lnd., 1994. - P.14-21.

3. Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам // Международные акты о правах человека. Сборник документов. - М.: Изд. группа НОРМА - ИНФРА М, 1999. - С. 109-113.

4. Varadi T. Minorities, Majorities, Law, and Ethnicity: Reflections of the Yugoslav Case // Human Rights Quarterly. 1997. - V. 19. - P. 16.

5. See: Nastych A. Nation Building and Minority Rights in Ukraine: Master's Thesis. - Budapest, 2000-2001. - P 17.
6. III Універсал Української Центральної Ради // Історія українського конституціоналізму (в документах): Міжнародний юридичний форум. - Гута-Синьогора, 1996.
7. IV Універсал Української Центральної Ради // Там само. - С.23.
8. Закон Української Центральної Ради про національно-персональну автономію // Національні відносини в Україні у ХХ ст. - К.: Наук. думка, 1994. - С. 71.
9. Див.: Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. - К.: Либідь, 1993. - С. 8.
10. Малиновская Е. Предупреждение межнациональных конфликтов - цель и средство государственного строительства на Украине: законодательная база и административная практика // Этнические и региональные конфликты в Евразии... - Вказ праця. - С. 115.
11. Декларація прав національностей України. 1 лист. 1991 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. - К.: Наук. думка, 1994. - С. 474 - 475.
12. Закон України "Про громадянство" 1991 р.
13. Закон України "Про національні меншини в Україні" від 25 червня 1992 р. // ВВР. - 1992.
14. Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities Opinion on Ukraine: Executive Summary. - Strasbourg, 1 March 2002.
15. Коментар до Конституції України. 2-е вид., випр. і доп. - К.: Ін-т законодавства В.Р.У., 1998. - С. 44-45.
16. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України // Право України. - 2000. - № 1. - С. 140.
17. Бекіров Н. Виступ на семінарі Верховної Ради України та Ради Європи "Законодавчий захист прав людини" 11.06.1999. - Вказ. праця. - С. 83.
18. Рамочная конвенция о защите национальных меньшин. 18 апр. 1995 г. // Международные акты о правах человека. - Вказ. праця. - С. 637.
19. Такий звіт подається протягом одного року після набуття чинності для Учасника Конвенції Генеральному секретарю Ради Європи і повинен включати повну інформацію про законодавчі та інші заходи, вжиті для втілення принципів, викладених в даній Рамковій Конвенції.
20. Report submitted by Ukraine pursuant to Article 25, Para. 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities (Received on 2 November 1999).
21. Закон України "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р." // Голос України. - 30 груд. 1999 р. - № 244. - С. 3.
22. Европейская хартия о региональных языках и языках меньшинств, 5 ноября 1992 г. // Международные акты о правах человека: Сборник документов. - М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. - 626.
23. Kulyk V. Comments on Taras Kuzio "Parliament to Mull Ratification of Minority-Language Charter" // UKL # 194.
24. Kuzio T. Parliament to Mull Ratification of Minority-Language Charter // RFE/RL Poland, Belarus, and Ukraine Report, reproduced in 2003 UKL # 193.

*Сергій РИМАРЕНКО,
доктор політичних наук, старший науковий співробітник
Інституту політичних та етнонаціональних досліджень
НАН України, випускник програми CI (IREX)*

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР ТЕРИТОРИАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ

Останнім часом увагу політиків та політологів привернули питання регіоналістики, оскільки вони розглядаються в контексті адміністративної реформи. Серед питань правових, фінансово-економічних, організаційних чільне місце займають і питання національно-політичної самоідентифікації, відродження та збереження етнокультурної своєрідності регіонів, що історично склалися.

Відразу зазначимо, що сучасних, науково обґрунтованих, виважених підходів до створення цілісної концепції регіонального поділу України, на наш погляд, поки не існує. Розробляються схеми економічного районування, моделювання фінансових потоків тощо, хоча у ст.132 Конституції України чітко вказано, що територіальний устрій України базується на урахуванні історичних, демографічних, етнічних, культурних традицій.

З цього погляду мова може йти про етнорегіон як базове поняття, що за сукупністю взаємопов'язаних етнічних елементів, характером етнічних процесів, відрізняється від інших територій та може виступати окремим об'єктом державної етнонаціональної політики. Питання це є дискусійним, оскільки межі етнорегіону можуть збігатися, а можуть і не збігатися з межами етнографічного та економічного регіонів. До того ж, етнонаціональний чинник включений в геопросторові процеси впливає як на диференціаційні, так і на інтеграційні процеси в країні, хоча його вагомість серед інших чинників може бути різною, і в окремих випадках навіть визначальною.

Йдеться про врахування етнонаціональної своєрідності економіко-географічних регіонів, включення в процес модернізації соціально-економічного потенціалу етнічних спільнот.

Інше питання пов'язане з тим, що базовими об'єктами в Україні є органи місцевого самоврядування. Враховуючи компактне розселення значної кількості інонаціональних спільнот, в межах країни об'єктивно відбувається процес формування неукраїнських територіальних громад, які до того ж можуть складатися з двох, або більше етнічних спільнот. Відтак постають питання про визначення статусу етнічних територіальних громад, що гарантував би їм реалізацію специфічних інтересів, та формування правових та організаційних механізмів узгодження інтересів різних за етнічним складом громад у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці базової, або вищої ланки.

Проблема етнічного складу населення є особливо важливою коли країна перебуває в стані трансформації. При цьому треба брати до уваги, що Україна, як і більшість сучасних держав має певні відмінності між регіонами, чи точніше сказати етнорегіонами. Ці відмінності не вичерпуються домінуванням лише української чи російської мови, вони набагато складніші і стосуються типів виробництва, світогляду, віросповідання.

Щодо економічного районування, то проект Концепції державної регіональної політики оперує всіма регіонами, коли ж йдеться про етнорегіон, то межі його мають визначатися певною сукупністю власне етнічних характеристик. Етнічний склад населення є досить важливою ознакою регіону, але при визначенні етнорегіону слід на нашу думку враховувати і багато інших характеристик, в тому числі ступінь інтенсивності етнополітичних процесів, рівень етнонаціональної самоорганізації, самосвідомості, етнокультурну та етнополітичну мобілізацію, демографічну поведінку етнічних спільнот, ступінь міжетнічної толерантності та багато іншого. Отже, межі етнорегіону можуть як збігатися з межами етнографічного регіону, а можуть і не зовсім збігатися. Таке ж питання стосується і економічного регіону. Структура економіки регіону, культура господарювання, прямо пов'язання з етнічним складом населення, його історико-культурними традиціями. Етнонаціональний фактор впливає на системоформування, на процеси консолідації та диференціації окремих територій, отже є одним з факторів регіональної

політики в державі. Територіально Україна є надзвичайно різноманітна. В межах однієї адміністративної одиниці мешкає кілька структурованих етнічних груп, в той же час межі розселення деяких з них охоплюють територію кількох одиниць. В ряді адміністративних областей виділяються субрегіони - території компактного проживання автохтонних етносів чи національних меншин.

Враховуючи перебіг етнокультурних та етнополітичних процесів, характер розселення етнічних спільнот можна було б виділити кілька груп адміністративних одиниць, яким з нашої точки зору притаманні певні загальні риси.

Насамперед - група центральних та північних областей. Для цього регіону, за винятком великих промислових міст, тривалий час була характерною усталена етнічна структура населення. Населений переважно українцями, цей регіон, як і інші, зазнав у 90-і роки хвилі міграції іноетнічних груп до традиційно моноетнічних регіонів, що певним чином загострило міжетнічні стосунки.

Друга група - західні області за винятком Закарпатської та Чернівецької областей. Населений також переважно українцями, цей регіон має свої специфічні риси. Передовсім це стосується культурної та політичної орієнтації, сформованої в контексті західноєвропейського розвитку. До того ж треба брати до уваги що процес русифікації не позначився суттєво на населенні цього регіону.

У Західному регіоні можна виділити й субетнічні групи українського етносу - гуцули, лемки, бойки, що відрізняються специфікою господарювання, мовними, традиційно-побутовими ознаками та ін.

Східні та південні області за винятком Одеської. Особливістю цього регіону є не стільки висока частка росіян, скільки кількість російськомовного населення, оскільки русифікація цього регіону залишила найглибший слід і перестала викликати протидію у масовій свідомості. Саме тут питання етнонаціональної політики досить часто вважаються неактуальними, отже питання етнокультурного розвитку тут насамперед стосуються відродження української мови, розширення сфери її функціонування. В цьому регіоні відбувається активний процес етнокультурного та етнополітичного структурування, більш динамічно відбувається процес зміни етнічного складу населення, через наплив біженців з Північного Кавказу, мігрантів з республік колишнього СРСР, в тому числі нелегальних.

Закарпатська, Одеська та Чернівецька області належать до так званих проблемних етнорегіонів. Спільним для них є те, що тут компактно проживають більшість найчисельніших національних меншин - молдавани, болгар, угорці, румуни, гагаузи, а також український субетнос - русини. На процес етнічної самоорганізації суттєвий вплив справляє прикордонне розміщення регіонів, часто розселення національних меншин складає єдиний територіальний масив по обидва боки кордону. Суттєвим чинником є також процес етнокультурної самоідентифікації і етнічного розмежування молдавської та румунської меншин.

Автономна Республіка Крим та Севастополь. Етнополітична ситуація в цьому регіоні є досить складною, часом переростає у відкритий конфлікт. Головним тут є т.з. російське питання, а також проблема повернення та облаштування осіб, незаконно депортованих за національною ознакою. До того ж в середовищі кримських татар існують відчутні настрої щодо створення кримськотатарської національної автономії. До уваги слід брати також домагання німецької громади Криму щодо німецької національно-персональної автономії як екстериторіального автономного державного утворення в межах України.

Отже, етнополітичну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як, з одного боку, традиційно усталеною, з іншого - латентною кризовою внаслідок дії як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Потенціал багатокультурності ще не включений в процес модернізації, мережа етнонаціональних громад практично залишається неузгодженою з адміністративно-територіальною та політично організацією. Особливості розселення етнічних спільнот, динамізм процесів етнічної самоорганізації безпосередньо і опосередковано впливають на вибір моделей адміністративно-територіального устрою країни, на визначення меж адміністративних одиниць, зумовлюють різноступінчасту його структуру. Отже, потрібні серйозні корективи у проведенні державної етнонаціональної політики, розробки моделей стабільного етнополітичного розвитку регіонів, створення в процесі адміністративної реформи інфраструктури міжетнічної злагоди.

Віктор СУСАК,
магістр історії, аспірант Інституту соціології
НАН України, асистент кафедри історії та теорії
соціології Львівського національного
університету ім. Івана Франка,
випускник програми Інституту Кеннана

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СХІД ПРОТИ ЗАХОДУ, ЗАХІД ПРОТИ СХОДУ?

У наш час у наукових та популярних виданнях доволі активними є дискусії довкола питань: чи сучасна Україна справді є міцною державою? Чи вона збережеться у майбутньому? Чи українське суспільство є єдиною спільнотою? Чи не загрожують їй регіональні відцентрові тенденції, які можуть привести до розколу на дві а то й більшу кількість незалежних держав, або до входження різних частин сучасної України до складу різних сусідніх більш сильних держав? Науковців, які беруть участь у такій дискусії, умовно можна поділити на два табори. До першого належать ті, хто відстоює позицію, що єдиній Україні ніщо не загрожує, що її спільнота після проголошення незалежності з року в рік міцніє, незважаючи на регіональні відмінності. До другого – ті, хто вважає, що регіоналізм – за певних обставин – таки може стати потужною силою, яка може привести до розколу сучасної України на менші частини у тій чи іншій комбінації.

Наприклад, Микола Рябчук твердить, що мешканці Сходу і Заходу України не просто розмовляють різними мовами, відповідно, російською та українською, вони орієнтуються на цілковито різні культурні моделі, цивілізаційні й геополітичні центри, мають різну історичну свідомість, а також уявляють майбутнє України по-різному¹.

Оцінюючи результати парламентських виборів в Україні 2002 року, Т. Кузьо робить висновок, що мешканці західного та центрального регіонів України голосували за реформи, скеровані на будівництво суспільства західного типу, а жителі східного і південного регіонів показали бажання зберегти в Україні радянську комуністичну державу².

Україну поляризує "російський фактор", наголошують Д. Арель та В. Хмелько який складається з двох компонентів. Перший – моделювання жителями України відносин з Росією, другий – їхнє ставлення до російськомовної меншості. На думку, авторів цей поділ є виразно територіальним – Схід і Південь проти Центру і Заходу³.

Будь-які спроби декларувати ідентичність Східної України з Європою вважають Ю.Павленко і С.Кримський безпідставними, оскільки ця територія має принципово відмінне "ідейно-ціннісне підґрунтя", насамперед у формі православної релігії. Тому вони переконані, що Україна у своїй більшості належить до інакшої від Європи Євразійської цивілізації⁴.

Вивчаючи регіональні історичні ідентичності в Україні на прикладах Львова і Донецька, В.Середа стверджує, що оскільки уявлення про спільне минуле та історична ідентичність й надалі сильно відрізняються в обох регіонах, це також може мати вплив на сучасні політичні преференції людей, на їхнє бачення майбутнього України⁵.

З іншого боку, М. Оберг та М. Сандберг, погоджуючись з тим, що Львівський регіон історично належить до східних прикордонних земель Західного Християнства, доводять, що основні параметри соціального капіталу мешканців сучасного Львова, як головного міста регіону, є ближчими до вимірів в інших основних центрах Центральної та Східної України, аніж до будь-якого міста на Захід від кордону України. На думку дослідників, це є наслідком потужного впливу

¹ Див.: Riabchuk M. Two Ukraines? // East European Reporter. 1998. Vol. 5, №4.; Рябчук М. Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націєтворення. К.: Критика, 2000.

² Kuzio T. Election Reveals Ukraine's Geographic Political Division // RFE/RL Newsline. 2002. Vol. 6, №73, Part II, 18 April.

³ Arel D., Khmelko V. The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine // Harriman Review. 1995. P. 81-91.

⁴ Балущок В. Реклама розбрату // Україна молода, 11 червня 2003 р.

⁵ Sereda V. Regional Historical Identities In Ukraine: Case Study of Lviv and Donetsk // Наукові записки національного університету „Кієво-Могилянська Академія“. Т. 20 „Соціологічні науки“. - 2002. - С. 33.

радянського політичного режиму, який близько 50-ти років панував у західноукраїнському регіоні⁶.

Оригінальною є точка зору А. Міллера та його колег, а також О. Маланчук, які розглядають регіональні ідентичності та ідентифікації незалежно від більш загальних соціально-демографічних характеристик (наприклад, етнічних, політичних, релігійних, класових), що також проявляються в місцевих популяціях. На думку авторів, як регіональні, так і соціально-демографічні відмінності відіграють незалежну, але по-своєму важливу роль у формуванні загальних соціальних та політичних показників українського суспільства⁷.

Інакше звучать висновки О. Резніка, який стверджує, що, наприклад, у питанні розподілу зовнішньополітичних преференцій за регіонами України регіональні ідентичності респондентів є визначальними, при цьому етнічна база респондентів (українці, росіяни) відіграє другорядну або й взагалі незначну роль⁸.

Результати низки соціологічних проектів засвідчують, що протягом останніх років відчутно зменшилися регіональні відмінності між Сходом та Заходом України. Однак, як зауважує Т. Кузьо, цей процес насамперед є наслідком навмисного маніпулювання влади Кучми з метою досягнення власних політичних цілей. При цьому стираються природні риси регіональних спільнот України, що зумовлені історичними реаліями. Як стверджує автор, це вже викликало певний спротив, наприклад, "галицький інтелектуальний сепаратизм"⁹. Його представники – О. Друль, Володимир Костирко, Кость Бондаренко та інші доводять, що Галичина з погляду історичної перспективи завжди була і є невід'ємною частиною Європейського простору, що робить її виразно інакшою від східноукраїнських земель, а тому вона заслуговує на статус автономної республіки в українській державі¹⁰. Одночасно з цим К. Бондаренко зауважує, що галицький сепаратизм є ідеєю, яка навряд чи переросте в ідеологію. Він вважає, що для практичної реалізації цієї ідеї ще не настав час, оскільки "проект "Україна" ще далеко не вичерпав своїх потенційних можливостей, і не варто однозначно стверджувати, що він потребує радикальної зміни проектами "Донбас", "Дніпропетровськ", "Галичина"¹¹.

Цікавим є спостереження О. Маланчук, яка стверджує, що незалежно від махінацій сучасних політичних лідерів, спостерігаються значні зрушення в суспільній думці серед населення Східної України за підтримку України, незалежної від Росії, та за збереження територіальної цілісності України. Більше того, на думку О. Маланчук та Н. Черниш ці зрушення відбуваються здебільшого у свідомості представників молодшого покоління – майбутніх українських виборців¹².

Багато авторів вважає, що небезпека для єдності сучасної України йде від того, що на західноукраїнських землях занадто активно проявляє себе український націоналізм, який дратує та насторожує мешканців інших регіонів України. Я. Грицак, полемізуючи з цими науковцями, намагається довести, що Україна має стільки націоналізму, що його вистачає для того, щоб утримувати своє населення у межах свого державного простору. "Варто перестати в усьому звинувачувати націоналізм – якщо Україна й має проблеми з демократизацією і ринковими перетвореннями, то їхнє коріння варто радше шукати у недостатній фаховості і високій

⁶ Åberg M., Sandberg M. Social Capital and Democratization: Roots of Trust in Post-Communist Poland and Ukraine. Burlington: Ashgate Publishing Company. - 2003. - P. 9-14.

⁷ Див.: Miller, A.H., Klobucar T.F., Reisinger W.M., and Hesli V.L. Social Identities in Russia, Ukraine, and Lithuania // Post-Soviet Affairs. 1998. Vol.14, №3, P. 248-286.; Malanchuk, O. Social Identification versus Regionalism in Contemporary Ukraine. Paper presented at a workshop on Local Troubles, Global Politics: Conference on Social Problems and Transitions around the Baltic Sea, Helsinki, Finland and Tallinn, Estonia, August 26-28, 1999.

⁸ Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. К.: Інститут соціології НАН України. - 2003. - С. 123-124.

⁹ Kuzio T. Autonomist and Separatist Sentiment Grows in Western Ukraine // RFE/RL Newline. 2002. Vol. 6, №134, Part II, 19 July.

¹⁰ Див.: Друль О. Украина vs українськості // Ї. 2002. №23. С. 164-174.; Kostyrko V. Ukrajinśke doktrynerstvo i Halyčyna // Ї. - 2002. №23. С. 283-288.; Бондаренко К. Західна Україна повинна домогтися статусу автономної республіки в складі України // Ї. 2002. №23. С. 230-235.

¹¹ Бондаренко К. Ще раз про сепаратизм // Ї. 2002. №23. - С. 289-290.

¹² Див.: Маланчук О. Соціальна ідентифікація в сучасній Україні: 1994 - 1999. Доповідь, представлена на П'ятому конгресі Міжнародної асоціації українців. Чернівці, 26-29 серпня 2002 р.; Черниш Н. Одна, дві чи двадцять дві України: соціологічний аналіз соціальних ідентичностей представників трьох поколінь мешканців Львова і Донецька. Доповідь, підготовлена для П'ятого конгресу Міжнародної асоціації українців. Чернівці, 26 - 29 серпня 2002 р.

корумпованості правлячих еліт, браку справді демократичних практик волевиявлення, аніж у ніби-то низькому рівні національної свідомості українського народонаселення".¹³

У цій доповіді маємо на меті представити своє бачення деяких проблем. Свої спостереження аргументуватимемо результатами трендових статистичних опитувань на тему „Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей“, проведених Інститутом історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка у співпраці з Мічиганським університетом у Львові та в Донецьку в 1994 та в 1999 рр. Вибірка під час кожного опитування складала 400 осіб в кожному місті, що репрезентує доросле населення у віці від 18 років і старше. Ці міста є центрами двох важливих історичних регіонів України – відповідно, Галичини (Захід) та Донбасу (Схід). Львів є найбільш українізованим великим містом України, Донецьк – центр урбанізованого Донбасу, найбільш індустріалізованого та російськомовного регіону на Сході України¹⁴.

Насамперед наголосимо на тому, що емпіричні дослідження, проведені нами протягом декількох останніх років, засвідчують, що профілі стійкості та гнучкості систем групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей в середовищах регіональних спільнот Галичини та Донбасу є дуже різноманітні й різнопланові. Вони різняться між собою низкою ознак, зумовлених як історичними факторами, так і сучасними реаліями, однак не є антагоністичними одна до одної. Крім того, аналіз результатів наших досліджень засвідчує відчутне зближення багатьох підставових показників Львівського та Донецького соціумів. Серед них важливими є виміри регіональних політичних культур.

Політична культура – сукупністю поглядів, переконань, орієнтацій та взірців поведінки, які визначають ставлення людей до політичної сфери життя суспільства, формують рівень та скерованість їхньої політичної активності¹⁵. Політична культура суспільства є принциповим індикатором для визначення, чи воно є достатньо готовим для змін у напрямі відкритості та демократичності. Це особливо стосується України, яка є в стані переходу від одного типу політичного та економічного устрою до іншого (відбуваються пост-комуністичні трансформації зі стану ідеологічної, державної та економічної “закритості” до статусу вільного, правового та громадянського суспільства).

Питання регіональних особливостей політичної культури населення України на прикладі Львова та Донецька аналізуватимемо із врахуванням мовного фактора. Для цього братимемо до уваги таку демографічну характеристику респондентів, як “рідна мова”. При цьому порівнюватимуться ціннісні орієнтації україномовних львів’ян та російськомовних дончан (табл. 1).

¹³ Грицак Я. Про сенсовність і безсенсовність націоналізму в Україні. Доповідь, представлена на П’ятому конгресі Міжнародної асоціації українців. Чернівці, 26-29 серпня 2002 р.

¹⁴ Hrytsak Y. National Identities in Post-soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk. // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk / Gitelman, Zvi, Lubomyr Hajda, John-Paul Himka, and Roman Solchanyk, eds. Published simultaneously as Vol. 22 (1998) of Harvard Ukrainian Studies. - Cambridge, Ma.: Harvard Ukrainian Research Institute, 2000. P. 264.

¹⁵ Головаха Е.И., Панина Н.В., Пахомов Ю.Н., Чурилов Н.Н., Буров И.В. Политическая культура населения Украины (результаты социологического исследования). К.: Наук. думка. - 1993. - С.3.

Таблиця 1.

Рідні мови респондентів

Рік	Рідна мова	Місто	
		Львів (%)	Донецьк (%)
1994	українська	78,1	10,9
	російська	16,0	74,4
	обидві + інші	5,9	14,7
1999	українська	86,5	13,8
	російська	7,7	76,8
	обидві + інші	5,8	9,4

Такий вибір, по-перше, зумовлений тим, що в кожному з міст це домінуючі мовні групи (україномовні у Львові, а російськомовні в Донецьку). По-друге, ці групи ми трактуємо як своєрідні протилежні полюси ментальних характеристик українського суспільства. На додаток до того, що наш аналіз матиме часову перспективу: порівнюватимуться симетричні дані 1994 та 1999 рр., показники статистичних вимірів відсортовуватимуться окремо для трьох вікових груп з середовища мешканців кожного з міст: молодшого покоління (віком до 30 років), середнього (віком від 30 до 59 років) та старшого (від 60 років і більше) (табл. 2).

Таблиця 2.

Вікові групи респондентів

Рік	Вікова група	Місто	
		Львів (%)	Донецьк (%)
1994	менше 30 р.	14,9	14,0
	30-59 р.	67,4	59,3
	60 р. та більше	17,7	26,7
1999	менше 30 р.	18,9	20,2
	30-59 р.	65,8	44,3
	60 р. та більше	15,3	35,5

У порівняльній перспективі аналізуватимуться наступні компоненти політичних культур населення Львова та Донецька:

1. Базові характеристики респондентів;
2. Оцінювання респондентами загальних політичних, економічних та соціальних реалій;
3. Мова, національні/ етнічні групи, націоналізм;
4. Регіоналізм та унітарність;
5. Політична поведінка;
6. Зовнішньополітичні фактори: Україна та світ;
7. Політичні проєкції.

У тих випадках, коли показники респондентів вимірювалися номінальними шкалами, результати аналізу представлятимуться у вигляді двохвимірних відсоткових розподілів. Якщо застосовувалися порядкові чи метричні шкали, тоді порівнюватимуться середні значення на шкалах вимірювання, а також проводитиметься дисперсійний аналіз.

Отже, регіональні виміри політичних культур населення Львова та Донецька, які отримано із врахуванням вище наведених параметрів, виглядають так.

Компонент 1. Базові характеристики респондентів

Багато хто з науковців стверджує, що при аналізі політичної культури Сходу України слід враховувати дію потужного радянського компоненту в системах ідентичностей та лояльностей мешканців того регіону. Ми вважаємо, що результати наших досліджень цю гіпотезу заперечують. В анкетах 1994 та 1999 рр. було запитання "Скажіть, яке визначення найкраще Вас

описує: українець/ка, росіянин/ка, радянська людина чи інше?" Порівняльний аналіз відповідей на це запитання поміщено в *табл. 3*.

Таблиця 3.

Визначення, яке найкраще описує респондента

Вікова група	Рік	Визначення	Львів (%) рідна мова респондентів: українська	Донецьк (%) рідна мова респондентів: російська
менше 30 р.	1994	українець/ка	97,7	17,8
		росіянин/ка	-	37,8
		радянська людина	-	37,8
		Інше	2,3	6,6
менше 30 р.	1999	українець/ка	98,4	63,8
		росіянин/ка	-	27,6
		радянська людина	-	3,4
		Інше	1,6	5,2
30-59 р.	1994	українець/ка	95,2	19,4
		росіянин/ка	-	27,1
		радянська людина	2,4	46,4
		Інше	2,4	7,1
	1999	українець/ка	97,2	33,3
		росіянин/ка	-	37,5
		радянська людина	0,5	21,7
		Інше	2,3	7,5
60 р. та більше	1994	українець/ка	96,0	16,4
		росіянин/ка	-	24,7
		радянська людина	2,0	57,5
		Інше	2,0	1,4
	1999	українець/ка	96,4	30,7
		росіянин/ка	1,8	38,6
		радянська людина	-	20,0
		Інше	1,8	10,7

Зауважте, що у Львові в середовищі україномовних респондентів серед всіх вікових когорт як в 1994, так і в 1999 роках домінує ідентичність "українець/ка" (найнижчий показник – 95,2% є в середньому поколінні за станом на 1994 рік). Одночасно з цим відчутні динаміки спостерігаються серед російськомовних донеччан. Справді, в 1994 році радянська ідентичність була на першому місці для всіх поколінь (серед молодих – 37,8%, в середньому поколінні – 46,4%, для старших – 57,5%). Натомість в 1999 році відбулося стрімке падіння цих показників (в середовищі молодих – до 3,4%, для середнього покоління – до 21,7%, серед старших – до 20%). На противагу до цього відчутно зросла значимість ідентичності "українець/ка" для всіх поколінь. Наприклад, серед молоді піднялася з 17,8% в 1994 р. до 63,8% в 1999 р. і стала домінуючою. Ідентичність "росіянин/ка" суттєво впала серед молодих донеччан (з 37,8% до 27,6%), але значно піднялася в середньому поколінні та старшому (з 27,1% до 37,5%; з 24,7% до 38,6%, відповідно).

Отже, в донецькому російськомовному соціумі протягом 1994 - 1999 рр. одночасно зі стрімким падінням значимості радянської ідентичності відбулося відчутне зростання національних ідентичностей.

У таблиці 4 вміщено показники ще однієї базової характеристики респондентів – "Загальна задоволеність життям". Картина тут досить стабільна. Параметри середнього за станом на 1999 рік майже для всіх груп є між "Задоволений/на" та "Не дуже задоволений/на" (за винятком старших донеччан).

Таблиця 4.

Загальна задоволеність життям

Шкала вимірювання: 1. Дуже задоволений/на; 2. Задоволений/на до певної міри; 3. Не дуже задоволений/на; 4. Зовсім не задоволений/на.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	2,65	0,216	2,67	0,043*
	1999	2,48		2,33	
30-59 р.	1994	2,61	0,218	3,06	0,000***
	1999	2,70		2,66	
60 р. та більше	1994	2,52	0,756	3,16	0,482
	1999	2,58		3,06	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Достатньо подібною до загальної задоволеності життям є картина з зацікавленістю політикою (табл. 5). І в 1994, і в 1999 рр. показники середнього для всіх когорт є між "Зацікавлений/на" та "Не дуже зацікавлений/на". Рівень зацікавленості політикою у всіх вікових групах львів'ян практично не змінився станом на 1999 рік у порівнянні з 1994 роком. Одночасно з цим донеччани демонструють відчутні зміни: зацікавленість політикою серед представників середнього покоління зростає з максимальним рівнем значимості, серед старших – дуже значимо, серед молодших – значимо.

Таблиця 5.

Зацікавленість політикою

Шкала вимірювання: 1. Дуже зацікавлений/на; 2. Зацікавлений/на; 3. Не дуже зацікавлений/на; 4. Повністю не зацікавлений/на.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	2,72	0,935	2,88	0,028*
	1999	2,73		2,52	
30 - 59 р.	1994	2,55	0,136	2,69	0,000***
	1999	2,42		2,29	
60 р. і більше	1994	2,35	0,602	2,71	0,002**
	1999	2,25		2,19	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Цікавими є результати аналізу самооцінок респондентів на шкалі від "крайнього радикала" (пункт 1) до "крайнього консерватора" (пункт 7) (табл. 6). У львів'ян в 1994 році для всіх поколінь показник був між пунктами 3 і 4, в секторі самооцінки "радикал". У порівнянні до цього в 1999 році у всіх поколіннях відбувся зсув у сектор самооцінки "консерватор" з максимальним рівнем значимості. Всі три показники опинилися між пунктами 5 і 6. На противагу до Львова Донецьк демонструє більш-менш стабільну картину: всі середні значення несуттєво коливаються довкола середнього пункту 4.

Таблиця 6.

Самооцінка: крайній радикал – крайній консерватор

Шкала вимірювання: 1. Крайній радикал ... 4. Середина ... 7. Крайній консерватор					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	3,21	0,000***	3,92	0,353
	1999	5,31		4,16	
30 - 59 р.	1994	3,34	0,000***	3,97	0,075
	1999	5,54		3,64	
60 р. і більше	1994	3,26	0,000***	4,21	0,044*
	1999	5,65		3,46	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Компонент 2. Оцінювання респондентами загальних політичних, економічних та соціальних реалій

Тут насамперед нас цікавить, якими є загальні оцінки політичних змін (табл. 7). У 1999 році в порівнянні до 1994 року Донецьк демонстрував відчутні зміни в сторону поліпшити оцінок. При цьому значення середнього для молодшого покоління змінилося з дуже значимим результатом, а для середнього покоління – з максимально значимим результатом, суттєво наблизивши їхні оцінки до оцінок львів'ян, тобто до пункту 2 – "Позитивно". Ці ж самі покоління львів'ян генерували зустрічний рух – їхні загальні оцінки політичних змін впали, при цьому в середнього покоління з максимально значимим результатом. На загал кажучи, представлені вище дві тенденції значно зблизили позиції молодшого та середнього покоління львів'ян та донеччан за станом на 1999 рік з питання загальної оцінки політичних змін.

Таблиця 7

Загальна оцінка політичних змін

Шкала вимірювання: 1. Дуже позитивно; 2. Позитивно; 3. Негативно; 4. Дуже негативно.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	2,20	0,385	2,96	0,002**
	1999	2,29		2,56	
30 - 59 р.	1994	2,12	0,000***	3,21	0,000***
	1999	2,35		2,83	
60 р. і більше	1994	2,08	0,549	3,28	0,017*
	1999	2,00		3,01	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

На наш погляд, добрим показником, чи є подібності в оцінках тих чи інших реалій представниками різних суспільних груп є те, що вони сприймають як найбільші проблеми для них. Результати такого аналізу є представлені в табл. 8.

Найбільші проблеми в Україні тепер

Роки	Соціальні проблеми	Львів - україномовні (%)			Донецьк - російськомовні (%)		
		Вікові групи			Вікові групи		
		<30	30-59	60+	<30	30-59	60+
1994	фінансові/ економічне самопочуття	20,0	9,9	12,0	15,6	13,8	17,5
	загальноекономічні	14,3	19,9	20,0	26,7	30,6	33,3
	криза влади/ корупція	11,4	5,8	<5,0	<5,0	5,0	<5,0
	інфляція/ ціни	5,7	7,3	10,0	13,3	7,5	9,5
	економічна нестабільність	5,7	8,4	6,0	6,7	8,1	<5,0
	безробіття	5,7	<5,0	<5,0	-	-	<5,0
	приватизація	5,7	<5,0	6,0	-	<5,0	-
	загальноправові	5,7	<5,0	-	-	<5,0	<5,0
	Україна не є дійсно незалежною	<5,0	<5,0	6,0	-	-	-
	занадто швидко були розірвані зв'язки з Росією та іншими республіками кол. СРСР	<5,0	<5,0	-	13,3	12,5	9,5
соціальні	<5,0	<5,0	<5,0	<5,0	5,6	<5,0	
1999	загальноекономічні	36,6	23,1	25,9	34,9	21,6	9,1
	безробіття	21,1	17,5	6,9	14,3	17,2	9,1
	фінансові/ економічне самопочуття	14,1	17,5	24,1	20,6	27,6	40,9
	криза влади/ корупція	7,0	9,4	8,6	6,3	7,5	11,4
	вибори до парламенту/ представників уряду	7,0	<5,0	<5,0	7,9	<5,0	<5,0
	загальнополітичні	-	5,6	-	6,3	<5,0	<5,0
	проблеми молоді та дітей	<5,0	<5,0	<5,0	<5,0	7,5	<5,0
	небезпека повернення до комуністичного минулого	-	<5,0	5,2	-	-	-
	соціальні	<5,0	<5,0	6,9	-	<5,0	6,8

Розпочну розгляд цієї таблиці "від протилежного", тобто від того, чого в ній немає. Найвні в цій таблиці проблеми люди називали самі, а не вибирали із заготовленого наперед переліку. В списках 1994 та 1999 років немає мовних проблем, не фігурують як окрема виділена група міжнаціональні/ міжетнічні конфлікти. В цій таблиці за станом на 1999 рік немає протистояння в ракурсі проблемних факторів між Сходом та Заходом України. І там, і там в середовищах всіх поколінь Львова та Донецька домінують економічні проблеми (загальні, фінансові проблеми респондентів/ їхнє економічне самопочуття тощо). На другому – проблеми влади, уряду, їхня корумпованість. На третьому – загальнополітичні і соціальні проблеми та проблеми молоді/ дітей.

Компонент 3. Мова, національні/ етнічні групи, націоналізм

Своєрідним продовження описаної вище ситуації є те, як респонденти сприймають внутрішні міжнаціональні конфлікти в якості можливої загрози для України (табл. 9). Без жодних значимих різниць між 1994 та 1999 роками оцінки, практично, є одностайними серед всіх вікових груп Львова та Донецька (за винятком молодшої групи донеччан в 1994 році). Переважна більшість значень середнього розташована лівіше від пункту 3 – "Середина", тобто ближче до пункту 1 – "Немає небезпеки", а, відповідно, даліше від пункту 5 – "Висока небезпека".

Таблиця 9.

Можливі загрози для України: внутрішні міжнаціональні конфлікти

Шкала вимірювання: 1. Немає небезпеки; ...3. Середина; ... 5. Висока небезпека.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	3,00	0,140	3,31	0,074
	1999	2,60		2,78	
30 - 59 р.	1994	2,63	0,889	2,87	0,137
	1999	2,65		2,62	
60 р. і більше	1994	2,53	0,611	2,68	0,554
	1999	2,66		2,53	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

З іншого боку, продовжує зберігатися відчутна міжрегіональна різниця в установках стосовно того, чи ті, що живуть в Україні, повинні вчитися говорити і використовувати українську мову в громадському житті (табл. 10). Всі покоління львів'ян в 1994 та 1999 роках є ближчими до пункту 1 – "Повністю погоджуюсь", а донеччан – до пункту 3 – "Не можу сказати точно". Однак, заслуговують на увагу зміни між 1994 та 1999 роками з максимально значимим результатом в сторону згоди з наведеним в таблиці твердженням в середовищах середнього та старшого покоління дончан.

Таблиця 10.

Установка стосовно виразу: "Ті, що живуть в Україні, повинні вчитися говорити і використовувати українську мову у громадському житті"

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
Менше 30 р.	1994	1,47	0,090	3,52	0,054
	1999	1,25		3,05	
30 - 59 р.	1994	1,28	0,003**	3,56	0,000***
	1999	1,12		2,65	
60 р. і більше	1994	1,22	0,250	3,68	0,000***
	1999	1,12		2,64	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Однак, на противагу до наведених вище результатів за станом на 1999 рік спостерігається висока міжгенераційна та міжрегіональна солідарність в установках стосовно виразу "Не так важливо, якою мовою людина розмовляє, доти, доки вона підтримує Україну" (табл. 11). Для всіх вікових груп і львів'ян, і донеччан показники середнього розташованими між пунктом 1 – "Повністю погоджуюсь" та пунктом 2 – "Погоджуюсь". Зауважте при цьому дуже відчутні зміщення в бік повної згоди з наведеним твердженням для молодшої та середньої вікових груп львів'ян в 1999 році в порівнянні до 1994 року.

Установка стосовно виразу:

"Не так важливо, якою мовою людина розмовляє, доти, доки вона підтримує Україну"

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	2,02	0,005**	1,96	0,000***
	1999	1,56		1,30	
30 - 59 р.	1994	2,10	0,000***	2,01	0,000***
	1999	1,61		1,22	
60 р. і більше	1994	2,00	0,178	1,97	0,000***
	1999	1,69		1,29	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Спостерігаємо цілком прогнозовану різницю між Львовом та Донецьком в установках стосовно виразу "Україна тільки для українців" (табл. 12). Відповідно, львів'яни є ближчими до згоди, а дончани – до не згоди.

Таблиця 12.

Установка стосовно виразу: "Україна тільки для українців"

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	3,48	0,093	4,39	0,624
	1999	3,02		4,31	
30 - 59 р.	1994	3,43	0,000***	4,57	0,257
	1999	2,89		4,47	
60 р. і більше	1994	3,15	0,800	4,39	0,401
	1999	3,22		4,51	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Проте, маємо дуже відчутну однастайність серед усіх когорт і Львова, і Донецька в установках стосовно того, що різні національні групи можуть жити разом в гармонії в одній країні (табл. 13). Практично всі значення середнього (за виключенням тільки молодшого покоління львів'ян в 1994 році) розташованими між пунктом 1 – "Повністю погоджуюсь" та пунктом 2 – "Погоджуюсь". Знову ж таки, зверніть увагу на максимально значиму різницю в показниках середнього між 1994 та 1999 роками для всіх поколінь львів'ян, тобто в наближенні до повної згоди з наведеним в таблиці твердженням.

**Установка стосовно виразу:
"Різні національні групи можуть жити разом в гармонії в одній країні"**

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	2,07	0,000***	1,53	0,966
	1999	1,44		1,52	
30 - 59 р.	1994	1,72	0,000***	1,35	0,126
	1999	1,32		1,46	
60 р. і більше	1994	1,63	0,001***	1,40	0,579
	1999	1,20		1,34	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Зберігається суттєва різниця між Львовом та Донецьком в установках стосовно виразу "Ми повинні боротися на нашу країну, не задаючись питанням, чи це є правильним чи неправильним." (табл. 14) Однак, зауважте несподіване переміщення показників середнього з максимально значимим результатом для всіх трьох поколінь дончан в бік згоди з твердженням в 1999 році в порівнянні до 1994 року.

Таблиця 14.

**Установка стосовно виразу: "Ми повинні боротися за нашу країну,
не задаючись питанням, чи це є правильним чи неправильним"**

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	2,95	0,032*	4,17	0,000***
	1999	2,43		3,28	
30 - 59 р.	1994	2,58	0,000***	4,18	0,000***
	1999	1,93		3,10	
60 р. і більше	1994	1,98	0,509	3,91	0,000***
	1999	1,82		2,92	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Компонент 4. Регіоналізм та унітарність

Аналіз попереднього компонента політичної культури засвідчив певну амбівалентність в установках як мешканців Львова, так і Донецька. Ця тенденція є ще більше вираженою, якщо розглянути показники в розрізі питання регіоналізму в сучасній Україні та/ або її унітарності.

Стабільність та певні розходження між установками львів'ян та донеччан спостерігаємо питанні усвідомлення респондентами, що доля їхнього регіону була б кращою, якби він не був частиною України (табл. 15). У львів'ян усі вікові групи як в 1994 так і в 1999 роках демонструють значення середнього між пунктом 4 – "Не погоджуюсь" та пунктом 5 – "Зовсім не погоджуюсь". Серед донеччан всі симетричні до львів'ян когорти втримали середнє між пунктом 3 – "Не можу сказати точно" та пунктом 4 – "Не погоджуюсь".

**Установка стосовно виразу:
"Для мого регіону буде краще, якщо він не буде частиною України"**

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	4,23	0,530	3,34	0,172
	1999	4,09		3,65	
30 - 59 р.	1994	4,32	0,609	3,19	0,778
	1999	4,37		3,23	
60 р. і більше	1994	4,34	0,730	3,22	0,089
	1999	4,41		3,60	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Одночасно з цим достатньо високу міжрегіональну спільність у показниках спостерігаємо в питанні усвідомлення, що регіони, де проживають респонденти, мають спільну долю з рештою України (табл. 16). Станом на 1999 рік для всіх вікових груп львів'ян та донеччан значення середнього коливаються між пунктом 1 – "Повністю погоджуюсь" та пунктом 2 – "Погоджуюсь". При цьому Донецькі показники середнього та старшого покоління у порівнянні з 1994 роком змінилися в бік більшої згоди з максимально значимим результатом.

Таблиця 16.

Установка стосовно виразу: "Мій регіон має спільну долю з рештою України"

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	1,79	0,011*	2,23	0,044*
	1999	1,40		1,81	
30 - 59 р.	1994	1,60	0,000***	2,12	0,000***
	1999	1,26		1,55	
60 р. і більше	1994	1,54	0,053	2,26	0,000***
	1999	1,28		1,58	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

З іншого боку, дані таблиці 17 значною мірою підтверджують тезу Д. Ареля та В. Хмелька про поляризацію Сходу та Заходу України "російським фактором". Станом на 1999 рік у контексті установки стосовно виразу "Заслугує на повагу прагнення воювати з Росією за непорушність теперішніх українських кордонів" всі вікові групи львів'ян демонструють значення середнього між пунктом 1 – "Повністю погоджуюсь" та пунктом 2 – "Погоджуюсь". У відповідних групах донеччан показники розташовуються між пунктом 3 – "Не можу сказати точно" та пунктом 4 – "Не погоджуюсь".

Таблиця 17.

**Установка стосовно виразу: "Заслугує на повагу прагнення воювати з Росією за
непорушність теперішніх українських кордонів"**

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	2,98	0,000***	4,47	0,000***
	1999	1,83		3,39	
30 - 59 р.	1994	2,77	0,000***	4,41	0,000***
	1999	1,80		3,76	
60 р. і більше	1994	3,02	0,000***	4,54	0,000***
	1999	1,67		3,52	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Якщо розглянути дані таблиці 18 щодо установки стосовно виразу "Цілісність України є більш важливою, ніж потреби окремих регіонів", то можна спостерегти, що виявлена вище поляризація Сходу та Заходу відчутною мірою послаблюється. Значення середніх для всіх вікових груп львів'ян як в 1994, так і в 1999 роках фіксуються на проміжку між пунктом 1 – "Повністю погоджуюсь" та пунктом 2 – "Погоджуюсь", в той самий час показники всіх когорт донеччан розташовані між пунктом 2 – "Погоджуюсь" та пунктом 3 – "Не можу сказати точно".

Таблиця 18.

**Установка стосовно виразу:
"Цілісність України є більш важливою, ніж потреби окремих регіонів"**

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	1,79	0,200	2,81	0,220
	1999	1,58		2,50	
30 - 59 р.	1994	1,58	0,000***	2,91	0,000***
	1999	1,19		2,27	
60 р. і більше	1994	1,40	0,019*	2,68	0,001***
	1999	1,13		2,04	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Якщо брати до уваги фактор можливості вжити українським урядом сили, якщо необхідно, для запобігання відокремленню деяких регіонів (табл. 19), то – при збереженні приблизно однакової відстані між установками мешканців Заходу та Сходу України – показники середнього у всіх групах львів'ян тепер розташовані між пунктом 2 – "Погоджуюсь" та пунктом 3 – "Не можу сказати точно", а донеччан – між пунктом 3 – "Не можу сказати точно" та пунктом 4 – "Не погоджуюсь".

Таблиця 19.

Установка стосовно виразу: "Український уряд може вжити силу, якщо необхідно, для запобігання відокремленню деяких регіонів"

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	2,71	0,846	3,85	0,606
	1999	2,77		3,73	
30 - 59 р.	1994	2,21	0,000***	3,98	0,062
	1999	2,92		3,70	
60 р. і більше	1994	2,24	0,014*	3,85	0,301
	1999	2,98		3,61	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Одночасно з цим станом на 1999 рік не спостерігається жодна міжрегіональна різниця у позиціях стосовно того, якими мають бути стосунки між центральною та місцевими владними структурами (табл. 20). Як у Львові, так і в Донецьку для всіх вікових груп значення середнього розташовані між пунктом 2 – "Київ повинен утримувати загальний контроль, але деякі специфічні рішення мусять прийматися на регіональному рівні", та пунктом 3 – "Більше економічних і соціально-політичних рішень повинно прийматися на регіональному рівні, тоді як Київ залишиться відповідальним лише за найбільш загальні проблеми".

Таблиця 20.

Позиція стосовно того, якими мають бути стосунки між центральною та місцевими владними структурами

Шкала вимірювання: 1. Всі рішення повинні прийматися у Києві; 2. Київ повинен утримувати загальний контроль, але деякі специфічні рішення мусять прийматися на регіональному рівні; 3. Більше економічних і соціально-політичних рішень повинно прийматися на регіональному рівні, тоді як Київ залишиться відповідальним лише за найбільш загальні проблеми; 4. Всі рішення повинні прийматися на регіональному рівні.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	2,90	0,016*	3,11	0,004**
	1999	2,53		2,67	
30 - 59 р.	1994	2,79	0,016*	3,05	0,000***
	1999	2,60		2,72	
60 р. і більше	1994	2,74	0,221	3,01	0,027*
	1999	2,52		2,70	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Компонент 5. Політична поведінка

Аналіз попереднього компонента політичної культури, пов'язаного з усвідомленням змісту регіоналізму та/або унітарності мешканцями різних регіонів України, засвідчив достатньо сильну енергетичність установок львів'ян та донеччан. Однак, якщо розглянути питання, чи психологічні настрої людей здатні виразитися в конкретних проявах політичної поведінки, то тут спостерігаємо високий рівень пасивності як у Львові, так і в Донецьку (табл. 21-24).

Таблиця 21.

Політична поведінка: контакти з депутатами або іншими офіційними особами

Вікова група	Рік	Частота	Львів (%) рідна мова респондентів: українська	Донецьк (%) рідна мова респондентів: російська
менше 30 р.	1994	жодного разу	93,0	87,8
		один раз	2,3	4,1
		більше одного разу	4,7	8,2
	1999	жодного разу	83,1	74,2
		один раз	4,2	10,6
		більше одного разу	12,7	15,2
30 - 59 р.	1994	жодного разу	75,4	84,7
		один раз	4,3	5,8
		більше одного разу	20,3	9,5
30 - 59 р.	1999	жодного разу	80,8	77,4
		один раз	2,9	8,0
		більше одного разу	16,3	14,6
60 р. і більше	1994	жодного разу	84,6	88,0
		один раз	1,9	5,3
		більше одного разу	13,5	6,7
	1999	жодного разу	88,3	84,6
		один раз	5,0	4,4
		більше одного разу	6,7	11,0

Таблиця 22.

Політична поведінка: об'єднували свої зусилля з соціальною організацією чи ініціативною групою

Вікова група	Рік	Частота	Львів (%) рідна мова респондентів: українська	Донецьк (%) рідна мова респондентів: російська
менше 30 р.	1994	жодного разу	95,3	97,9
		один раз	-	-
		більше одного разу	4,7	2,1
	1999	жодного разу	94,4	93,9
		один раз	4,2	3,0
		більше одного разу	1,4	3,0
30 - 59 р.	1994	жодного разу	86,8	93,7
		один раз	3,4	2,1
		більше одного разу	9,8	4,2
	1999	жодного разу	91,3	95,7
		один раз	3,3	1,4
		більше одного разу	5,4	2,9
60 р. і більше	1994	жодного разу	96,2	98,7
		один раз	-	-
		більше одного разу	3,8	1,3
	1999	жодного разу	96,5	96,7
		один раз	-	-
		більше одного разу	3,5	3,3

Таблиця 23.

Політична поведінка: брали участь у масовому мітингу чи демонстрації

Вікова група	Рік	Частота	Львів (%) рідна мова респондентів: українська	Донецьк (%) рідна мова респондентів: російська
менше 30 р.	1994	жодного разу	42,9	73,5
		один раз	4,8	14,3
		більше одного разу	52,4	12,2
	1999	жодного разу	80,3	78,8
		один раз	8,5	4,5
		більше одного разу	11,3	16,7
30 - 59 р.	1994	жодного разу	44,4	78,8
		один раз	6,8	5,8
		більше одного разу	48,8	15,3
	1999	жодного разу	71,0	76,3
		один раз	5,8	5,8
		більше одного разу	23,2	18,0
60 р. і більше	1994	жодного разу	50,0	89,3
		один раз	3,8	2,7
		більше одного разу	46,2	8,0
	1999	жодного разу	66,1	73,3
		один раз	6,8	4,4
		більше одного разу	27,1	22,2

Таблиця 24.

Політична поведінка: членство у політичній партії чи участь у політичному русі

Вікова група	Рік	Партія чи рух	Львів (%) рідна мова респондентів: українська	Донецьк (%) рідна мова респондентів: російська
менше 30 р.	1994	Жодна	100,0	93,9
		Член партії, але не вказано якої	-	4,1
		Інші	-	2,0
	1999	Жодна	95,8	100,0
Інші		4,2	-	
30 - 59 р.	1994	Жодна	95,7	98,9
		Рух	1,4	-
		Інші	1,4	0,5
		УРП	1,0	-
		Комуністична	-	0,5
		Член партії, але не вказано якої	0,5	-
	1999	Жодна	98,3	97,8
		Інші	-	2,2
60 р. і більше	1994	Жодна	98,1	97,3
		Рух	1,9	-
		Комуністична	-	2,7
	1999	Жодна	90,0	98,9
		Рух	3,3	1,1
		Інші	6,7	-

Компонент 6. Зовнішньополітичні фактори: Україна і світ

Достатньо відчутні розходження між політичними установками жителів різних регіонів України помітні в контексті оцінок зовнішньополітичних факторів. Однак, і тут спостерігається амбівалентність у ціннісних орієнтаціях львів'ян та донеччан.

На початку розглянемо питання, як респонденти оцінювали місце України на осі Схід-Захід (табл. 25). Як в 1994, так і в 1999 роках спостерігається значне розходження між Львовом та Донецьком з огляду на проблему, чи є Україна частиною Сходу – процентні показники львів'ян є значно меншими, аніж донеччан. Однак, в оцінці, чи є Україна частиною Заходу, наприклад станом на 1994 рік, спостерігалася не настільки відчутна різниця між Львовом та Донецьком. У 1999 році кількість прихильників концепцій, що Україна є частиною Сходу або Заходу сильно зменшилася як серед львів'ян, так і серед донеччан у порівнянні з 1994 роком. При цьому у Львові продовжує переважати західний вектор, а в Донецьку спостерігається певний баланс між про-східною та про-західною орієнтаціями.

Зверніть увагу також на те, що в обох містах станом на 1999 рік значно зросли показники в графах, які свідчать про усвідомлення мешканцями обох регіонів, що Україна є частиною і Сходу, і Заходу, а також, що вона не належить до жодного з них. Ми вважаємо, що останні тенденції у своїй взаємодії свідчать про відчутне викристалізування феномену України в свідомості мешканців обох регіонів.

Таблиця 25.

Україна, як частина Сходу/ Заходу

Роки	Україна є частиною:	Львів % рідна мова: українська			Донецьк % рідна мова російська		
		Вікові групи			Вікові групи		
		<30	30-59	60+	<30	30-59	60+
1994	Сходу	2,5	11,2	12,5	24,4	37,3	34,9
	Заходу	52,5	59,0	43,8	41,5	39,9	41,3
	І того, і другого	32,5	13,8	27,1	26,8	13,9	7,9
	Жодного з них	12,5	16,0	16,7	7,3	8,9	15,9
1999	Сходу	1,7	3,3	5,9	12,7	27,2	28,6
	Заходу	30,0	37,1	39,2	18,2	13,2	9,5
	І того, і другого	48,3	31,9	33,3	41,8	29,8	38,1
	Жодного з них	20,0	27,7	21,6	27,3	29,8	23,8

Підтвердження нашого попереднього висновку можна знайти в таблицях 26-27. Станом на 1999 рік у порівнянні до 1994 року відчутно зблизилися установки львів'ян та донеччан в середовищах усіх трьох поколінь у контексті високого рівня згоди з твердженням, що Україна має сама керувати власною долею і бути незалежною від усіх зовнішніх впливів. Ще відчутнішим є міжгенераційне та міжрегіональне солідаризування серед україномовних респондентів Львова та російськомовних респондентів Донецька з огляду на позитивну установку стосовно виразу, що Україна мусить докласти зусиль для панування в світі. Станом на 1999 рік всі вікові групи як львів'ян, так і донеччан утримують показники середнього у проміжку між пунктом 1 – "Повністю погоджуюсь" та пунктом 2 – "Погоджуюсь". Зауважте також, що цей результат відрізняється від симетричного йому станом на 1994 рік показника максимальної значимості для всіх когорт.

Таблиця 26.

Установка стосовно виразу: "Україна мусить керувати своєю власною долею повністю і бути незалежною від усіх зовнішніх впливів"

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів рідна мова: українська		Донецьк рідна мова: російська	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	1,79	0,181	2,79	0,000***
	1999	1,54		1,98	
30 - 59 р.	1994	1,55	0,000***	2,91	0,000***
	1999	1,23		2,11	
60 р. і більше	1994	1,61	0,002**	3,07	0,000***
	1999	1,17		2,03	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Таблиця 27.

Установка стосовно виразу: "Україна мусить докласти зусиль для панування в світі"

Шкала вимірювання: 1. Повністю погоджуюсь; 2. Погоджуюсь; 3. Не можу сказати точно; 4. Не погоджуюсь; 5. Зовсім не погоджуюсь.					
		Львів (рідна мова: українська)		Донецьк (рідна мова: російська)	
Вікова група	Рік	Mean [1]	p [2]	Mean [1]	p [2]
менше 30 р.	1994	2,86	0,000***	3,90	0,000***
	1999	1,24		1,94	
30 - 59 р.	1994	2,98	0,000***	4,08	0,000***
	1999	1,31		1,77	
60 р. і більше	1994	2,37	0,000***	4,06	0,000***
	1999	1,11		1,97	

[1] mean – середнє значення на шкалі вимірювання.

[2] p – ймовірність помилки для твердження, що розподіли значень є однаковими:

* значима; ** дуже значима; *** максимально значима; без зірочки – не значима.

Компонент 7. Політичні проєкції

Розглянемо останній компонент регіональних політичних культур – політичні проєкції. В анкеті було питання про можливі варіанти майбутнього України. Порівняльний аналіз відповідей представлено в табл. 28.

Можливі варіанти майбутнього України

Роки		Львів %			Донецьк %		
		рідна мова: українська			рідна мова: російська		
		вікові групи			вікові групи		
		<30	30-59	60+	<30	30-59	60+
1994	Україна залишається повністю самостійною державою	55,8	69,1	82,7	10,4	11,8	5,8
	Україна стає частиною федерації разом з Росією	4,7	2,9	1,9	41,7	59,4	78,3
	Україна стає членом Європейської Спільноти	34,9	21,7	11,5	29,2	18,7	8,7
	Україна стає частиною федерації з іншими країнами Центральної і Східної Європи	4,7	4,3	3,8	12,5	4,8	1,4
	Україна розпадається на ряд менших регіональних держав	-	1,9	-	6,3	5,3	5,8
1999	Україна залишається повністю самостійною державою	34,9	45,2	43,1	19,0	12,8	14,7
	Україна стає частиною федерації разом з Росією	-	-	5,9	29,3	50,4	67,6
	Україна стає членом Європейської Спільноти	54,0	49,8	45,1	31,0	23,2	11,8
	Україна стає частиною федерації з іншими країнами Центральної і Східної Європи	9,5	5,1	3,9	20,7	13,6	5,9
	Україна розпадається на ряд менших регіональних держав	1,6	-	2,0	-	-	-

У 1994 році спостерігалася відчутна поляризація Сходу та Заходу. В середовищі всіх поколінь львів'ян домінувала позиція, що Україна залишається повністю самостійною державою. На противагу до них в середовищі всіх донецьких когорт переважали настрої, що Україна стає частиною федерації разом з Росією. При цьому достатньо симетричними між Львовом і Донецьком були внутрішньогенераційні показники, стосовно перспективи членства України в Європейському Союзі. В 1999 році у Львові порівняно до 1994 року відчутно знизилася настрої щодо майбутнього України, як повністю самостійної держави, а в Донецьку у цих самих часових координатах достатньо відчутно зменшилися установки стосовно того, що Україна стає частиною федерації разом з Росією. На противагу до цього як серед львів'ян, так і серед донеччан суттєво піднялися настрої стосовно перспектив України, як члена Європейської спільноти, а також відносно того, що у майбутньому Україна стане частиною федерації з іншими країнами Центральної і Східної Європи. При цьому маємо також збереження міжрегіональної диференціації – станом на 1999 рік у Львові панують позитивні настрої щодо входження України в Європейський Союз, а в Донецьку в середовищах середнього та старшого поколінь переважають переваги щодо майбутнього України у складі федерації разом з Росією.

Висновки

Проведений нами аналіз практично не виявив системно вибудованого протистояння між Східним та Західним регіонами України; спостерігався дуалізм у політичних установках та ідентичностях респондентів як Львова, так і Донецька.

У результаті такої подвійності регіональні виміри політичних культур львів'ян та донеччан за низкою характеристик зблизилися, а за певними показниками політична дистанція між регіонами продовжувала зберігатися. Зміни в політичних установках та ідентифікаціях в обох регіонах були продиктовані певними сучасними інноваційними тенденціями, які мали як внутрішньо-, так і зовнішньоукраїнський характер. Насамперед це стосується Сходу України, де у порівнянні із західноукраїнським регіоном спостерігався відчутно виражений динамізм у трансформаціях систем ідентичностей та лояльностей у порівнянні до Заходу України. Статичність у показниках політичних культур населення Львова та Донецька передусім була зумовленою традиційними відмінностями у історичних спадщинах обох регіонів.

Радянський політичний фактор на Сході України втрачає вплив. Найактивніші зміни відбулися в середовищі молодого покоління. У процесі ідентифікаційних змін місце радянської

ідентичності насамперед займалося національними ідентичностями – українською та російською, при цьому серед молоді переважала українська, в середовищах середнього та старшого покоління – російська.

Упорівняння показників політичних установок та ідентичностей львів'ян та донеччан у 1999 році у порівнянні з 1994 роком відбулося за наступними параметрами:

- рівень зацікавленості політикою (на фоні достатньо стабільної картини у Львові суттєво зріс у Донецьку);
- загальна оцінка політичних та економічних змін, що відбулися після проголошення незалежності України (особливо помітні зрушення щодо поліпшення показників сталися в середовищах молодшого та середнього покоління донеччан);
- усвідомлення, які проблеми є найактуальнішими в Україні тепер (і у Львові, і в Донецьку найбільш індексованими були такі проблеми: загальноекономічні, безробіття, економічне самопочуття, криза влади, корупція, соціальні, проблеми молоді і дітей);
- розуміння відсутності загрози для внутрішніх міжнаціональних конфліктів;
- визнання, що неважливо, якою мовою людина розмовляє, доти, доки вона підтримує Україну, що різні національні групи можуть жити в гармонії в одній країні;
- усвідомлення, що кожний регіон має спільну долю з рештою України;
- позиціонування щодо того, якими мають бути стосунки між центральною і місцевою владами; в обох містах активними були установки їхніх мешканців стосовно того, що важливі для відповідного регіону економічні та соціально-політичні рішення мають прийматися на місцевому рівні, водночас Київ повинен утримувати загальний контроль;
- визнання, що Україна тепер потребує більш сильного керівництва, аніж демократії;
- негативні, критичні установки стосовно політиків та урядовців різних рівнів;
- стримані, обережні оцінки реформаторів;
- усвідомлення, що Україна повинна керувати своєю долею і бути незалежною від зовнішніх впливів, що Україна мусить докласти зусиль для панування в світі; зближення цих показників сталося на фоні зростання громадянської лояльності донеччан (особливо молодшого покоління) стосовно української держави;
- політичні проєкції щодо можливого варіанту майбутнього України на рівні молодого покоління, де зросла міжрегіональна солідарність стосовно перспективності європейської інтеграції України.

Відмінності між регіональними політичними культурами – з більшою чи меншою дистанціями – продовжували зберігатися в таких вимірах:

- усвідомлення того, що ті, хто живе в Україні, повинні вчитися говорити і використовувати українську мову в громадському житті;
- у Львові важливу роль відігравав патріотизм, базований на українському національному/етнічному факторі, в Донецьку переважав пошук раціональної основи для побудови систем позитивних лояльностей стосовно сучасної української держави;
- представники львівського соціуму були схильними до консервативних самооцінок, донеччани демонстрували певну наближеність до радикалізму;
- визнання, що цілісність України є важливішою, ніж потреби окремих регіонів, що український уряд може вжити силу, якщо необхідно, для запобігання відокремленню деяких регіонів (у Львові рівень згоди з відповідними твердженнями був вищим, ніж в Донецьку);
- політичні ідентифікації, політичний вибір;
- російський фактор, його зовнішні та внутрішні аспекти;
- політичні проєкції щодо майбутнього України в середовищах середнього та старшого покоління: львів'яни віддавали перевагу євроінтеграції України, серед донеччан статично домінувала думка, що Україна має стати частиною федерації разом з Росією.

В ієрархії ідентичностей політичні ідентичності не посідали перших місць ні в західному, ні в східноукраїнському регіонах. Проте, наприклад, з трьох можливих варіантів – українські націоналісти, комуністи, радянські люди – львів'яни демонстрували високий рівень спільності з українськими націоналістами, донеччани – з радянськими людьми та комуністами. Львівські респонденти демонстрували негативні установки стосовно комуністів, донецькі – стосовно українських націоналістів. У своєму політичних симпатіях жителі Львова віддавали перевагу національно-демократичним політичним структурам, мешканці Донецька – лівим партіям;

певного рівня міжрегіональна подібність спостерігалася на основі толерантності стосовно соціал-демократів, демократів, народних демократів, екологічних рухів. Однак одночасно з цим мешканці обидвох регіонів демонстрували дуже низький рівень політичної активності, реальних політичних дій.

Мовний фактор не став основою для антагонізму між ціннісними орієнтаціями львів'ян та донеччан. Аналіз інформації з наших баз даних засвідчив достатньо високий рівень толерантності україномовних львів'ян щодо населення Сходу України, де російська мова переважає у щоденному спілкуванні його мешканців, та російськомовних донеччан – до україномовного Заходу України.

Одночасно з цим російський фактор залишився впливовим чинником, який робить Захід і Схід України відмінними. Наша база даних не дала підстав для висновку про політичну поляризацію регіонів на цій основі. При цьому спостерігалася виражена подвійність в установках львів'ян та донеччан. Наприклад, зберігалася різне розуміння історичних та культурних традицій України і Росії (наприклад, визнання, що Росія завжди експлуатувала Україну), були інакшими установки стосовно того, чи у майбутньому Україна і Росія мають бути разом чи окремо. Одночасно з цим ні у Львові, ні в Донецьку не бачили загрози для війни з Росією, а російськомовні донеччани демонстрували позитивну установку стосовно українців, велике відчуття спільності з їхніми ідеями, інтересами, поглядами.

Відчутно виражені відцентрові, регіоналізуючі політичні установки в наших базах даних не виявлено ні на Заході, ні на Сході України. Навпаки, ми побачили, що за низкою показників зріс громадянський (цивільний) патріотизм донеччан. На нашу думку, феномен „Україна“ у різноманітних вимірах його сучасної політичної реальності поступово викристалізовувався в свідомості населення як Сходу, так і Заходу України.

*Тетяна БАЛАБУШЕВИЧ,
кандидат історичних наук,
доцент Національного університету
"Києво-Могилянська академія" та
Дипломатичної академії України,
випускниця програми ім. Фулбрайта*

РОЗМАЇТІСТЬ СХІДНО-ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ І САМОБУТНІСТЬ УКРАЇНИ

За територією і чисельністю населення Україна співмірна з Австро-Угорщиною, що була однією з семи великих держав і гегемоном Східно-Центральної Європи. На відміну від клаптевої Дунайської монархії, Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини, Україна є поліетнічною, а не мультинаціональною державою. Вона має етнічні, мовні, релігійні меншини, а не національні анклавні кшталт Татарстану і Чечні. Англія і Франція мали імперії, Росія була імперією, Україна цього синдрому не має. Росіяни міркують і сумніваються, чи належать вони до Європи, хоча часом лунають то заклики і вимоги до прийняття Росії в ЄС, то вимоги до прийняття її ж до Ісламської конференції. Переважна більшість українського населення розуміє свою приналежність до Європи, хоча частина малоросів подеколи впадає у комплекс меншовартості, не сміючи ототожнювати себе з Європою.

Географи відмежовують Європу від Азії за Уралом. Економісти, етнологи і політологи вважають це досить умовним. Адже обабіч цих гір простеляються ті ж самі терени Росії, єдиної великої євразійської держави. Фактично під Європою маються на увазі терени, де люди і нації почувуються європейцями і поводяться за певними нормами, притаманними світосприйманню цієї цивілізації. Впродовж сторіч еволюціонували самі погляди і змінювались обриси Європи. Колись з нею асоціювалося християнство та ієрархічна драбина феодалізму, згодом виникли інші критерії, й відтоді загальний образ істотно змінився. Зараз система європейських вартостей неодмінно містить певні права, неподільні з обов'язками в межах Співтовариства або на шляху туди. Це рівність незалежно від етнічної чи релігійної приналежності та статі, особиста гідність, інтелектуальний плюралізм, ринкове господарство, приватна власність, періодична виборність і відповідальність, баланс гілок влади, комплекс громадянських і політичних свобод.

У середні віки Європа закінчувалася Великим князівством Литовським. Воно мало в своєму складі Чорну, Білу, Малу Русь і простягалось до Чорного моря. Далі на сході кочувала Золота, а точніше Кипчацька Орда Чингізидів. Молода Москва придушила опір ханові в Твері та здобула прихильність татарського царя. Згодом вона підкорила північно-східні уділи Русі і Великий Новгород. Попри претензії на спадок Візантії та роль Третього Риму, для Заходу це був васал монголів. На межі XV і XVI ст. у взаємодії з Кримом та іншими бунтівними улусами Москва повалила Орду. Незабаром її великі князі привласнили титул царів і одразу ж очолили мультинаціональний державний утвір. У XVII ст. вони підпорядкували майже половину України: Слобожанщину, Гетьманщину і Запорожжя. Та навіть тоді вони жили на підставі статутів і прав, властивих більше Центральній Європі, ніж східній деспотії так званого Третього Риму.

Після горезвісної Переяславської Ради минуло ще сторіччя, доки загинула козацька автономія, і ці регіони зрівнялися з рештою губерній в тюрмі народів. Оволодівши Києвом і Балтією, новопостала Російська імперія прорубала собі вікно до Європи. Проте, незважаючи на гучні заяви, ментальність росіян і русифікованого населення не ототожнює себе з Європою. Натомість поляки навіть у російській Варшаві XIX і на початку XX ст. вважали себе за європейців. Царат загарбав Правобережжя і Причорномор'я щойно наприкінці XVIII ст., водночас з брутальним знищенням кримської та польської державності. Ці терени були під владою Росії менше півтора століть. Західна Україна взагалі ніколи не була в її складі й лише кілька десяти років у Радянському Союзі. Тож Україна від давніх-давен належить Європі.

Політологи звично і парадоксально називали, а журналісти механічно і не задумуючись називають і зараз Східною Європою країни, розташовані на захід від географічного центру континенту. Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чеська Республіка, Словаччина, Угорщина, Румунія,

Болгарія, Албанія, Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія і Чорногорія мають на увазі досі здебільшого під назвою Центральної та Східної Європи. Штучність цього означення впадає в очі. Адже осередком Середньої Європи і провідною між Центральних Держав завжди була Німеччина, а її звідти виключають. Східна Європа принаймні якось зачіпає частину Росії до Уралу. А якщо вже Україна не у Східній й напевно не в Західній Європі, то її треба шукати хіба що в Азії чи в Африці. Звичайно це питання не географії, а політики. Відокремлення України від Європи має на меті винятково лише реанімацію трупу російської чи комуністичної імперії.

Мертвонароджена назва колишнього Радянського Союзу луснула. Балачки про нові незалежні держави також є безглуздими. Буцимто дуже нові Грузія і Вірменія насправді були державами два тисячоріччя тому. Натомість Словаччина і країни Балтії не мали суверенітету до XX ст., а Словенія взагалі ніколи не існувала, хоч їх зараз не називають новими незалежними. Мінськ формально правив за центр Співдружності Незалежних Держав, де фактично домінує Москва. Нині головує в цьому утворі Президент України, яка є співзасновником і учасником, але не членом Співдружності, бо не підписала її Статуту. Подеколи чуто розмови про терени і кордони Співдружності, але це не держава і відтак не може їх мати. Співдружність Незалежних Держав була формою цивілізованого розлучення і може сприяти білатеральним стосункам, але не більше. Вона не перетвориться на сурогатний замітник Радянського Союзу, бо не має трьох його підвалин: спільної партії, збройних сил і держбезпеки. Україна не потребує споконвічних вотчин у Чечні й не прагне боронити своїми вояками священні рубежі на кордоні Афганістану.

Україна не може, не хоче і не буде мати великодержавних амбіцій. Та це найбільша за розміром країна Європи, що не має своїх теренів поза цим континентом. Після Німеччини, Великобританії, Італії та Франції це й п'ята суто європейська держава за кількістю населення. Україна не має зацікавлень поза Європою, крім економічних і гуманітарних. Але це вагомий регіональний чинник міжнародної безпеки і лояльний партнер у миротворчих діях. Об'єднані Нації чи Північноатлантичний Альянс досі відіграють глобальну роль. Сполучені Штати нині залишилися єдиною супердержавою. Та кожна велика нація історично належить до декількох регіонів. Цілком зрозуміло, що Іспанія пов'язана з Латинською Америкою, Франція з Африкою, Британія з Азією. Німеччина є підвалиною Західної й водночас Середньої Європи. Україна не цурається Східної Європи і прагне надалі плекати добрі взаємини з Росією. Проте, поряд з цим, вона має відродити своє одвічне місце в Середземномор'ї. Це зокрема надасть і альтернативне джерело постачання сировиною та енергоресурсами. Потрібні нові ринки, досвід і врешті-решт певна гарантія стратегічної безпеки. Відтак впливає чільний дороговказ і пріоритет. Україна мусить якнайміцніше повернутися до своєї колиски Східно-Центральної Європи.

Варто розглянути докладніше походження, зміст і еволюцію цієї назви. Почнімо від порядку слів. Дехто воліє казати про Центрально-Східну Європу, по-французьки *l'Europe du Centre-Est*, по-польськи *Europa Srodkowo-Wschodnia*, по-чеськи *Stredovychodni Evropa*. З боку Парижа, Варшави, Праги чи Львова логічно наголосити центр Східної Європи. Неупереджений погляд з-поза континенту надає в англійському формулюванні, навпаки, Східно-Центральну, *East-Central Europe*. З Києва - це привабливіше, бо Україна становить схід Центральної Європи. За часів тоталітаризму цей термін винайшла жменька дисидентів, які мали на меті привернути вітчизняну і закордонну увагу до спільних рис регіону. Ці специфічні особливості відрізняли його від Росії, не заперечуючи взаємин з нею. Це не транзитна комунікація і не безбарвна ланка євразійського ланцюга. Певна група націй мала політичні та інтелектуальні традиції розвитку перед появою мультинаціональних утворів, всередині них і незалежно від них. Це підстава порятунку. Постало питання пошуків цих критеріїв, аби виокремити суттєві й тривалі. Східно-Центральна Європа мала усвідомити самотність. Знання джерел є запорукою майбуття.

Одразу виникли сумніви, чи справді концепція є обґрунтованою. Навіть географічні та статистичні параметри лише на перший погляд видавалися зрозумілими. Одностайності немає й не треба. Правда ближче, коли точаться жваві суперечки. Монографії та картографічні видання дуже відрізнялися. Всі погоджувалися, що мається на увазі простір від Балтики до Адріатики і Чорного моря. Деякі автори залучали сюди все від Фінляндії аж до Греції. Проте ця балканська країна завжди сприймається насамперед у контексті Середземномор'я. Балтія не має з греками майже нічого спільного, за винятком світових надбань античності. Трапляються згадки, ніби у Східно-Центральній Європі мешкають мільйони італійців і німців, а також половина українців.

Звичайно Баварія, Саксонія, Бранденбург, Венеція мали безпосередні асоціації. Та неможливо відкрити їх від сучасної Німеччини і навіть від Священної Римської імперії. Коли уявний поділ шматує Україну по Дніпру, це неприродно. За гіршої чужинської ізоляції трималося розуміння етнічної та культурної спільноти. Крим мав не менше контактів з рештою Європи, ніж Боснія чи Македонія. З будь-яких міркувань небезпечно порушувати засаду сучасних кордонів.

Це виправдана і зручна теза. Чеські Землі начебто мали окреслені обриси Богемії та Моравії, але вже щодо Силезії та Лужиць є розбіжності. Ще гірше з історичною Угорщиною, що вдвічі зіщулилася після Світових війн. Польща повсякчас розгорталась і згорталась, а ще й не власною волею човгала по мапі на схід і захід. Не можна на угоду кон'юнктури нехтувати реаліями. Та застерігши відмову від зазіхань, зважене вивчення спільними зусиллями сприяє порозумінню. Це поліпшує становище меншин і транскордонне співробітництво. Цілком можна узгодити правду історії з політичною доцільністю. Українці знають драматичний перебіг на північній Слобожанщині та Кубані, але утримуються від необачних висновків. Коректною є шаноблива увага до польської традиції Львова і української Лемківщини. Тому кордон має бути прозорим, але непорушним і контрольованим. Саме брак збалансованого режиму з делімітацією і демаркацією кордонів за всім периметром навколо України стає на заваді стосункам з Росією. Враховуймо всі утвори, базовані в регіоні чи побіжно дотичні. Ханат належить історії України не менше від Гетьманату. Річ Посполита була вітчизною трьох братніх слов'янських народів.

Генеральна Асамблея Об'єднаних Націй надає рівність супердержаві-гегемонів та острівній крихітці. Рада Безпеки визнає перевагу відповідальності потужних чинників. Незалежність є лише гарним гаслом у взаємозалежному і крихкому світі. Вирішальним є суверенітет, змога самостійно вирішувати свою долю. Це визначає орієнтири, прийнятну залежність потреб і партнерів. Британія і Франція мали імперії, а Росія була імперією, тим важче її деколонізація. Живучи далеко від росіян чорногорці казали, що їх разом двісті мільйонів. Проте велетень відрізняється від малечі якісно. Москву тиснуть не лише рецидиви великодержавної ностальгії. Це й величезні простори, проблеми, перспективи, небезпеки, здобутки, хиби, перемоги, злочини. Навіть без спадку тоталітаризму нормалізація відбувалась би повільно. В посткомуністичній Європі швидше пристосувалися до вільного світу Естонія і Словенія. Румунії й навіть Польщі доводиться долати чимало перешкод. Україна пасе задніх через зазнаний нею геноцид, за інерцією та інертністю. Вона чимчикує у вірному керунку, це питання часу і праці. Східно-Центральна Європа є регіоном суміжних і співрозмірних націй.

Досі жевріє чимало заялжених стереотипів. Ще не набридає надокучливо одноманітна звичка розглядати Росію з Україною в тандемі, наче сіамських близнюків. Жартома кажуть, що це не друзі, а брати, бо друзів можна обрати самотужки. Цілком погодимося з добрим і поганим спільним надбанням. Звернімо увагу на деякі дрібниці. Привид комунізму сконав і не блукає Європою. Але як за давніх-давен, вирує православ'я з самодержавством. Російська Церква на всі заставки боронить істинну віру від прозелітизму зловмисних католиків. За свій канонічний терен вона вважає Україну, що либонь несповна розуму і не сміє молитися рідною мовою. А Київський Патріархат, автокефалія і греко-католики не піддають сумніву легальність жодної Церкви. Апостол писав, що нема ні еліна, ні юдея. Екуменічна паства християн спілкується і з іновірцями. З інаугурацією Президента України вітали достойники православ'я, католицизму, протестантизму, юдаїзму, ісламу. В Києві нема імунітету від опозиції, нема ореолу харизми, що має василевс, богдыхан, цар або російський президент. Не буває тут антисемітизм, і не лунають заклики лінчувати осіб неправильної національності. Це плюралізм і толерантність Європи.

Фундаменталізм різноманітного забарвлення дошкуляє, але пішов у небуття расизм націонал-соціалістів. Навіть фашисти не всюди поділяли цю маячню. Поменшало нещодавно гальванізованої істерії Слов'янських базарів. Відсоток слов'ян в їх найбільшій державі швидко скорочується. За зойки про нордичну чи латинську зверхність чигає буцегарня або божевільня. Німці та французи обмірковують унію їх держав. Германську і романську спільноти обмежено лінгвістикою. Романтичне слов'янофільство, ліберальний австрославізм і москвофільський панславізм є надбанням історії. Це не присипляє пильності. Втім слов'янські народи зраджують перспективі злиття і самознищення. Переважна більшість знайшли притулок під парасолькою Північноатлантичного Альянсу чи прагнуть туди. Україна всотала іранські, тюркські, балтські, германські, угорські, грецькі, романські та інші нашарування. Основу становило слов'янство:

українці, поляки, росіяни, болгари, чехи та інші. Східно-Центральна Європа містить перелічені складники етногенезу. Це колиска всіх слов'янських народів, за винятком найчисленнішого.

Звідси розселялися прадавні індоєвропейці. За античної доби південні околиці регіону зазнали грецької колонізації. Згодом Рим підкорив поліси і елліністичні держави, від Боспору до Епіру. У Причорномор'ї виникла протодержава готів. Панонія бачила навали і каганати кочівників. Слов'яни і мадяри формували свої королівства. Традицію Київської Русі підхопила Галицько-Волинська держава. Балкани становили одну з трьох частин Візантії, далі Османської імперії. Крим, Молдова і Волощина, Сербія і Болгарія залежали від Порту. Середня Європа кількатороків перебувала в орбіті Священної Римської імперії. Прага була її осередком. Сюди скеровано головний струмінь німецької колонізації. Лівонія зазнала впливу Швеції. Від середніх віків до Голокосту Східно-Центральна Європа мала найбільшу єврейську діаспору. Пожвавилось самоврядування міст. Сюди сягнула Реформація. Чільну роль від Ренесансу тут відіграла польсько-литовська Річ Посполита. Формувався комплекс габсбурзьких володінь. У половині XIX ст. він трансформувався на дуалістичну Австро-Угорщину. Російська імперія загарбала східну Балтію і Польщу. Ці феномени Східно-Центральної Європи охопили Україну.

Обидві світові війни почались у цьому регіоні. З-поміж лімітрофів, наступниць Росії та Австро-Угорщини, дві ланки, Українська і Західноукраїнська республіки, зазнали тоді поразки. Санітарний Кордон у Версальській системі відокремив Радянський Союз від Німеччини. Та це не запобігло тимчасовій перемозі нацизму і більшовизму з їх сателітними режимами. Окупація різної тривалості виснажила довілля, ресурси, потенціал. Соціальні утопії, демагогія і масовий терор коштували мільйони життів. Холодна війна і стагнація спотворили суспільство. Та набув сили опір. Колабораціонізм скомпрометував себе. Безвихідь і безглуздя геронтократії призвели тоталітаризм до колапсу. Оксамитові революції відбулись у Середній Європі, співочі в Балтії, криваві на Балканах. Плеч-о-пліч простували демократизація і суверенізація. Відроджувалися ліберальні традиції, власна атрибутика. Функціонери вдавалися до мімікрії, спритно узурпували гасла патріотизму, очолили приватизацію. Поставала корумпована кланова олігархія.

Україна поділила долю решти посткомуністичних країн. Водночас їй притаманна власна специфіка. Певний відбиток на історичну пам'ять наклало козацтво XVI-XVIII ст. Кількадесят років тривав унікальний прецедент самоврядування без кріпацтва і позаекономічного примусу. Царат його роздушив в автократичній уніфікації. Та поряд з Руссю, козацтво склало підвалини національної міфотворчості. Це почасти затулило Бароко і Просвітництво. Ідеалізація заважала бачити ексцеси селянської анархії. Слов'янське Відродження XVIII-XIX ст. під впливом чехів і поляків охопило Україну і Балкани. Космополітична індустріалізація трохи загальмувала його. Проте, почасти завдяки Галицькому П'ємонтові, цей фермент зберігся. Українська революція і Визвольні Змагання 1917 - 1921 рр. захлинулись у крові. Та вирішальним чином потенціал нації було сплюндровано під час комуністичного геноциду. Репресивна сваволя вимордувала еліту і превентивно позбавила опір керманічів. Посіпаки Москви влаштували три штучні голодомори. За неповним підрахунком, загинуло щонайменше кільканадцять мільйонів осіб. Звідусіль край заселяли людністю з інших радянських республік. Викорінялась рідна мова і культура.

Саме це двадцятиріччя викопало цвинтарну прірву між Україною і рештою Європи. Лише завдяки діаспорі жила пам'ять. Тоталітаризм вчинив фатальну помилку під час Другої світової війни. Нацисти обурили люд терором. Радянська анексія Волині, Галичини, Буковини і Закарпаття загарбала не знекровлені терени. Згадки про Австро-Угорщину і Чехословаччину жили порівняння не на користь Росії. Опір повстанців і тимчасова відлига режиму запобігли остаточному геноцидові. Навіть вкрай обмежені контакти з навколишнім світом надихали дисидентів. Україна виявилася більш сприйнятливою до змін, ніж Білорусь і Середня Азія. Але демократії забракло сил, згуртованості, досвіду, коштів. Вона згаяла час, і гнучкі пристосованці перехопили ініціативу. Це розшарпало і розшарувало суспільство. Мілітаризована індустрія потребувала конверсії. Частішали техногенні і екологічні катастрофи. Злидні на тлі розкошів поглибили антагонізм перехідної доби. Смертність перевищила народжуваність з від'ємною демографічною динамікою. Леде пощастило приборкати інфляцію. Хронічним стало безробіття. Масових розмірів набували еміграція і нелегальна імміграція. Запанував розпач.

Втім політика є мистецтвом можливого, і дечого досягнуто. Україна уникла руйнівного сепаратизму. Вперше в посткомуністичному світі стався легальний перехід влади після виборів. Це відрізняється від блюзнірства авторитарних референдумів. Ухвалено Конституцію. Рівність

законодавчої, виконавчої та судової гілок досягається важко. Свобода слова залишає бажати кращого. Тривають безкарні замах організованої злочинності. Влада не реагує адекватно на звинувачення з правопорушень. Маніпулювання фракціями вадить діалогові. Але виховується генерація освічених, амбіційних прагматиків. Підприємництво і роздрібна торгівля забезпечили попит. Купівельна спроможність залишається ще низькою, пересічна заробітна платня не сягає прожиткового мінімуму. Але зник дефіцит. Повільно вдосконалюються митна і податкова служби. Злякані хабарництвом і рекетом, інвестори почали повертатися. Споруджуються нові комунікації. Триває співпраця з Північноатлантичним альянсом, участь у миротворчих акціях. Україна офіційно проголосила стратегічний курс на європейську і атлантичну інтеграцію.

Великий корабель розвертається повільно, але набувши швидкості, не зупиниться. Всі названі риси і явища, більшою чи меншою мірою притаманні цілому регіонові, переконливо свідчать про належність України до Східно-Центральної Європи. Чільний осередок становлять Будапешт, Варшава, Київ і Прага. До них тяжіє північне крило на Балтії й південне на Балканах. Кожна з країн групи має спільні зацікавлення всередині регіону й окремі поза ним. Це запобігає навіть гіпотетичній замкненості, надає конструкції гнучкої життєздатності. Ре-європеїзація є рушієм динамічності. Це долає стереотипи і сприяє, поряд з іншим, деідеологізації зовнішньої політики, зміцненню безпеки Заходу і нормалізації Росії. Швидше розуміння реалій сприятиме загальному добробуту. Отже, Східно-Центральна Європа являє собою самостійний комплекс співрозмірних і взаємно прилеглих країн між Балтикою і Балканами, Німеччиною і Росією, дуже тісно пов'язаних історією, культурою, політикою, етнічним складом, проблемами і перспективами. Вивчення і взаємодія цього регіону становить плідну і вдячну справу.

*Олександр КОНОВЕЦЬ,
доктор історичних наук,
професор Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
випускник програми ім. Фулбрайта*

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ІДЕАЛ УКРАЇНЦІВ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ГАЛИЧИНИ І НАДДНІПРЯНЩИНИ

Одним з найяскравіших виявів національної енергії та духовно-інтелектуальних прагнень українського народу останніх двох століть стала діяльність товариства “Просвіта” – найавторитетнішого і найславетнішого громадсько-культурного об’єднання, яке відіграло надзвичайно важливу роль у самовизначенні українців, розвитку рідної мови і культури, державотворчих процесах. У нинішньому році Товариство відзначає своє 135-річчя і це спонукає до глибшого осягнення феномену “Просвіти”, осмислення її ролі в історії національно-культурного відродження.

Безумовно, це потребує консолідованих зусиль багатьох дослідників. Ми ж спробуємо лише акцентувати увагу на специфіці просвітницького руху в Галичині та Наддніпрянщині, регіональних відмінностях і консолідуючих чинниках формування національного культурного простору, розглядаючи насамперед освітньо-наукові і масово-комунікативні аспекти формування національної самосвідомості й української ідентичності.

У цьому контексті для нас важливими є такі поняття як культурно-просвітницькі традиції і культурно-просвітницький ідеал. Просвітницькі традиції визначають зміст, форми і методи, національні особливості просвітницької діяльності, засновані на певних ментальних, світоглядних конструктах спільноти, об’єднаної певними регіонально-територіальними чи етнокультурними інтересами. Просвітницький ідеал – це певні, відносно стійкі уявлення (в даному разі українців) про сенс, основну місію культурно-просвітницької діяльності. Зрозуміла річ, ідеал виростає на певній традиції, хоча зміна ідеалу (і про це свідчить історія) може впливати на традиції. І нам треба відповісти на питання, як змінювалися ці поняття в часі і просторі і яким чином відбувався процес формування освіченого, національно-свідомого українця.

Якщо розглядати просвітницький рух в Україні в історичній ретроспективі, то можна визначити такі його основні періоди.

1. До середини XIX століття – доінституційний (закладання просвітницьких традицій).
2. Друга половина XIX – початок XX століття – національно-освітній (започаткування і розгортання діяльності товариства “Просвіта”, формування просвітницьких традицій на основі освітньо-виховної концепції консолідації нації).
3. 1917 - 1919 рр. і 20 - 40-і роки, а також кін. 80 - поч. 90-х років XX ст. - національно-державницький (поєднання просвітницької діяльності з національно-визвольним рухом).
4. З середини 90-х років XX століття – конституційно-адаптивний (відродження історичних і формування нових традицій діяльності товариства “Просвіта” в умовах становлення української держави).

Розглянемо кожен з цих періодів. Просвітницькі ідеї і традиції закладалися дуже давно, починаючи ще з Київській Русі. Згадаймо хоча б освітньо-культурні здобутки часів князювання Ярослава Мудрого і Данила Галицького – школи, вчені гуртки; просвітницьку діяльність викладачів Острозької і Києво-Могилянської академії – митрополитів Петра Могили і Феофана Прокоповича, вчених Стефана Яворського, Мелетія і Григорія Смотрицьких, киево-печерських книжників і друкарів, гетьмана Івана Мазепи, філософа і мислителя Григорія Сковороди та багатьох інших. Їх науково-літературна й видавнича діяльність, національно-патріотична спрямованість їхніх творів, прагнення якомога ширше розвинути осередки науки й освіти, дати можливість доступу до знань простому народу – все це заклало фундамент, традиції майбутніх “Просвіт”. Ці традиції не переривалися навіть в часи так званої руїни – друга половина XVIII ст., та економічного й культурного закріпачення України – початок XIX ст. Згадаймо хоча б просвітницький вплив на тогочасну зрусифіковану українську еліту рукописного твору

невідомого автора "Історія Русів", який таємно поширювався серед дворян Лівобережжя, і де вперше на історичних описах показано, що Україна, а не Росія є спадкоємицею Київської Русі, проводилася ідея окремішності і самотності української нації.

Таке геополітичне становище України і так склалася її історична доля, що на рубежі XVIII і XIX ст. вона була розділена на дві імперії – Австрійську і Російську, де відбувалися інтенсивні процеси денационалізації та асиміляції українців, існували обмеження на національно-культурницьку діяльність. Просвітництво як культурний феномен та ідеологія європейських монархій XVIII ст., коли розвиток освіти і науки, поширення знань набували пріоритетного значення, мало на Україну мінімальний вплив. Навпаки, відбувався поступовий занепад освіти, вплив інтелектуальної еліти в імперські столиці, чимало навчальних закладів були закриті або ж перетворилися на звичайні духовні з обмеженою кількістю дисциплін.

Основний засіб комунікації – література і преса – теж перебували в занепаді. Історія не зберегла жодного документа, який би засвідчував бодай одну спробу заснування періодичного видання на Лівобережній Україні у XVIII ст. українською мовою. І навіть в цих умовах були українці, насамперед вихідці з козацьких родин, які прагнули своєю літературною, видавничою та фольклорно-етнографічною діяльністю активізувати процес національного пробудження, організувати освітньо-культурні осередки. Центрами культурного життя українців ставали науково-літературні й освітні товариства, які прямо не підпорядковувалися імперській ідеології, були відносно вільними у виборі змісту й форм просвітницької діяльності.

Одним з перших на Лівобережній Україні розпочав свою діяльність культурно-освітній осередок при новоствореному в 1805 році Харківському університеті за сприяння й активної участі професорів Є. Філомафійського, І. Срезневського, В. Каразіна, письменників П. Гулака-Артимовича, Г. Квітки-Основ'яненка.

Початки романтизму й українського національного відродження позначені спробою видавати часописи, що мали хоча б часті місцевий характер і могли сприяти активізації науково-освітньої діяльності. Інтелектуальні сили нації гуртувалися навколо періодичних видань: "Харьковский еженедельник" (1812), "Украинский домовод" (1817 - 1818), "Харьковские известия" (1817 - 1823) та ін. У 1816 році тут почав виходити перший український журнал "Украинский вестник" (1816 - 1819). Певні традиції названих видань продовжила газета "Одесский вестник" (1827 - 1893), де часті друкувалися статті, що стосувалися статистики, географії, історії, археології, нумізматики Півдня України.

Усі ці науково-літературні осередки, що існували як центри видавничої діяльності, виявили свою діяльність лише в інтересі до історії, етнографії і фольклору, в розробці тем з місцевого життя і з незначною частиною цього матеріалу українською мовою. У 30 - 50-х роках важливе значення мала просвітницька діяльність видатного вченого-енциклопедиста, мислителя і громадського діяча М.О.Максимовича. Великий вплив на пробудження українців справило слово Тараса Шевченка - історичні думи і поеми, соціальні твори та ідеї і діяльність "Кирило-Мефодіївського братства" під проводом Миколи Костомарова

Ініціатива у започаткуванні просвітницького руху в Галичині належала діячам Української греко-католицької церкви, центром якої була Львівська Ставропігія. Отці, священники ставали провідниками українського слова, поширювали знання про історію і культуру народу. У 1787 році при Львівському університеті був заснований Руський інститут ("Студіум рутенум"), що готував священників, які знали українську мову. Звідси вийшло чимало освічених українців, які далі несли зерно знання, навчали простих людей руської грамоти.

Першим просвітницьким осередком на західноукраїнських землях стало "Товариство галицьких греко-католицьких священників" у місті Перемишлі (1815 - 1817 рр.), яке пізніше Іван Франко назвав "зірнищем відродження". Товариство, організоване в 1815 році отцем Іваном Могильницьким, мало на меті запроваджувати школи, сприяти викладанню в них українською мовою, ширити науку - не тільки між духовенством, а й між селянами. Й ставилося завдання - видавати й розповсюджувати книжки, написані "простою мовою, уживаною по селах і в найпростішому стилі." Товариство видало для українських народних шкіл перший у Галичині "Буквар", відтак "Катехизм", "Біблію", "Історію церкви", "Шкільні правила", а також книжечки знань з народного господарства, гігієни та ін. (Сторіччя матері "Просвіти". Нарис історії матірнього товариства Просвіти. - Вінніпег-Манітоба, 1968. - С.6-8).

Березнева революція 1848 року стимулювала національний рух галицьких українців. У Львові було створено перше українське національно-політичне товариство "Головна руська рада", яке ставило за мету добиватися запровадження в школах "руської мови", дозволу українцям займати урядові посади, урівняння в правах українського з польським. Її періодичний орган – перший український політичний часопис "Зоря Галицька" за редакцією А. Павенцького. Скликаний "Радою" 19 - 26 жовтня того ж року у Львові "Собор вчених руських" заснував товариство "Галичо-Руська Матиця" (на зразок чеської "Матиці"). У своїй діяльності воно поставило на перший план культурно-просвітницьку роботу, зокрема поширення літератури, створення української преси і театру.

Рух за національне відродження Закарпатського краю в середині XIX ст. очолили представники місцевого уніатського духовенства, так звані "будителі", які обмежували свою програму лише вимогами легалізації культурно-освітньої роботи рідною мовою з тим, щоб зберегти свою народність. На Північній Буковині наприкінці 60-х років XIX ст. було створено перше просвітницьке товариство «Руська бесіда»(1869 р.), а через рік – громадсько-політичну організацію «Руська рада», перший часопис «Буковинська зоря».

Усі ці національні осередки і товариства можна назвати прямими попередниками "Просвіти", вони заклали духовний фундамент для організації загальноукраїнського просвітнього товариства. Якщо просвітництво на Надніпрянщині мало світський освітній характер і перші осередки створювалися при університетах, а провідниками просвітянського руху ставали вчені, викладачі, літератори (В.Каразін, М.Максимович, І.Пирогов, Т.Шевченко, М.Костомаров, П.Куліш та ін), то на Галичині - центрами просвітництва були церковні громади і їх очолювали авторитетні представники греко-католицької церкви (І.Могильницький, О.Духнович, С.Литвинович, Г.Шашкевич, С.Качала та ін.).

Якщо говорити про ідеали просвітництва, то при очевидній їх тотожності можна помітити й деяку різницю. Для українського інтелігента зі Східного у знаменитій книзі "Закон Божий" ("Буття українського народу"), де викладені маніфести "Кирило-мефодіївського товариства", її автор (як схиляються історики – то був Микола Костомаров) підкреслює, що співжиття народів, націй має перебувати в рівності, в просвіті, в повсякчасному "поширенні грамотності" (Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К.: Либідь, 1991. – С.35). Це, так би мовити, тогочасний просвітницький ідеал українця-східняка. Галицькі просвітяни розуміли свою місію далєбі ширшою і радикальнішою. Скажімо, діячі "Руської трійці" – М.Шашкевич, І.Вагилевич та Я.Головацький вважали основною метою просвітницької діяльності – піднесення національної самосвідомості українського народу, пізнання себе як великої нації, що має право на культурну і політичну незалежність. Ще виразніше це проглядається у відозві-маніфесті в 1848 році у Львові, коли пролунав заклик - дбати про добро і щастя свого народу, боротися за свою мову, видавати часописи, розповсюджувати книги в "язиці руським", захищати права своєї нації.

Другий період просвітницького руху в Україні можна визначити тезою "від романтизму – до самовизначення." Справді, національно-культурницький рух в Україні відбувався тоді в руслі європейського романтизму і підтверджував життєдайність ідей німецького філософа Й. Гердера про природну неповторність кожного народу і його прагнення до самовизначення, творення самобутніх форм національного життя. Шлях до національної ідентичності лежить через формування національної самосвідомості, в основі якої – вивчення національної історії, знання народної культури, фольклору, пошанування народних традицій. Але, як вважав Гердер, найголовніший чинник, серцевина формування національної самосвідомості, це – мова. Отож, цілком закономірно, що розгортання просвітницької діяльності в другій половині XIX століття відбувалося у складних умовах формування української літературної мови, у протистоянні чужомовним впливам – німецьким, польським, російськими, а мовна проблема з культурницької переростала в політичну, бо виникав розрив між національною інтелігенцією, яка в більшості послуговувалася чужою мовою, і народом. Але, починаючи з середини XIX століття, ситуація починає змінюватися – дедалі більше зростає інтерес української верхівки до своєї історії, фольклору, змінюється ставлення інтелігенції до рідної мови.

На Східній Галичині мовна проблема набула особливої гостроти, викликала розкол у середовищі національної інтелігенції. Мовні суперечки виникли між прихильниками російської мови й тими, хто відстоював право на літературну, живу українську мову. Окреслилися дві течії

просвітницького руху, які мали не лише мовне, а й ідейне розмежування – “москвофільська” і народовецька. Діячі москвофілів рішуче виступали проти української народної мови і користувалися у публікаціях церковнослов'янською. На противагу “москвофілам зароджувалася нова просвітницька течія – народовська. Це були патріотично налаштовані представники галицької інтелігенції, які стояли на національно-самостійницьких позиціях, користувалися у побуті і на письмі народною мовою, намагалися впроваджувати її в літературний вжиток, громадське життя.

Саме у гурті молодих народовців зародилися ідея та плани створення “Просвіти” – українського товариства з широкою освітньою програмою. 8 грудня 1868 року у Львові було проведено перші загальні збори “Просвіти”. Провідною об'єднуючою ідеєю зібрання стали слова, виголошені визначним діячем національного руху Андрієм Січинським:

“Кожен нарід, що хоче добитися самостійності, мусить передусім дбати про те, щоби нижчі верстви суспільності, народні маси піднести до тої степені просвіти, щоби ця народна маса почула себе членом національного організму, відчула своє громадянське і національне достоїнство й узнала потребу існування нації, як окремішної народної індивідуальності...”.

Згідно з першим статутом “Просвіта” визначалася як науково-просвітницька організація, яка збирає і видає народні пісні, казки, перекази, “все, що уможливило вивчення народу, його історії; а також популярні твори з усіх галузей науки, які відповідали б поняттям народу та його потреб”. Йшлося про те, що мета Товариства не просто в “постачанні народіві духовної їжі in abstract (взагалі – лат.)”, а в “просвіті його в національній свідомості”.

Але просвітяни розуміли – мало було лише видавати книжки. Виникла необхідність ознайомлення з ними широких верств суспільства, якнайповніше задоволення потреб населення в українському друкованому слові. Отож невдовзі Комітет “Просвіти” ініціював створення бібліотек-читалень, активізував поштову розсилку книг і часописів у міста і села Галичини, де на той час вже діяли осередки (філії) Товариства, почав залучати до співпраці ширше коло авторів – письменників, літераторів, освітян. Найвизначніші літературно-наукові твори друкувалися, як правило, в “Зорі”, газетах “Читальня” та “Письмо з “Просвіти”, щорічнику “Народний календар”.

Один з найважливіших напрямів діяльності «Просвіти» в 70-і роки ХІХ століття став рух за українізацію освіти. Його очолив тодішній Голови Товариства, визначний політичний діяч, посол сейму Юліан Лаврівський (1821 - 1873). Ним були підготовлені і подані до Міністерства освіти у Відні звернення з проханням увести українську мову в початкових класах, урядових установах. За його ініціативою була подана петиція до сейму про впровадження української мови як мови викладання у вищих класах академічної гімназії у Львові. В ці роки просвітяни зосереджують свою увагу на друкуванні посібників і підручників для шкіл, знаходженні відповідних фахівців, які вміли би популярно викладати. У 1871 році просвітяни починають вести курс українського читання і письма для урядових службовців.

Товариство швидко зростає. Шириться його мережа, активізується діяльність повітових і сільських осередків. «Просвіта» стає засновником ряду фахових товариств, які відіграли важливу роль у національно-культурному відродженні Галичини. Це – товариства «Народна торгівля», львівських ремісників «Зоря», Українське Педагогічне Товариство та ін. Саме за ініціативи просвітян і за їх безпосередньої участі в 1873 році було створено Літературне Товариство імені Тараса Шевченка, яке пізніше стало Науковим і яке неофіційно репрезентувало українську національну науку.

«Просвіта» була чи не єдиною тоді організацією, яка займала чіткі ідейні позиції народовців, її члени брали участь у ряді громадсько-політичних акцій, зокрема, святкуванні у 1880 році скасування панщини, домоглася заснування першої україномовної щоденної газети «Діло». Такі її діячі, як О. Огоновський, Ю. Романчук, О. Стефанович, І. Белей, К. Левицький стали лідерами політичного життя, провідниками патріотичних починань. За участю просвітян у 1888 році постає самостійна політична організація народовців «Народна Рада». Однак «Просвіта» продовжує виконувати свою основну функцію – поширювати освіту серед народу, формувати національну свідомість.

Отже, «Просвіта» почала відігравати справді провідну роль у громадському і культурному житті Західної України. Маючи в своїх рядах кілька сот членів, товариство змогло охопити своєю діяльністю міста і села Галичини, розгорнути справді масовий рух за українізацію краю.

Водночас 60 - 70-ті рр. стали чи не найтяжчими для просвітницького руху в Східній Україні. Валуєвський циркуляр 1863 р. категорично забороняв друк українською. Ще більші обмеження сфери української мови проголосив царський Емський циркуляр 1976 р. У часи дії цих небачених за своєю жорстокістю циркулярів самодержавного уряду на території Росії аж до початку ХХ ст. не з'явилося жодного журналу чи газети українською мовою. Не могло у повній мірі взяти на себе роль українського просвітницького осередку в Києві й Наукове товариство імені Нестора Літописця, започатковане в 1874 р. Воно мало офіційний "общерусский характер", і тільки пізніше, стало набувати українського ухилу, що позначилося на збільшенні досліджень з історії місцевого краю. Усі ці товариства при університетах, перебуваючи в залежності від офіційної російської науки, не могли розвинути українські національні форми науково-просвітницької діяльності.

І навіть такий помітний національно-культурницький рух як "Громади" (60 - 70-і рр.), організатори якого М. Драгоманов, С. Подолинський, В. Антонович та інші їх однодумці ставили за мету започатковувати і розвивати недільні школи, а також створювати і поширювати популярні книжки для народу, й чимало зробили для започаткування недільних шкіл, друкування популярних книжок для народу рідною мовою тощо, - не став масовим, не набув загальноукраїнського масштабу. Просвітницький ідеал українського інтелігента в умовах жорстокої колоніальної тиранії і в силу специфічної вбудованості етнічного буття народу у російський культурний простір, інтегрованого на ідеях слов'янофільства і православ'я, обмежувався "ходінням в народ" аби навчати грамоти, або ж науковим просвітництвом в українських елітних колах (Південний Відділ Географічного товариства, журнал "Киевская старина").

Лише з початком революції 1905 - 1907 рр. відбулося зародження та поширення "Просвіти" на Наддніпрянській Україні, коли українці нарівні з іншими недержавними націями в Росії одержують право на свободу слова, культурницьку діяльність. Уже в травні 1906 року була створена київська "Просвіта", потім - у Кам'янці-Подільському, Катеринославі, інших містах, а далі в сотнях містечок і сіл України. Виникає широка мережа бібліотек-читалень, книгодрукарень, періодичних видань. За короткий час "Просвіти" стають провідним фактором суспільного життя.

Очевидно, не останнє значення тут мав приклад галицьких "Просвіт". Адже незважаючи на розділення кордонами, такі наддніпрянські діячі як О. Кониський, Б. Грінченко, Є. Чикаленко, Леся Українка та інші підтримували тісні творчі зв'язки з Галичиною, друкували там свої твори, започатковували спільні видання, листувалися, безпосередньо зустрічалися зі своїми однодумцями. Водночас чимало західноукраїнських діячів приїжджали на Велику Україну, видавали свої публіцистичні і художні твори, добре знали суспільний настрій наддніпрянців. Скажімо, визначний український вчений, посол сейму, ініціатор багатьох демократичних реформ О. Огоновський, який кілька разів приїжджав до Києва, мав зустрічі багатьма громадськими діячами. Вже не кажучи про М. Грушевського, який був тісно пов'язаний з обома рухами, прагнув їх об'єднати, бо розумів необхідність творення єдиного національного культурного простору. І, звичайно, просвітяни зі Східної України багато в чому запозичили досвід своїх галицьких побратимів - і в змісті, і в формах культурно-просвітницької діяльності.

Власне саме тоді наддніпрянці закладають традиції, започатковані галицькими просвітянами і починається процес зближення просвітницьких ідеалів Сходу і Заходу. Основним дискурсом діяльності "Просвіти" стає фактор національного самовизначення і національного об'єднання, або за словами Б.Грінченка (Чернігівця), "почуття національної єдності, щоб ширити національну свідомість" (Чернігівець. Українські "просвіти" і "ліга образования" // Рада. - 1907. - №226. - 7 жовт.).

Однак варто відзначити кілька суттєвих моментів, які вказують на певні особливості галицьких "Просвіт". По-перше, під тиском народних вимог австрійський уряд змушений був провести в січні 1907 року виборну реформу. Це дало змогу збільшити кількість українських послів в австрійському парламенті, добитися кращої політичної й економічної підтримки "Просвіт", мати деяку фінансову державну дотацію. По-друге, у порівнянні з наддніпрянськими вони були суттєво централізовані. В умовах відсутності інституціоналізованої, державної мережі національних культурно-освітніх закладів це мало позитивне значення. По-третє, західноукраїнські "Просвіти" були тісно пов'язані з кооперативним рухом, були економічно

потужнішими. Хотілося б також звернути увагу на те, що просвітницький рух на Сході України у цей час був неоднорідний, в ньому існували різні ідейні течії, різні погляди на завдання та форми діяльності “Просвіти”. З одного боку бачимо прагнення просвітянських провідників зберегти лояльність до імперських властей та імітація аполітичності в своїй діяльності (національно-консервативна течія), а з іншого - намагання деяких просвітян активно включатися в суспільно-політичне життя, притримуватися самостійницьких ідеалів (національно-ліберальне спрямування). До останніх можна віднести М.Грушевського, С.Петлюру, С.Єфремова, О.Русову. Хоча вони і вважали за необхідне об'єднати дії українців на спільній національній платформі і обстоювали безпартійний шлях діяльності товариства. В цьому контексті просвітницький ідеал можна розглядати як своєрідний трансформер української національної ідеї, один із духовних чинників її реалізації.

Третій період просвітницького руху пов'язаний з національно-визвольним рухом і процесами українського державотворення. Після тривалої перерви, викликані репресіями царського уряду проти осередків “Просвіти” в 1910 - 1914 рр., подіями першої світової війни, яка мала особливо катастрофічні наслідки для галицьких просвітян, у 1917 році під впливом лютневої, а згодом і української революції в містах і селах знову починають відроджуватися осередки “Просвіти”. Невдовзі товариство стає одним з наймасовіших національних громадських організацій, створює ґрунт, національну атмосферу для українського державотворення. І навіть після встановлення Радянської влади в Східній Україні та репресій проти національних осередків “Просвіти” і спроби їх “советизації”, товариство відіграло важливу роль в процесах українзації усіх сфер суспільного життя. Хоча доля їх була вже вирішена – до середини 20-х років наддніпрянські “Просвіти” припинили свою діяльність.

Зазнала змін у 20 - 30-ті роки і просвітницька парадигма на Галичині. Лейтмотивом просвітницької діяльності стає виховання освіченого, національно свідомого, духовно й фізично загартованого українського патріота. У 20 - 30-х рр. “Просвіти” видають багато книжок про виховання, роль освіти у житті людини і нації, про січових стрільців, з історії визвольних змагань. Показовою в цьому плані була книга Н. Іванина “Про громадянське виховання” (1938). Товариство започатковує випуск цікавих видань з історії, природознавства (серії “Загальна бібліотека”, “Історична бібліотека”). З 1921 року виходять щоквартально прекрасно ілюстровані науково-популярні книжки видавничого фонду “Учітеся, брати мої!”.

Виховний просвітницький ідеал, розвинутий у ті часи на теренах Західної України, відіграв важливу роль в національно-визвольних змаганнях українців в 40-і роки ХХ століття. Просвітницькі традиції, які зберігалися в галицьких родинях, в пам'яті наступних поколінь українців стали передвісниками майбутніх визвольних змагань. Саме члени відродженого Товариства української мови імені Тараса Шевченка (1989 - 1990 рр.) були у прихованій опозиції до комуністичної ідеології, сприяли формуванню національної свідомості, брали активну участь в оксамитовій українській революції, виборювали власну державу.

Четвертий, нинішній період діяльності Всеукраїнського товариства “Просвіта” імені Тараса Шевченка можна характеризувати як легальний, цілком конституційний. Його дискурс (згідно із Статутом) вкладається в норми правової демократичної держави, де національні громадські об'єднання дбають про розвиток національної культури і мови, що є прерогативою держави, її представницької влади. Однак досить часто, і прикладів чимало, просвітяни вимушені бути в опозиції до дій влади, яка нерідко порушує закони, діє всупереч національним інтересам, зокрема у сфері культури, науки й освіти, діяльності засобів масової комунікації. Одержуючи дотації від держави, “Просвіти” не можуть виступати прямими опозиціонерами влади, а змушені, як і за колоніальних часів, шукати певний компроміс з нею.

Проглядається й інша проблема в розвитку сучасного просвітництва. Чи сьогоднішнє товариство “Просвіта”, маючи статус Всеукраїнського, буде виразником національно-культурних інтересів лише етнічних українців, чи й представників інших етнічних меншин, які підтримують національно-державотворчі інтереси в Україні? Чи масовокомунікаційний дискурс “Просвіти” (на рівні продукування стереотипів і символів через книговидавництво, пресу, електронні ЗМІ, організацію лекцій, свят, вечорів, конкурсів, різноманітних навчальних курсів тощо) буде конфронтаційний, замкнений для “чужих”, чи буде відкритий, побудований на консолідуючих фреймах!? Йдеться не про здачу позицій чи пристосовництво, а про розширення соціальної бази просвітництва, формування нового іміджу “Просвіти”, інтелектуалізація і модернізація його

діяльності на основі нових комунікативних технологій при збереженні традиційних форм, які витримали перевірку часом.

Що стосується сучасного просвітницького ідеалу та його специфіки на Заході і Сході України, то нині він майже тотожний – виховання національно свідомого українця, з державним мисленням і високою духовністю. Однак відносно організації і досягнення масовості просвітницької діяльності, то, безумовно, ще зберігаються свої особливості в східних і західних регіонах, що пов'язано з історичними традиціями, сформованими у минулих століттях, певними культурними і психологічними характеристиками галичан і східняків.

*Людмила ПАВЛЮК,
кандидат філологічних наук,
асистент кафедри мови ЗМІ факультету журналістики
Львівського національного університету ім. Івана Франка,
випускниця програми Faculty Incentive
Fellowship Program (USIA-OSI)*

ЕТНОСТЕРЕОТИПИ, ЕТНОРЕФЛЕКСІЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Говорячи про стереотип, легко впасти у хибу односторонності, тобто добирати приклади за принципом стереотипу, наприклад, зосереджуватися винятково на образах істеричного націоналізму в Західній Україні або, навпаки, зауважувати лише висловлювання на кшталт “усі галичани давно послули летаргічним сном”. Щоб уникнути необгрунтованих узагальнень щодо “об’єкта відображення” (у нашому випадку – соціокультурної панорами української ідентичності) і намагатися бути чутливим до усього спектру уявлень, які можуть бути названі стереотипами, розглядатимемо стереотипи з погляду моделі амбівалентності. Ідеться про те, що уявлення про країну не можна звести до єдиного знаменника ні в концептуальному, ні в аксіологічному (оцінному) сенсі. При аналізі повної сукупності думок про одну і ту ж етнічну групу легко помітити два оцінні полюси стереотипізації – позитивний і негативний. Різноступеневі концептуалізаційні процеси часто ведуть до утвердження двох відносно самостійних альтернатив, “подвійного стандарту” в оцінках одного суспільства і його представників: американець-прагматик – американець-носіє вартостей свободи; росіянин-шовініст – росіянин-представник розвиненої культури; циган-злодій – “романтичний” циган; українець – працьовитий та гостинний – українець бідний і продажний.

Носіями амбівалентності в ідеологічному полі одного суспільства можуть бути різні особистості, культурні групи (щире ставлення до європейського як до “свого” чи принаймні “близького” більш характерне для Західної України, аніж для Східної), але ідеться і про те, що амбівалентні начала соціальної перцепції можуть уживатися в одній людині, одній відносно гомогенній культурній групі. Амбівалентність сприйняття чужого етносу є значною мірою наслідком взаємодії автостереотипів та гетеростереотипів, схильності засвоювати позитивні стереотипи ті думки про етнос, які його представники самі висловлюють про себе: наприклад, російський міф “великої душі”, посилений відповідними рекламними стратегіями, не викликає на загал заперечень навіть у тих, хто до Росії ставиться прохолодно. Двозначне ставлення до етносу іноді спирається на яскраві прецедентні випадки, які і впливають на сумарну оцінку спільноти, і породжують парадокс “співжиття” у свідомості дзеркально протилежних її образів – стереотипів із різними оцінними знаками. Так, справа М.Солтиса суттєво похитнула міф про законслухняність, неагресивність українців: постало питання про “внесок української діаспори, насамперед її останньої хвилі, у “імпорт” до США технології побутового насильства, що й досі поширена в патріархальному середовищі українського села” (Дзеркало Тижня, 27.10-2.11.01). В амбівалентності може бути доволі виразним і елемент раціоналізації: наш розум тримається одного образу власної нації, а психологічний, глибинний, архетипний образ надає поведінці іншого спрямування (феномени переходу в іншу культуру пояснюються, окрім матеріальних чинників і зовнішнього тиску, саме таким розколом між реальною та ідеальною ідентичністю). Можливе суттєве розщеплення різних пластів ідентичності – тих, що сформовані системою легальних індоктринацій і символічних конструкцій, – і тих, що залежні лише від “підводних течій” самовизначення особистості, її еґо-інтеґративного ядра. Розрив між реальним фактично і реальним психологічно характеризує поняття ідентичності у його постмодерному сенсі. Можна підмітати бар і почуватися лордом, бути етнічним українцем і почуватися італійцем. Колись би це називалося божевільям чи непорозумінням, а тепер – парадоксами ідентичності та іграми з ідентичністю. Загадкова постать “німця в Кремлі” В.Путіна нагадує ще одну девіантну закономірність ідентифікації – тяжіння до правителів і пророків з аурую чужої батьківщини.

Стосовно будь-якого суспільства, в тому числі й українського, можна говорити про амбівалентність у позитивному сенсі – як про основу практик толерантності і протилежність до

ригідної соціальної поведінки, нерелексивного мислення. Але в Україні амбівалентність має присмак розтління духу, відсутності основного стержня, визначеності домінанти – і тому є глибинним підкладом негативних процесів. Щоб було зрозуміліше, про що річ, порівняю ситуацію в Україні із ситуацією в Польщі: якщо основною характеристикою польського суспільства є гомогенність, і історичним викликом, у термінології Тойнбі, для неї були би практики інтеграції, пошуку мультикультурних складників (європейська інтеграція, очевидно, виконує таку роль), то для України такий виклик, навпаки, полягає у кристалізації соціальної свідомості навколо якоїсь осі, здобуванні хребта і подоланні розмитості. І наявність двох полюсів – східного із тяжінням до Росії і західного з тяжінням до Європи – наскладніша проблема української ідентичності. Опитування громадської думки регулярно засвідчують коливання ідентифікаційних орієнтирів українського суспільства, наприклад, цифри одного з них, проведеного у 2003 році фондом “Демократичні ініціативи”, виглядають так: 34% українських громадян виступають за європейську модель розвитку, 28% вірять у можливість власного шляху, 20% вважають, що найкраще для України було би дотримуватися “стилю життя Росії”. За інших формулювань ідентифікаційної теми в опитуваннях (а ще більше – на рівні медійного та побутового дискурсу) – проросійський ідеологічний ерос виступає ще виразніше. Тема різновекторності і аморфності української ідентичності вже має своїх класиків – маю на увазі М.Рябчука з його публікацією “Дві України” і Я.Грицака, який на “дві України” відповів тезою про “двадцять дві України” – але залишається украй актуальною. Зайве пояснювати чому межі культурно-регіональних груп можуть легко – за відповідних обставин – перетворитися на нові державні кордони. Україна ніколи не стане етнічним монолітом чи ідеологічною тотальністю, але здобуття консолідаційної основи, за яку би сама себе поважала і за якою би її розпізнавали – проблема актуальна. Колись М.Грушевський, геть заплутавшись у своїй медіативності і черговий раз шукаючи аргументів для примирення з ідеєю входження України до складу Російської Федерації, писав, що із перспективи майбутнього, коли Україна стане частиною Європейського Союзу, не має значення, буде Україна у 20-х роках самостійною державою чи частиною федеративного утворення із російським центром. Європейський Союз – уже реальність, але членство у ньому України – ще перспектива, і досить віддалена, у зв’язку із членством України у макроутвореннях євроазійського формату. Україна, звичайно, має право керуватися виключно “прагматичними” розрахунками, читай – сьогоденними тактичними розрахунками олігархів, і приміряти голову до чергової петлі – то ЄП (єдиного економічного простору з Росією та Білоруссю), то ЄвразЕС. Але якщо співвідносити ці метання з ідеєю Європейського Союзу чи Союзу Землі (українські журналісти вже на пробу запустили в обіг цю ідею), то схоже на те, що Україна має можливість прилучитися до світових структур і в останню чергу, і з найгіршою репутацією (найневизначнішою ідентичністю), і з найбільшими втратами.

Найбільш абстрактний вимір, але водночас і найбільш важливий для характеристики національної ідентичності, для самоповаги пов’язаний із позицією країни на осі сили-слабкості, *стереотипами домінантності-субмісивності*. Твердження про те, що “Україна слабка і політика її наслідувальна”, дуже характерне для наших етнічних самопрезентацій – і публіцистичних, і на рівні масового мислення. Висловлю припущення, що із цим твердженням багато мешканців України не погодяться. Не погодяться тому, що психологічно ідентифікують себе з такою Україною, яка перебирає на себе усі конотації образу Росії, до найважливіших із яких належить “сила” і “першість”. Психологічна установка на неприйняття компоненти “слабкості” в самоідентичності є наслідком ідентифікації себе з російською історією, із численними міфами її “великих перемог”, “великого духу”, які у радянські часи набрали гіперідеологічних і гіперпримітивних форм “ми – найкращі, а навколо – вороги”. Компенсацією і виразом неможливості самостійного курсу стали колаборантні стратегії в українській політиці і постаті “гнучких політиків” – найвідоміший із яких Л.Кравчук, здобув репутацію людини, яка “вміє пройти між краплями дощу”. Від початку політичної кар’єри В.Ющенко над ним висить дамоклів меч звинувачень у нерішучості, невизначеності і бракові вольових якостей, які зауважують навіть прихильні до нього медіа. Ще два роки тому львівська газета “Експрес” вийшла із заголовком на першій сторінці “В.Ющенко – президент” – висловивши те бажане, для реальності якого складається дедалі серйозніша загроза. Президентська передвиборча кампанія, у якій обіцяють стати головними силами – принаймні, так це виглядає на сьогодні – В.Ющенко і В.Янукович – може стати класичним відтворенням психоментального контуру дихотомії сили і

слабкості. Цей параметр відмінностей не єдиний, але він невидимо “інтегрує” всі інші, в тому числі експліцитно ідеологічні. Рядовий громадянин буде поставлений перед вибором: не зрадити краси національно-демократичного ідеалу чи піти за інстинктом надії на силовий чинник. Легко уявити, який вибір зробить Західна і Східна Україна - їм не вперше обирати різних президентів.

Прямий стосунок до увиразнення “силової” компоненти в політичному образі нації мали рішення про відправку українського батальйону радіохімічного захисту до Кувейту та участь у стабілізаційних силах. Здавалося б, це надто суперечить пацифістській самоідентифікації українців - звідси така роздвоєність у ставленні до події рядових громадян і українських медіа. Легко твердити, що у цьому рішенні знайшла черговий вияв дихотомія інтересів “еліти” і “народу”. Такі думки лунають, і то у найбільш експресивних формах: “Тут немає ніякої високої політики. Просто український політичний бомонд, уряд, Рада безпеки руками Верховної Ради хочуть тримати штани одній людині, на які вони зовсім не тримаються уже давно” (Поступ, 6.06.03). Але, з іншого боку, цікаво спостерігати явища амбівалентності на рівні масової свідомості - розгубленість у колі інтелектуалів, різні голосування представників однієї і тієї ж фракції, зрештою добровільний вибір самих військовослужбовців, рішення яких супроводжувалося прикметною апеляцією до “чоловічого” етосу (“усі їдуть - і я вирішив їхати”, “нехай син залишається справжнім чоловіком” - слова батька, син якого вирушав у Кувейт). Розкол свідомості, що діагностується за різними позиціями медіа, неоднозначність ситуації знову засвідчили, що Україна “вагітна різними можливостями” (Я.Грицак). Події у сучасному світі не сприяють довгому життю стереотипів про країни (польський пацифізм чи миролюбність українського грекосоія), а радше відтворюють і увиразнюють матрицю амбівалентності.

Бути готовим абсолютно до будь-чого - це поки що єдиний урок, який можна висувати з історії української ідентичності. Ідентифікаційні зміни на території України відбувалися так швидко і були такими радикальними, що радше нагадували зміну цивілізацій, аніж еволюційний розвиток культури із зерна якоїсь першопочаткової розумної ідеї. Так, природно і приємно думати про тяглість львівської культурної традиції, давні корені її культури, але насправді це не простий лінійний розвиток. Стійкість духовної основи у галицькій ідентифікації не завжди пов'язана із стабільністю демографічного складу краю. Лише 10 відсотків львів'ян є корінними львів'янами; знайти у місті людину, яка жила тут до 1939 року, - украй важко, як свідчить досвід місцевих журналістів та інших слідопитів. Культура міста - класичний палімпсест, у ній кожен новий історичний шар накладався на ще живі, незатерті попередні культурні сліди. Перше в Україні періодичне друковане видання з'явилося у Львові 1749 року - польська газета “Kurjer Lwowski”, у 1776 році вийшла франкомовна “Gazette de Leopold”. Для порівняння: лише початком дев'ятнадцятого століття датується харківська періодика - “Харьковский еженедельник” (1812), яка відкриває хрестоматії і бібліографію української преси і яку вважати початками української журналістики є стільки ж підстав, як і згадані польські і французькі видання. Висновок хочу зробити такий: власне українська культура (“українці українською про Україну”) є ще дуже молода, і всі претензії до неї у незрілості - це претензії не за віком. Звісно, у цьому твердженні “молода” є риторичний момент - “молодість” виправдовує і обнадіює; якщо ж сказати “запізніле культуротворення” (як і “націєтворення” - М.Рябчук) - то цим покладається на неї саму відповідальність за “затримку росту”. Щось подібне справді наклало свою печать на українську історію - не запізнилися народитися, але запізнилися подорослішати. Між народженням етнічним і народженням державним, інтелектуальним - віки і віки.

“Розрив пуповини” між Україною і тілом колишнього Союзу фізично не був болісним, хоч, може, через те не відбулося власне події народження - все виглядало не як з'ява нового суспільного організму, а як відпадання шматка від поруйнованої будівлі імперії. Не дивно тому, що величезна група гетеростереотипів України, як і її автостереотипів - це *стереотипи розмитої ідентичності*. Досі сприйняття України залежне від стереотипу Радянського Союзу (який зберігається при ясному усвідомленні, що це вже former Soviet Union). Карта світу у рекламному буклеті однієї із британських видавничих фірм 2001 року окреслює територію “Soviet Europe”, східний кордон якої збігається з українським і яка геополітично ототожнюється із сферою російських впливів. Фактично - абсурд, повна нечутливість до “нових реалій”, хоч важко заперечити, що психологічно такого утворення не існує.

На рівні масової свідомості західної людини образ Росії і України є ще більш недиференційованим (сайти і файли про “русских девушек” з Одеси і Донецька переповнюють

Інтернет); українські кримінальні групи у Західній Європі – вони ж “російські” групи і навпаки. І, до речі, на Україну переносяться усі амбівалентності “експансивно-силового” образу Росії: зневага до варварства і змішані почуття щодо “буйності”. “Власні” характеристики, які Україна заробила, вийшовши з-під опіки, роблять образ українця не кращим, а жалюгіднішим: країна бідних громадян і корумпованих чиновників. І ще – сотень тисяч остарбайтерів, які з погляду оцінної стереотипної структури “господар – слуга” перебувають у підпорядкованому, часто й принизливому становищі. Але знову зафіксуємо точку оцінної багатозначності – в обмін на притлумлені амбіції, побутові негаразди і тяжку працю здобувають економічну точку оперття і, фактично, формують у Європі українську діаспору.

Зовнішня неідентифікованість України – це результат її внутрішньої неідентифікованості, розмитості власного образу, роздвоєності її свідомості.

Кореспондент каналу “Інтер” констатує без особливого жалю, що на ідентифікацію “українець” співрозмовники не реагують, з ентузіазмом ставлячись проте до “російських” журналістів. Серед багатьох смислів, імплікованих назвою радіостанції “Наше радіо”, вирізняються ті, що створені завдяки політиці змішування образів культурної належності: “наше” – це і українське, і російське. Стратегії спільної ідентичності, як правило, мають цілком невинний вигляд: наприклад, на українському телебаченні постійно йде “русская народная передача” “Городок”, реклама Якубовича – “всенародний улюбленець” – реанімує категорію “великого радянського народу” і спільних для нього героїв. Ідеологічне навантаження таких стратегій у поп-культурі цілком очевидне: це стратегії дифузної ідентичності, розмивання самотності. Сказане не означає, що Л.Якубович чи І.Олейников – підступні вороги. Навпаки, їх професіоналізм і популярність створюють надто виразне тло прикрої тенденції до вторинності української культури. Вона не створює об’єктивних противаг – не заповнює “святе місце” інформаційного простору своїм продуктом, і воно не залишається незаповненим. Чи є у цій ситуації якісь аргументи “на нашу користь”? Теоретично – так, але вони в основному футуристичного плану: “ми ще молоді”, “ми ще вчимося” і “у нас ще все попереду”. Крім того, нова українська популярна культура таки з’являється – і це вже з аргументативного репертуару “не все так погано у нашому домі”.

Український етнос поставав за демотичною аграрною моделлю, протиставляючи зовнішнім асимілятивним тотальностям свій культурний світ, розпізнаваний його представниками та чужинцями за рядом характерних прикмет побуту та символів історичної пам’яті. Етнографічна самоозначеність, самозаглибленість і самодостатність української культури в умовах політичних обмежень була її порятунком і сприяла збереженню нерозчинних рештків українськості у світовому демографічно-культурному морі. Але в умовах подарованих долею можливостей державотворення і сучасних обставин культурного розвитку, коли асимілятивний мейнстрим утверджує себе у формах не загрози, а спокуси, історично-етнографічного репертуару українськості, звісно ж, не досить. Сигнал про потребу змін – карикатуризація цього репертуару, хоч, з іншого боку, у практиці естрадних компрометацій українського заковане і повідомлення про авторів цього жанру – їх упередженість, неповагу до землі, на якій живуть чи з якою сусідять. Карикатурна версія українця (скупий, обмежений, харчується салом, недалекий, підступний, хитрий) всіляко тиражується у публіцистиці, естрадних шоу. Існують лаконічні, компактні, але персуазивно дуже впливові жанри популярної культури, які надають стереотипам, зокрема етнічним, справжньої масовості. Це, зокрема, анекдот. Анонімність анекдота дозволяє використовувати його як контейнер для передачі абсолютно безвідповідальних уявлень. На запит «анекдоти про українців» типова російськомовна пошукова система «відвантажує» сотні сайтів, не з меншим розумінням озиваючись і на формулювання „анекдоти про хохлів” (наприклад, на rambler.ru можна знайти понад 1600 сайтів вказаного жанру і теми, включаючи найбільш експресивне “вибране” (“хохлотрон” – лучшие анекдоты про хохлов”). Читачі, що не ототожнюють себе з українською культурою, прилучаються тут до актів зневаги і маленької психологічної помсти. А читач – українець у такому медіа-довкіллі не гарантований від нападу поширеної хвороби українського духу, суть якої полягає у тому, що від небажання бути „таким” українцем, анекдотичним, переходить до небажання бути українцем взагалі. Ніхто не хоче бути маргіналом. Прикметна у цьому сенсі еволюція Вірки Сердючки, яку вона сама визначила як дрейф від символу маргіналізму до символу успіху і пов’язаного із ним “приємного психозу”.

Основні претензії до української культури, озвучені чи приховані, відтворюються у колективній свідомості як *стереотипи непрестижності*: українська культура архаїчна, „візуальний образ українця є відсталим“, „все українське немодне“. На парламентських слуханнях 2003 року, присвячених становищу української мови (в Україні!), у черговий раз звучали різні варіації теми непрестижності: «українська мова – химерна мова маргіналів та аутсайдерів», «андерграундно бути українцем». Емоції випливали із сумних фактів: зокрема, лише 20 відсотків видань в Україні виходить українською мовою.

Традиційно консервативними залишаються не лише культурні атрибути українофонності, а й культурні стратегії, що тяжіють до збереження, а не розширення, до захисту, а не поступу. І українська громадськість констатує із жалем для себе, що все нове (перспективне) у культурі – запозичене, а все старе (застаріле) – українське. Ідеться про класично стереотипний підхід, при якому думка і дії громадськості набувають категоричних форм: частина її бореться із запозиченнями і захищає традицію, частина відступається, відкрито зраджує її. Є і третій шлях – модернізація української культури, що вимагає виходу за рамки обмежувальних уявлень, тобто за рамки стереотипів. Перший крок на цьому шляху – не боятись непрестижності, власної духовної убогості, не боятись поразок. Герой не з'являється у тій культурі, яка не пройшла випробування на гідність у бідності і поразці. Наразі героїзмом є просто належати до групи слабших і з повним навантаженням не символічного, а “робочого” месіанства сприяти увиразненню ідентичності цієї групи.

Стереотипи, які мають стосунок до української ідентичності – це і гетеростереотипи – уявлення інших спільнот про українців, і автостереотипи – уявлення народу про самого себе. Природно, що внутрішні оцінки власного образу позитивніші. За дотепним формулюванням Є.Головахи, „стереотипи – це негативні уявлення про нас інших людей. Такого ж ґтибу наші власні уявлення про інших називаються об'єктивними даними“. Щоб виявився стереотип і проблема, групи мусять комунікувати і травмувати одна одну різницями оцінок. В Україні травм історичних і новітніх, а отже, знання про свій негативний образ, більш ніж достатньо. На критичний тон негативних зовнішніх оцінок української дійсності, на стереотипи про Україну українські автори реагують по-різному: 1) заперечуючи їх обґрунтовано чи безпідставно (приймаючи за реальність міражі своїх ідеальних образів); 2) погоджуючись з ними і займаючи одну із позицій від конструктивного самоаналізу до безплідних мазохістичних ламентаций.

На початках нового державного і національного самоусвідомлення українські громадяни відчували, що мають право себе поважати і шукали для цього причин. Причин виявилось не так багато, тому залишилися два виходи: перебільшувати підстави позитивної самооцінки чи поважати себе “просто так”. Період романтичної міфологізації, пошуку причин відіграв безперечно дуже позитивну роль (ми довідалися про Пулюя, Орлика, шумерів і аріїв), але згодом в українській публіцистиці і гуманітарній аналітиці з'явилися нові тенденції – до визнання своїх обмежень і пов'язана із цим тенденція “безпричинної” поваги до себе. Характерна у цьому сенсі стаття В.Яворського “Про Україну без звинувачень” (журнал “І”, №26, 2002), у якій про “загіненість, невиразність, неуспішність, себто певне відставання від інших українського суспільства” автор пише не для того, аби поглибити національний комплекс меншовартості, а задля розпізнання “внутрішнього ворога” українців – інертності, оспалості, нетворчих реакцій на життя і висловлення віри у те, що змінити себе і варто, і можливо. Міркування В.Яворського повертають у публіцистичний дискурс аналізу національного “я” призабутий шпенґлерівський пафос унікальності культур і, отже, недоречність оцінного підходу “краще-гірше” при порівнянні між “яблуками” і “апельсинами”. У В.Яворського інша метафора, але той самий висновок про рівноправність “інакшостей”: “Хіба можна, скажімо, вимірювати успішність птаха й успішність риби абсолютною швидкістю руху? Ану, хай-но спробує птах позмагатися з рибою у воді! То як можемо казати, що птах успішніший за рибу?” Стаття О.Забужко “Дар маргінальності” (“Березіль”, 2003, №3-4) ще більше не схожа на тренос, або плач за незбутими можливостями. Поняттям маргінальності авторка не лише об'єднує смисли різних ієрархічних рівнів – від особистого (сумнівність “культурного ID” вихідця із культурного пограниччя) до цехового літературного (“література зробилась транснаціональною резервацією”) до національного, а далі – антропологічно-глобального (“всі ми сьогодні на цій планеті маргінали”), а й віднаходить у бутті при кордоні творчий потенціал – нарощування національної стресостійкості, експансивності і проникливості: “тільки межа, вузький проміжок між “тут” і

“там” здатна забезпечити “інше бачення”; “...що можна винести з такого запрограмованого маргінального досвіду – крім “чайних комплексів? Відповідаю з готовністю: здатність проходити крізь стіни”. Отож, висновок: деструктивним виявляється не буття на межі, а “страх межі”. Звісно, що не всі сучасні автори є мудрецами, філософами і медіаторами. Дехто намагається виразити добру потенцію нації неоміфологічними проектами: “Україна – імперія” (В.Цибулько).

До часто зауважуваних сторонніми власних негативних рис можна ставитись не стільки критично, скільки поблажливо, виправдально: „Це не наша вина, це наша біда”. Або й без жодної філософії розповідати анекдоти про себе, позитивно сприймаючи, трактуючи і поширюючи створені іншими зовнішні негативні відгуки про власну особу. Такі стратегії називаються стратегіями *стигматизованої ідентичності* – перетворення негативних зовнішніх характеристик у позитивні самохарактеристики. Така ідентичність формується у групи, яка ставить себе поза законом, в осіб з девіантною поведінкою, у соціальних осередках із відхиленнями від нормативної поведінки. Це типова пристосувальна реакція маргіналів.

Як автостереотип групи навішений кимось ярлик хабарника, брехуна, невдахи, тупоголового, надміру жадібного тощо втрачає абсолютизований негативізм і набуває іронічно-примирливих відтінків. Подібний захисний механізм допомагає презентувати спільноті негативні факти про неї, наприклад: “Серед небагатьох „здобутків” України за час незалежності один із найбільших – корупція. За даними неурядової організації „Transparency International”, Україна посіла „почесне” 77 місце серед 99 країн, в яких робили дослідження корупції. Вище від нас у цьому списку стоять такі всесвітньо відомі країни-корупціонери, як Колумбія, Гватемала, Південна Корея, Італія. Так тримати, Україно!” („Наша гордість – корупція», Експрес, 11. 99). Ще більш природно для українців не соромитися іміджу досконалих пияків, хоч у його промоції на світовому рівні безперечною є заслуга відповідного російського іміджу (знову ідеться про спільний українсько-російський типаж “нашої людини” – швидше “дяді Вані” аніж Стецька чи Грицька): “Нашу людину перепити складно – це знають усі народи світу. У кожному туристичному раю з жахом і пошаною розповідають байки про приїжджих з України чи Росії, котрі для розминки випивають уранці пляшку віскі або джину, закушуючи кусочком авокадо (Дзеркало Тижня, 28.12.02-10.01.03). Реалізовані проекти “глобуса України” і “сала в шоколаді”, ідеї яких походять прямісінько з анекдота, – це також варіації на тему стигматизованої ідентичності.

Природно, що нас толерують менше, ніж ми самі себе. Згідно з результатами опитування, яке традиційно проводиться у Польщі, думка про українців виявляється не надто високою – етнічна група “українці” випереджає лише “румунів”, “циган”. Але якщо оцінювати стереотипи українців з погляду поляків не за відносними показниками, а за динамічним принципом, то цифри дають деяку надію на поліпшення ситуації. З іншого боку, стереотип належить не до фіксованих, а до контекстогенних феноменів, і його актуальна форма залежить від характеристик ситуації, у якій опитуваний оцінює етнічну спільноту – фактично, порівнюючи її із образом інгрупи і усіх запропонованих у запитальнику етносів. Введення до списку явного аутсайдера громадської думки особливо помітно вплине на релятивне вивищення показників усіх інших груп. Такому механізму Україна завдячує поліпшенню своїх показників у “післявересневих” (2003-го року) дослідженнях, які проводила польська соціологічна служба “Цебос”. Погіршення ставлення до арабів посунуло Україну на одну позицію вверх до плюса. Звісно, цей “успіх” не більш як релятивний, якщо не комічний. Реальною перевагою і поступом буде віднаходження таких основ ідентичності, які даватимуть Україні впевненість у собі, надію на внутрішні резерви, а не зовнішні чинники. Які виховуватимуть почуття власної гідності, однаково необхідне і вже сьогодні, зараз, і з перспективи членства у Союзі Землі.

Нелі ПОБЕДА,

*доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології Інституту
соціальних наук Одеського національного
університету ім. І.Мечнікова,
випускниця програми Twinning Program for the USA
and Ukrainian Universities' Partnership*

МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Особливістю інтеграційних процесів є зміщення центрів регулювання і управління. Глобальні процеси на сучасному етапі превалюють над регіональними і національно-державними, внаслідок чого створюються нові транснаціональні структури. У середині держав, навіть тих із них, у яких громадяни домоглися через вибори можливості контролювати «свою долю», вони втрачають шанси впливати на події, що виникають із глобальної інтеграції. Суспільства стають «атомізованими», професійна і повсякденна особистісна комунікація зміщується в безособові світові і локальні соціальні мережі. Проте національно-громадянська ідентичність поки переважає в порівнянні з іншими видами соціальних ідентичностей транснаціонального рівня. Предметом наукового інтересу стає характер її прояву - чи має вона формально-правову форму чи володіє деяким соціальним потенціалом, здатним діяти як конструктивно-перетворюючий фактор. Зважаючи на те, що в соціальному просторі все більш чітко позначаються транснаціональна, європейська, регіональна різновиди соціальної ідентичності, думам, доцільно визначити змістовні смисли й обговорити конструкти їхньої операціоналізації для цілей крос-культурних досліджень.

Концептуальні підходи. Національно-громадянська ідентичність є похідною від історії держав, їхньої ідеології, їхнього впливу як усередині країни, так і в міжнародному масштабі. Так у Франції і Німеччині, типово європейських країнах, роль держави у формуванні громадянської ідентичності розглядалася неоднозначно. У Франції держава консолідувала співгромадян на основі політичних гасел. Концепція громадянства закладалася тут у часи Французької революції 1848 року. Згодом політичну основу національної спільноти намагалися замінити культурним елементом, а роль держави представляли чинником, що спотворює націю. Протистояння держави і церкви було ядром суперечностей у громадянському русі. Саме у Франції зародилося поняття націоналізму (1). До кінця XIX сторіччя націоналістичний рух являв собою об'єднання частини населення і мав на меті відновити легітимність однієї з форм колективної культурної ідентичності - католицизму. Але це не відбивало настроїв різних прошарків населення, у тому числі представників численних етнічних груп, що на той час активно поповнювали соціальну структуру країни і створювали іншу культурну спільноту. Культурні властивості, що визначають спрямованість громадянських якостей, перебували на рівні самоорганізації. Більше того, Французька держава достатньо довго заперечувала право на існування усередині неї самостійних етнічних культур і в соціальній політиці мала стратегію асиміляції іммігрантів у своєму культурному середовищі.

У Німеччині протилежна стратегія. Імперативом держави стала теза про неможливість культурної асиміляції громадян інших країн до того, що становило суть німецької національної ідентичності.

З кінця XIX сторіччя таке органістичне, лінгвістичне, а з кінця 30-х років XX сторіччя - расове розуміння нації - перешкоджало інтеграції суспільства по суті. Нацизм, як форма расово-національної ідентичності в її державному визначенні, полягало в тому, щоб покінчити з державою в гегелівському розумінні (елементами громадянства і раціональної бюрократії, що виражали власне культурні властивості нації).

Не заглиблюючись у проблему перервності і безперервності загальнонаціональної ідентичності в різних країнах Західної Європи (окрім Німеччини, Австрія, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія та ін. можуть бути прикладом «перерваної» ідентичності) і не забігаючи наперед щодо визначення поширених у науковій літературі особливостей

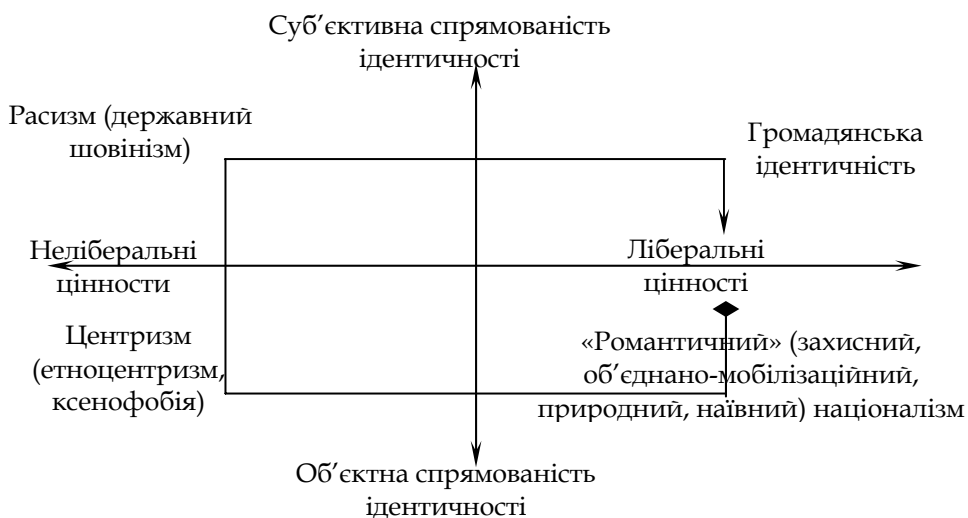
ідентичності західноєвропейського і східноєвропейського зразка, виділимо декілька основних положень, що будуть структурувати характеристики загальнонаціональної ідентичності і її можливе зіставлення з іншими видами ідентичності.

Перш за все, це багатомірний зв'язок держави, як одного з інститутів, які конструюють націю (усупереч його абсолютному впливу в минулому), спрямованість державної ідеології (ліберальна і неліберальна демократія) і, як наслідок, - можливість існування і впливу інших соціальних недержавних інститутів на процедурне оформлення принципів консенсусу. Діючи разом, вони створюють різні конфігурації соціальних відносин, що складаються.

Друге важливе положення полягає в тому, як відбувається зв'язок інститутів держави, неурядових організацій і особистості на рівні об'єкт-об'єктних і об'єкт-суб'єктних взаємодій. Д. Шопфлін, виділяючи як структурні елементи демократичної нації, - етнос, державу і громадянське суспільство та засоби їхньої взаємодії (2), залишає поза межами уваги особистісний аспект. На наш погляд, відносини зворотного зв'язку - між особистістю і державою, особистістю і рухами, що створюються, або соціальними інститутами неурядового рівня настільки ж важливі для консолідації суспільних зв'язків і зростання рівня індивідуалізації. Згодом ми розглянемо це положення більш докладно, висвітлюючи ціннісно-нормативний аспект формування громадянської ідентичності.

Поділяючи в цілому іншу концепцію про етапи руху до громадянського суспільства і фактори, що її визначають, подану в роботі Р. Тараса «Liberal and Illiberal Nationalism» (3) уточнимо положення в соціальному просторі феномена громадянської ідентичності й у значеннях об'єктно-суб'єктного прояву.

Процесуальна сторона формування і розвитку громадянської ідентичності в загальному соціальному просторі може бути зображена схематично:

Логіка розвитку громадянської ідентичності в будь-якому суспільстві виражається в переході від консолідації спільноти на етапі утворення нації (романтичний, природний консенсус різних груп і прошарків населення) до інституціоналізації політичної влади (розробці відповідної стратегії завоювання місця в політичному просторі світу) через стадії етноцентризму, що позначають групову презентацію влади, як варіант - до расизму або державного шовінізму (презентація влади великих соціальних спільнот і держав, що діють на соціальному і соцієтальному рівнях). Далі виявляється результат - позитивні або руйнівні наслідки етнополітики, рефлексія наслідків, розробка міжнародних стандартів і створення інститутів нового зразка, що визначають межі і правила світового порядку. Як наслідок - спроба реконструкції природних основ соціуму на принципово нових, що регулюються світовими інститутами, правил гри на полі політичного простору (на основі взаємоповаги, партнерства і співробітництва). Для цього знадобився досвід двох світових війн і осмислення явища глобалізації, що замінила вплив силового політичного фактора, фактором економічним та інформаційним, які ще тільки розкривають свої потенційні можливості.

Результатом пошуку громадянської ідентичності стає ідеологія мультикультуралізму, конструктивного плюралізму і конвенціоналізму. Громадянське суспільство і загальнонаціональна ідентичність співвідносяться з транснаціональною ідентичністю. При цьому постає не менш важливе питання, як і ким регулюються національні інтереси в глобальній взаємодії. З'являються нові сили центри: однополярний, біполярний і багатополарний світ.

Третє положення стосується визначення предметної складової загальнонаціональної ідентичності і пов'язано з функціонуванням систем цінностей.

Спрямованість державної ідеології задає загальну атмосферу всередині країни і платформу для дискурсу. Осьовий ідеал ідеології містить у собі комплекс системоутворюючих цінностей і норм, що складають не тільки основу економічного, політичного і культурного життя конкретної країни, але і відношення до долі іншого світу. Світосистемний аналіз Е. Валлерстайна і П. Сорокіна орієнтує на своєрідний прояв сутностей трансформації метафізичних і онтологічних основ самого людського буття. Симптомами цієї трансформації вони називають своєрідне розщеплення цілісної свідомості, і умови за яких воно втрачає усталеність, визначеність і передбачуваність. Е. Гуссерль визначив ситуацію у філософії початку ХХ сторіччя такою, яка осмислить суспільні закономірності, «кризою заблуканого раціоналізму». А. Ейнштейн характеризував свій час як епоху «досконалих засобів за неясних цілей». Раціоналізувавши світ і створивши більш високі параметри якості життя, західноєвропейська цивілізація породила фашизм і більшовизм. Вони є різновидами тоталітаризму. Інакше - прояв високого рівня новизни в сучасному контексті еволюції, який означає ускладнення громадського життя, збагачення його структур і мереж, рівнозначний появі нової невизначеності, так як кожен новий рівень розвитку вносить свій принцип організації. Завдання науки полягає у визначенні флуктуацій і біфуркаційних векторів суспільного розвитку. Кожний з елементів, що складають суть формування громадянського суспільства: держава з її інститутами, ідеологія як продукт діяльності цих інститутів, неурядові організації і цінності, що ними проголошуються, проблеми, і актори - громадяни країни - постійно змінюються. Уловити суть цих змін - означає зрозуміти суть соціальних трансформацій і утворення нових солідарностей.

Зміна систем цінностей, найбільш консервативних і стійких елементів громадського життя, вказує напрям і способи самовідтворення тієї чи іншої країни і життєздатності планетарної цивілізації. Зв'язок часів забезпечується колективним свідомим (ідеологія, воля, реальні політичні рухи, партії) і колективним несвідомим (повсякденні ідеології, навички, стереотипи, уявлення, очікування). Очевидно, що громадянська ідентичність буде вищою, якщо соціальний суб'єкт вибудував свою систему цілепокладання і повинностей, усвідомив потребу в самозбереженні і тривалому розвитку соціуму. Ідеологія може те, чого не можуть здійснити інші форми систематизації ідей. Вона може розробляти потенціал різних соціальних груп. Але важливо також з'ясувати які цінності більш не відтворюються або які антицінності не вважаються більш пороками і до них спостерігається цілком лояльне ставлення. З погляду інституційної регуляції, мабуть, можна буде визначити, чи є відторгнення тих чи інших цінностей наслідком неефективності діяльності державних або недержавних інститутів. Інакше - можна буде визначити куди зміщуються центри управління і як відбувається відтворення соціуму.

Ціннісні підстави громадянської ідентичності і соціальних практик. Членами суспільства, що є громадянами, а не населенням, владі складно маніпулювати. При розвинутих суб'єкт-суб'єктних відносинах відбувається цивілізоване вирішення соціальних проблем, що назрівають. Україна - молода держава, громадянська ідентичність тут тільки починає формуватися. Амбівалентність свідомості її громадян пояснюється не тільки перерваною ідентичністю, але і недовірою певної частини населення до основних структур держави, оскільки вони досі демонструють радянські зразки управління. У трансформації українського суспільства закладені різноманітні, часом протилежні, компоненти.

Аналізуючи етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні, В. Степаненко вказує на розмитість націєтворючої стратегії держави, вузько технологічне розуміння етнополітики, використання національними елітами мобілізаційного потенціалу націоналізму і визначає специфіку ситуації в Україні через реалізацію триединого завдання: національно-державне будівництво, формування демократичних цінностей і розвиток громадянського суспільства (4). Тут можливі дві стратегії: якщо ми будемо віддавати пріоритет стратегії виживання, то тоді в центрі уваги виявиться етатистська концепція, і формальні критерії

громадянства, якщо стратегія активної дії, то основними конструктами стануть когнітивні і діяльнісно-перетворюючі фактори. У методологічному плані в інструментарії в першому випадку виникає питання «що нас об'єднує в сьогоднішній ситуації?», у другому - «що може консолідувати населення України в громадянську націю?». Незважаючи на те, що основним напрямом консолідації громадян є підвищення якості життя і роль держави в здійсненні економічних реформ, розглянемо систему цінностей, тому що вона відбиває зв'язок етнічного і соціального.

Ідентифікації є інструментом вияву лінійних і нелінійних залежностей. Трансформації соціальних норм, що виявляються в системах цінностей, незалежно від того, які зміни вони фіксують - зі знаком плюс чи мінус - це ознака нових моделей структурування суспільства.

Конкретні зміни систем цінностей і їх відносну усталеність як основ громадянської, територіальної, етнічної консолідації можна розглядати на прикладі Одеської області, типового соціального утворення Півдня України (Дослідження проходило в 1996, 2002 рр. в м. Одесі. Вибірка квотна, N575, 600 осіб. Основні етнічні групи представляли населення одного з міст Півдня України та репрезентували його за статтю, віком, освітою, соціальним станом). За інструментарій емпіричної частини дослідження взята шкала М. Рокича, доповнена рядом індикаторів, що відбивають затребувані добою 90-х років суспільні явища і властивості особистості. До кінця 80-х років, відмічаючи зміни, що настали після тоталітарного режиму, країна пишалася тим, що в системі цінностей як осьове ядро позначилися здоров'я, стабільність, мирна обстановка в країні, щасливе сімейне життя, матеріальний добробут. На Заході вони первинні і стабільні протягом десятка років. Соціологічні дослідження підтверджували пріоритет цих цінностей в українському суспільстві і протягом 90-х років. Важливо побачити й іншу сторону зазначеної системи: як близько за значимістю співвідносяться між собою цінності здоров'я (I +0,91), миру і спокою в країні (I+0,87), щасливого сімейного життя (I+0,84), матеріального добробуту (I+0,79) і кола хороших і вірних друзів (I+0,78) (див. Табл. 1). Така українська і попередня до неї - радянська ментальність, якщо розглядати тільки за однією з підстав - системою цінностей. За усі минулі 74 роки радянської влади громадянам доводилося скоріше виживати, аніж жити. І в теперішній час спосіб життя також характеризується мірою виживання, але вже в новому вимірі, тобто для більшої частини населення важлива матеріальна складова. Духовна сторона йде від колективістської обцининної психології - «опори на друзів», які допоможуть скоріше, ніж держава. Однак, якщо взяти до уваги - вимірювання в душі постмодерністських уявлень, то відзначені тенденції характеризують традиційну систему цінностей і модус екстенсивного відтворення соціуму.

Інша група цінностей відображає більш ускладнені складові світопорядку: свободу (I+0,72), впевненість у собі (I+0,72), самостійність (I+0,71), наявність цікавої роботи (I+0,68). Тут відображаються соціальні орієнтири і значимість власної, особистісної позиції, характерні для середини і кінця ХХ століття.

Таблиця 1

Система цінностей населення Одеської обл. в динаміці 1996 - 2003 р.

Базисні й інструментальні цінності	1996		2003	
	Індекс*	Ранг	Індекс	Ранг
Активне діяльне життя	0,34	14	0,64	13
Здоров'я	0,91	1	0,96	1
Цікава робота	0,68	9	0,86	7
Краса природи і мистецтва	0,41	12	-	
Любов	0,63	10	0,82	8
Матеріально забезпечене життя	0,79	5	0,86	7
Наявність хороших і вірних друзів	0,78	6	0,87	6
Мирна обстановка в країні	0,87	3	0,91	3
Суспільне визнання	0,19	17	0,42	15
Пізнання	0,40	13	0,76	10
Рівність	0,32	15	0,67	12
Щасливе сімейне життя	0,84	4	0,91	3
Творчість	0,18	16	0,57	14

Базисні й інструментальні цінності	1996		2003	
	Індекс*	Ранг	Індекс	Ранг
Задоволення (життя повне задоволеня)	0,38	13	0,32	16
Стабільність	0,89	2	0,90	4
Права людини	-		0,94	2
Почуття обов'язку	0,52	11	0,69	11
Свобода	0,72	7	0,88	5
Впевненість у собі	0,72	7	0,90	4
Самостійність	0,71	8	0,82	8
Секс			0,57	14
Суспільна активність			0,42	15
Професіоналізм	-	-	0,81	8
Прагнення до влади	-	-	-0,04	17

* Діапазон зміни індексу від -1 до +1.

Зміни останніх семи років в Одеській області фіксують нові моделі відтворення ціннісних координат. У ряді найбільш значимих респонденти відзначають здоров'я (I+0,96), права людини (I+0,94), мирну обстановку в країні (I+0,91), щасливе сімейне життя (I+0,91), стабільність (I+0,90), впевненість у собі (I+0,90). Очевидна тенденція різкого зростання величини індексів таких базових цінностей як активне діяльне життя (0,34 – 0,64), цікава робота (0,68 – 0,86), свобода (0,72 – 0,88), суспільне визнання (0,19 – 0,42), пізнання (0,40 – 0,76), рівність можливостей (0,32 – 0,67), творчість (0,18 – 0,57). Усе це свідчить про якісні зрушення, пов'язані з осмисленням нових принципів індивідуальної життєвої стратегії. Але якщо порівняти систему цінностей у Німеччині, де дослідження з нашої програми проходило в пілотажному варіанті, то попередньо можна говорити про істотні відмінності західноєвропейської і східноєвропейської стратегій життя. Модусами такої стратегії є тут активне діяльне життя, свобода, пізнання, цікава робота, почуття обов'язку і відповідальність. Здоров'я, матеріально забезпечене життя, стабільність, що характерні для Південного регіону України, в німецькому варіанті знаходяться значно нижче в ранговій шкалі цінностей і характеризують уже досягнуті цілі.

Незважаючи на те, що критики теорії цінностей вказують на її декларативний характер, динамічні зміни дають змогу робити висновки про закономірності прояву ціннісних зрушень у різні періоди й у різних країнах світу. Використовуючи метод факторного аналізу, який дає можливість пов'язати усі виділені змінні з погляду їх впливу один на одного, можемо більш визначено пов'язати напрями загальнонаціональної згуртованості в Південному регіоні України в їх когнітивній значимості. Вони набувають такого вигляду:

Таблиця 2

Фактори загальнонаціональної згуртованості на підставі базисних та інструментальних цінностей (на прикладі Одеської обл.)*

Фактори							
I. Традиційної ціннісної орієнтації		II. Пізнавальної і діяльної орієнтації		III. Цілерациональної орієнтації		IV. Прагматичної орієнтації	
Мирна обстановка в країні	0,763	Активне діяльне життя	0,782	Свобода	0,821	Задоволення	0,684
Наявність хороших і вірних друзів	0,666	Суспільна активність	0,737	Самостійність	0,802	Матеріальна забезпеченість	0,652
Щасливе сімейне життя	0,638	Творчість	0,702	Впевненість у собі	0,591	Прагнення до влади	0,597
		Пізнання	0,583				

* Визначені фактори «покривали» систему ціннісних координат у масиві опитуваних респондентів на 60%.

Викладене вище дозволяє сформулювати один з висновків:

- незважаючи на кризовий стан української економіки, період транзиту, тобто переходу до чогось невизначеного наближається до завершення, оформляються нові структури, які будуть змінюватися в недалекій перспективі, але не так активно, як в останні 10 років. У зв'язку з цим

створюється нова спільнота – український народ – що характеризується новою раціональністю. Традиційна ціннісно-нормативна система з її колективністю й ілюзіями соціальної рівності, спрощеними чи автоматично засвоєними цінностями («радянська людина», «співвласник державної власності») зміщується у бік групових, корпоративних, індивідуальних цінностей. Вони приймають в умовах суперечливих ринкових реформ форму індивідуалізму з розмитими векторами: від «активного самопізнання і конструктивної дії», до утилітаризму і прагматизму. Усі представлені типи співіснують у різних пропорціях, але нормативно претендують на рівну значимість у суспільстві, що частково пояснює загальний стан розмитої, амбівалентної загальнонаціональної ідентичності.

Наведена вище ціннісно-нормативна система координат визначає тільки один з аспектів української громадянської ідентичності. Іншою її складовою є громадянсько-політична, яка передбачає порівняння позиційних характеристик у межах відчуття себе громадянином України, «радянською людиною», представником території, на якій проживає та чи інша людина (малої Батьківщини), відчуття себе членом регіонального співтовариства, «європейця», транснаціонального співтовариства – «громадянина світу», а також співвідношення позицій толерантності, етноцентризму і етнорадикалізму в уявленнях кожного респондента і визначення частки осіб, що поділяють зазначені твердження в регіонах України.

Дані, наведені в табл. 3, свідчать про те, що в Південному та Східному регіонах України завдяки їх багатонаціональності, найпоширенішими видами ідентичності є етнічна і локально-територіальна. Громадянська ідентичність перебуває в стадії становлення (I +0,37 – 0,42). Найсильніше вона виявляється в українців (I +0,72- 0,76), але й у них вона не дорівнює +1 (100%).

Таблиця 3

Співвідношення видів ідентичності в розрізі етнічних груп

Види самоідентифікацій	Південний регіон							Разом у масиві
	Українці	Росіяни	Болгари	Євреї	Німці	«Кавказці»	Молдавани	
Громадянська (громадянин України)	0,72	0,05	0,57	0,40	0,10	0,47	0,49	0,37
Радянська (радянська людина)	-0,78	0,06	-0,10	-0,16	-0,66	0,08	-0,47	-0,29
Етно-групова (представник певної етнічної групи)	0,44	0,46	0,40	0,53	0,61	0,78	0,74	0,57
Локально-територіальна (представник території та місця проживання)	0,56	0,20	0,78	0,77	-0,43	0,57	0,58	0,73
Регіонально-територіальна («європеець»)	0,05	-0,52	-0,64	-0,43	0,10	-0,18	-0,10	-0,24
Транснаціональна («громадянин світу», «представник людства»)	-0,24	-0,43	-0,04	-0,25	-0,21	-0,09	-0,07	-0,16

Види самоідентифікацій	Східний регіон					Разом у масиві
	Українці	Росіяни	Євреї	Німці	Разом у масиві	
Громадянська (громадянин України)	0,76	0,23	0,22	0,48	0,42	
Радянська (радянська людина)	-0,72	-0,31	-0,29	0,36	-0,42	
Етно-групова (представник певної етнічної групи)	0,64	0,48	0,34	0,76	0,55	
Локально-територіальна (представник території та місця проживання)	0,71	0,83	0,48	0,74	0,69	
Регіонально-територіальна («європеець»)	-0,16	-0,07	-0,31	-0,64	-0,29	
Транснаціональна («громадянин світу», «представник людства»)	-0,01	-0,04	-0,38	-0,87	-0,32	

Ідентифікація з “радянською людиною” протилежна за знаком громадянській та локально-територіальній в обох регіонах. Найбільш “сильна” вона в українців і в німців. Регіональна (“європеець”) і транснаціональна (“громадянин світу”) ідентичності також зі знаком мінус, але за іншими підставами. (Змістовна інтерпретація – тема іншої статті). Результати дослідження з проблем соціальних ідентичностей у Східному і Південному регіонах України збігаються з загальнонаціональним дослідженням НАН України. Згідно з наведеними результатами 41% від числа опитаних респондентів відчувають себе громадянами України, 31,6% - представниками території, на якій живуть, 0,7% - “європейцями”, 1,6% - “громадянами світу”(5).

Громадянська ідентичність може бути зафіксована також через прями запитання «Що для Вас означає бути громадянином України?» з набором альтернатив, що позначають приналежність до якої-небудь нації, відчуття Батьківщини, значимості соціальних зв'язків, необхідності брати участь у будівництві своєї держави, збереження ментальності, принципів рис суспільної свідомості, а також формальних ознак – відмітки про громадянство в паспорті, прописки на визначеній території і т.д. Непряме питання «Що, на Ваш погляд, може сприяти консолідації народу України?» з набором відповідних варіантів відповідей і відкритим для вільного волевиявлення варіантом дасть змогу структурувати суспільну думку в розрізі позиційних значень і в співвідношенні економічних, політичних і духовних факторів, їх значимості для уточнення напрямів соціальної політики.

Принциповим для оцінки стану цивільної ідентичності характеристика соціальної пам'яті і її змістових змістів. Структурування історичних подій і періодів з погляду альтернатив – «ними можна пишатися», «їх можна соромитися» у дихотомії минулого – сьогодення, дадуть підстави для висновків про значимість факторів громадянської історії, а також для пояснення стану загальнонаціональної ідентичності в сучасний період. Як робочу гіпотезу можна припустити, що, якщо соромитися певних віх історії країни і діяльності держави громадяни будуть частіше, ніж пишатися історією і внеском у загальносвітову скарбницю культури, то громадянськість набуде специфічних властивостей, і інститути країни постануть перед проблемою конструювання нової ідентичності. Однаковою мірою це стосується ситуації розбіжності регіонів України за основними знаковими історичними і громадянськими подіями.

1.2. Інституціональні фактори громадянської ідентичності. Міждержавні військово-стратегічні союзи (ООН, НАТО), економічні співтовариства (ЄС, Всесвітній банк, Європейський банк реконструкції і розвитку й ін.), культурні і правові структури (ОБСЄ, ЮНЕСКО, Страсбургський суд з прав людини і т.д.) є не тільки новими центрами регулювання світового порядку, але й експериментальними базами, що формують досвід нової взаємодії та розширюють можливості й умови для прояву повноти і багатства соціальної ідентифікації. Нині не тільки опозиційні угруповання, а й окремі громадяни можуть звернутися по допомогу до цих організацій, і одержати відповідну підтримку. Вони формують і процедурно оформляють соціальну відповідальність тих чи інших держав перед світом і перед громадянами за свої дії.

На фоні загальнолюдської інтеграції самі держави змушені надавати своїм громадянам усе більше шансів для індивідуалізації. Науковий інтерес зосереджується навколо інституціональної матриці з одного боку й індивідуально-суб'єктної – з іншого. У реальному вимірі вони фіксують перехід від однієї – слабо диференційованої й одномірної ідентифікації, пов'язаної зі стратегією виживання - до іншої, - більш повної і багатомірної, що позначає орієнтацію на якість життя, «підвищення» потреб і транснаціональну ідентичність.

Не тільки тоталітарні режими, а і сучасні західні країни з розвинутою демократією демонструють приклади подвійної інституціоналізації, коли прихований соціальний капітал є більш дійовим важелем, ніж державні структури. Подвійність стандартів у діяльності самих інститутів породжує амбівалентність суспільної свідомості. Прикладом подвійного стандарту є ставлення деяких політичних лідерів до гостарбайтерів у західноєвропейських країнах, вимога етнічної чистоти у формуванні політичної й адміністративної еліти в Україні. Як наслідок – відображення цих стереотипів у суспільній думці населення різних регіонів. Незважаючи на заявлену значимість багатонаціонального складу України для її власного розвитку, ставлення різних прошарків до біженців і переселенців з гарячих точок прямо протилежне. Більше половини населення в Південному і Східному регіонах воліли б їх бачити тимчасовими, а не

постійними жителями. Від третини до половини представників різних етнічних груп вважають за можливе надавати громадянство України тільки тим, хто в ній народився. Не слід поспішно пояснювати ці позиції етнорадикалізмом. Вони мають підставою захисну форму національної ідентичності, до того ж ідентичності перервної, соціально суперечливої і ускладненої труднощами виживання.

Можливо таку двоїсту позицію з боку керівників адміністративної ланки і лідерів політичних партій можна пояснити переорієнтацією цілей, завдань, легітимізацією нових правил на політичному просторі нової суверенної України. Але якщо такі позиції розділяють від третини до половини населення, то це типи поведінки, що спостерігаються емпірично. Чи є основним мотивом їхньої позиції захисна реакція важкого матеріального становища, бажання спокою і миру у своїй країні без додаткових проблем «прибульців», чи це знакова характеристика прихованого конфлікту культур? Так чи інакше, соціальні практики діючої подвійної інституціоналізації, реалізація основних функцій держави вимагає спеціального дослідження.

2.1. Нові тенденції в інтеграції людства пов'язані не тільки з обмеженнями суверенітету національно-державних утворень, посиленням їхньої залежності від глобального ринку, але і з високими ритмами соціальних змін усередині країн, посиленням індивідуалізації, що має парадигмальний характер.

Актуальність структурних і динамічних змін на внутрінаціональному просторі посилюється зростаючою множиною співтовариств, що відроджуються і знову виникають: регіональних, релігійних, етнічних, гендерних та ін. Політичні рухи породжують свої власні солідарності, на їх фоні альтернативними виглядають співтовариства молодіжних субкультур, у більшості випадків тих, що демонструють індиферентне ставлення до політики й ідеологічних цінностей. Національна ідентичність багато в чому залежить від того, як співвідносяться між собою солідарності, що знов утворюються, і зокрема, етнокультурні товариства. Вони демонструють розвиток самоорганізаційних принципів суспільного життя. Практично у всіх регіонах України й особливо в містах, що нараховують більш мільйона жителів і, як правило, представляють різні етноси, виникли такі етнокультурні товариства. Вони мають свої програми дій і організують духовне життя діаспоральних утворень. Згідно з концепцією С.О. Макеєва (6), їх функціональна роль складається швидше у формуванні інституціонального середовища. Такі товариства не альтернативні державним утворенням, швидше за все вони діють спільно зі структурами місцевого самоврядування. Але вони не розчинені в них і не є просто декоративним вираженням етнонаціонального різноманіття, як це було в період державного соціалізму. Аналізуючи практики функціонування етнокультурних товариств у Південному регіоні України, можна помітити, що два азербайджанських, три єврейських, два російських та ін. товариства співіснують в одному культурному середовищі і не завжди координують свої дії. Вони орієнтовані на відродження національної культури, зміцнення зв'язків з історичною Батьківщиною, більш глибоке вивчення етнічних мов і освітні програми, толерантності стосовно інших етносів, але в них слабо виявляється складова формування загальнонаціональної ідентичності, загальнонаціональної комунікації.

2.2. Особливості постмодерністського підходу складаються в розмаїтті векторів розвитку як на соціальному, так і на соціальному рівнях і в обґрунтуванні нової ролі колективних суб'єктів, які тепер самі формують соціальні структури, необхідні їм для свого розвитку, а не просто вбудовуються в раніше існуючі.

Стратегічною метою трансформаційних процесів 90-х років в Україні проголошувалося забезпечення стійкого економічного росту і становлення демократичної політичної системи. Аналітики визначають десятилітній період незалежності як ситуацію глибокої економічної кризи і конфронтацію різних політичних блоків. Але одночасно цей період характеризувався структурним і технологічним відновленням національної економіки, освоєнням нових ринків, звільненням від твердої прив'язаності до російських сировинних ресурсів, становленням нової політичної реальності. Не відбулося системної трансформації через об'єктивні й суб'єктивні причини, але зміни, що відбулися, дали змогу з'явитися стійким структурам ринку, національній валюті, придбанню власного обличчя в міжнародних структурах, позначити національні інтереси і пріоритети в міжнародній політиці.

2.3. Для оцінки стану громадянської ідентичності необхідно осмислити специфіку регіональних прагнень. Регіони через сформовані історичні умови, суспільний поділ праці, соціальні структури, що сформувалася, являють собою відносно цілісну соціальну спільноту. Подібність Східного і Південного регіонів, що мають російський вплив, не настільки очевидна в реальності.

3.1. Факторний аналіз, застосований з метою виявлення основних напрямків консолідації українського суспільства (табл. 4) свідчить про те, що в Східному регіоні перевагу віддають етнополітичним аспектам у загальній внутрішній стратегії розвитку України. Власне громадянські стимули (посилення почуття приналежності до країни, інтеграція з Росією й іншими слов'янськими країнами), також як і етнонаціональні проблеми є на думку респондентів менш значимими. Однак у етнополітичних орієнтаціях переважає напрям, пов'язаний з консолідацією навколо харизматичного лідера. У Південному регіоні, навпаки, основним вектором стабільності і розвитку, на думку респондентів, є етнонаціональний. Знання державної мови і розвиток українських традицій – фактор найсильніший за тіснотою зв'язку. Він дає підстави для взаємодії усередині регіону. Настільки ж важливим визнається напрям європейської інтеграції (але не вступ до НАТО, як у Східному регіоні, а інтеграція в Євросоюз та інші економічні і соціокультурні структури) (7). Принциповою підставою загальнонаціональної консолідації є, на думку представників Південного регіону, соціально-економічні і громадські мотиви. З'єднані разом орієнтації на побудову нової економічної моделі і закріплення почуття приналежності до країни і відбивають, на наш погляд, суть конструктивного підходу – створення якості життя, гідної європейських стандартів, власного внеску і власної гордості за досягнуте. У моделі загальнонаціональної ідентичності жителі Півдня віддають перевагу соціокультурним факторам, військово-патріотичним і регіонально-територіальним - другорядне значення.

Східний і Південний регіони – тільки частина України. Специфіка Західного регіону і соціальної спільноти Криму буде представлена по завершенню дослідження із соціальних ідентичностей.

Таблиця 3

Фактори консолідації українського суспільства (вага факторної нагрузки)

Східний регіон

<i>Етнополітичні</i> (13,5%)	<i>Геополітичні і військово- стратегічні</i> (10,3%)	<i>Етнонаціональні і соціокультурні</i> (9,7%)	<i>Громадянські</i> (9,6%)	<i>Етнонаціональні</i> (9,3%)
Консолідація навколо харизматичного лідера (0,858)	Вступ до НАТО (0,784)	Відродження соборності (0,718)	Зміцнення почуття приналежності країні (0,752)	Відродження етнічної чистоти нації (0,805)
Консолідація на основі нової національної ідеї (0,794)	Інтеграція до євроструктур (0,642)	Розвиток українських традицій (0,647)	Інтеграція з Росією (0,544)	Знання державної мови усіма громадянами України (0,757)
Спільність історичної долі (0,628)	Побудова нової економічної моделі (0,587)	Усвідомлення долі українського народу як народу-воїна (0,672)	Спільність долі з іншими слов'янськими народами (0,543)	

Південний регіон

<i>Етно-національні</i> (15,8%)	<i>Геополітичні</i> (13,9%)	<i>Соціально-економічні і громадянські</i> (10%)	<i>Соціально-культурні</i> (9%)	<i>Військово-патріотичні та військово-стратегічні</i> (8,7%)	<i>Регіонально-територіальні</i> (5,3%)
Знання державної мови усіма громадянами України (0,723)	Інтеграція до Євросоюзу (0,893)	Створення нової економіки (0,730)	Усвідомлення унікальності долі українського народу, що перебуває на перехресті світових культур (0,731)	Усвідомлення долі українського народу як народу-воїна (0,734)	Спільність долі з іншими слов'янськими народами (0,790)
Розвиток українських традицій (0,684)	Інтеграція з іншими європейськими структурами (0,882)	Зміцнення почуття приналежності країні (0,650)	Відродження соборності і православ'я українського народу (0,632)	Вступ до НАТО (0,706)	Інтеграція з Росією (0,510)

Отже, - підстави припускати, що набір затребуваних і актуалізованих цінностей у різних регіонах України визначається не тільки ментальністю і можливостями виживання в тому чи іншому адміністративно-територіальному регіоні, скільки стратегіями індивідуалізації, що змінилися, що мають свої конфігурації в різних регіонах.

Література

1. Nisbet R. Citizenship: Two Traditions // Social Research. №4/ Winter, 1974. P.613-616.
2. Schopflin G. Nation, Identity, Power. The new politics of Europe. - London. - 2000.
3. Taras R. Liberal and Illiberal Nationalism. London. - 2002.
4. Степаненко В. Етнос - демос - полис - этнополитические проблемы социетальной трансформации в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2003. - №2. с. 219.
5. Україна - 2002. Моніторинг соціальних змін. Київ. - 2002. - С. 587.
6. Институциональные системы сквозь призму социологического анализа // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2003. - №2. С. 219.
7. Победа Н.А., Филиппова О.А. Социальные институты и конструирование идентичности // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. - Харків: 2002. - С. 228-233.

*Наталя БЕЛЩЕР,
доктор біологічних наук,
науковий співробітник Інституту
демократії імені Пилипа Орлика,
випускниця програми CI (IREX)*

УКРАЇНСЬКА, РОСІЙСЬКА І “РАДЯНСЬКА” ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.

Уявлення про поняття ідентичності й концепції, що його описують, є багатогранними і багатовимірними. Вони тісно пов’язані з сучасними теоріями націй і націоналізму, науковий інтерес до яких поновився та значно осилився в 70-х і особливо 80-х роках минулого століття. В цьому контексті заперечення самої наявності міцних, усталених національних ідентичностей, як правило, збігається з поглядами на нації як “штучні” конструкції, вигадані відповідними елітами і нав’язані ними ширшому загалу.¹ Протилежний підхід полягає у тому, що нації є природним, об’єктивно існуючим феноменом, а національні ідентичності здатні протистояти потужним асиміляційним впливам і зберігатися протягом тривалого часу; вони неодмінно мають духовний вимір і тому не можуть бути зведеними тільки до процесів соціальної та економічної модернізації суспільства.²

Конкретні дослідження в цій галузі часто присвячені тільки певним аспектам загального складного явища або вивчають споріднені риси, що характеризують соціокультурні, етнічні, політико-ідеологічні, релігійні та інші типи ідентифікації та відповідні практики.³ Проте гострота проблеми, визначеної як “криза ідентичності” в сучасній Україні, вимагає й дещо інших підходів, які дали б змогу розглядати її з урахуванням української специфіки в її історичному контексті⁴ і водночас окреслити деякі чинники, що впливають на динаміку змін окремих типів ідентичності, а іноді й на сукупність різних її проявів.

На наш погляд, у загальній проблемі ідентичності сучасного українського суспільства варто звернути особливу увагу на ті складні й неоднозначні процеси – взаємодії, впливи, зіткнення, співвідношення, – які визначають українську, російську, радянську й пострадянську ідентичності. Останнім часом цій темі було присвячено низку досліджень, проведених як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, часто з використанням результатів соціологічних опитувань, здійснених у різних регіонах України та Росії. Попри відносно короткий час існування саме такого аспекту проблеми (зрозуміло, що його поява зумовлена здобуттям Україною державного суверенітету), складається враження, що в цій галузі встигли виникнути деякі усталені уявлення, що деколи нагадують новостворені. Мається на увазі насамперед загальновідомий феномен “малоросійської” ідентичності, яка вважається чи не основним чинником, що заважає розвитку “справжньої” української ідентичності, а також очевидні й зазвичай цитовані регіональні відмінності українського населення у напрямі Схід–Захід. Крім того, значна частина статей, які торкаються питань української ідентичності, спирається на дані й статистику щодо використання (в різних сферах державного, громадського й приватного життя) української або, відповідно, російської мови, надаючи цьому чиннику особливої ваги і

¹ Див., наприклад, “Rethinking Nationhood: Nation as Institutionalized Form, Practical Category, Contingent Event” by Rogers Brubaker. *Contention: Debates in Society, Culture, and Science*, 4(1), Fall 1994: 3 – 14; “Are we a Nation?” by Michael Lind. *Dissent*, Summer 1995: - P. 355 – 67; “Nations and Nationalism” by Ernest Gellner, Ithaca & London, 1983.

² Див., наприклад, “Ernst Gallner and the “Constructivist” Theory of Nation by Andrzej Walicki, in: *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe*, Harvard Ukrainian Studies, eds. Z. Gitelman and others, Harvard University, Cambridge, 2000: - P. 611 – 619.

³ Див., наприклад, *Соціокультурні ідентичності та практики* (за ред. А.Ручки), Київ, Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с.

⁴ Специфічні проблеми історичного розвитку української ідентичності в Галичині і особливо роль у цьому процесі “рутенських” (згідно зі звичною на ті часи термінологією) еліт висвітлені в статті “Class Interest and the Shaping of a “Non-Historical” Nation: Reassessing the Galician Ruthenian Path to Ukrainian Identity” by Hugo Lane, in: *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe*, Harvard Ukrainian Studies, eds. Z. Gitelman and others, Harvard University, Cambridge, 2000: - P. 373 – 391.

вважаючи його чи не головним критерієм тієї або іншої ідентичності. Оскільки цим питанням присвячена численна наукова й публіцистична література, ми не будемо на них докладно зупинятися,⁵ натомість спробуємо обговорити деякі інші, менш досліджені аспекти проблеми.

Політизація проблеми ідентичності в сучасній Україні

Протягом усього періоду часу, який минув після того, як Українська РСР 24-го серпня 1991 року раптом перетворилася на окрему суверенну державу, проблема національної ідентичності її населення, хоча й не була домінантною в політичному й громадському дискурсі, все ж таки постійно привертала увагу як українських, так і закордонних журналістів, вчених, письменників та громадських діячів, не кажучи вже про політиків, для яких ця тема виявилася надзвичайно привабливою з огляду на можливість впливати на громадську думку й таким чином обґрунтовувати або виправдовувати той чи інший внутрішньо- або зовнішньополітичний курс.

Досить широкі, майже неосяжні можливості маніпулювання цією темою в сучасній Україні пояснюються низкою чинників. По-перше, раптова зміна статусу країни – при тому, що переважна частина її керівництва залишилася при владі й навряд чи була спроможною швидко переорієнтуватися й виробити належні пріоритети та уявлення про першочерговість національних інтересів – відбулася на хвилі завищених очікувань населення щодо швидких позитивних змін на краще внаслідок звільнення від тоталітарного й імперського ярма. В той “романтичний” період мало хто серйозно розмірковував над стратегією ефективного здійснення перехідного періоду і реальною ціною системної перебудови економічного, політичного та громадського життя. Тому розчарування від об’єктивно неминучих втрат, зокрема більш уявного ніж реального соціального захисту, а також результати помилок, зумовлених невдалими, нерішучими, а інколи й свідомо спрямованими діями нової-старої влади та навколо-владних еліт, призвело й до певного розчарування в самій ідеї української незалежності. Наслідком цього було також і значне уповільнення формування та розвитку (загально)національної ідентичності в її класичному сенсі (тобто відчуття спільних етнокультурних характеристик, спільного минулого й спільної долі населення тієї частини пострадянської території, яка опинилася під юрисдикцією нової незалежної держави).⁶

По-друге, з самого початку розбудови української держави і процесів самоусвідомлення українського народу – спільноти, яку в сучасному дискурсі часто визначають терміном “українська політична нація” – існували певні сумніви й протиріччя в уявленнях про те, якою саме має бути ця держава з огляду на наявність, з одного боку, титульного (державотворчого, що нарешті здійснив право на зовнішнє політичне самовизначення) українського етносу (нації), а з другого – низки автохтонних меншин, у першу чергу – найчисленнішої російської меншини, в ментальності якої міцно вкорінена звичка користуватися на теренах України власною мовою і відчувати себе, навіть не дуже про це замислюючись, належною до нації, що домінує в багатонаціональній імперії, тобто Радянському Союзі – країні, яка в цьому контексті продовжувала й успішно втілювала імперські традиції дореволюційної Росії. Мало того, як переконливо довів відомий американський дослідник Р. Шпорлюк, у Радянському Союзі росіяни фактично мали окремий політичний статус, а беручи до уваги постійно насаджувану тодішньою владою тезу про те, що росіяни та українці належать до одного й того ж народу, за радянських часів росіяни в Україні аж ніяк не сприймалися “національною меншиною” в класичному

⁵ Зокрема, аналіз сучасної мовної ситуації в Україні і можливих наслідків ратифікації Європейської Хартії регіональних або меншинних мов міститься в останньому числі електронного щотижневого бюлетеню Українського незалежного центру політичних досліджень (Research Update, № 31/326, 11 серпня 2003 року; Юлія Кисельова: “Мова як дім буття: щодо ратифікації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”).

⁶ Треба зауважити, що такий перебіг подій є характерним саме для пострадянських республік, на відміну від сусідніх посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи, які трохи раніше звільнилися від тоталітаризму і також зазнали важкого перехідного періоду. Однак у цих країнах, зокрема Польщі, Чехії, Угорщині, Румунії тощо, економічні й політичні кризи призводили до розчарування в нових демократичних урядах, інколи – в самих засадах демократії, але вони не супроводжувалися кризами національної ідентичності, що підкреслює постімперський контекст подібної кризи в Україні.

розумінні цього терміну.⁷ Зрозуміло, що така історична спадщина створювала додаткові труднощі для вироблення нормальних ідентифікаційних критеріїв як українцями, так і росіянами вже після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності. Проте, як зауважив інший дослідник, комфортне відчуття етнічними росіянами проживання в Україні як “у себе вдома” водночас робило їх певною мірою менш “російськими”, ніж то було характерним для росіян в інших національних республіках – Естонії, Грузії, Узбекистані тощо.⁸

Наявність в Україні 11,4 мільйонів, або 22,1 % від загального населення (згідно з даними перепису 1989 року⁹) етнічних росіян спричинила, з одного боку, підкреслену – принаймні, на рівні заяв і декларацій – увагу ззовні (з боку Росії) до їхньої долі, прав та інтересів, які начебто опинилися під загрозою в зв'язку з удаваною примусовою або навіть насильницькою “українізацією”. З іншого боку, всередині країни в перші роки незалежності з'явилися начебто цілком виправдані підозри щодо існування відповідної “п'ятої колони”, достатньо потужної і численної для того, щоб здійснювати відчутний вплив (або, швидше, тиск) на ключові політичні рішення, зокрема, стосовно геополітичних орієнтирів незалежної України.¹⁰ Інтенсивна пропаганда й активне поширення російських поглядів і позицій у цьому питанні впливали також на формування політики міжнародних (міжурядових) організацій – ООН, ОБСЄ, Ради Європи тощо – стосовно України.¹¹ Ці та деякі інші чинники сприяли тому, що протягом перших років української незалежності, чимало політиків вважали її тимчасовим явищем чи навіть “непорозумінням”, яке буде виправлене створенням якогось нового типу політичного й економічного союзу між трьома “братніми слов'янськими країнами” – Росією, Україною та Білоруссю. Проте з плином часу подібні прогнози й оцінки не виправдалися; причини цього обговорювалися багатьма авторами, і зокрема, нещодавно проаналізовані в статті відомого експерта з українських питань Т. Кузьо.¹²

По-третє, невизначеності й плутанини в цій сфері було додано різними зарубіжними дослідниками й експертами, які або традиційно негативно ставилися до того, що визначалося узагальненим терміном “український націоналізм”, і часто ототожнювали його з радикальними правими політичними течіями на зразок партії Ле Пена у Франції. Мало того, прихильники традиції класичного лібералізму зазвичай недооцінювали згубні наслідки тривалих процесів русифікації України й очікували від цієї “ нової демократії” створення такої держави, яку було б побудовано – переважно або виключно – на засадах громадянського суспільства і “громадянської нації”, тим самим нехтуючи етнічним фактором та етнічною самоідентифікацією в її надзвичайно важливому постімперському контексті.

Нарешті, суто українська “криза ідентичності” збіглася в часі зі значно масштабнішою кризою, спричиненою викликами процесів глобалізації та відповідним на них реагуванням, зокрема, утвердженням і відродженням старих етнокультурних цінностей та ідентичностей, а також пошуками й конструюванням нових ідентичностей – культурних, етнічних, ідеологічних, соціальних та регіональних.

⁷ “Russians in Ukraine and Problems of Ukrainian Identity in the USSR” by Roman Szporluk, in: *Ukraine in the Seventies: Papers and Proceedings of the McMaster Conference on Contemporary Ukraine*, October 1974, ed. Peter J. Potichnj (Oakville, ON, 1975). - P.195-6.

⁸ “Russians in Ukraine” by Roman Solchanyk, in: *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe*, Harvard Ukrainian Studies, eds. Z. Gitelman and others, Harvard University, Cambridge, 2000:539 – 553.

⁹ Згідно з результатами останнього перепису (грудень 2001-го року), етнічними росіянами в Україні визнали себе 8,3 мільйона осіб, що складає близько 17-ти відсотків населення.

¹⁰ Чисельність російської спільноти та історично успадкована поширеність на території України російської мови сприяли намаганням деяких політизованих російських організацій і партій, підтриманих низкою впливових російських політиків і дослідників, наголосувати на існуванні в Україні двох “державотворчих” націй, тобто, українців і росіян. Саме такі погляди обґрунтовував, зокрема, відомий російський етнолог, академік Валерій Тішков.

¹¹ Наприклад, офіс УВКБ ООН в Женеві протягом підготовки й проведення масштабної конференції з питань різних видів недобровільної міграції на пострадянському просторі (травень 1996 року), а також у процесі подальшої діяльності в цьому напрямі зазвичай користувався (російською) тезою про те, що в усіх пострадянських республіках (включно з Україною) десятки мільйонів етнічних росіян раптово опинилися в ситуації небажаних іноземців, дискримінованих новими незалежними національними державами.

¹² *Russians and Russophones in the Former USSR and Serbs in Yugoslavia: A Comparative Study of Passivity and Mobilisation* by Taras Kuzio. Paper given at the annual convention of the Association for the Study of Nationalities, Columbia University, 4-6 April 2003.

Співвідношення між "громадською" та "етнічною" ідентичностями: регіональний вимір

Чітке виокремлення цих двох видів ідентичності надзвичайно важливе для адекватнішого усвідомлення процесів, що відбуваються в пострадянській Україні. Дослідники і дехто з політичного істеблїшменту як у самій Україні, так і за її межами виявили схильність до протиставлення цих двох типів ідентичності, тобто тенденцію розглядати їх в контексті "або... або". Справді, результати репрезентативних соціологічних опитувань переконливо свідчили про глибинні відмінності етнічної самоідентифікації українців у різних регіонах України. Зокрема, найбільші відмінності виявлені між жителями Львова та Донецька; ці спостереження начебто збігалися з усім спектром загальновідомих протиріч і протилежних ідеологічних та політичних орієнтирів, притаманних, відповідно, західним і східним українцям, з проміжними, більш розмитими позиціями й поглядами жителів розташованих між ними центральних регіонів.¹³

Як легко було передбачити, високий рівень етнічного національного самоусвідомлення львів'ян різко відрізнявся від майже непритаманного донеччанам відчуття належності до українського етносу, що спирається на такі критерії, як спільна мова, історичне минуле – відмінне від минулого росіян, ставлення до української незалежності й бачення геополітичного майбутнього України (прозахідний або просхідний вектори інтеграції). Тобто виявилось, що суто етнічна компонента національного самоусвідомлення насправді дуже тісно пов'язана з політичними уподобаннями й преференціями. Це й не дивно, беручи до уваги глибинну русифікацію східних регіонів України й лівову частку російськомовних українців серед жителів Донецька. Значно менш очікуваними виявилися співвідношення між російською і радянською ідентичностями: вони майже збігалися за більшістю параметрів, які були зазначені в опитувальних анкетах. Ще більшою несподіванкою було розташування всіх трьох ідентичностей – української, російської та радянської – на шкалі, що вимірювала їхні загальні проукраїнські або антиукраїнські погляди: результати досліджень, проведених у 1994-му й 1996-му роках, переконливо свідчили, що найрадикальніші антиукраїнські позиції притаманні не тим, хто ідентифікував себе як "росіяни", а тим етнічним росіянам (а також зрусифікованим українцям), які визначили свою ідентичність як "радянську".¹⁴

Ці начебто несподівані результати насправді підтвердили тезу, яку частіше можна знайти не так у наукових дослідженнях, як у політичному дискурсі: у спрощеному вигляді йдеться про значно послаблену етнокультурну російську ідентичність, замість якої і Російська, і Радянська імперії цілеспрямовано розвивали й впроваджували саме імперську, великодержавну ментальність і самоусвідомлення. Такі глибинні впливи позначилися не тільки на етнічних росіянах Росії і України; соціологічні дослідження, проведені в грудні 1990-го року, показали, що 70–80 % росіян, що жили в неросійських республіках, ідентифікували себе не з російським етносом, а з поняттям "громадяни СРСР".¹⁵

Оскільки радянська ментальність не є наслідком певного етнічного походження особи, і серед прошарку населення України з подібною самоідентифікацією є чимало етнічних українців, ці та подібні відомості дозволяють також дати відповідь на запитання, ще й досі надзвичайно складне для закордонних дослідників і політичних аналітиків, а саме: чому майже 12 мільйонів росіян України не тільки виявилися нездатними до політичної мобілізації, а й послідовно відмовляли під час парламентських виборів у підтримці тим партіям і політичним блокам та рухам, які робили головну ставку саме на "російську ідею".¹⁶ Швидше за все, такі виборці голосували переважно за комуністичну партію та інші партії та об'єднання, розташовані на лівому фланзі політичного спектру; останні, хоча й виступали за тісніші зв'язки або навіть возз'єднання з Росією, але найбільше наголошували на реставрації Радянського Союзу як

¹³ Hrytsak Yaroslav, "National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk", in *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe*, Harvard Ukrainian Studies, eds. Z. Gitelman and others, Harvard University, Cambridge, 2000.

¹⁴ Там само.

¹⁵ «Русские», *Этно-социологические очерки* (Москва, 1992), ст. 415

¹⁶ Особливо показовими в цьому відношенні були останні вибори (березень 2002 року): такі виборчі об'єднання як "Руський блок" отримали кількість голосів, далеко від подолання 4-х відсоткового бар'єру, необхідного для того, щоб потрапити до Верховної Ради. Навіть у Криму, де етнічні росіяни складають більшість населення і до того ж, на відміну від інших східних та південних регіонів, відрізняються дещо підвищеною політизованістю, ці політичні блоки та партії набрали відносно незначну кількість голосів.

“спільного простору” всіх пострадянських громадян незалежно від їхнього етнічного походження.

У зв'язку з цим виникає питання щодо динаміки й напрямку подальшого розвитку ідентичності етнічних росіян в Україні: що прийде на зміну їх подвійної, “російсько-радянської” ідентичності, успадкованої від минулих часів і тому приреченої на подальший занепад? Перспектива зростання та зміцнення “державницької” російської ідентичності, подібної до тієї, що й досі поширена серед етнічних росіян Російської Федерації, виглядає доволі сумнівною й не виправданою фактичними даними: ні відносна політична пасивність російської спільноти, ані динаміка голосування протягом усіх останніх виборів не дають підстав очікувати підсилення популярності “російської ідеї” в Україні. Як альтернативу можна спрогнозувати такі два сценарії: а) поступова культурна асиміляція етнічних росіян, сполучена, ймовірно, з розвитком у них відчуття належності до спільної “політичної нації” (розвиток громадянської національної ідентичності). Такому напрямку ідентифікаційних змін сприяло б значне зміцнення української державності, поліпшення міжнародного іміджу України і насамперед, відчутні (для населення в цілому) зміни на краще економічної ситуації і відповідного рівня життя; б) поступове вироблення етнокультурної – саме російської – ідентичності, відмінної від великодержавної ментальності жителів “материнської” країни й окресленої у рамках збереження та розвитку ідентичності лише однієї, хоча й найчисленнішої, з національних (етнічних) меншин України. Такий перебіг подій був би надзвичайно цікавим з огляду на те, що не-імперської, справді етнокультурної російської ідентичності очевидно бракує в сучасній Росії; реалізації подібного сценарію, можливо, сприяла б подальша “європеїзація” України, тобто швидші темпи й реальніші кроки в напрямі європейської інтеграції.

У контексті співвідношення між українською та російською самоідентифікацією жителів України варто звернути увагу і на наведені вище дані щодо суттєвого зменшення (майже на 3 мільйони) етнічних росіян у період між двома переписами населення – в 1989-му і 2001-му рр. Ці цифри не збігаються з офіційними даними стосовно міграції з України в Росію, яка за цей час складала, за різними джерелами, від 300 до 600 тисяч осіб. Згідно з результатами соціологічних досліджень, проведених проф. І.Прибитковою,¹⁷ причиною цієї різниці є зміна етнічної самоідентифікації більш ніж 2-х мільйонів осіб, які в першому переписі визнали себе росіянами, в другому – українцями. Переважно це були нащадки змішаних шлюбів, і така переорієнтація певною мірою може свідчити на користь посилення ідентифікації себе саме з Україною цієї частини її населення.

Повертаючись до питання про співвідношення між етнічною та громадянською ідентичностями, стикаємося з питанням, чи означають зазначені вище відмінності в етнічному самоусвідомленні на заході і сході України, що “східнякам” більш притаманна саме громадянська компонента, і якщо це так, то чи можна цим пояснити, зокрема, те, що не виправдалися песимістичні сценарії й прогнозування поглиблення розколу – аж до громадянської війни – між Заходом та Сходом України? На це питання важко дати однозначну відповідь, принаймні в звичних термінах чіткої різниці між цими двома типами ідентичності, характерними, наприклад, для різних країн Західної Європи та Північної Америки. Безумовно, відчуття належності до українського етносу, навіть якщо воно й поступово розвивається в східних регіонах України, є дуже повільним і майже непомітним процесом. Проте навіть у період найгострішої економічної кризи учасники фокус-групових опитувань і респонденти репрезентативних соціологічних досліджень виявили дуже подібну схильність до збереження територіальної цілісності України незалежно від регіону, де проводилося опитування. Так, тільки 1% опитаних у Львові та 5% – у Донецьку погодилися з тим, що на території України можуть утворитися кілька окремих держав; переважна більшість респондентів висловила свою підтримку тому, щоб їхній регіон залишався частиною єдиної інтегральної української держави.¹⁸

Інша справа, що бачення майбутнього цієї держави значно відрізнялося. Протягом усього періоду української незалежності зберігалось традиційне для Сходу бажання подальшої

¹⁷ Доповідь на міжнародній конференції “Міграційні процеси: феномен України в розширеній Європі”, Київ, 26 – 27 вересня 2003 року.

¹⁸ Hrytsak Yaroslav, “National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk”, in *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe*, Harvard Ukrainian Studies, eds. Z. Gitelman and others, Harvard University, Cambridge, 2000.

інтеграції з Росією, або – у випадку належності до радикально лівої частини політичного спектру – відновлення Радянського Союзу, в той час як на Заході України надії на краще майбутнє були тісно пов'язаними з ідеєю європейської та євроатлантичної інтеграції. У цьому контексті цікаво відзначити, що динаміка українського торговельного балансу останніх років виявила досить чітку тенденцію до зростання торгових операцій з країнами Заходу, зокрема, країнами-членами Європейського Союзу і, відповідно, значного зменшення товарообігу між Україною і Росією, а також іншими країнами СНД. Згідно з оцінками деяких політичних аналітиків, ця динаміка може бути свідченням поступової “геополітичної” переорієнтації бізнесових еліт України, в першу чергу – найпотужніших бізнесових кіл її східних регіонів. На підставі цього експерти дійшли висновку про те, що наприкінці або вже після завершення процесу первісного накопичення капіталу такі бізнесмени стають все більш і більш зацікавленими в цивілізованих правилах функціонування ринкової економіки, в надійному захисті приватного бізнесу національними законами й міжнародними угодами, а також в участі в глобалізаційних процесах що забезпечують, зокрема, розширення ринків збуту. (Як пожартував нещодавно відомий український політолог Д. Видрін, українські еліти насправді вже усвідомили, що “приємніше пити каву в Парижі, ніж горілку в Сургуті”).¹⁹ Така уявно проєвропейська орієнтація насправді не обов'язково корелює зі зміцненням української національної ідентичності, принаймні на рівні суб'єктивної самоідентифікації. Проте об'єктивно такі процеси сприяють виробленню, в першу чергу, громадянської компоненти української ідентичності, оскільки тільки незалежна Україна та її послідовний курс на європейську інтеграцію можуть забезпечити такі можливості для подальшого розвитку бізнесової діяльності, в той час як зближення з Росією та іншими країнами СНД означало б, навпаки, гальмування успішного економічного розвитку навіть для тих, кого називають “українськими олігархами”.

Додаткові проблеми ідентичності окремих груп і регіонів

Крім деяких особливостей суто української ідентичності, зазначених у попередньому розділі, варто звернути увагу й на питання ідентичності тих груп, які складаються з громадян України, що не належать (або не визнають свою належність) до етнічних українців і водночас не підпадають під визначення “класичних” або “традиційних” національних меншин. Мова йтиме, з одного боку, про ідентичність груп, які зазвичай визначають як українські субетноси, з іншого – про етноси, що не мають власної державності і тому мають бути віднесеними до “бездержавних” або “субдержавних” націй²⁰ або, згідно з Конституцією України, до “корінних народів”.

У першому випадку, найбільш проблемним є питання ідентичності або самоідентифікації “русинів”.²¹ Ця проблема є також цікавою ілюстрацією такої (не дуже поширеної) ситуації, коли практично повністю збігаються погляди й позиції офіційних владних структур, провідних опозиційних націонал-демократів і національно свідомих пересічних українців. Такі погляди, з деяким спрощенням, зводяться до уявлень про те, що русини – в найкращому разі – є однією з кількох українських субетнічних груп, або це просто вигадана етнокультурна ідентичність, штучно сконструйована для маскуванню суто політичних (антиукраїнських) намірів і амбіцій. Не намагаючись спростувати ці тези, які побудовані на досить міцному підґрунті, хотілося б привернути увагу до дещо схожих ситуацій в інших регіонах і країнах Європи.

¹⁹ http://www.korrespondent.net/display_print.php?arid=74173, 7 липня 2003 року.

²⁰ Див.: Multiculturalism and Minority Rights: West and East by Will Kymlicka. Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, Issue 4/2002

²¹ Як відомо, до останнього часу лідери, особливо так званого “політичного русинства”, наполягали на існуванні русинів як окремої європейської нації, відмінної від українців. Останнім часом політична компонента русинського питання значно послабилася, в той час як етнокультурна зберігається; на сучасному етапі вимоги русинів зведені радше до визнання їх не окремим народом, а окремою “національною меншиною” України. Детальніше це питання та його сприйняття в Україні, Словаччині та Польщі аналізується в статті “The Ruthenian Communities in Poland, Slovakia and Ukraine” by Natalia Belitser, Dagmar Kusa and Kazimierz Krzysztofek, in: “Towards Shared Security: 7-Nation Perspectives”, Margriet Drent, David Greenwood, Peter Volten, Eds.; Harmonie Papers 14, October 2001, pp. 36-50. Publication by the Centre for European Security Studies (CESS), The Netherlands).

По-перше, в цьому контексті цікаво звернутися до проблеми самоідентифікації сілезців як окремої етнічної групи в Чехії та Польщі. В обох країнах протягом останніх років стосунки між представниками цієї групи та державними органами влади розвивалася дуже подібно до того, що відбувалося в Україні: жителі з чітко окресленим сілезьким самоусвідомленням вимагали визнання їх окремих народом і звинувачували відповідні уряди й етнічні більшості своїх країн у дискримінації за національною ознакою, нехтуванні їхніми законними інтересами та правами. Особливо несподіваним і приголомшливим – як для польської влади, так і для суспільства в цілому – були результати останнього (2002-го року) перепису населення в Польщі, де саме сілезці, згідно з принципом самоідентифікації, виявилися найчисленнішою етнічною меншиною, що складала понад 170 тисяч осіб. Більше того, наслідком відмови уряду зареєструвати організацію під назвою “Союз осіб сілезької національності” було звернення до Європейського суду з прав людини у Страсбурзі (розгляд цієї справи відбувся 2-го липня поточного року, винесення остаточного рішення поки що відкладене).²²

Ще одним важливим прикладом складних стосунків між деякими офіційно невизнаними націями та етнічними більшостями в країнах Центральної Європи є проблема понад 1, 3 мільйона осіб “моравської” національності в Чеській республіці. Незважаючи на спільну мову, вони ідентифікують себе як окрему націю, в той час як будь-який пересічний чех вважає таку позицію нісенітницею.²³

Не намагаючись провести аналогії між цими ситуаціями у сенсі наявності або відсутності підстав (юридичних, історичних, культурних тощо) для визнання сілезців та осіб “моравської” національності і, відповідно, русинів окремими націями чи принаймні етнічними групами, хотілося б привернути увагу до іншого, ширшого аспекту цієї проблеми. Польський та чеський досвід і динаміку розвитку стосунків між цими меншинами й відповідними етнічними більшостями можна вважати яскравою (а в контексті “русинського питання”, цікавою, а може навіть і повчальною для України) ілюстрацією того, як намагання вплинути ззовні на процеси внутрішньої групової самоідентифікації призводять до результатів, зворотних очікуваним.

Інші приклади сучасного конструювання “нових ідентичностей” стосуються вже не Центральної чи Східної Європи, а країн – членів Європейського Союзу. Згідно з нещодавно проведеним дослідженням,²⁴ такі процеси пов’язані передусім з поширенням ідей етнорегіоналізму і відповідним ослабленням європейських національних держав (“держав-націй”). Розвиток пост-національнодержавної “Європи не держав, а народів” і пов’язаного з цим процесом формування етнорегіональної ідентичності стає, на думку автора, привабливим не тільки для ліберальних демократів, а й, що є парадоксальним, для радикальних правих політичних партій і угруповань таких, як Нові Праві у Франції та італійська Ліга Норд, яка становить один з найпотужніших сучасних регіоналістських рухів у Європі.²⁵ Підставою для таких зрушень вважають зростання в Західній Європі антиімігрантських настроїв і бажання побудувати нову Європу, яка була б не тільки економічно міцною, а й культурно гомогенною та вільною від імігрантів. Цікаво, що поширення впливу окремої (і навіть сепаратистської) регіональної – північно-італійської – ідентичності відбувалося досить успішно саме тому, що така політично сконструйована ідентичність спиралася на позитивно сприйняте місцевим населенням намагання акцентувати етнічний (націоналістичний) аспект цієї ідентичності, тобто створенні нової північноіталійської нації під назвою “Паданія”. Успішність цього проекту значною мірою була зумовлена й іншим чинником: падінням популярності традиційних італійських субкультур, а саме католицької й комуністичної.²⁶

Як стосується наведена вище інформація проблеми української ідентичності? На сьогодні, можливо, ніяк. На перспективу, увага до подібних тенденцій і їх компаративний аналіз

²² Див.: POLAND'S SILESIAIS TAKE THEIR CASE TO EUROPEAN HUMAN RIGHTS COURT. RFE/RL NEWSLINE Vol. 7, No. 125, Part II, 3 July 2003; A VARIETY, EVEN IF SMALL. By Jan Maksymiuk, RFE/RL Poland, Belarus, and Ukraine Report, Vol. 5, No. 24, 25 June 2003, POLAND.

²³ Nation within a nation” by Felice Wilson, The Prague Post, 14.03.2001

²⁴ Ethnoregionalism: The Intellectual New Right and the Lega Nord, by Alberto Spectrowski, The Global Review of Ethnopolitics. Vol. 2, no. 3, March 2003. – P. 55-70.

²⁵ Там само.

²⁶ Collective Identities: From the Politics of Inclusion to the Politics of Ethnicity and Difference, by Anna Cento Bull. The Global Review of Ethnopolitics, Vol. 2, no. 3-4, March/June 2003. – P. 41-54.

могли би бути корисними для прогнозування й вчасного реагування на деякі, поки що не дуже виражені тенденції до автономізації (регіоналізації?), зокрема, в Західній Україні. Екстраполяція на цей регіон динаміки виникнення нової етнорегіональної ідентичності у північній Італії, а також чинників, що вплинули на здобуття нею досить масової підтримки, і насамперед все більшого акцентування на етнічній компоненті такої ідентичності, виявляють деякі схожі риси, характерні для настроїв певних прошарків населення Галичини. Розчарування в “загальноукраїнському проєкті” швидкої європейської інтеграції спричинене, зокрема, дуже повільними темпами формування національного українського самоусвідомлення на сході країни; реально наявні культурні, історичні, релігійні й мовні відмінності, а також більш однорідна антикомуністична й прозахідна ідеологічна та геополітична спрямованість можуть, (принаймні, виходячи з теоретичних міркувань) підштовхнути до зміцнення й подальшого розвитку окремої “галичанської” самоідентифікації. Якщо ж перебіг подій у Галичині справді набуватиме рис північноіталійського сценарію, не виключена поява й окремої “національної” – західноукраїнської – ідентичності, логічним наслідком чого може бути відповідне бажання здійснити право на політичне самовизначення – наприклад, самім приєднатися до “Нової етнорегіональної Європи” замість того, щоб терпляче очікувати, коли до цього дозріє “менш європейська” решта України.

Кримськотатарське питання й проблема самоідентифікації

Ще одним важливим питанням у загальній проблемі ідентичності в Україні є внутрішня самоідентифікація кримських татар. На перший погляд, усе виглядає досить зрозумілим і однозначним: кримські татари досить рішуче відкидають намагання визначити їх як одну з національних меншин України, натомість вважають себе окремою нацією, і саме тому вимагають для себе офіційного визнання статусу “корінного народу”. Насправді ситуація не є такою простою, і глибше ознайомлення з внутрішніми дискусіями й суперечками дає можливість зрозуміти, зокрема, такі начебто дивні речі, як намагання частини кримськотатарської інтелігенції змінити саму назву свого етносу на “кримці” або принаймні “кримтатари”.²⁷

Підґрунтям такого бажання є, звичайно, досить поширене ототожнювання кримських татар насамперед з географічним регіоном їхнього проживання, що автоматично ставить їх в один ряд з казанськими, волзькими, астраханськими татарами тощо. Тобто таким чином кримських татар апріорі вважають частиною одного великого татарського етносу, що навряд чи сумісно з самоідентифікацією себе як окремого етносу і відповідно, правом на реалізацію певних форм політичного самовизначення. Крім того, політична компонента такої (нав’язаної ззовні) ідентифікації кримських татар полягає у сприйнятті їх нащадками Золотої Орди з наступними однозначними негативними асоціаціями з “татаро-монгольською навалою”.²⁸ Поруч з такими тенденціями, низка учасників подібного роду дискусій, особливо серед кримських татар, що проживають у діаспорі, наполягають на тому, що кримські татари насправді є турками, що підтверджується й спорідненістю мов і культур (а також належністю до лінгвістичної групи тюркомовних народів).²⁹

Нарешті, зовнішній світ – навіть у тих країнах, де проживають досить згуртовані й “національно свідомі” групи кримських татар – додає невизначеності й плутанини в цьому питанні, оскільки брак загальновизнаного юридичного статусу кримських татар як окремої нації, та й розповсюджений їх етнонім інколи призводять до таких казусів як, наприклад, наступна інформація: “Турецько-татарська фольклорна група “Карасу”... була заснована у 1990 році... її метою було зберегти, відродити й привернути увагу до татарських звичаїв і традиційних татарських костюмів, характерних для Добружійського регіону Румунії та Криму...”.³⁰ Треба також зазначити, що не тільки журналісти й активісти громадянського суспільства не в змозі

²⁷ Див. дискусії, що періодично висвітлюються в списку електронної розсилки Crimea-L (2001, 2002, 2003 роки).

²⁸ Подібні трактування етногенезу кримських татар – давно спростовані в наукових джерелах – часто можна зустріти на сторінках кримської преси, особливо радикально проросійської.

²⁹ Ігор Лосев: “Кримські татари на роздоріжжі”, «Критика-Коментарі», 3 квітня 2003, <http://krytyka.kiev.ua/comments/Losev06.html>.

³⁰ “FOLKLORE GROUP KEEPS TARTAR TRADITION ALIVE”; щотижневий електронний бюлетень DIVERS, створений Ресурсним центром етнокультурного розмаїття у м. Клоджд (Румунія), червень 2003.

повністю враховувати принципи самоідентифікації (як бачимо, у випадку кримських татар ще остаточно не сформованої) у висвітленні проблем кримськотатарського народу. Офіційні експерти таких поважних міжнародних організацій як, наприклад, Рада Європи, зазвичай також досить довільно, на власний розсуд, користуються такою цілком неприйнятною для кримських татар назвою “татари Криму” (тобто, незважаючи на всі роз’яснення й заперечення, продовжують характеризувати їх як одну з гілок татарського етносу, специфічну тільки за місцем проживання).

31

Оскільки ці проблеми залишаються практично невідомими ширшому загалу української громадськості, хотілося б, щоб на них звертали більше уваги й ставилися до них з більшим розумінням та співчуттям, принаймні щодо етнокультурного відродження й підтримки функціонування та розвитку кримськотатарської мови й освіти, повністю зруйнованих депортацією і майже півстоліттям життя у вигнанні.

* * *

Наприкінці хочемо зауважити, що цей короткий огляд зовсім не вичерпує всього розмаїття проблем і складнощів, що виникають у процесах розвитку, взаємодії і взаємних впливів різних ідентичностей в сучасній Україні. Оскільки такі процеси відбуваються внаслідок поступових змін самоідентичності ще не так давно “радянського” населення України, важливо з’ясувати, яку роль цей чинник відіграє у формуванні внутрішньої і зовнішньої державної політики. Тому аналіз динаміки (протягом останніх 12-ти років) і певних тенденцій розвитку окремих і загальних ідентичностей в сучасній Україні є важливим не тільки для етнологів, культурологів, політичних аналітиків тощо; вироблення чіткіших і науково обґрунтованих уявлень про співвідношення між “громадською” та етнічною українською ідентичностями, а також окремими етнокультурними ідентичностями її громадян неукраїнського етнічного походження є необхідною умовою подальшої консолідації суспільства. Оптимальний баланс між цими двома основними типами міг би стати основою подальшої гармонізації стосунків між титульним етносом і меншинами. В контексті українських реалій такий баланс означав би здійснення виваженого, стриманого, але послідовного й однозначного курсу на “українізацію” зденаціоналізованої та зрусифікованої частини пострадянського населення країни одночасно з етнокультурним відродженням тих етнічних меншин і “субдержавних націй”, які самі того бажають. Успішність реалізації такого проекту значною мірою залежатиме не тільки від державної політики й механізмів її здійснення центральними та місцевими органами влади, а й від активної підтримки такого курсу структурами громадянського суспільства.

Легітимізація й позитивне суспільне сприйняття етнонаціональної політики держави можливі, мабуть, у разі достатнього простору в такій політиці для співіснування множинних, різнорівневих ідентичностей – від окремих етнічних та етнокультурних до загальнонаціональної (громадянської). Не виключено також, що внаслідок природного поступового зменшення в суспільстві ваги радянського та пострадянського менталітету, на зміну таким “позанаціональним” ідентичностям у подальшому може з’явитися й набувати популярності нова “наднаціональна” ідентичність, пов’язана з відчуттям належності до Європи, тобто регіональна європейська ідентичність.

³¹ Див., наприклад, Preliminary Draft Report to the Committee of Ministers of the Council of Europe on: “Repatriation and Integration of the Tatars of Crimea”, 8 October 1999, AS/Mig(1999)30.

ДИЛЕМИ Й АЛЬТЕРНАТИВИ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ

*Антоніна КОЛОДІЙ,
доктор філософських наук,
професор, старший науковий співробітник
Інституту народознавства НАН України,
випускниця програми ім. Фулбрайта та
Інституту Кеннана*

ПРО ПОЛІТИЧНІСТЬ УКРАЇНИ: КІЛЬКІСНИЙ ТА ЯКІСНИЙ ВИМІРИ

Звернення до популярних нині теоретичних проблем етнонаціональних ідентичностей в Україні так само, як і більш прагматичні намагання визначити потенційні пріоритети державної політики в етнонаціональній сфері потребують ознайомлення з цифровим матеріалом, що менш-більш достовірно відображає стан етнічного, національного та мовно-культурного самовизначення людей. Такий матеріал дають переписи населення та соціологічні опитування.

Оскільки в роки незалежності переписів не проводилось до 2001 р., науковці послуговувались даними останнього Всесоюзного перепису 1989 р. та матеріалами соціологічних досліджень. Серед останніх варто виділити найтриваліший щорічний загальноукраїнський моніторинг, який з 1994 р. проводився Інститутом соціології НАН України за участю фірми Социс-Геллап і Фонду "Демократичні ініціативи"- за єдиною методикою та вибіркою й за тими самими соціально-демографічними показниками. Подібні, але вужчі дослідження проводили й інші інституції. В попередніх презентаціях мені вже доводилось аналізувати матеріали загальноукраїнського опитування, проведеного центром "СОЦИС" в липні 2000 року;¹ а також регіональні опитування у Львівській області², певні висновки з яких я збираюся зробити і в пропонованій статті.

У грудні 2001 р. було проведено перший за роки незалежності перепис населення України, дані якого були оприлюднені в січні 2003 р. Звичайно, подія непересічна, особливо якщо зважити на те, яку політичну вагу має перепис для молодшої держави, а також як довго його чекали дослідники. На жаль, результати перепису, на мій погляд, не дають твердого фактологічного підґрунтя для вивчення стану і тенденцій етнонаціональної сфери. Нагадаю, що достовірність будь-якої інформації зумовлюється не лише її правдивістю (відсутністю прямих, у даному разі – кількісних фальсифікацій), а надійністю методики, за якою її збирали. Саме на другий аспект – методику перепису та її вплив на результати – я й хочу звернути увагу.

Існує обивательське упередження проти соціологічних опитувань і водночас більш довірливе ставлення до переписів (питають же кожен особу!). Насправді, і це зайвий раз довів останній перепис, такі судження не є обґрунтованими. І не лише тому, що умисній фальсифікації рівною мірою можна піддати як ті, так і інші дані. Навіть виключивши злі наміри, можемо знайти багато переваг опитувань над переписами: часта періодичність перших, докладність у з'ясуванні окремих питань, наукова мотивація (тут не йдеться про політичні передвиборні опитування) та

¹ Опитування проводилось на основі багатошарової, стратифікованої вибірки із застосуванням квотного відбору респондентів на останньому щаблі Центром соціальних і маркетингових досліджень «Социс» на замовлення Фонду держмайна України. Запитальник було розроблено членами Українського Фонду «Громадська думка». Обсяг вибіркової сукупності – 2800 респондентів (основний масив), а також додаткова вибірка по 400 осіб у 4-х недостатньо представлених у загальному масиві регіонах. Тому загальна кількість опитаних становила 3250 осіб. Помилка вибірки становить $\pm 3\%$.

² Пошлось на дослідження, в яких сама брала участь, зокрема на соціологічні опитування у Львівській області в 1997, 1998, 2000 та 2003 рр., що були проведені центром „Соціоінформ” на основі запитальників, розроблених членами фонду „Громадська думка”, які здійснили аналіз даних та опублікували дві книжки під егідою Інституту регіональних досліджень НАН України (Львівщина-98. Соціальний портрет у загально-українському контексті”. – Львів, 1999. – 347 с.; Львівщина на порозі XXI століття. Соціальний портрет. – Львів, 2001. – 352 с.). Зараз той самий колектив, у складі Давимуки С. А., Колодій А. Ф., Кужелюка Ю. А., Подгорнова В. М., Черниш Н. Й. опрацьовує результати опитування 2003 р. Методика зіставна з загальноукраїнським опитуванням 2000 р. та іншими соціологічними дослідженнями, хоч багато запитань спрямовані на поглиблене з'ясування тих аспектів розвитку Львівщини, над дослідженням яких працюють названі автори: від приватизації до міжетнічних стосунків і побутової сфери.

інше. В умовах України, як виявилось, додався ще один чинник: в опитуваннях менше задіяні державні службовці – виконавці цілком конкретних замовлень та просто відсталі у своєму мисленні і своїх знаннях чиновники. Стверджую це цілком відповідально, оскільки в переписному листі, принаймні в тій його частині, яка стосується етно-національної самоідентифікації, використовувалась суміш термінів позавчорашнього дня, які між собою не узгоджувались, так само як не узгоджувались формулювання питань і висновки, зроблені з них спеціалістами Держкомстату³.

Друге завдання, яке я ставлю перед собою, – не лише завдяки, але й усупереч (там де цього вимагає принцип наукової критичності) даним останнього цензу, та покликаючись на деякі дані соціологічних досліджень, окреслити тип поліетнічності та культурної гетерогенності українського суспільства, від якого мали би відштовхуватись будь-які програми етнополітики та національного розвитку.

Перед тим, як перейти до основної частини, хочу внести одне термінологічне роз'яснення. Я часто вживаю термін етнонаціональний, що може викликати запитання. Для мене це словосполучення, особливо стосовно пострадянських країн і проблем, які вони розв'язують, має подвійне навантаження. По-перше, перед молодими незалежними державами, які звичайно ж мають поліетнічний склад населення, стоїть завдання налагодження нормальних міжетнічних стосунків, захист прав національних меншин, відповідно до взятих зобов'язань і в інтересах миру та злагоди в суспільстві. З іншого боку, у більшості цих країн нерозв'язаною залишається проблема національної консолідації. Тому політика держав, що має спрямовувати обидва ці процеси, повинна б називатися етнонаціональною, а не просто етнополітикою. По-друге, багато фахівців в Україні за радянською традицією усе ще розуміють націю як етнічну спільноту і не розрізняють поняття етнічний та національний. Та й сама українська нація поки що є в соновному етнічною спільнотою, на відміну від майбутньої громадянської нації, яка лиш почала формуватися. Тому щоб охопити усе розмаїття термінологічних позначень у цій сфері доводиться вдаватися до такого, сказати б комбінованого поняття.

Про що повідомив Державний комітет статистики?

Основна новина, якої загалом очікували, полягала в тому, що кількість наявного населення України станом на 5 грудня 2001 року становила 48 млн 457 тис. осіб, що було **на 3 млн менше**, ніж у 1989 р. Крім наявного, порахували також постійне населення, якого виявилось (за означенням) трохи менше, а саме: 48 млн 241 тис⁴. Саме останню цифру було взято за основу при з'ясуванні соціально-економічного поділу та громадянства. Згідно з даними Держкомстату кількість громадян України (з числа постійного населення) становила 47 млн. 950 тис. осіб, громадян інших країн – 168 тис. осіб, в тому числі громадян країн СНД – 151 тис. осіб. Осіб без громадянства в Україні налічувалося близько 83 тис., а тих, хто не вказав громадянство – 40 тис. осіб. Найбільші частки громадян інших країн, які постійно проживали в Україні, та осіб без громадянства були в Криму та Одеській області, а найменші – в населенні Закарпатської та Львівської областей.

³ Не могу погодитись з конформістськими, але з претензією на „постмодерність”, розміркуваннями Володимира Кулика про те, що оскільки „дані переписів традиційно сприймаються в будь-якому суспільстві як об'єктивне відбиття його реального стану” і, внаслідок цього, програмують наше уявлення про самих себе, то начебто неважливо чи є вони достовірними насправді, чи ні. Тим більше, мовляв, що „відомості про „національність” та „рідну мову” залежать не лише від свавілля переписувачів, а й від волі громадян, котрі ті відомості надають (не документально потверджують, а декларують)”. Хоч справді і перепис, і соціологічне дослідження показують нам суб'єктивний бік соціальної реальності, це, однак, не значить, що вони не можуть давати спотвореної картини цієї суб'єктивної реальності, або що науковцям це байдуже. Тим більше неприпустимо, з точки зору наукової етики, виправдовувати фальсифікаторські наміри влади, яка, як випливає з міркувань п. Кулика, має право питати те, що легітимізує її діяльність в очах суспільства і, заморочивши таким чином голову своїм громадянам, проводити політику, базовану на такій „замороченій” ідентичності (вислів Ю. Тарана).

⁴ Тут і далі цитування здійснюю за Повідомленням Державного комітету статистики України „Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року”, взятому з інтернет-сайту цієї установи (info@ukrstat.gov.ua).

Було проаналізовано і так званий національний склад населення України, відображений у табл. 1 – у порівнянні з даними перепису 1989 р.

Таблиця 1

**Кількісні зміни в етнічному складі населення України після 1989 р.
(за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)**

Національності	2001, тис. осіб	2001, %	1989р., %	2001р. у % до 1989р
Українці	37541,7	77,8	72,7	100,3
Росіяни	8334,1	17,3	22,1	73,4
Білоруси	275,8	0,6	0,9	62,7
Молдавани	258,6	0,5	0,6	79,7
Кримські татари	248,2	0,5	0,0	у 5,3 р.б.
Болгари	204,6	0,4	0,5	87,5
Угорці	156,6	0,3	0,4	96,0
Румуни	151,0	0,3	0,3	112,0
Поляки	144,1	0,3	0,4	65,8
Євреї	103,6	0,2	0,9	21,3
Вірмени	99,9	0,2	0,1	у 1,8 р.б.
Греки	91,5	0,2	0,2	92,9
Татари	73,3	0,2	0,2	84,4
Цигани	47,6	0,1	0,1	99,3
Азербайджанці	45,2	0,1	0,0	122,2
Грузини	34,2	0,1	0,0	145,3
Німці	33,3	0,1	0,1	88,0
Гагаузи	31,9	0,1	0,1	99,9
Інші національності	177,1	0,4	0,4	83,9

Спочатку розглянемо картину, представлену в цій таблиці, в статичному вигляді, з'ясувавши нинішню структуру населення в етнічному вимірі, а потім проаналізуємо зміни, що відбулися після 1989 р. – з урахуванням особливостей методики опитування та зроблених на її основі висновків.

Отже, з наведеної таблиці фахівці Держкомстату роблять висновок, що „особливістю національного складу населення України є його багатонаціональність”, а також, що за даними перепису на території країни „проживали представники понад 130 національностей і народностей”. Стверджуючи так, вони засвідчують свою теоретичну безграмотність, наслідком якої є довільне застосування понять нація, національність, народність та відсутність в аналізі понять етнічність, етнічний склад, етнічні групи. Запитавши в громадян про їх етнічне походження (про це йтиметься далі), спеціалісти-чиновники пізніше „забули” про що питали і перейшли до національного складу, здійснивши у такий спосіб підміну понять.

Кидається у вічі бажання підтримати поширений стереотип про надзвичайне етнокультурне розмаїття України („представники” 130 націй і народностей проживають у нашій країні!), який є звичайним пропагандистським штампом, що зберігся з радянських часів. Адже до цього переліку, який так і не був оприлюднений у всій повноті, увійшли поодинокі „представники” таких екзотичних або міфічних національностей як малайці, козаки, скіфи та інше.⁵ Деякі гумористи або просто зденаціоналізовані люди (ні відсутності, ні подвійності національної ідентифікації ценз, звичайно, не передбачав) могли в такий спосіб просто пожартувати з державою. Але наші спеціалісти в галузі статистики або не знають що таке „статистично вагома група”, або виконують (менш чи більш усвідомлено) певне політичне завдання: утопити в міфі про неймовірне, більше, ніж у колишньому СРСР, або в нинішніх США та Канаді, культурне розмаїття справжні проблеми етнонаціонального розвитку. До цих проблем можемо віднести: несконсолідованість етнічних українців, протистояння двох мов та культур –

⁵ За словами наукового консультанта президента України Е. Лібанової, яка виступала в ефірі Громадського Радіо в січні 2003 р., нині також відбувається "процес імміграції представників третього світу в Україну". Отже, "суспільство має бути готовим жити в поліетнічному середовищі...", у тому числі, з в'єтнамцями, татарами, а не лише росіянами та білорусами, як раніше.

української та російської, проблеми, пов'язані з “обживанням” на власній землі та з політичним самоствердження кримських татар, врегулювання стосунків з іншими меншинами за участю “матірних” держав (держав, де проживає основна маса людей тієї ж національності), а також формування спільної для всіх громадянської національної ідентичності.

Безперечно, з точки зору захисту прав людини важливим є становище кожної особи, яка мешкає в Україні, незалежно від того, чи є вона малайцем, чи представником титульного народу. Однак проблеми цих осіб вирішуються через утвердження верховенства права, гарантування правової рівності і захищеності громадян та правового врегулювання становища осіб без громадянства (зазвичай, обмеження щодо останніх, порівняно з громадянами, стосуються лише деяких політичних прав – обирати і бути обраним тощо). До речі, багато розвинених ліберальних демократій цим і обмежуються, проводячи політику “державного нейтралітету” стосовно культурного розвитку національних меншин – не фіксуючи навіть поняття “меншина” у своїх конституціях.⁶ Мовляв, права всі мають рівні, а далі кожен має вирішувати свої проблеми, як уміє. Захищаючи кожну особу, лібералізм у багатьох випадках ще й досі не визнає групових прав.⁷ Українська ж Конституція не лише визнає національні меншини як явище, а й покладає на державу певні зобов'язання щодо них. Проте йдеться тут не про окремих осіб – “представників 130 націй і народностей”, а про менш-більш стійкі і консолідовані групи, що можуть бути об'єктом державної етнополітики.

Використання цієї цифри для характеристики багатонаціонального складу є некоректним з наукової точки зору і з інших причин. По-перше, не можна плутати поняття нації і національності. Наявність у країні людей різної національності ще не говорить про багатонаціональний склад її населення. По-друге, давно пора відмовитись від поняття “народність”, яке є відгомном сталінської теорії націй і практично не вживається сучасними націоналогами. По-третє, не можна робити термінологічних підмін: в аналізі даних потрібно використовувати ті самі поняття, які були в запитальнику. Розглянемо ці зауваження по-порядку.

Отже, як співвідносяться поняття “нація” та “національність”? Найбільш прийнятною є думка, що “національність” є якістю, властивістю людей, що належать до нації або до іншої етнічної чи національної групи. Таке широке вживання поняття “національність” утвердилось було в колишньому СРСР; воно ж домінує й на Заході. Е.Шилз називає національність “станом колективної самосвідомості”. Вона вказує на те, що індивід відносить себе до певної референтної групи – нації, етнічної чи національної меншини, яка утворюється цією колективною свідомістю, але не зводиться до неї. Національність змінювана, суб'єктивна, індивіди можуть її обирати або навіть мати кілька національностей водночас (не плутати, знову ж таки, з громадянством). Натомість нація – стійка, об'єктивна і існує тривалий час, незалежно від “перетікання” індивідів, що змінюють свою національність, “солідаризуючись із колективною свідомістю, що панує у новому суспільстві.”⁸

Придумане радянськими теоретиками поняття “народність” стоїть в одному ряду не з національністю, а з нацією. Інакше кажучи, це спільнота, а не приналежність до неї, як можна було б думати з висновків Держкомстату. Коли ж мовиться про приналежність до етнічних груп, що не є націями, з наміром підкреслити цю їхню особливість, тоді звертаються до поняття “етнічність”, яке з 70-х років набуло широкого вжитку в США, але є цілком підходящим для вивчення будь-якого поліетнічного суспільства.

Нарешті, якщо врахувати, що запитання, яке ставили людям під час перепису, стосувалося їхнього “етнічного походження”, то робити з нього висновок про “національний”, а чомусь не “етнічний” склад населення – значило демонструвати свою нефаховість. Питання це стосується не лише перепису. Було б дуже непогано, якби в усіх випадках, коли йдеться про національну та етнічну ідентичність, наші аналітики співвідносили їх з поняттями етнічних та національних груп, розрізняючи, відповідно, етнічну ідентичність та етнічні групи (меншини), з одного боку, та національну ідентичність і національні групи – з іншого. Тим більше, що в

⁶ Т. Кузьо справедливо зауважує в цьому політику подвійних стандартів. (див.: Kuzio T. Parliament to Mull Ratification of Minority-Language Charter // RFE/RL Poland, Belarus, and Ukraine Report, reproduced in 2003 UKL # 193).

⁷ Ця позиція розкритикована в працях В. Кимлічки як анахронічна і невиправдана навіть з точки зору ліберальної теорії. Див.: Вілл Кимлічка. Лібералізм і права меншин. – К.: Демократична освіта, 2002. (Розділ 4. Переосмислення ліберальної традиції).

⁸ Шилз Едвард Альберт. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство // “І”. – 2001. – № 21. – С. 80.

умовах незалежності, українська національна ідентичність все більше пов'язуватиметься з політично-юридичним статусом особи, її громадянством та громадянськістю, тоді як етнічна ідентичність залишиться характеристикою груп, з яких ця нація складається.

За визначенням англійського дослідника Д. Міллера, етнічна група – „це певна кількість людей, що мають відмінний від інших набір культурних цінностей і спільну мову, визнають свою культурну спорідненість і здійснюють певні практичні дії, які відокремлюють їх від аутсайдерів: вони вступають у шлюб, утворюють клуби і асоціації, відвідують церкви, синагоги і мечеті тощо”,⁹ тобто, група виявляє і практикує значний рівень внутрішньої солідарності. Ті етнічні групи, котрі домагаються певного захисту на підставі свого меншого розміру і культурної недомінантності, підпадають під поняття національних меншин. Однак і більшість (спільнота, що чисельно й культурно домінує) також становить етнічну групу, навіть якщо вона й досягла статусу нації. Стосовно неї поняття група використовують, коли її співвідносять з іншими групами того ж самого суспільства.

Можна, зокрема, погодитись з В. Євтухом, що відмінності між поняттями “етнічна група” та “національна група” полягають у тому, що “етнічна група” – це широкий термін, який охоплює як меншинні, так і домінуючу групу; “етнічні меншини” – це такі етнічні групи, які кількісно поступаються основній групі країни; “національні меншини” – кількісно меншинні спільноти, які формуються як на ґрунті етнічних ознак, так і певних політичних орієнтацій¹⁰. Приблизно такого ж принципу розмежування етнічних та національних меншин дотримується канадський дослідник мультикультуралізму В.Кимлічка та інші вчені.

Згідно з цими підходами, українське суспільство в жодному разі не є багатонаціональним, бо воно не складається з багатьох націй. У ньому немає автохтонних національних груп, які прагнули б до утворення національної державності на власній території (а саме це є ознакою національної – на відміну від етнічної) групи. З деякими застереженнями національною групою або малою, недержавною нацією можна було би вважати кримських татар. Однак поки незавершився процес їхнього переселення, поки вони змушені „вливатися” в культурно, а часом і політично „не своє” середовище (в якому домінує інша етнічна група – росіяни), поняття меншини точніше характеризує їхнє становище, а меншинний статус може допомогти їм домогтися деяких „підтримчих дій” на свою користь. І тільки після того, як їхнє становище як національної групи стабілізується, можна буде розмірковувати чи є вони малою, недержавною нацією в межах України. Нині, на мій погляд, говорити про це ще надто рано.¹¹

Сучасне українське суспільство є поліетнічним, етнічно поділеним¹², суспільством з поліетнічним складом населення – це все одне й те ж. Йдеться про наявність у ньому, окрім заголовної нації, певної кількості етнічних груп, які не націлені на створення самоврядних політичних одиниць. Однак це суспільство не є не тільки багатонаціональним, але й надміру розмаїтим в етнічному відношенні, бо дві найбільші національності – українці та росіяни разом становлять 95,1 % усього населення (проти 94,8 % у 1989р.). Шість наступних за величиною груп, чисельність кожної з яких становить від 300 до 100 тис. осіб., у сумі складають 1,5 млн населення або 3,1% (проти 4% у 1989 р.). Це: білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї. Разом з росіянами та українцями ці вісім етнічних груп становлять понад 98% населення. За ними йдуть вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи. Кожна з цих груп становить 0,1 – 0,2% в населенні країни, а усі вісім – 1,1%. І нарешті, „інші” (зі „скіфами” включно) становлять ще 0,4% .

Отже, поліетнічність українського суспільства, як і будь-якого сучасного суспільства – факт незаперечний, але його треба коректно описувати і не плутати з багатонаціональністю

⁹ David Miller. *Citizenship and National Identity*. – Cambridge: Polity Press, 2000 – С. 127.

¹⁰ В. Євтух. Державна етнополітика України: нинішні засади і погляд у майбутнє // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 4-9.

¹¹ Проте, саме на підставі наявності в Україні національної групи кримських татар (в суті своїй „малої нації”) деякі автори, наприклад, О. Тягло, автор розділу про національну різноманітність у кн. „Основи демократії” (К.: Ай Бі, 2002) називають Україну багатонаціональною державою. Я в цьому бачу велику натяжку.

¹² До речі, поділеність не є синонімом „сегментованості”. Остання означає політичну інституціалізацію поділеності, наявність у кожній групі власних політичних інститутів, які взаємодіють між собою і можуть бути запорукою мирного співіснування груп, якщо виявляється неможливою їх інтеграція під дахом одних і тих самих інститутів.

таких держав як Росія, де окремі нації мають свої автономні утворення в межах Федерації, або Індії, де не вщухають міжнаціональні конфлікти.

Зміни в етно-національній самоідентифікації населення України

Дані перепису. Найбільшу плутанину в наші уявлення про тенденції змін в етно-національній структурі населення України внесли дані Держкомстату та зроблені з них висновки про зростання кількості людей з українською ідентичністю. За цими даними після 1989 р. кількість українців зросла на 0,3%, а їх питома вага серед жителів України – на 5,1 відсоткових пункти. Натомість кількість росіян зменшилася на 26,6%, а їх питома вага у загальній кількості населення – на 4,8 відсоткових пункти. Тобто, усе скорочення чисельності населення, яке відбулося між двома переписами, припадає на росіян та національні меншини, а чисельність українців хоч і незначно, але зросла (див. табл. 1).

Газета Kyiv Post підсумувала результати перепису афористично: Україна стала *меншою і старішою, а також більш українською*. Сказано влучно, якщо... прийняти результати перепису за чисту монету. Так, між іншим, зробило чимало українських аналітиків, яким, очевидно, було приємно бачити втілення своїх передбачень у цифрових показниках. „Фахівці припускали, - писав М. Стріха, - що кількість громадян України, що визнають себе росіянами, зменшиться... І дані перепису підтвердили ці припущення”. На думку цього аналітика, „результати перепису лишають українцям шанс. Їхня питома вага в Україні сьогодні така ж, як була у середині 50-х рр. минулого століття. Приблизно така ж частка дітей, як і тоді (близько 70%) відвідує сьогодні українські школи. Тобто навальної "примусової українізації" не відбулося. Сталося лише природне повернення до показників, які існували до розгортання нової хвилі русифікаційної політики кінця 1950-х...” А ще, додавав М. Стріха, російській національній меншині доведеться розпрощатися з комплексом "національної більшості колишнього СРСР" – „хоч це прощання психологічно й не буде для багатьох простим”¹³. Позитивно відгукнувся про результати й В. Кулик, назва статті „Перепис досягнень націотворення” говорить сама за себе.¹⁴

Натомість, результати перепису, за повідомленнями ЗМІ, викликали „обурення” лідерів багатьох російських організацій, які раптово дізнались про те, що в Україні усі ці роки, виявляється, відбувалася „насильницька” асиміляція, яка, щоправда, не підтверджувалось ні їхніми спостереженнями у попередній період, ні процесами у мовній сфері. Тому декотрі з російських оглядачів зазначали, що можливим є й інше пояснення: результати перепису було піддано тотальній фальсифікації. На цю думку їх наводив саме той факт, що кількість людей, на яку скоротилося населення України, майже повністю збіглася з кількісним скороченням етнічної групи росіян. Писали навіть про те, що переписувачі, начебто, спочатку записували дані до блокнота, а не в переписний лист, очевидно з метою їх подальшого редагування. Насправді, навряд чи справа була в примітивному підтасуванні даних. Скоріше йдеться про те, що проведення перепису було далеким від наукових стандартів, що дало змогу досягнути непрямої фальсифікації, яка й забезпечила бажані для правлячої еліти дані. Чи робилося це навмисно чи ні, не беруся стверджувати напевно. Однак, на наявність певного умислу вказує повний відрив формулювання висновків від суті запитання, яке ставилось громадянам під час перепису.

¹³ Див.: „Українська правда”, 8.01.2003 (www.pravda.com.ua) Пресу обійшло пояснення збільшення частки українців М. Стріхою: „Велика кількість громадян України вчинили так само, як і виходець з глухого села Чайкіне на Чернігівщині Леонід Кучма, який ще 1990 року в документах Секретаріату Верховної Ради УРСР значився "росіянином", а вже 1992 року, ставши з простого депутата прем'єром, зробився "українцем".

¹⁴ В. Кулик. Перепис досягнень націотворення // Критика-Коментарі, 29 січня 2003.

Фрагмент переписного листа 2001 року, що містить чотири розділи запитань. Розділ 1: «Ваше етнічне походження (вказіть національність (народність), або етнічну групу)». Розділ 2: «Ваша мова рідна». Розділ 3: «Ваша рідна мова». Розділ 4: «Ваша рідна мова». У кожному розділі є таблиця для запису відповіді та жовті маркери для позначення.

Рис. 1. Фрагмент переписного листа 2001 р. із запитаннями про національність та мову

Копія переписного листа в частині, яка нас цікавить, представлена на рис. 1. На ній значиться: „Ваше етнічне походження (вказіть національність (народність), або етнічну групу)”. Важко сказати, як тлумачили переписувачі і як розуміло населення це заплутане, багатошарове формулювання. Найшвидше, по-різному. Хто мав у голові які стереотипи, так і питав або відповідав. Але факт залишається фактом: на перше місце в запитанні були поставлені слова про „етнічне походження”, які пізніше зовсім не згадувалися ні в коментарях спеціалістів з Укрдержстату, ні в статтях аналітиків. Найбільш оптимістичні з останніх, як В. Кулик, заявили про „зростання числа „самопроголошених” українців”, що мало свідчити про зрушення в самоідентифікації населення.

Ці висновки В. Кулик робить, очевидно, на підставі того, що зник об’єктивний та суб’єктивний тиск на користь російської ідентичності, який мав місце в радянські часи, а також тому, що згідно з отриманим письмовим роз’ясненням, переписувачі мали записувати *задекларовану національність*, ту, яку називала людина, не вимагаючи жодних документальних підтверджень. Отже, хто бажав, справді міг повернутися до своєї української ідентичності (якщо в минулому з якихось міркувань відмовився від неї). Але, враховуючи зміст запитання, навряд чи його можна трактувати таким чином, що людям „дали шанс вибирати”. Вибирати що, своїх батька та матір? Навряд чи це був вибір, самодекларування, змінна, плинна самоідентифікація чи щось у тому роді. Це був лише шанс говорити правду, наскільки вона відома особі. Але правдивість не варто плутати з вибором, оскільки питання було сформульоване так, що самою його постановкою самоідентифікація жорстко обмежувалась. Людина, що хотіла бути правдивою, мусила визначати свою національність за походженням, а не за якимись іншими ознаками, бо саме про це в неї питали. І якщо припустити, що переписувачі жорстко дотримувались змісту питання, то тоді треба було б зробити висновок, що вони переписували ситуацію, яка існувала в країні одне покоління тому назад. Щоправда, „роз’яснення” в дужках, та ще й у подвійних, заплутувало ситуацію, даючи змогу питати й відповідати по-різному.

За радянських часів на питання: „Яка ваша національність?” (в сенсі: національна або етнічна приналежність) відповідати було порівняно просто, бо тоді національність розумілася як характеристика винятково етнічна, успадкована, ба, більше – записана в паспорті, завдяки чому кожна людина знала, якої вона національності. Сумніви, щоправда, й тоді виникали, особливо у випадках з дітьми із змішаних сімей, національність яких записувалась батьками, часто при формальному ставленні до цієї процедури чиновників („какая різниця?”). Впливав також і політичний тиск і тенденція до зростаючої корисності та престижності всього російського. Отже, сумніви найчастіше вирішувались на користь російської національності. З розпадом СРСР ситуація змінилась: зникли записи про національність у паспортах громадян України, все більше

точиться розмов про політичний характер національної ідентичності, відпав тиск з боку переписувачів, а з точки зору громадян могла вважатися вигідною саме українська ідентичність.

Тому, напевне, що якісь зміни в самоідентифікації таки відбулися. До деякого з українців, які раніше відреклися своєї нації, могло прийти розуміння перспективності саме української ідентичності в українській державі, і вони переписалися українцями. Але враховуючи формулювання запитання, це могли і повинні були зробити саме ті громадяни, чії предки були етнічними українцями. Що ж до „вибору” та „самодекларованості” засвідченої ідентичності, то про це ми нічого напевне сказати в даному випадку не можемо.

Недостовірність (чи неповна, недостатня достовірність) може бути обумовлена кількома чинниками: примітивною фальсифікацією даних (їх „переписуванням” після перепису чи опитування); тиском на громадян з боку переписувачів, намаганням спрямувати їхню відповідь у потрібне русло; невідповідністю для особи оприлюднювати правду про себе (страх, що переписні листи будуть якимось чином використані супроти її інтересів); некоректно (заплутано, двозначно) сформульованими запитаннями. Саме це останнє й зумовило, на мій погляд, таке значне відхилення в бік української ідентичності під час останнього перепису. До таких висновків спонукають попередні соціологічні дослідження, які вказували на слабку тенденцію до українізації в деяких регіонах, а також на велику залежність відповідей від форми, в якій ставилися запитання.

Соціологічні дані про національну приналежність і самоідентифікацію

Не лише запитання „Яке Ваше етнічне походження?”, а й „Яка ваша національність?” в умовах України та інших пострадянських країн, де раніше національність записували в свідоцтво про народження і паспорт, не можна інтерпретувати як самоідентифікацію. Це припущення підтверджене результатами соціологічного опитування, що проводилось Центром „Социс” у 2000 р. Основна відмінність постановки питань щодо етнічних і національних ідентичностей полягала у тому, що ознака національної приналежності (за походженням, записом у свідоцтві про народження, раніше – в паспорті тощо) була відмежована від етнонаціональної самоідентифікації. Остання визначалась на підставі відповідей на прямо сформульовані запитання про те, ким люди схильні себе вважати – українцями, росіянами чи представниками інших націй, з якою групою готові себе ототожнити. Питання звучало так: “З якою етносоціальною групою ви себе ототожнюєте?”

Що дав наш підхід?

Насамперед він показав, що існують значні відмінності між тим, що записувалось у графу національність в об’єктивці анкети і тим, що відповідали люди, якщо їх питали про їхню власну ідентифікацію з певною етносоціальною групою. Причому тільки в деяких західних областях це розходження було на користь української ідентичності. В Україні загалом розходження становило 10% на користь інших ідентичностей (див. табл. 2). Отже, ми переконались, що „національність”, названа добровільно, без примусу, ще не є самоідентифікацією. Це, очевидно, обумовлене тим, що коли люди зазначають в об’єктивці питальника свою національність, вони навіть не задумуються про можливість вибору, самовизначення в такому питанні, фіксуючи свою „об’єктивну”, офіційно визнану національність. Для того ж, щоб з’ясувати, ким людина себе відчуває, потрібно прямо і недвозначно її про це запитати.

Таблиця 2

Національна приналежність та національна самоідентифікація в Україні

	Загальноукраїнські переписи		Загальноукраїнське опитування 2000 р.	
	1989 р. (національність)	2001 р. (національне походження)	(національність)	(само-ідентифікація)
Українці	77,8%	72,7%	76%	65,9%
Росіяни	17,3%	22,1%	20,8%	15,9%
Інші національності	4,9%	5,2%	2,9%	1,7%
„Радянські люди”				12,6%
Важко визначитись				2,5%
Інше				1,4%

Якщо за „офіційною” національною приналежністю українців у 2000 р. було приблизно 76%, росіян – 21%, а інші національності склали 3,2%, то ототожнювали себе з українцями 66%, з росіянами – 16%, а з представниками інших національностей – усього 1,7%. Тих людей, що віднесли себе до *україномовних українців* виявилось ще менше – близько 48%. Зате в цілому по Україні майже 13% опитаних заявили, що відносять себе до „радянських людей” – референтної групи, яка може вважатись наслідком процесів денационалізації в колишньому СРСР. Найбільше людей з радянською ідентичністю виявилось в Донбасі та Дніпровському регіоні, а найменше – на Західній Україні. Незначний відсоток радянських також у Центральному регіоні, Чернігівській та Полтавській областях – там, де є глибокі корені національної ідентичності.

Культурно-лінгвістичні ідентичності та вживання мов в Україні (за даними перепису і соціологічних опитувань)

Не потрудилися організатори перепису й щодо того, щоб осучаснити питання про мову. Як і в радянські часи вони запитували про „рідну” мову, хоч за обставин, що склалися в Україні, вона мало що може сказати про розвиток мовної практики в країні.

В анкеті (див. рис. 1) під п.7 значилося: „Ваші мовні ознаки: а) рідна мова (вказіть); б) якщо ваша рідна мова не українська, то вкажіть, чи вільно володієте українською мовою (так або ні); в) інша мова, якою Ви вільно володієте (вказіть). Враховуючи українську ситуацію, тут варто було би додати питання: якщо ваша рідна мова українська, то вкажіть, чи вільно ви нею володієте та чи володієте нею взагалі. Незрозуміло також, чому в підпитанні про інші мови обов’язково треба було записувати тільки одну мову, якою володієш найкраще (такі були роз’яснення). Здається, переписувачі хотіли виключити згадування будь-яких мов, крім російської.

Дані перепису кажуть нам, що українську мову у 2001 р. вважали рідною 67,5% населення України, що на 2,8 відсоткових пункти більше, ніж за даними перепису 1989 року. Російську мову визначили як рідну 29,6% населення, у порівнянні з минулим переписом населення цей показник знизився на 3,2 відсоткових пункти. Частка інших мов, які були вказані як рідні, за міжпереписний період збільшилася на 0,4 відсоткових пункти і становила 2,9%. Ось такий „тиск” чинили українці щодо „українізації”: живучи на своїй на землі і маючи навіть у часи СРСР певний сурогат державності, вони зайняли у 2001 р. лиш 5 місце серед національних та етнічних груп за відсотком людей, які вважають рідною мову власної етнічної групи.

Повніша картина щодо рідної мови різних етнічних груп представлена в таблиці 3 (національності в ній розташовані за відсотком людей, які вважають рідною мову власної етнічної групи).

**Рідна мова різних етнічних груп України
за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р**

	Мову своєї національності (%)	Українську (%)	Російську (%)	Іншу мову (%)
Росіяни	95,9	3,9	х	0,2
Угорці	95,4	3,4	1,0	0,2
Кримські татари	92,0	0,1	6,1	1,8
Румуни	91,7	6,2	1,5	0,6
Українці	85,2	х	14,8	0,0
Гагаузи	71,5	3,5	22,7	2,3
Молдаване	70,0	10,7	17,6	1,7
Болгари	64,2	5,0	30,3	0,5
Азербайджанці	53,0	7,1	37,6	2,3
Вірмени	50,4	5,8	43,2	0,6
Цигани	44,7	21,1	13,4	20,8
Грузини	36,7	8,2	54,4	0,7
Татари	35,2	4,5	58,7	1,6
Білоруси	19,8	17,5	62,5	0,2
Поляки	12,9	71,0	15,6	0,5
Німці	12,2	22,1	64,7	1,0
Греки	6,4	4,8	88,5	0,3
Євреї	3,1	13,4	83,0	0,5
Інші національності	32,6	12,5	49,7	5,2

Окрім етнічних українців, українську, за даними перепису, вважає рідною така частка інших етнічних груп України: 71% поляків, понад 22% німців, понад 21% циганів, 17,5% білорусів, понад 13% євреїв, близько 11% молдаван. Росіяни в цьому переліку – на 14 місці з 3,9% тих, хто визнав українську мову рідною. Російську мову серед неросіян рідною вважає найбільший відсоток греків – 88,5%. За ними йдуть: євреї – 83%, німці – біля 65%, білоруси – 62,5%, татари – біля 59%, грузини – понад 54%, вірмени – понад 43%, азербайджанці – біля 38%, болгари – понад 30%, гагаузи – близько 28%, молдаване – близько 18%, поляки – близько 16%, українці – біля 15%, цигани – понад 13% та інші.

Але що значить питати людей про „рідну мову”? На мій погляд, це приблизно те ж саме, що й про етнічне походження. Людина має зафіксувати мову свого дитинства, а може – лише матеріної коліскової, навіть якщо сама цією мовою ніколи не користувалась. Рідна мова – це чинник емоційно-ностальгійний. Він, звичайно, має стосунок до етнічної самоідентифікації, але не відображає тенденцій щодо звуження/розширення вживання української та російської мов, які характеризують справжній стан етнонаціональних стосунків та рівень „націоналізаторської” політики держави, яка начебто має місце в Україні. Якщо хтось записав, що його рідна мова українська, але все життя розмовляє по-російськи, читає виключно російські книжки, дивиться тільки російські телепередачі, тобто перебуває в середовищі російської культури і засвоює та поділяє цінності, притаманні російській нації, то його гадана „українськість” мало що дає для реального утвердження української культури, подолання маргінальності української мови.

„Соціологам добре відомо, – зазначав М. Стріха, – що термін "рідна українська мова" часто означає сьогодні певний родинний сентимент (чи політичну настанову), а не послідовне послуговування цією мовою на роботі чи вдома. Число "послідовних українофонів", якщо вірити соціологам, значно нижче від тих 67,5%, які назвали українську рідною, і коливається між позначками 45-50% (при ще 30% тих, хто говорить лише російською, і решті, які послуговуються, залежно від обставин, обома мовами, або й просто "суржиком")."¹⁵ Цікавим тут є оце „якщо вірити соціологам”, дані яких у цьому питанні на диво однотайні і правильно процитовані автором. З них також випливає, що упродовж 12 років незалежності розширення вживання української мови було дуже незначним – яких 1,5-2 %. Щоправда зростає (за рахунок молоді) число респондентів, які виступають за її більш широке вживання, та дещо зменшується частка

¹⁵ Див.: „Українська правда”, 8.01.2003 (www.pravda.com.ua)

тих, хто є прихильником надання російській статусу другої державної (чи то „офіційної“, що одне й те ж).

За даними цитованого тут загальноукраїнського опитування, в якому людей питали про те, якою мовою вони переважно розмовляють удома, розрив між „рідною“ та вживаною мовою становить для української мови біля мінус 17 відсоткових пункти, а для російської плюс 17 (див. табл. 4).

Таблиця 4

Ставлення до мов та їх вживання в Україні

Мова	Переписи		Опитування 2000 р.
	1989 р. (рідна мова, %)	2001 (рідна мова, %)	мова, якою переважно розмовляють вдома (%)
Українська	64,7	67,5	50,75
Російська	32,8	29,6	46,96
Інші мови	2,5	2,9	2,29

Україномовне населення, за ознакою мови, яку переважно вживають удома, становить ледь більше 50% населення України. Приблизно стільки ж опитаних визнали себе україномовними українцями – при тому, що серед людей, які розмовляють удома українською, є незначний відсоток росіян, і так само незначний відсоток тих, хто відніс себе до україномовних українців, вдома, як виявилось, не розмовляють переважно українською (очевидно, через сімейні обставини). Серед українців українофони становлять приблизно 2/3 від їх загального числа. Таблиця 5 показує, якими мовами розмовляють люди з різною національною приналежністю та різною етнічною самоідентифікацією.

Таблиця 5

Вживання мов різними людьми різних національностей

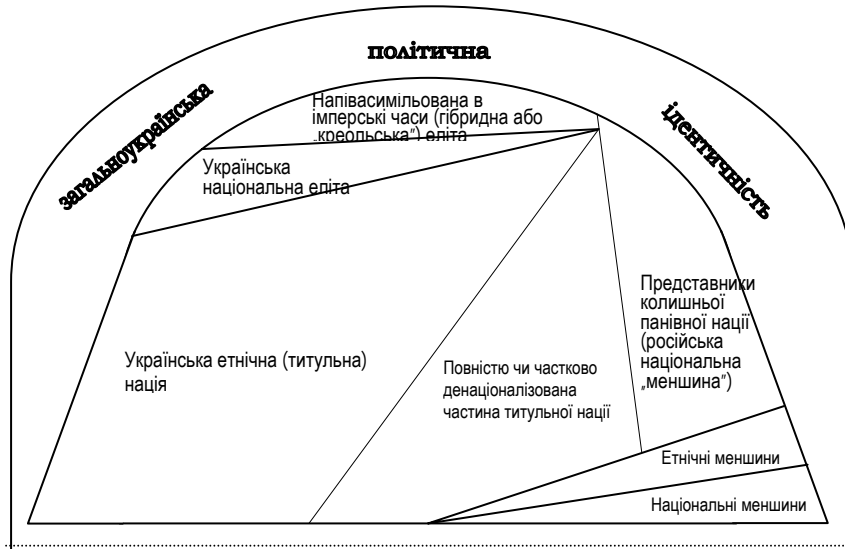
Етнічні групи (за національністю та етносоціальною самоідентифікацією)	Національна приналежність				Етносоціальна самоідентифікація			
	Якою мовою Ви переважно розмовляєте вдома?							
	українська (%)	російська (%)	інша (%)	всього (%)	українська (%)	російська (%)	інша (%)	всього (%)
Українці	65,68	32,39	1,93	100	69,34	29,69	0,98	100
Росіяни	3,26	95,88	0,86	100	6,07	92,81	1,12	100
«Радянські люди»	—	—	—	—	20,96	72,24	6,80	100
Інші національності	5,56	74,44	20,00	100	12,50	64,58	22,92	100
Важко відповісти	—	—	—	—	35,71	61,43	2,86	100
Інше	—	—	—	—	23,68	65,79	10,53	100
Всі національності в середньому	50,75	46,96	2,29	100	50,75	46,96	2,29	100

Як бачимо, приблизно 2/3 українців вдома переважно розмовляють українською мовою: близько 66% „офіційних“ українців та понад 69% тих, хто вважає себе українцями; близько третини розмовляє російською мовою і 1-2% іншими мовами. Основна маса росіян розмовляють своєю, російською мовою. Це засвідчили 95,88 „офіційних“ росіян та 92,81% тих, хто ототожнює себе з росіянами. Українською розмовляють відповідно 3,26 та 6,07% росіян, іншими мовами – близько 1%. Серед тих, хто ідентифікував себе з „радянськими людьми“ або мав труднощі з етнічною самоідентифікацією (таке найчастіше трапляється в змішаних сім'ях) також домінують російськомовні. Україномовних, проте, більше виявилось серед тих, хто вагався з відповіддю щодо своєї етнічної самоідентифікації (35,71%), ніж серед „радянських“ (20,96%).

Особливості поліетнічності та багатокультурності українського суспільства

Узагальнимо якісний аспект поліетнічності українського суспільства за допомогою схеми на рис.2.

Рис. 2. Етно-національна структура населення України

Вона відображає той факт, що за статистичними та соціологічними даними можна виокремити такі групи:

1) *Титульна (заголовна) нація* – українці. Якщо виключити два регіони – Крим та Донбас – то в решті регіонів українців буде від 76 до 96%. Однак назвати їх доміантною (панівною) групою було б не зовсім правильно, бо як єдина спільнота українці поки що не виявили здатності виступити на захист своїх найістотніших прав та інтересів: мовних, інформаційних, культурних загалом. Основною проблемою є поділеність української етнічної нації на дві лінгвістичні підгрупи: українофонів та русофонів у співвідношенні приблизно 2:1. Російськомовних українців одні автори (М. Погрібний, М. Косів) відносять до українців, які лише на поверхні виглядають неначе росіяни. Внутрішньо (за своєю побутовою культурою, за соціальною психологією та можливо – за системою цінностей) вони залишаються самими українцями. Такі оцінки впливають з підходу до нації як “типу людей”, який міняється дуже повільно або й не міняється зовсім. Інші (М. Рябчук, С. Грабовський) схильні доплюсовувати їх до росіян, разом з якими вони творять лінгвістичну групу російськомовного населення, що протистоїть українофонам. Однак такої позиції вони дотримуються, доки міркують “статистично” і стверджують меншинність українофонів. В інших же випадках ці автори також роблять різницю між російськомовними українцями та росіянами, стверджуючи, що в Україні сформувався окремий різновид російськомовно-українського націоналізму, який він називає “креольським”. Цей націоналізм, пише Рябчук, політично є українським, а культурно – російським¹⁶.

2) *“Роздвоєна” політична еліта*, що складається з панівної “креольської” еліти та, в основному, опозиційної власне української еліти. Перша перебуває в тісних зв’язках і залежності від колишнього імперського центра, а друга виконує роль контр-еліти, яка все що продовжує боротьбу за своє місце в державі, яка начебто здійснює її програмні цілі в питаннях державного і національного будівництва. Подальший розвиток країни вимагатиме збалансування еліт, більшої згуртованості етнічних українців і взяття ними на себе консолідуючої ролі у процесі формування української громадянської нації.

Поняття громадянської нації не дорівнює сукупності усіх громадян України, але воно й не означає, що в Україні після здобуття незалежності усі мають стати етнічними українцями.

¹⁶ Див.: М. Рябчук. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – Київ: Критика, 2000.

Громадянська нація – це спільнота, що виникає в незалежній державі шляхом формування спільної для усіх етнічних груп ідентичності. Окрім багатьох інших спільних рис, її члени поділяють певний обсяг спільної соціетальної культури, яка використовується в діяльності публічних інституцій та в громадському житті й охоплює політичні та інші суспільні цінності, державну мову, національну символіку, уявлення про спільну історичну долю народу тощо. В Україні, коли заходить мова про внутрішню структуру соціетальної культури, предметом найбільших суперечок завжди є питання державної мови. Не вдаючись у подробиці, відзначу лише той факт, що мова титульної (заголовної) нації у переважній більшості країн де-юре чи де-факто є державною мовою і виконує важливі об'єднавчі функції. З цього загального правила є окремі винятки, але якщо ми повинні саме їх брати до уваги, то цьому має передувати глибока наукова й широка суспільна дискусія, до якої поки наше громадянство ще не підійшло ні теоретично, ні психологічно.

3) *Етнічні та національні меншини.* Важливим чинником формування спільної громадянської ідентичності є вирішення проблем усіх етнонаціональних груп: як заголовного етносу (українців), так і національних та етнічних меншин, які мають неоднаковий статус. Вони поділяються на національні та етнічні групи; на такі, що проживають компактно на кордоні зі своїми матірніми країнами і такі, що живуть розсіяно по всій території України. Найбільша після українців – російська етнічна група виділяється серед інших меншин не тільки кількісно, але й за своїм специфічним статусом, а точніше – ситуацією переходу від одного статусу (домінантної групи в колишньому СРСР) до іншого (нехай і найбільшої, але меншини в межах української держави). Це не проходить безболісно, і деякі її представники не готові вже нині розпрощатися зі своїми пост-імперськими уявленнями про “добру” державу і своє місце в ній. До таких стереотипів можна віднести: особливе пошанування державної величі та могутності; негативне ставлення до розпаду СРСР; переконаність у вищості своєї культури; заперечення ролі українського культурного середовища у творенні громадянської нації; намагання нав'язати “особливі” стосунки з країною свого походження, що здатні обмежити український суверенітет тощо. Звичайно це стосується не усіх росіян, але з низки питань, етнічна група росіян має спільні судження.

Одним із стереотипів, успадкованих від минулого, є несприйняття стосовно себе поняття “меншина”. Свого часу більшовики зробили фетиш з “більшинства”. Тих, що в меншості, вони мали за ніщо, або й за „ворогів народу”. Зневажливе – “нацмен”, як не дивно, було також породженням радянських часів, продовженням якого в сучасній Росії є ЛКН – „лица кавказской национальности”. Основні аргументи, які використовують їхні речники для заперечення меншинного статусу росіян в Україні є наступні: вони не пригноблені; вони відіграють визначну роль у суспільному житті України; вони не хочуть так називатися, вважаючи цей статус принизливим.

Подібні твердження не витримують критики. У політологічному сенсі “меншина” – це будь-яка суспільна група, що не складає більшість у суспільстві, має специфічні інтереси і може їх відстоювати за допомогою механізмів мажоритарної демократії. Тому доводиться шукати допоміжних засобів її захисту – через введення елементів консенсусної демократії, квот і т. інше. Але ці механізми застосовують лише тоді, коли становище меншини справді характеризується рисами „міноритарності”, тобто коли без уведення додаткових заходів інтереси групи будуть представлені неналежним чином. Поняття меншості взагалі і етно-культурної меншини зокрема є ключовим у типології моделей демократії Аренда Лійпхарта, відмінності між якими стосуються насамперед способів і ступеня залучення меншин до влади. Захист меншин впливає з ідеї рівності усіх людей, яка належить до головних засад демократії.

У міжнародному праві поняття “меншина” вживається у контексті заборони дискримінації осіб, що належать до меншин, захисту їхніх прав на фізичне існування, культурну самобутність, свободу від примусової асиміляції. Від усіх країн, що стають на шлях демократичного розвитку, міжнародні організації очікують (і треба думати – не дарма) гармонійного поєднання інтересів заголовної нації з інтересами етнічно-культурних, релігійних та мовних груп. То що ж, за умови виконання цих зобов'язань ці групи перестануть бути меншинами? Твердити так було б

асурдним. Адже захист прав як окремої особи, так і групи, до якої вона належить, є неперервним процесом, що поновлюється з кожним поколінням.

Серед основних критеріїв меншин називають насамперед розмір групи: вона має складати меншість у суспільстві (порівняно з домінуючою групою або з населенням у цілому, від якого меншина становить не більше 50%). До важливих ознак меншини відносять не лише кількісну, а й культурну невідомість (що обумовлює потребу в захисті); відмінність (яка вказує на те, що є щось захищати), групову солідарність (свідчить про усвідомлення відмінних інтересів); стійку приналежність до країни проживання, що визначається тривалістю проживання в ній та громадянством (тобто, з поняття „меншин” виключають нових іммігрантів).

Хоч еволюція міжнародного права вбік визнання особливих прав меншин відбувалася повільно, але ті міжнародні акти, об'єктом яких є права осіб, що належать до національних меншин, а також законодавство країн, що визнає та розвиває ці акти, тлумачать меншини як *кількісно меншу, не домінуючу групу громадян, котра, як правило, існує тривалий час у країні проживання, володіє етнічною, релігійною чи мовно-культурною специфікою і виявляє почуття внутрішньої солідарності*. Деякі автори додають, що це „підпорядкована” або „гноблена” спільнота. Однак, чи є та або інша група гнобленою, залежить від політичного ладу та реальних етно-політичних відносин у державі, від дотримання нею міжнародних угод і зобов'язань. А останні зараз такі, що правовий статус „меншини” не тільки не погіршує становище людей, які належать до неї, а, навпаки, дає їм змогу користуватись деякими пільгами та гарантіями, захищати себе додатковими способами, які не передбачені законодавством для представників більшості. Що ж стосується реального становища меншин, то воно є дуже різним навіть у демократичних країнах. В деяких випадках меншини не лише „не гноблені”, але й перебувають й у привілейованому, з погляду формальної рівності, становищі. А в деяких – їх просто ігнорують, вказуючи на те, що права усіх людей захищені конституцією, яка нічого не говорить про окремі групи.

В Україні національні меншини визнаються на конституційному і законодавчому рівні. Більше того, з точки зору широти тлумачення меншин (рівня інклюзивності) та низької конфліктогенності відносин з ними може бути зразком для багатьох західних ліберальних демократій, які не бажають відмовитись від старих асиміляційських доктрин і не знаходять адекватних сучасним умовам способів розв'язання проблем як недержавних націй, що входять до складу цих держав, але претендують на самостійність або автономію, так і нових іммігрантів, що не бажають інтегруватись у домінуючу культуру.

Як показала у своєму дослідженні Г. Луцишин,¹⁷ етнічні групи України представлені у вищому законодавчому органі пропорційно до їх загальної кількості. Зокрема, у Верховній Раді попереднього, третього скликання етнічні українці становили 71,7%, росіяни – 22,8%, євреї – 2,0%, кримські татари і поляки – по 0,7%, білоруси, молдавани, греки – по 0,4%, угорці, вірмени, румуни, адигейці – по 0,2%. Цікавим є розподіл депутатів-росіян за партійністю: 24% не належали до жодної партії, а 48% – до КПУ, 3,7% – до СПУ, 1,5% – до Українського народного руху, а решта були розпорошені поміж десятима центристськими партіями.

Саме тому непопулярними в Україні є крайні прояви російського націоналізму, речники якого наполягають на непридатності поняття „меншина” для росіян, з одного боку, та на нібито існуючих утисках цієї групи українською владою, з іншого. Однак, як показують вибори, поза межами лівих сил та їхнього електорату „російська ідея” в її радикальному варіанті в Україні таки не спрацьовує. Про це говорить неуспіх передвиборного об'єднання „СЛОН” у 1998 р. та об'єднання „Руський блок” у 2002 р. – в обох випадках отримано менше 1% голосів виборців. Оскільки право-радикальний український націоналізм також не користується підтримкою, можна зробити припущення про неперіоритетність національної проблематики в суспільній свідомості та про несприйнятливність громадян України до радикальних, з авантюристичним ухилом партій та рухів (однаково, чи це УНА-УНСО, чи Руський блок). Відсутність міжнаціональної напруги є непрямим свідченням відсутності напруги в етно-національних стосунках всередині країни і виразної дискримінації якої б то не було групи, а особливо росіян.

¹⁷ Йдеться про кандидатську дисертацію Г. Луцишин „Національні меншини у політичному житті України”, захищену у Львівському національному університеті ім. І. Франка у 2003 р.

Як пише В. Євтух: “етнополітика в нашій державі спрямована на розвиток української етнічної спільноти, яка формує основу українського етнополітичного організму [іншими словами, виконує, чи принаймні має виконувати, роль етнічної серцевини в інтеграційних процесах – А.К.]; етнічних меншин, які є окремими складовими частинами цього організму, а також підтримку українців за кордоном”.¹⁸ Я б додала до цього, що мета етно-національної політики виходить за межі підтримки окремих груп – великих і малих. Її завдання – консолідація, інтеграція їх усіх в єдиній політичній спільноті, яка через розвиток спільної для всіх ідентичності, набуває рис громадянської нації.

¹⁸ В. Євтух. Державна етнополітика України: нинішні засади і погляд у майбутнє // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 4.

*Сергій РЯБОВ,
доктор філософських наук,
професор кафедри політології
Національного університету
“Кієво-Могилянська Академія”,
випускник програми CI (IREX)*

ДО ПИТАННЯ ПРО КЛАСИФІКАЦІЮ ФОРМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ ВІДПОВІДНО ДО ПАРАМЕТРІВ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Тривала дискусія про форму державного правління в Україні, з особливою силою спалахнула у зв'язку з так званою реформою політичної системи. Перебіг цієї дискусії засвідчує, що її учасники, намагаючись визначити оптимальний спосіб організації й здійснення влади в Україні, часто послуговуються напрочуд спрощеними, сказати б, звulьгаризованими уявленнями про форми державного правління. Реалізація висунутої реформаторами ідеї переходу від „президентсько-парламентської” форми правління до „парламентсько-президентської”, із якою погоджуються практично усі учасники обговорення, нашттовхується на перешкоди, породжені не протидією „недемократичних” сил, а тим, що власне розрізнення цих різновидів державного правління фактично є своєрідними політологічним симулякром. Справа навіть не в тому, що розв'язання проблеми встановлення оптимальної форми державного правління в Україні здається комусь із публіцистів і політиків надто повільним – кепсько, коли й серед теоретиків осмислення її на категоріальному рівні супроводжується безплідною вавилонською різномовністю та, разом з тим, поняттєвим догматизмом.

Ідентифікація будь-якої науки як окремої галузі знання пов'язана перш за все з визначенням її поняттєво-категоріального апарату – інструментарію, яким послуговуються причетні до неї дослідники для отримання адекватної інформації про відповідну царину буття. Проблемою розвитку політичної науки залишається недостатнє опрацювання відповідного комплексу термінів, понять та категорій, що вже казати про поширені намагання навмисне надавати їм упередженого значення. З цієї причини часто буває так, що категоріальний апарат політичної науки підмінюють інструментарієм інших, близьких, але усе ж самостійних галузей знання, таких, приміром, як юридична теорія держави і права, історія чи соціологія. Надмірне запозичення властивих цим наукам методів та концептуальних конструкцій є однією з причин того, що політичний дискурс в Україні тривалий час залишається на квазінауковому, побутово-публіцистичному рівні, а політична практика не одержує відповідного теоретичного (ба, навіть ідеологічного) обґрунтування. Одним із прикладів такого запозичення може служити широко обговорювана в науковій літературі й публіцистиці проблема форм державного правління, яка поряд із суто теоретичним значенням має зараз в Україні ще й практичну державно-будівничу актуальність.

Форма державного правління є суттєвою характеристикою будь-якого держано облаштованого, упорядкованого й керованого суспільства. Це певний спосіб організації та здійснення державної влади, порядок утворення її органів, визначення прерогатив і повноважень. Історія політичної думки містить чимало різних підходів до класифікації форм держави. У часи антифеодальних буржуазних революцій принципового значення набуло протиставлення монархічних та республіканських форм урядування, що й знайшло закріплення у юридичній теорії держави та права. Таке розрізнення мало у своїй основі, як це взагалі властиво юридичному мисленню, суто формальну ознаку джерела влади – одна особа (монархія), увесь народ (республіка) чи якась окрема його частина (олігархія).

Згодом республіканську форму державного правління почали підрозділяти на президентський та парламентський різновиди. Але за критерії такого розрізнення беруться, як і колись, суто формально-юридичні ознаки, такі як джерело влади та порядок утворення й оновлення органів державної влади.

Віддаючи належне теорії держави і права, у просторі якої донедавна переважним чином існувала вітчизняна політична наука (сказати б, одержувала тут своєрідний сцієнтистський

“притулок”), а також беручи до уваги сучасну епістемологічну тенденцію звернення до проблем, що перебувають “на стику” наук, усе ж вважаємо за необхідне наполягати на методологічній “суверенності” політичного знання наголошувати на тому, що існування якоїсь певної науки полягає, зокрема, у застосуванні до об’єкта пізнання властивих їй методів, побудові власних концепцій, а не в самому лише запозиченні їх зі споріднених галузей знання.

Специфіка політичного знання, порівняно із знанням, приміром, юридичним полягає у його зверненості до *реального* стану речей, а не лише до формальних ознак суспільних явищ. Дослідження суспільних феноменів, здійснюване у політологічному вимірі, на відміну від виміру формально-юридичного має справу з явищами *de-facto*, що потребує використання інших, ніж суто юридичних критеріїв типології форм державного правління, інших суттєвих ознак форм державного правління, таких, що відповідають парадигмам власне політичної науки.

Утвердження політичної науки та відповідних їй параметрів виміру суспільної дійсності приводить до необхідності визнати незадовільність і непродуктивність поділу форм державного правління лише за формально-юридичною ознакою. Це проявляється хоча б у протиріччях, на які щораз натикаєшся, маючи справу із сучасними монархіями. З одного боку, коронована особа визнається джерелом влади в державі, а, з іншого – у парламентських країнах інституція монархії співіснує з колегіальним органом громадського представництва, формування якого відбувається шляхом виборів, що є важливою ознакою республіканізму. З одного боку – шанобливе ставлення підданих якщо й не до самої особи монарха, то, принаймні, до феномена монархії. А, з іншого – поважання протилежних йому вартостей демократизму й республіканізму, критична характеристика ролі монарха в політичних системах (зокрема, європейських країн), сприйняття її як суто номінальної, несуттєвої, ледь не рудиментарної й декоративної. Говорячи відверто, чи багато практично-політичного значення міститься у традиційно усталеному віднесенні Канади, Австралії чи навіть і Великобританії до держав із монархічною формою правління?

Визначальною й відповідною параметрам політичної науки ознакою розрізнення форм державного правління пропонується визнати, перш за все, спосіб формування установ виконавчої влади, джерело формування та керування урядом, від чого залежить характер репрезентації інтересів корпоративних та загальнонаціональних, співвідношення владних повноважень, якими наділені суб’єкти державного врядування. Для нинішнього політичного життя є суттєвим те, що саме спосіб підпорядкування виконавчої влади визначає конструкцію цілої політичної системи та зміст функціонування її інституцій. З огляду на це, існуючі способи улаштування і здійснення державної влади належить поділяти на одноосібні або монократичні та, з іншого боку, колегіально-представницькі.

За колегіально-представницької форми державного правління (конституційна монархія, парламентська республіка) уряд формує партія, що перемогла на виборах, або коаліція, виконавча влада є відповідальною перед представницько-законодавчим органом, залежною від його волі. Це стосується особового складу уряду, його політики, рішень й дій. Уряд тут є підзвітним парламентові і може бути відправлений ним у відставку шляхом висловлення недовіри.

Суттєвою ознакою монократичної форми державного правління (абсолютна монархія, президентська республіка) є визначальна роль глави держави у здійсненні врядування. Виконавча влада тут є підпорядкованою главі держави, він самостійно, позапарламентським шляхом визначає особовий склад уряду, керує його діяльністю, робить це значною мірою незалежно від партійної розстановки сил у законодавчо-представницькому органі.

Звідси виходить ще й така риса монократії як певна “віддаленість” законодавчої та виконавчої “тілок” влади однієї від одної. Виконавча влада формується позапарламентським шляхом – через призначення членів уряду президентом незалежно від партійних пропорцій у законодавчо-представницькому органі (той може лише затверджувати кандидатури). Міністри зобов’язані проводити політику, визначену президентом, й відповідальні за її виконання у першу чергу перед ним. Президент республіки функціонує поряд з парламентом, самостійно здійснює президентську владу. Він має право відкладного вето на закони, що їх приймає парламент, хоча й не може достроково розпустити його. Так само і парламент не в змозі оголосити вотум недовіри уряду і президенту, виходячи з самих лише політичних підстав.

Використовуючи методологічний принцип розрізнення форм державного правління на монократичні та колегіально-представницькі, бачимо, що є багато спільного між політичними

системами, приміром Німеччини та Великобританії – уряди в цих державах формуються парламентським шляхом, тобто через волевиявлення легіслатур, з членів депутатського корпусу, а особовий склад виконавчої влади певною мірою відбиває партійну структуру парламенту (до її установ входять представники партії більшості або партій – членів правлячої коаліції), що склалася внаслідок виборів; політика уряду визначається парламентськими партіями; від волі більшості у законодавчому органі залежать його рішення і дії; він є відповідальним перед парламентом і може бути ним відправлений у відставку. Навіть термін його каденції визначається визнанням його законодавцями або ж існуванням партійної коаліції.

Те, що в цих країнах інституціям глави держави (коронована особа, президент республіки) властива дещо відмінна, хоча й схожа, природа, фактично має другорядне, переважно номінальне, представницьке значення, через що глава держави не надто впливає на безпосередній перебіг подій у суспільстві. Головним і спільним для обох систем є те, що і там, і тут глава держави безпосередньо не причетний до формування й функціонування уряду, який виявляється значною мірою підпорядкований зібранню депутатів або делегатів, що репрезентують громади, перетворюють інтереси окремих верств на законодавчі рішення та повноважні дії уряду, що й постає визначальною характеристикою колегіально-представницького врядування.

Специфіка визначення і класифікації форм державного правління відповідно до параметрів політичної науки полягає в тому, що президентську та парламентську форми державного правління слід розглядати не як споріднені різновиди республіканського типу, а як принципово відмінні одна від одної. Вони є головними у наш час формами вираження двох протилежних форм державного правління – монархічної та колегіально-представницької. Кожна з них має свої переваги й застереження, через що виглядають марними спроби з'ясувати, яка з них є кращою, найбільш досконалою. Форма державного правління у тому чи іншому суспільстві відповідає особливостям його політичного розвитку, традиціям, культурі, загальному стану справ у ньому.

Ось такі висновки впливають із висловлених міркувань і заслуговують на окреме наголошення:

1) поряд із традиційно-хрестоматійною схемою поділу державної влади на три „гілки” слід визнати важливою складовою у структурі державної влади владу глави держави;

2) президентську та парламентську форми державного правління належить розглядати не як споріднені різновиди республіканського типу, а як принципово різні, відмінні одна від одної форми, оскільки у наш час вони є головним способом вираження двох протилежних типів врядування – монархічного та колегіально-представницького.

Останній висновок може мати принципове значення при визначенні того, яка з форм державного правління має переваги щодо іншої та чим є так звана “змішана” форма.

Кожний зі способів державного врядування (президентський та парламентський) має свої особливості й переваги, так само має й застереження, що робить марними пошуки, одного беззаперечно досконалого, найбільш прийняттого для усіх народів. Будь-яка форма державного правління встановлюється у суспільстві відповідно до стану справ у ньому, до особливостей його політичного розвитку, традицій культури тощо.

Разом із тим деякі вчені констатують поширення у сучасному світі так званих “гібридних” форм державного правління. В них органічно поєднуються достоїнства президентської форми – сила, оперативність і динамізм влади глави держави, якого обрано шляхом загального голосування, з перевагами парламентського правління, які полягають у відповідальності уряду перед представницьким органом, у можливості останнього ініціювати зміни у його складі й напрямах діяльності, що врівноважується можливістю президента розпустити парламент. Їх позитив полягає в тому, що вони надають стабільності уряду при значному впливові парламенту на його дії, убезпечують суспільство від неповажних змін виконавчої влади, спричинених політико-кон’юнктурними обставинами, як це взагалі властиво парламентським республікам. Механізм такої владної рівноваги втілено зокрема у системі організації влади Французької Республіки.

На жаль, плідна ідея “змішаної” форми державного у вітчизняному вжитку виявилася суттєво перекошеною внаслідок намірів еkleктично поєднати елементи парламентського та президентського правління, відрізняючи їх мало не за арифметичним числом прерогатив у

кожного з учасників названого тандему. Їй досі тривають суперечки про те, що є кращим – “президентсько-парламентська” чи “парламентсько-президентська” (варіант: “напівпарламентська” чи “напівпрезидентська”) системи. Властива українським політикам схильність до половинчастості замість компромісу, до еkleктизму у питаннях державного будівництва втілилася у сором’язливо невизначених конституційних формулюваннях щодо підпорядкованості виконавчої влади в Україні: уряд є “відповідальним” перед президентом і одночасно “підконтрольним і підзвітним” Верховній Раді (стаття 113 Конституції України).

Такий “політичний гермафродитизм”, подібно до біологічних систем, буває ознакою патології й нежиттєздатності. Збалансованість політичної системи не дорівнює звичайній рівновазі політичних сил чи “гілок” державної влади, коли повноваження у галузі суспільного врядування діляться поміж ними порівну. Такий, “справедливий” поділ призводить, замість нормальної й здорової конкуренції глави держави та законодавчо-представницького зібрання, до перманентної й руйнівної війни між ними, до спроб відтіснити парламент на другий план (наслідком чого постає дезорієнтуючий структурний та нормативний паралелізм, зменшення відповідальності державного керівництва), а з другого боку – до вимог взагалі скасувати інституцію президента держави.

Справді змішана форма державного правління дасть змогу органічно поєднати переваги президентської та парламентської форм державного правління, а саме встановлювати відповідно до волі виборців якусь одну з них та, в разі необхідності, переходити до іншої.

Справжнє, життєздатне поєднання головних типів державного правління полягає у можливості змінювати врядування, чергувати його форми (президентську чи парламентську) відповідно до зміни політичної ситуації, актуальних проблем суспільства й розстановки сил у країні, не вчиняючи конституційних чи державних переворотів. Але в кожний конкретний момент правління державою має бути або монархічним (президентським), або колегіально-представницьким (парламентським) у залежності від того, хто і у який спосіб формує уряд та керує його роботою.

Олександр ФІСУН,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології Харківського
національного університету ім. В.Н. Каразіна,
випускник програми Інституту Кеннана

АЛЬТЕРНАТИВИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ: “ПЕРЕМОЖЕЦЬ ОДЕРЖУЄ УСЕ”, КАРТЕЛЬ ЧИ ПАКТ ЕЛІТ?

1. Сучасний «порядок денний» для України складається в подоланні кризи легітимності і кризи ефективності політичної системи, для чого необхідними є:

- реприватизація держави, постановка її на службу публічним суспільним інтересам, відділення публічних функцій від тиску приватних інтересів.
- здійснення рішучих режимно-інституціональних перетворень і перехід до нових правил гри в економічній, політичній і соціальній сферах, що припускає дорозвиток функцій сучасної політичної системи, яка не сформувалася, підпорядкування бюрократії суспільству, встановлення ефективного контролю суспільства над владними структурами;
- формування активного громадянського суспільства зі стабільною партійно-електоральною системою, що могла б ефективно контролювати державу в сфері політики, а також легітимним чином (на основі раціонально-легальних, а не клієнтарно-патронажних зв'язків) з'єднувати і трансформувати окремі партикулярні інтереси в суспільні.

2. Генеральною особливістю пострадянських політичних практик виробництва влади є консолідація політичного режиму в межах специфічної моделі надпартійного (отже - надкланового, надфракційного) президентського лідерства, що спирається не стільки на публічно-політичні, скільки на державно-адміністративні канали і способи впливу клієнтарного типу - наприклад, через призначення і зміну регіональних нотаблів, контроль ключових позицій у державному апараті, силових міністерствах і основних галузях економіки. Модель консолідації в межах президентсько-парламентської системи реально дала змогу досить ефективно контролювати події на політичному полі, стабілізувати соціальні витрати економічних реформ, регулювати внутрієлітні конфлікти і сутички, інтегрувати різні елементи суспільства за умов фактичної відсутності сучасної партійної системи представництва політичних інтересів, здійснювати складну зовнішньополітичну гру в умовах постбіполярної системи міжнародних відносин.

У такій моделі президент як головний патрон виступає верховним арбітром у внутрієлітних зіткненнях і, на основі принципу особистої лояльності, регулює входження/виключення з ДАК (а виходить, і доступ/не доступ до економічних ресурсів). Формулу консолідації еліт через гегемонію можна виразити так - «(політична) лояльність в обмін на (економічну) свободу». Існуючі усередині ДАК суперечності регіональних груп і розбіжність специфічних бізнес-інтересів переборюються виграшем від монопольного розділу державно-адміністративної ренти.

3. Президентсько-парламентська республіка пострадянського типу базується на відповідній специфічній міжєлітній угоді, яку можна позначити як контркомуністичну гегемонію. Зазначимо, що гегемонію слід відрізнити від домінування (панування), коли та чи інша сила встановлює повний контроль над політичним полем. Консолідація режиму через домінування (панування одного актора) відбулася, наприклад, у деяких пострадянських республіках Середньої Азії, де замість розколу національних компартій відбулося просте перейменування, а національно-демократичні контреліти опинилися на периферії політичного поля. Проте там, де відбувся суттєвий розкол правлячих національних компартій на переможців (комуністичних) реформаторів-“демократів” і комуністів-ортодоксів, що програли (як, наприклад, в Україні), консолідація режиму здійснювалась на основі моделі контркомуністичної гегемонії, смисл якої полягав у блокуванні “реставрації комунізму” та союзі реформаторів-комуністів з поміркованими контркомуністичними контрелітами. Контркомунізм як легітимізуюча ідея дозволив елімінувати розколи й об'єднати посткомуністичних реформаторів,

господарську, регіональну та культурну еліту “радянського типу” з різноманітними національно-демократичними контрелітами, що, в свою чергу, дозволило “закрити” шлях до влади для радикальних елементів з того чи іншого боку (для ортодоксальних комуністів, з одного боку, і для радикальних національно-демократичних сил, з іншого). Однак на відміну від “середньоазійської” моделі повного домінування, *можливості гегемонії більш обмежені і не дозволяють, наприклад, ліквідувати опозицію (формується специфічний пострадянський біпартизм: “партія влади” vs. лівокомуністичної меншості) або встановити повний контроль над парламентом, перетворивши його в декоративну реєстраційно-дорадчу палату.*

Події 2001/2002 рр., кульмінацією яких стали парламентські вибори 2002 р. позначили не тільки вичерпання формату гегемонної моделі консолідації еліт, але і водночас продемонстрували виникнення нових ліній внутрішньоелітних розколів та розмежування по той бік традиційного правого і лівого протистояння, які вже не можна було подолати попереднім адміністративним або клієнтарним способом. Постійні невдачі побудови сталої парламентської більшості навіть в умовах нового постберезневого розкладу політичних сил демонструють одну очевидну річ - *можливості сталої консолідації еліт в рамках існуючої моделі президентсько-парламентської республіки фактично вичерпані.*

4. В рамках сучасного формату президентсько-парламентської республіки головним змістом політичної боротьби є перемога в президентській гонці, у якій “переможець одержує усе” (*“winner-take-all”*). Саме “захоплення” президентських повноважень є основним фокусом і схованим нервом усіх політичних протистоянь, тому що саме перемога на президентських виборах дає переможцям все, а тим, що програли - нічого. Це класичний приклад “гри з нульовою сумою”. Така “президентська рулетка” у її нинішньому форматі стає все більш неприйнятною як для основних політичних гравців, так і для бізнес-еліти, що прагне до більш рівномірного розподілу політичних ризиків у процесі політичних змін. По суті, мова йде про *новий етап суспільно-політичних трансформацій та транзиту до демократії, а саме, про перехід до таких правил гри, у яких більша роль належить партійно-парламентським механізмам узгодження інтересів європейського типу.* Парламентські вибори березня 2002 року зафіксували сталу тенденцію парламентаризації української політичного життя, оформлення міцних партійних коаліцій з широкими ресурсами підтримки, чітке структурування цілого ряду політичних альтернатив зразу по декількох осях протистояння. Інакше кажучи, стратегічний сенс конституційно-політичного рестайлінгу полягає як раз у тому, що основною «площадкою» політичних переговорів, формування уряду, укладання різноманітного роду угод та поступок, стає саме публічний простір парламенту.

Імовірніше, в період 2002/2004 років найреалістичнішими будуть нові варіанти консолідації українського політичного режиму: по-перше, на базі формування картелю еліт, по-друге, на базі пакту еліт. Модель *картельної консолідації* пов'язана з формуванням обмеженого клубу привілейованих гравців, який також монополізує дивіденди політичного поля на підставі державно-адміністративних зв'язків та клієнтарних обмінів ресурсами, проте розподіляє їх відносно рівномірно, пропорційно силі кожного учасника. Звісно, в економічній теорії картель – одна з форм монополістичного ринку, в підґрунті якого лежить угода про обмеження конкуренції. На відміну від інших форм монополістичних союзів (концернів, трестів), підприємства та компанії, що входять до картелю, зберігають свою самостійність. Обмеження конкуренції в середині картелю дає можливість великим учасникам диктувати свої умови меншим фірмам і водночас захищає останні від тиску аутсайдерів.

5. Нині багато політичних гравців починають розуміти те, що Україні необхідний саме *пакт політичних еліт, який охоплював би не тільки центр, але і праві, і ліві фланги політичного спектра.* Таким пактом могла б бути стратегічна угода політичних еліт, що встановлює ефективний баланс різних інтересів і закріплює його в інституціональних правилах гри. Головний сенс пакту полягає у тому, що він повинен *закріпити більш вигідний усім політичним гравцям парламентсько-президентський формат політичної гри, у якому принципово неможливе як монопольне захоплення влади якимось одним учасником, так і його повний програш.* По суті, мова йде про зниження значимості президентського “призу” і переведенні політичного процесу в зовсім іншу - парламентську площину. Інакше кажучи, головним фокусом політичної боротьби мають стати не президентські повноваження, а партійно-електоральне суперництво і перемога на парламентських виборах.

6. Теорія сучасного конституційного дизайну демонструє, що є певні сполучення форм правління і виборчої та/чи партійної системи, що ведуть до неефективної їх взаємодії і в остаточному підсумку - до загальної дестабілізації і краху політичної системи. Наприклад, історичні приклади свідчать про нестабільність поєднання президентсько-парламентської республіки з виборчою системою пропорційного типу. Про це говорить досвід як Веймарської республіки в 20 - 30 рр. ХХ сторіччя, так і розвиток багатьох сучасних латиноамериканських держав. З іншого боку, в умовах сильної фрагментації і поляризації партійної системи, класичні парламентські режими післявоєнної Італії чи Четвертої Республіки у Франції стали хрестоматійними зразками постійної урядової нестабільності, безупинної зміни коаліційних кабінетів і панування партійних олігархій над виконавчою владою.

7. Ми знову стоїмо перед черговою розвилкою розбіжностей політичних посткомуністичних траєкторій Сходу і Заходу: як відомо, більшість посткомуністичних країн Центральної і Східної Європи вибрали скоріше парламентсько-президентську, а держави колишнього СРСР - в основному, президентсько-парламентську модель розвитку (за винятком країн Прибалтики і Молдови). При цьому пострадянські президентсько-парламентські режими (у т.ч. і Росія) останнім часом прямо еволюціонують у бік посилення особистої влади президента і зниження ролі парламенту і політичних партій. Україна ж розвертається в сторону європейської логіки політичного розвитку. Це дуже значний факт, котрий говорить про те, що ми поступово відходимо від пострадянської політичної моделі.

Нині українській демократії випала унікальна можливість скорегувати вектор політичного розвитку держави, відійти від системи “переможець одержує усе” до більш консенсусних та європейських варіантів розвитку.

*Олена ЛАЗОРЕНКО,
професор політичних наук,
керівник консультативно – аналітичної групи
Громадської організації “Ліга професійних жінок”,
випускниця програми Інституту Кеннана*

ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ І ПОЛІТИЧНА ВЛАДА В СЬОГОДЕННІЙ УКРАЇНІ: ІЛЮЗІЇ ТА ГОРИЗОНТИ НОВИХ ОЧІКУВАНЬ

Україна продовжує зберігати свою політичну невизначеність. **Демократична ідентифікація** вітчизняної політичної системи **не відбулася**, якщо керуватися реальним станом країни (стосунками між суспільством і державою, станом політичної діяльності та політичної участі, тенденціями розвитку політичного режиму тощо), а не риторикою щодо цього. Останнім часом вища влада досягла певних позитивних зрушень у публічності застосування у своїй діяльності демократичної риторики. Проте політика є цариною не намірів, а фактів.

Суттєва невідповідність владної риторики існуючому перебігу життя зумовлює дистанціювання значної частини населення від політики. Значною мірою сприяє цьому і стан в Україні самої політики, яка перейшла на рівень банальності, все інтенсивніше перетворюючись, зокрема, на результат соціологічних, інформаційних владних коректив, які пунктуально виконуються.

Серйозні проблеми в цьому ракурсі існують з існуючою динамікою та характером розвитку політичного простору. Посилюється недовіра у масах до політичних партій, які не спромоглися зрушити на краще політичну, соціальну ситуацію. Якщо і відбуваються реальні об'єднання людей поза їх виробничою діяльністю, то рушійними факторами цих процесів є здебільше вже не політичні ідеї та засоби. Деїдеологізація основної маси населення відбулася. В Україні зараз відсутній соціальний запит на партії як засіб політичного представництва певних широких громадських інтересів. Проте без партій та потужної суспільної самоорганізації забезпечити дієвий контроль над владою та можновладцями неможливо. В Україні цього контролю немає. Тому за всіх існуючих умов проблематичною виглядає можливість реального досягнення **ідентифікації** України з такою **формою правління як парламентська**.

Україна, як свідчить перебіг організації життєдіяльності країни, продовжує спонтанне існування, тобто існують **ідентифікаційні проблеми** щодо відтворюваної **моделі суспільного розвитку**. Комплексна модель сучасного суспільного розвитку в реальному масштабі часу так і не відпрацьована ані теоретично, ані практично. Проте офіційно анонсовано майже 500 урядових та національних програм розвитку. Україна “забалакала” і не розпочала реформи адміністративну та державної служби, у сферах - військовій, освітній, медичній, соціальній. Скажімо, у соціальній сфері зберігся й досі радянський за своєю суттю господарчий механізм, який є неефективним у сучасних умовах, а саме - кошторисне фінансування державних установ, патерналістські зобов'язання держави перед населенням, субсидії з бюджету не для громадян, а для установ. Проте у реальному житті давно вже створений і ефективно діє інший механізм - механізм маніпулювання цими та подібними фінансовими потоками. В результаті соціальний стан основної маси населення є і у найближчій перспективі залишиться непристойно низьким. Але вже маємо 326 легальних мільонерів в Україні за минулий рік.

Одним з найсуттєвіших результатів діяльності діючої влади є інфляція людських прав насамперед відповідно рівня життя. Це стало вагомим політичним чинником, завдяки якому в Україні вже відбувся перехід від недовіри населення до влади, від масових поблажливих посмішок і гумору щодо незгасаючих її розмов про економічне зростання до усталеної ідентифікації діючого політичного режиму з негативною оцінкою соціальних змін у країні. Відсутність широкої суспільної підтримки влади є стереотипом її сприйняття. Базове підґрунтя ідентифікації електорату з правлячим класом країни знецінене.

За цієї ситуації немає сенсу уникати відповіді на питання: чому так відбувається і наскільки серйозні існуючі явища для подальшого розвитку України? В рамках доповіді насамперед варті уваги ті внутрішні і зовнішні фактори, які є не лише суттєвою перешкодою

позитивним соціально – політичним перетворенням, а і набувають критичних політичних значень для довгострокової перспективи України.

Серед ряду внутрішніх факторів акцентуємо увагу на таких:

- відсутність реального реформування зумовлено насамперед сформованим провідним суспільним конфліктом;

- його сутність полягає в тому, що зміст та цільовий результат реформ перебувають у конфлікті з поточними інтересами тих чи інших провідних бізнесових груп, бо вони загрожують відпрацьованим способам добування ними прибутків;

- для того, щоб відвернути суспільну увагу від цього, у країні постійно підтримується існування конфліктного поля у різних пропорціях, у різних сферах; скажімо, як і передбачалося – зокрема, виступаючи на тогорічній ялтинській конференції - що влада зосередить свої зусилля значною мірою на постійних власних кадрових перетурбаціях, так воно і сталося, і так буде скоріш за все – як мінімум - до виборів. Ці постійні кадрові зміни зумовлюють кожного разу нове коло конфліктів не лише у владному середовищі, а і у суспільному житті, бо ініціюються зміни щодо суттєвих інтересів насамперед населення (нова цінова політика на першочергові продовольчі товари, першочергові послуги населенню тощо), а значить - знову повертаємося до життя за єдиним виміром “ хто є ворог і як з ним боротися” ;

- відтворення і набуття усталеності в центрі та у регіонах України механізму взаємодії влади та бізнесу, який базується на обоїльному проникненні, переплетенні приватних інтересів персон, що мають ключові позиції у бізнесі і у владі. Цей механізм у світі існує давно. Наша специфіка тут полягає у тому, що за існуючої слабкості влади в Україні, ці бізнесові персони мають суспільний простір і відповідно використовують його для спрямування своїх зусиль лише в одному напрямку – на власну користь бізнесу. Проте їх владний статус примушує робити певні політичні кроки, створюючи досить штучну для сьогоденної України ситуацію, коли наче б то ринок політичний опосередковує ринок економічний. Але “ринку” немає – ані економічного, ані політичного. Тому і відтворюються старі радянські штампи. Наприклад, так звана народна підтримка владних ініціатив, як це сталося з темою політичної реформи. Незважаючи на комічний ефект таких владних заходів у сьогденні, вони можуть мати продовження і досить серйозні наслідки. Ймовірно започаткування невдовзі так званого “всеукраїнського громадського форуму за політичну реформу (між іншим, промайнула інформація й про його можливих засновників – Академія педагогічних наук, Академія правових наук, Спілка юристів України, Український Союз промисловців і підприємців тощо); цей форум може перетворитися у Конституційну асамблею з відповідними повноваженнями. Чим не ініціатори всенародного референдуму на зразок 2000 року?

- фактична неспроможність переважної більшості / ймовірно всього усталеного нового правлячого класу оприлюднити персональну конкретну економічну історію відповідно до цих існуючих світових норм саме тому, що має нелегітимну власність. Досягти легітимності такої власності у власній країні досить важко (серед реальних шляхів її легітимізації – демократизація та демонополізація цієї власності у соціально орієнтованій державі, що для моєї країни є поки що ілюзією). Одним з механізмів відволікання і застереження суспільної уваги є інтенсивність посилення ролі силових структур. Про це, зокрема, свідчить черговий наказ п. Президента від 22 липня 2003 р. про заходи щодо розвитку системи протидії легалізації (відмивання) доходів, які одержані незаконним шляхом. Відповідно до його реалізації, зокрема, створюються: Міжвідомча робоча група в основному з представників силових відомств з дослідження методів і тенденцій у відмиванні цих доходів; Єдина державна інформаційна система у сфері попередження і протидії легалізації цих доходів шляхом об'єднання інформаційних ресурсів в основному цих же відомств; фінансова розвідка як центральний орган виконавчої влади з спеціальним статусом. Звичайно, все це легше зробити, аніж створити соціально орієнтовану державу, де і досягти легалізації.

- відсутність в українському суспільстві реально діючих норм захисту власних, суспільних інтересів від захоплення приватними персонами цінностей, які створені працею поколінь; відсутність виробленості норм призупинення цих нищивних процесів. Існуюче співвідношення сил у суспільстві (з одного боку - майже неструктуроване у політичному сенсі населення, його нездатність користуватися суспільним багатством, яке ним же накопичене, а з іншого - правлячий клас, який не лише володіє різними видами капіталів - економічним, соціальним, інформаційним, правовим, силовим, - а і навчився їх використовувати для

самозбагачення) набрало стабільності. А це – серед принципово важливого іншого – означає, що вірогідність зміни існуючих правил розподілу суспільного багатства найближчим часом мінімальна.

- для переважної більшості населення України тепер характерне те, що воно втратило за великим рахунком не лише зацікавленість поточною міжособовою, міжклановою боротьбою, яка постійно точиться у владно-політичному полі, а і відокремленість від неї. Проте це не є свідченням суспільної апатії, примирення з існуючим розвитком подій. Є підстави ідентифікувати поведінку населення відповідно до моделі соціальної збентеженості. Традиційно про практичну дію цієї моделі свідчать такі поведінкові стереотипи, як втрата довіри до здатності існуючих державних інститутів вивести країну з кризового стану та реально поліпшити соціальний стан громадян; відчуженість населення від політики і політиків; втрата/знецінення характерних для особи соціальних зв'язків та соціальної ідентифікації, пошук нових солідарностей водночас з відчуженістю від громадського життя.

Гостру актуальність серед зовнішніх факторів, що набувають критичних політичних значень для довгострокової перспективи України, має відсутність публічного реалізму у розумінні та оцінці її фактичного стану, що насамперед виявляється, наприклад, у

- недооцінці / нерозумінні механізмів досягнення певної сталості існуючого українського правлячого класу за всієї його слабкості – ці механізми мають історичні традиції і спрямовані на знаходження базової опори для своєї сталості у зовнішньому середовищі; ці ілюзії не розвіюються у практичній площині;

- Україна зробила мінімальний поступ до демократії і має досить мало спільного з сучасною розвинутою демократичною країною, проте саме цей ракурс нашого суспільного розвитку є чи не найбільшим нашим досягненням, якщо керуватися публічними заявами чільних закордонних урядовців. Аксиомою є те, що у сучасному віртуальному світі жест коштує більше, ніж реальні вчинки, особливо, коли йдеться про політичні інвестиції.

Можливо, причини цих публічних актів підтримки значно серйозніші, ніж додержання дипломатичної чести або відповідність політичній кон'юктурі.

Є така відома політична метафора американського президента Джона Кеннеді про зростаючий приплив хвилі, яка зніме з мілини всі кораблі. Питання, яке турбує багатьох відповідей: хто чи що спроможне забезпечити цей приплив хвилі в Україні?

Володимир ФЕСЕНКО,
кандидат філософських наук,
голова правління Центру прикладних
політичних досліджень „Пента”,
випускник програми CI (IREX)

ПАРТІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ

У проектах і сценаріях реформування політичної системи України, що активно обговорюються останніми роками, майже не розглядається один з найважливіших її компонентів – партійна система. При цьому про роль політичних партій у системі влади говориться чимало. Оцінки найчастіше діаметрально протилежні. Одні наполягають на посиленні ролі партій у політичному житті України, інші відзначають, що кількість партій у країні зворотно пропорційна їхній реальній ролі в суспільстві та рівню довіри до них з боку громадян. Проте посилення ролі партій у політичному житті України доцільно розглядати саме у системному вимірі.

Коли пересічний і досить далекий від політики громадянин довідується про те, що в Україні зареєстровано близько 100 політичних партій, то перша його реакція, зазвичай, така: «Навіщо нам стільки партій?» Ясну відповідь на це просте питання знайти не легко, хоча за кількістю партій Україна далеко не світовий лідер.

Який тип партійної системи існує в Україні?

Цілком логічно постає наступне запитання: «А скільки партій необхідно щоб політична система функціонувала нормально?» Саме в пошуках відповіді на це запитання в політології сформульоване поняття «партійна система». Це поняття має якісно-кількісну визначеність і характеризує не просто кількість партій у країні, а те, скільки партій реально впливає на владу (представлено в парламенті, набрало більшу кількість голосів на виборах), а також ідеологічну дистанцію між ними.

Американський політолог Дж. Сарторі виходячи з цих критеріїв виокремлює 7 основних типів партійних систем: однопартійні моноідеологічні системи (у країнах з тоталітарними режимами), системи з “партією-гегемоном” (така система аж до останнього часу існувала в Мексиці), системи з “домінуючою партією (подібна система довгий час існувала в Японії й Індії), двопартійні системи (класичний приклад - США), системи помірною плюралізму (характеризуються середнім рівнем партійної фрагментації, коли в парламенті представлено 3 - 5 партій, жодна з яких не має переваги і тому вони змушені формувати уряд на основі угод і компромісів відповідно до кількості завойованих депутатських мандатів, і незначними ідеологічними розходженнями між партіями, доцентровою партійною конкуренцією), системи поляризованого плюралізму (відрізняються високим рівнем партійної фрагментації, коли за владу змагаються понад шість партій, а також значною ідеологічною дистанцією між партіями, відцентровою партійною конкуренцією), атомізовані (фрагментовані) партійні системи (характеризуються дуже високим рівнем політичної фрагментації, участю в боротьбі за владу великого числа політичних партій, понад 10, а іноді близько 20; за цієї системи партії становлять собою вузькі та нестабільні коаліції знаних і впливових людей, і часто-густо існують не більш ніж один виборчий цикл)¹.

Як можна визначити тип партійної системи з погляду кількості партій, що беруть реальну участь у боротьбі за владу? В електоральних дослідженнях для цього застосовуються різні методики, однак найбільшу популярність має показник, запропонований М.Лааксо і Р.Таагеперою, що називається «*ефективним числом партій*»². Для його обчислення застосовується така формула:

¹ Див. Sartori G. *Parties and Party Systems*. London, 1976. - P.64.

² Див. Eagles, M. and Johnston, L. *Politics: An Introduction to Democratic Government*. Broadview Press, 1999. - P.330; Taagapera R. and Shugart, M. *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven: Yale University Press, 1989.

$$N = \frac{1}{\sum p_i^2}$$

(N – ефективне число партій, p – % голосів, отриманих партією на виборах, чи % депутатських мандатів у парламенті, поділений на 100)

За результатами березневих 1998 р. виборів у Верховну Раду України в загальнодержавному виборчому окрузі ефективне число партій у нас у країні становило 10,6, у 2002 р. – 7,8. Для порівняння, у більшості ліберальних демократій цей показник коливається від 2 до 6. Якщо ця тенденція збережеться і далі, то наша партійна система вже на наступних парламентських виборах відповідатиме кількісним стандартам парламентської демократії. Але поки що, відповідно до класифікації Дж. Сарторі, партійну систему, що існує в Україні, можна охарактеризувати як систему поляризованого плюралізму з вочевидь вираженими рудиментами фрагментованої системи.

Від самого початку партійній системі України була притаманна різьча ідеологічна поляризація. Багатопартійність в Україні формувалася на початку 1990-х рр. як альтернатива політичній монополії компартії. Порівняльні політологічні дослідження засвідчують, що при становленні партійних систем нових демократій великою є роль інституціональної спадщини авторитарних режимів, насамперед так званих партій-спадкоємиць, що сприйняли ідеологічні позиції цих режимів і/чи їхні організаційні ресурси, а також партій, що сформувалися на базі масових рухів за демократію. У випадку України ця закономірність цілком підтверджується. У ролі партії-спадкоємиці виступила КПУ, а її опонентом – Народний Рух України. Саме вони створили ідеологічний каркас партійної системи України.

На парламентських виборах 1994 р. заново створена Компартія протистояла націонал-демократам на чолі з Народним Рухом України (НРУ), хоча в цілому на виборах домінувала «партія безпартійних», більшість представників якої були вихідцями з колишньої і нової номенклатури. Ідеологічне протистояння Компартії і Руху продовжилось і на виборах 1998 р., що вперше в історії України відбулися на основі змішаної виборчої системи. Однак після касетного скандалу головною віссю політичного конфлікту в Україні стало протиборство пропрезидентських політичних сил і антипрезидентської опозиції. Після президентських виборів 2004 року ідеологічна ситуація знов може змінитися.

Фрагментованість партійної системи в Україні виражається насамперед у досить великій кількості партій, що претендують на представництво різних соціальних інтересів, і у високому рівні її нестабільності. З 30 учасників парламентських виборів 1998 р. у загальнодержавному виборчому окрузі тільки 7 суб'єктів виборчого процесу в такому ж вигляді взяли участь і у виборах 2002 року, і тільки двом з них (Компартії і об'єднаним соціал-демократам) удалося знову подолати чотиривідсотковий виборчий бар'єр. Жоден з виборчих блоків, що брали участь у виборах 1998 р. не зберігся до виборів 2002 року.

З 1994 по 2002 рік тільки Соціалістична партія брала участь у всіх виборчих кампаніях (в 1998 р. - у блоці із Селянською партією). Майже у всіх виборчих кампаніях (за винятком президентських виборів 1994 р.) брала участь як самостійний гравець Компартія. Третім активним і впливовим учасником політичного процесу в Україні в цей період був Народний Рух України. Але і Соцпартія і НРУ не уникнули партійних розколів.

Розколи та клонування політичних партій стали справжньою хворобою партійної системи України. Наприкінці 2001 р. (напередодні парламентських виборів) з 127 політичних партій, зареєстрованих на той момент Міністерством юстиції, 7 називали себе християнськими, 7 – зеленими чи екологічними (причому 5 з них були зареєстровані в 2001 р.), 5 – комуністичними, 5 – соціал-демократичними, 5 партій претендували (хоча б за назвою) на представництво інтересів сільського населення, ще 5 партій називали себе представниками інтересів українських жінок. За такої ситуації назва партії як індикатор її ідеологічного та соціального спрямування просто втрачає свій сенс.

Значна частина політичних партій, що постали в Україні останніми роками, є своєрідними бізнесами-проектами, політичними відгалуженнями великих підприємницьких структур. Низка партій спиралася в процесі свого створення і розвитку на адміністративний ресурс. Персоналістський характер (орієнтованість на особистість конкретного політичного

лідера) багатьох партійних і виборчих проектів також свідчить про фрагментованість партійної системи України. На це ж вказує і регіональна обмеженість електорального впливу більшості партій і виборчих блоків. Ані на виборах 1998 р., ані в 2002 р. жоден із суб'єктів виборчого процесу, що подолали чотиривідсотковий виборчий бар'єр у цілому по країні, не зміг це зробити у всіх 27 регіонах країни (включаючи міста республіканського підпорядкування Київ і Севастополь).

Негативні явища в розвитку партійної системи України очевидні. Чи можна їх мінімізувати і, відповідно, додати вітчизняній партійній системі більш оптимальних форм? Якою мірою взагалі можна впливати на розвиток партійної системи? Адже соціальні процеси, зокрема й політичні, є стохастичними за своєю природою. Водночас у цьому разі мова йде про інституціональну структуру, яка формується на ґрунті політичних рішень, а тому «втручання» можливе. Іншими словами, розвиток і трансформація партійної системи – природно-історичний процес, такий самий, як і абсолютна більшість інших соціальних процесів. Проблема полягає в тому, щоб виявити об'єктивні детермінанти розвитку партійної системи й або у відповідний спосіб регулювати їхній вплив, або робити на них необхідну поправку (зважаючи на їхній об'єктивний вплив).

Об'єктивне підґрунтя розвитку партійної системи України

Чим можна пояснити високий рівень фрагментованості партійної системи України? По-перше, це молода партійна система, що переживає період свого становлення. Фрагментованість – одна з недуг, яка найбільше вражає молоді партійні системи. Але в деяких випадках у неї є й об'єктивні передумови.

Американський політолог А. Лійпхарт, ґрунтуючись на порівняльному дослідженні 21 демократії, показав, що на розвиток партійної системи істотно впливає кількість і ступінь гостроти проблем, які є джерелами значимих політичних розбіжностей у цьому суспільстві. Основні види суспільних розбіжностей А.Лійпхарт назвав “проблемними вимірами” і виокремив такі їхні групи: соціально-економічні, релігійні, культурно-етнічні, “місто-сіло”, підтримка режиму, зовнішньополітичні, постматеріалістичні (конфлікт навколо нових цінностей, що мають нематеріальне підґрунтя). Найбільш істотним розбіжностям А.Лійпхарт надавав чисельне значення “1”, менш істотним – “0,5”. Це дало змогу обчислити кількісний показник проблемних вимірів для різних країн. Наприклад, для Ірландії, США і Нової Зеландії цей показник склав “1”, для Франції, Норвегії та Фінляндії – “3,5”. Дослідження А. Лійпхарта також виявило наявність взаємозв'язку між кількісним показником проблемних вимірів і “числом ефективних партій”. З'ясувалося, що в середньому “число ефективних партій” сягає “кількості проблемних вимірів” плюс один³. За оцінкою автора цієї статті “кількість проблемних вимірів” для України становить “5,5” (соціально-економічні розбіжності – “1”, релігійні – “1”, культурно-етнічні – “1”, “місто-сіло” – “0,5”, підтримка режиму – “1”, зовнішньополітичні – “1”, постматеріалістичні – “0”). Таким чином, “число ефективних партій” для України навряд чи буде меншим ніж 6-7.

З огляду на високий рівень показника проблемних вимірів, релевантних для України, відносно велике число ефективних електоральних партій сприяє реалізації такої функції партій, як репрезентація різних соціальних інтересів та ідеологічних орієнтацій.

Законодавче регулювання

Створення та діяльність політичних партій регулюється законом, тому законодавчі важелі впливу на розвиток партійної системи є найбільш вагомими. Закон про політичні партії в Україні був прийнятий тільки в квітні 2001 р. після багаторічної політико-правової дискусії. Доти процес створення і діяльності політичних партій регулювався законом «Про об'єднання громадян», ухваленим ще 1992 р. Саме цей закон сприяв народженню величезної кількості малочислених партій, чимало яких існує тільки на папері. Новий закон дає змогу протистояти

³ Див. Lijphart, A. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven: Yale University Press, 1984.

появі «фіктивних» партій. Міністерство юстиції України почало активну перевірку політичних партій на предмет їхньої відповідності нормам нового закону. За поданням Мінюсту кількість зареєстрованих політичних партій в Україні почала поступово зменшуватись.

Однак основна проблема полягає не в кількості політичних партій в Україні, а в посиленні їхнього впливу на діяльність законодавчої і виконавчої влади, зокрема на місцевому рівні. Іноді для цього пропонується простий і радикальний спосіб – тотальна партизація політичної системи, що припускає можливість балотування на будь-яку виборну посаду тільки представникам політичних партій. Але це суто формальний спосіб розв'язання проблеми. Внаслідок цього безперечно посиляться рівень фрагментації і нестабільності партійної системи. До того ж на нижні рівні місцевого самоврядування (сільські і районні ради) буде привнесено партійно-ідеологічні конфлікти. Постануть і конституційно-правові проблеми. Супротивники тотальної партизації вважають, що порядок висування кандидатів на виборні посади тільки від політичних партій обмежує конституційне право бути обраним для безпартійних громадян, і, тим самим, суперечить ст. 38 Конституції України.

Щоб реально розв'язати проблему, потрібно ухвалити цілу низку законодавчих змін у рамках політичної реформи, включаючи реформування виборчої системи, а також введення порядку формування Кабінету Міністрів на партійній основі.

Експеримент із коаліційним урядом, сформованим парламентською більшістю, фактично був початий восени 2002 р. Однак поки що йдеться лише про квазікоаліційний уряд. Його політичну відповідальність тільки задекларовано і вона не ґрунтується на реальних механізмах. Розпад коаліції не приведе до відставки уряду і розпуску Верховної Ради. Не існує законодавчої бази, що регулювала б процес формування і діяльності коаліційного уряду, його взаємин із парламентською більшістю. Насторожує і позиція Президента, який має пряму причетність до формування Кабінету Міністрів. З одного боку він ініціює політичну реформу і формування уряду на коаліційній основі, а з іншого – у черговий раз накладає вето на закон про Кабінет міністрів, у якому саме виписана процедура формування уряду на коаліційній основі.

І все-таки «процес пішов», створено прецедент, на ґрунті якого можна і далі розширювати партійний вплив на процес формування і діяльності Кабінету Міністрів. З'являється «великий приз», що дозволяє конвертувати успіх партії на парламентських виборах у її вплив на діяльність виконавчої влади.

Державне фінансування політичних партій

Ще одним чинником посилення ролі партій у політичній системі та стабілізації партійної системи може стати державне фінансування політичних партій.

Що дає фінансова підтримка державою політичних партій? Насамперед, допомога, що її надає держава, служить умовою наповнення політичної демократії реальним змістом. Зменшується залежність партій від окремих груп, які фінансують їхню діяльність. Політичні партії як найважливіший інститут громадянського суспільства, що дають змргу громадянам впливати на формування і діяльність державної влади, стають більш незалежними. Державна підтримка політичним партіям також сприяє стабілізації партійної системи.

Показово, що практика державного фінансування політичних партій дедалі поширюється у сучасному світі, у низці новітніх основних законів її закріплено як одне з конституційних прав партій.

Проте ставлення громадської думки до державного фінансування політичних партій є дуже неоднозначним. Критики цієї ідеї наводять різні аргументи, але головним з них є соціально-економічна ситуація в країні: в умовах обмеженості державних бюджетних ресурсів і нестачі коштів для фінансування соціальних програм аморально фінансувати за рахунок держави політичні інституції, що мають підтримку меншості населення.

Однак річ у тім, що державна підтримка політичних угруповань і так вже існує, хоча й у непрямій формі. Визначений мінімум витрат на виборчу кампанію політичних партій у загальнодержавному виборчому окрузі компенсується державою. Відшкодовуються і витрати на діяльність партійних фракцій у Верховній Раді (хоча таку ж підтримку мають і «позапартійні» депутатські групи).

У Верховній Раді України зареєстрований і вже пройшов перше читання законопроект „Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій”.

Згідно з цим законопроектом щорічний обсяг фінансування статутної діяльності політичних партій із загального фонду Державного бюджету України (у разі поділу бюджету на загальний та спеціальний фонди) становить 0,01 розміру мінімальної заробітної плати (встановленої на 1 січня року, що передує року виділення коштів), помноженого на кількість громадян, включених до списку виборців на останніх виборах народних депутатів України. Рішенням Верховної Ради мінімальна заробітна плата встановлена на рівні 237 грн. (з 1 січня 2004 р.), відповідно витрати на фінансування політичних партій складатимуть приблизно 85 - 88 млн грн. Це досить помірною сумою, але можна прогнозувати, що подальші дискусії стосовно рівня фінансування політичних партій будуть бурхливими.

Право на отримання державного фінансування пропонується надати тим політичним партіям, список кандидатів у депутати від яких одержав три і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, а також партіям, які входили до складу виборчого блоку партій, список кандидатів у депутати від яких зібрав чотири і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні на останніх виборах народних депутатів України. Порядок розподілу коштів, виділених з Державного бюджету України на фінансування статутної діяльності партій, між партіями, які входили до складу виборчого блоку партій, визначається з'їздом таких партій.

Законопроект, що передбачає запровадження державного фінансування політичних партій, був підтриманий у першому читанні 272 народними депутатами, що дає підстави сподіватись на його ухвалення у подальших голосуваннях. Але проти цього закону виступає більшість депутатів-мажоритарників, а також деякі фракції парламентської більшості (зокрема об'єднані соціал-демократи). Залишається і чимало питань, які викликають гострі дискусії між депутатами (рівень та форми фінансування, визначення кола партій, які мають право на отримання державного фінансування, та інше). Тому доля цього законопроекту може бути досить не простою. Але його ухвалення Верховною Радою означатиме суттєвий крок на шляху інституціоналізації та стабілізації партійної системи України.

Вплив виборчої системи

Істотно впливає на характер партійної системи форма виборчої системи. Ще на початку 1950-х рр. видатний французький політолог М. Дюверже сформулював три закони взаємозв'язку виборчих і партійних систем:

1. Пропорційна система виборів зумовлює партійну систему, що складатиметься з численних, негнучких, незалежних і стабільних партій.

2. Мажоритарна система голосування в два тури - система абсолютної більшості (така система діяла в Україні на виборах 1990 і 1994 рр.) - зумовлює появу партійної системи, що складатиметься з численних, незалежних і відносно стабільних партій, які матимуть гнучкі позиції і прагнуть до взаємних контактів і компромісів.

3. Мажоритарна система голосування в один тур в одномандатних округах породжує партійну систему, що характеризується суперництвом двох основних партій, не схильних вступати в союзи.

М.Дюверже відзначав, що в основі виявлених ним закономірностей лежить історично тривалий процес. Слідом за “механічним ефектом” виборчої системи поступово починає діяти “психологічний ефект”. Далекі не всі політологи поділяють висновки М.Дюверже, вважаючи, що сформульовані ним закони, можна розглядати як гіпотезу, яка потребує перевірки.

Варто також ввести одну поправку до першого закону М.Дюверже. Запровадження виборчого бар'єру (загороджувального пункту) значною мірою нейтралізує тенденцію фрагментації, породжувану пропорційною виборчою системою. Чим вище виборчий бар'єр, тим менш фрагментована партійна система і більш стабільна політична структура парламенту. Однак занадто високий рівень виборчого бар'єру призводить до звуження представництва інтересів у вищому законодавчому органі. Оптимальною величиною виборчого бар'єру, що дає

змогу поєднувати стабільність партійної системи політичної структури парламенту з одного боку і достатнє представництво інтересів з іншого, вважається 4 - 5%.

Українська політична практика значною мірою підтверджує точку зору М.Дюверже. Зокрема, зміна виборчої системи (перехід до змішаної виборчої системи в 1997 р. і очікування на введення пропорційної системи після виборів 1998 р.) істотно стимулювало процес виникнення нових політичних партій. Близько двох третин політичних партій, що існували в Україні під час виборів 2002 р., виникли після 1997 р.

Виникли й інші суперечливі тенденції.

З одного боку зменшується кількість партій і блоків, які спроможні подолати чотиривідсотковий бар'єр (у 1998 р. - 8, у 2002 р. - 6), збільшується розрив між фаворитами й аутсайдерами виборчих перегонів. У 1998 р. більше 3% голосів виборців, що взяли участь у виборах, набрали 11 партій і виборчих блоків, у 2002 р. - тільки 7.

Перехід до змішаної виборчої системи сприяв партизації складу Верховної Ради, але не стабілізації її структури на партійній основі. Якщо у Верховній Раді другого скликання члени політичних партій склали 46% (на жовтень 1994 р.), то в 1998 р. - 69%, у 2002 р. - 68%. Збільшилося і число політичних партій, представлених у Верховній Раді: у 1994 р. - 14, у 1998 р. - 21, у 2002 р. - 28. Але тільки три партії (КПУ, СПУ і НРУ) були представлені у Верховній Раді на рівні фракцій за результатами трьох останніх парламентських виборів (1994, 1998 і 2002 рр.). Посилена нестійкість фракційної структури українського парламенту. У Верховній Раді другого скликання (1994 - 1998 рр.) кількість фракцій і депутатських груп коливалась від 9 до 12. У Верховній Раді третього скликання (1998 - 2002 р.) - від 8 до 15. Тільки чотири фракції проіснували всі чотири роки роботи Верховної Ради третього скликання. Але і деяким з цих «щасливчиків» не вдалося уникнути драматичних потрясінь. Фракція НРУ розпалася. Фракція НДП зменшилася з 89 членів (на момент створення, 14 травня 1998 р.) до 16 депутатів до кінця роботи Верховної Ради третього скликання. У нинішньому складі українського парламенту вже створено 13 депутатських об'єднань (з них 4 - не на партійній основі), до того ж і в рамках найбільшої фракції «Наша Україна» існує 4 депутатських групи. При цьому виникають парадоксальні явища. Партія регіонів фактично представлена у Верховній Раді двома фракціями («Регіони України» і «Європейський вибір»), кожна з яких провадить самостійну політику. З 27 депутатів Аграрної партії, обраних до Верховної Ради четвертого скликання, тільки 15 увійшли до її фракції. Схожа ситуація склалася і у фракції НДП. До Верховної Ради було обрано 23 члена цієї партії, а у фракції до жовтня 2002 р. залишилося всього 16 депутатів. Усі ці дані свідчать про нестійкість і фрагментованість фракційної структури Верховної Ради в цілому і її партійної компоненти зокрема.

Схильність до міжфракційної міграції виявляють не тільки депутати-мажоритарники, а й списочники. Тому не треба сподіватися на те, що перехід до пропорційної системи сам собою розв'яже проблеми стабільності фракційної структури парламенту. Розв'язанню цієї проблеми в нинішніх умовах може сприяти тільки крайній засіб - конституційна заборона на зміну депутатами своєї партійної приналежності під загрозою позбавлення їх депутатського мандата. Цей засіб малопопулярний в сучасній політико-правовій практиці, але існують прецеденти схожих рішень. В Індії в 1985 р. було ухвалено поправку до Конституції, що заборонила зміну депутатами своєї партійної приналежності під загрозою втрати мандата.

У результаті переходу до змішаної виборчої системи виявилася ще одна тривожна тенденція - помітно знизився інтерес партій до боротьби за депутатські мандати в одномандатних виборчих округах. Показово, що частина активних учасників парламентських виборів 2002 р. у загальнодержавному багатомандатному окрузі фактично відмовилася від боротьби в одномандатних округах. Приміром, «Команда озимого покоління», яка наробила багато галасу, взагалі не виставила жодного кандидата в мажоритарних округах, а один з переможців виборів - Блок Юлії Тимошенко - висунув своїх кандидатів тільки в трьох округах. Виборче об'єднання «Жінки за майбутнє» і Партія зелених, що довгий час ходили у фаворитах, також не виявляли особливої активності в одномандатних округах, висунувши своїх кандидатів, відповідно в 9 і 13 округах.

З огляду на те, що більшість політичних партій України не має розвиненої регіональної інфраструктури, перехід до пропорційної системи може ще більше послабити вплив партій у регіонах, посилити політичний розрив між центром і регіонами.

Розв'язати цю проблему можна або шляхом введення системи регіональних виборчих списків, або завдяки впровадженню пропорційної (як варіант - змішаної) виборчої системи й у регіонах (на обласному і міському рівнях).

Вплив форми правління

При трансформації виборчої системи варто брати до уваги не тільки необхідність штучного посилення партійного впливу, але і відповідність виборчої системи формі правління. Згідно з порівняльними політологічними дослідженнями⁴ найменш вдалою (слабкою, нестабільною і неефективною) є латиноамериканська модель влади, що поєднує президентську форму правління і пропорційну виборчу систему. Пропорційна виборча система найбільшою мірою відповідає парламентській (або парламентсько-президентській формі правління, коли уряд формується парламентською більшістю на основі результатів парламентських виборів).

У рамках президентської (президентсько-парламентської) системи партіям припадає фактично другорядна роль у функціонуванні політичної системи. На діяльність виконавчої влади (і Кабінету Міністрів, і місцевих адміністрацій) вони можуть впливати тільки в рамках законодавчого процесу, або у разі призначення своїх представників на керівні посади в уряді. Практично вся вертикаль виконавчої влади формується в Україні Президентом і його адміністрацією. Президент же і за формою і по суті є позапартійною політичною фігурою.

Високий рівень плюралістичності, фрагментованості та регіоналізації партійної системи України зумовлює те, що на президентських виборах перевагу має кандидат, який не декларує свою партійну приналежність, або який спирається на потужну і представницьку коаліцію політичних партій та громадських організацій. Саме ця ситуація призвела до того, що останні парламентські вибори перетворилися в генеральну репетицію президентських виборів. Цим же пояснюється поява виборчих мега-блоків і персоніфікованих виборчих об'єднань. З одного боку це сприяє подальшій структуризації партійної системи України, з іншого боку – привносить у її розвиток нові елементи нестабільності. Виборчі блоки не є стабільними політичними утвореннями і, як правило, діють не більш одного виборчого циклу.

По суті, починаючи з виборів 1998 р. у розвитку партійної системи України конкурують два політичних проекти – партійний і коаліційний. При цьому коаліційний проект стає все більш популярним і ефективним. На виборах 2002 р. у багатомандатному виборчому окрузі виборчі блоки посіли перше, третє і четверте місця. Тільки Компартія змогла втрутитися в їхнє суперництво. Наскільки тривалою виявиться ця тенденція, покажуть тільки наступні парламентські вибори.

Поки зрозуміло одне – виборчим блокам необхідно надати більш чітку, стабільну і довгострокову політико-правову основу. Вони повинні існувати і нести політичну відповідальність перед виборцями на період більшої частини каденції парламенту, у разі якщо представники блоку були обрані до складу вищого законодавчого органу країни. Має бути передбачено і санкції за достроковий розпад блоків (їхніх фракцій у парламенті). Найбільш оптимальний варіант – позбавлення їх державних субсидій (звичайно, якщо вони будуть уведені).

Висновки

Отже, існує досить різноманітний інструментарій впливу на розвиток партійної системи. Однак цей вплив є ефективним тільки в тому разі, якщо має комплексний характер. Будь-які, навіть досить радикальні впливи позначаються не відразу, передусім з огляду на чималу інерційність партійної системи. Нині складається ситуація, коли сукупний вплив інституційних і політичних чинників (нова законодавча база, що регулює створення і діяльність політичних партій, введення пропорційної виборчої системи, ймовірна трансформація форми правління, зміна конфігурації політичних сил і головних осей політичних конфліктів у результаті

⁴ Лійпхарт А. "Конституционные альтернативы для новых демократий", *Полис*, 1995, №2, 140; Уоллерстайн М. "Избирательные системы, партии и политическая стабильность", *Полис*, 1992, №5-6, с.162; Linz, J.J. "The Perils of Presidentialism", *Journal of Democracy*, 1990,1; Mainwaring, S. "Presidentialism in Latin America", *Latin American Research Review*, 1990, 25.

президентських виборів, зміна поколінь у складі електорату, позитивна динаміка розвитку економіки) приведе до істотної модифікації формату партійної системи і виникненню нового співвідношення політичних сил. Основним вектором цих змін стане помітне зниження впливу лівих політичних сил, тенденція що показала себе вже на виборах 2002 р. Також можна очікувати істотних трансформацій у партійній структурі правого і центристського таборів. «Критичними» (переломними) в розвитку партійної системи стануть парламентські вибори 2006 р. Саме вони визначать подальші тенденції розвитку і новий формат партійної системи України.

*Олександр ЗАЙЦЕВ,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України Українського державного лісотехнічного
університету (Львів), випускник програми ім. Фулбрайта*

УКРАЇНЬСЬКА ОПОЗИЦІЯ І ПОЛІТИЧНА РЕФОРМА

Успішне проведення політичної реформи в Україні значною мірою залежить від ставлення до неї опозиції. За умов, коли опозиційні партії і блоки – “Наша Україна”, КПУ, СПУ і БЮТ – мають разом близько 200 місць у Верховній Раді, законопроект про внесення змін до Конституції може бути прийнятий лише за підтримки хоча б частини опозиціонерів. Тому з’ясування позицій згаданих партій і блоків важливе для оцінки перспектив політичної реформи в Україні.

Опозиційна “четвірка”, яка утворилася в другій половині 2002 р., була унікальним явищем не лише в історії України, а і в світовій історії. В лавах об’єднаної опозиції зішлись не просто ідеологічно різні, а навіть протилежні сили: комуністи, соціалісти, ліберали, націонал-демократи і радикальні націоналісти. Підставою для партнерства стало усвідомлення факту, що поділ на “правих” і “лівих” лише затуманює реальну розстановку сил в Україні. Головними лініями протистояння стали боротьба між демократією і олігархією, а також конкуренція різних угруповань олігархії. Втім, невірно було б ототожнювати демократію тільки з опозицією, а олігархію – тільки з пропрезидентським табором. Насправді серед опозиціонерів є олігархи “другого ешелону”, які прагнуть не змінити систему, а посісти в ній провідні позиції, усунувши конкурентів. З іншого боку, в лавах пропрезидентської більшості є чимало переконаних демократів, які сподіваються використати можливість доступу до влади для демократичних реформ. Тому “лінія фронту” проходить не тільки між політичними силами, а й через них і навіть через душі окремих політиків.

Формування пропрезидентської більшості в парламенті і коаліційного уряду В. Януковича було розцінене опозиційними силами як ігнорування владою народного волевиявлення і посилення авторитарних тенденцій у суспільстві. Це й підштовхнуло недавніх супротивників до координації своїх дій. Проте не варто перебільшувати єдність опозиції. Поле консенсусу “четвірки” завжди було дуже обмеженим, і з багатьох принципових питань досягти єдності так і не вдалося. Не стала винятком і проблема політичної реформи.

Варто нагадати, що саме опозиція, зокрема ліва її частина, ще з 2000 р. вносила законопроекти, спрямовані на перехід до парламентської чи парламентсько-президентської республіки. Під час політичної кризи 2000 - 2001 рр. (“касетний скандал”) вимоги обмеження повноважень Президента і відповідного посилення ролі парламенту підтримала і частина правих та центристських політиків, які ввійшли до Форуму національного порятунку. Згодом опозиція внесла узгоджений законопроект конституційної реформи (“проект Мороза-Головатого”), зареєстрований під № 0999, який дістав позитивний висновок Конституційного Суду. Під час виборчої кампанії 2002 р. всі опозиційні партії і блоки вимагали зміни системи влади в Україні в напрямі збільшення ролі парламентаризму і запровадження пропорційної виборчої системи.

Конституційні ініціативи Президента (24 серпня 2002 р.), який раніше послідовно виступав проти згаданих проектів опозиції, виявились повною несподіванкою для останньої. Крім задекларованої мети – формування політично відповідальної влади – автори цих ініціатив визначали й інші цілі: тактичну (перехопити ініціативу в опозиції і по можливості розколоти її) та стратегічну (забезпечити збереження влади в руках правлячої групи і після президентських виборів 2004 р.).

Серпневі ініціативи були виграшними саме завдяки їх неконкретності. Опозиція втрачала ґрунт під ногами, оскільки не було з чим сперечатися: вона за політичну реформу, і Президент за реформу, вона за пропорційну систему виборів, і Президент за. Конкретизувавши свої пропозиції, в березні 2003 р. Леонід Кучма полегшив опозиції життя. Проект містив стільки внутрішніх суперечностей, що не дістав повної підтримки навіть з боку більшості, а для опозиції створив додаткові можливості для критики.

Адекватною відповіддю опозиційних сил могло стати тільки висунення узгодженого альтернативного проекту політичної реформи, для чого необхідний був певний рівень консенсусу в межах опозиційної "четвірки". Проте виявилось, що опозиція солідарна лише у відкиданні президентських ініціатив, але не має спільної позитивної програми. Позиція В. Ющенка полягала в тому, що треба міняти не Конституцію, а владу. Натомість О. Мороз сформулював альтернативну концепцію конституційних змін, в основу якого було покладено проект Мороза-Головатого з урахуванням інших пропозицій, в т. ч. й президентських.

Тільки у квітні 2003 р. опозиції вдалося виробити спільну позицію щодо політичної реформи. "Меморандум" чотирьох опозиційних сил від 15 квітня містив, зокрема такі положення:

- збереження існуючих термінів повноважень Президента, Верховної Ради, органів місцевого самоврядування;
- збереження однопалатної парламентської системи;
- вибори на пропорційній основі народних депутатів України та органів місцевого самоврядування (крім селищних і сільських рад);
- створення в парламенті за результатами виборів урядової коаліції, яка об'єднує більшість народних депутатів;
- призначення і звільнення парламентом Прем'єр-міністра і всіх членів Кабінету Міністрів;
- право Президента розпускати парламент у разі: 1) неможливості відкрити пленарні засідання протягом 30 днів; 2) нездатності сформуувати уряд протягом 60 днів;
- наповнення реальним змістом владного статусу Кабінету Міністрів як вищого органу державної виконавчої влади;
- забезпечення повновладних функцій виконкомів місцевих рад як територіальних ланок виконавчої влади.

Незабаром, однак, з'ясувалося, що розходження між опозиційними лідерами подолати не вдалося. Вони пояснювалися не стільки різницями в ідеології, скільки оцінкою опозиційними лідерами власних шансів перемогти на президентських виборах. Лідери опозиції так і не дійшли згоди з кількох принципових питань: проводити політичну реформу до президентських виборів чи після? скорочувати повноваження президента на користь парламенту чи ні?

Тим часом Л.Кучма після всенародного обговорення свого законопроекту, вдався до нового маневру. У своєму телезверненні 19 червня Президент запропонував компроміс: він відмовляється від найбільш дискусійних нововведень, як-от двопалатний парламент, скорочення кількості депутатів та прийняття законів референдумом. Натомість очікує від депутатів взаємних поступок у питаннях призначення президентом міністрів-"силовиків" і проведення всіх виборів протягом одного року.

Однак опозиція визнала президентські поступки недостатніми. У парламенті були зареєстровані два альтернативні законопроекти конституційної реформи - президентський і Тимчасової конституційної комісії парламенту (№ 3207 і 3207-1). Останній фактично є проектом опозиції, точніше тієї її частини, яка зацікавлена у проведенні конституційної реформи ще до президентських виборів. Опозиція запропонувала скерувати обидва проекти на експертизу Конституційного Суду, як цього вимагає чинна Конституція, і тільки після цього обговорювати їх по суті. Однак, наскільки можна судити, з Адміністрації Президента надійшла вказівка: підтримувати тільки президентський законопроект. І парламентська більшість внесла на розгляд Верховної Ради проект постанови про направлення до Конституційного Суду президентського проекту, ігноруючи депутатський, хоч у розробці останнього брали участь представники всіх фракцій.

Рішення скерувати обидва проекти до Конституційного Суду, прийняте Верховною Радою після кількадевного гострого протистояння, стало серйозною тактичною перемогою опозиції. Дальша доля політичної реформи залежить від кількох чинників. Чи здійснить Л.Кучма свій намір відкликати президентський проект з Конституційного Суду? Чим закінчиться розгляд законопроектів у Конституційному Суді? На момент написання цього тексту, відповідей на ці питання ще не було.

На сьогоднішній день у Конституційному суді перебувають два законопроекти про внесення змін до Конституції. Розбіжностей між ними кілька десятків, декілька з них - принципові:

1. У депутатському (читай – опозиційному) законопроекті відсутнє положення про проведення виборів президента і Верховної Ради протягом одного року.

2. В обох законопроектах передбачено призначення прем'єр-міністра Верховною Радою за поданням президента, але у президентському варіанті кандидатуру прем'єра президент вносить за пропозицією “постійно діючої парламентської більшості”, а в депутатському – за пропозицією політичної партії або блоку, яка (який) має у Верховній Раді України найбільшу кількість народних депутатів. У разі відхилення Верховною Радою цієї кандидатури, право запропонувати свого кандидата переходить до другої за кількістю депутатів партії, а якщо й ця кандидатура не пройде, на посаду прем'єра має бути запропоновано представника парламентської більшості, “якщо така буде створена”.

3. У депутатському законопроекті Верховна Рада призначає *весь* Кабінет Міністрів, але кандидатури міністрів закордонних справ, внутрішніх справ, оборони та у питаннях надзвичайних ситуацій попередньо *узгоджуються прем'єр-міністром з президентом*. У президентському проекті парламент призначає *частину* уряду, іншу частину, включаючи всіх “силовиків” і міністра закордонних справ *призначає президент за поданням прем'єр-міністра*.

4. На відміну від президентського, депутатський проект не передбачає розпуску Верховної Ради президентом у разі нездатності парламенту утворити постійно діючу більшість або вчасно прийняти бюджет. Підстав для розпуску дві: неспроможність розпочати пленарні засідання протягом тридцяти днів чергової сесії і нездатність сформувати уряд впродовж шістдесяти днів.

5. У президентському проекті голів місцевих державних адміністрацій призначає президент за поданням Кабінету Міністрів, у депутатському – Кабінет Міністрів самостійно.

6. Депутатський проект спрощує процедуру імпичменту: рішення про усунення президента України з поста приймається Верховною Радою не менш як двома третинами від її конституційного складу (а не трьома чвертями, як у чинній Конституції), після одержання висновку Конституційного Суду і рішення Верховного Суду.

Загалом обидва законопроекти передбачають перехід до парламентсько-президентської форми правління, але проект Л.Кучми частково зберігає контроль президента над виконавчою владою, а проект тимчасової конституційної комісії усуває його майже повністю, наближаючись до суто парламентської моделі.

Як бачимо, розбіжності істотні. Проте я б не погодився з твердженням деяких експертів, що два проекти “мають зовсім різну природу, домагаються принципово різних цілей і “перехресному запиленню” не підлягають”. Цілі авторів законопроектів справді відмінні, але за наявності політичної волі погодити їх можна. Фактично найбільшим каменем спотикання є положення про одночасні вибори, на якому вперто наполягає Л.Кучма, і в якому опозиція вбачає загрозу продовження повноважень діючого президента. По всіх інших пунктах можна домовлятися, тим паче, що чіткого вододілу між більшістю і опозицією в цих питаннях немає.

У будь-якому разі дальший перебіг політичної реформи залежить від а) рівня консенсусу всередині кожного з таборів – більшості і опозиції; б) спроможності до компромісу хоча б частини представників обох таборів.

Якщо автори президентського законопроекту конституційної реформи ставили мету розколоти опозицію, то їм це частково вдалося. Незважаючи на позірну єдність, задекларовану в меморандумі “четвірки”, фактично лише СПУ О.Мороза послідовно виступає за перехід до парламентсько-президентської республіки і докладає зусиль у цьому напрямі. Крім ідейних міркувань до цього спонукає і практичний розрахунок: Мороз не має шансів виграти президентські вибори, але створити сильну парламентську фракцію та претендувати на крісло спікера і портфелі в коаліційному уряді для соціалістів цілком реально. Тому саме лідер СПУ фактично очолив роботу Тимчасової конституційної комісії ВРУ, наполегливо лобіюючи конституційне закріплення сильного парламентаризму. Перехід до парламентсько-президентської республіки вигідний і для Компартії, оскільки дасть їй змогу наростити свою політичну вагу і вплив.

Складнішою є позиція В. Ющенка і Ю. Тимошенко та очолюваних ними блоків. Вони декларують підтримку парламентсько-президентській формі правління, однак було б важко чекати від основного кандидата у президенти щирого бажання позбутися владних повноважень. Що ж до Тимошенко, то вона, ймовірно, хоче спершу визначитися, яке місце зможе посісти в

майбутній структурі влади, і вже виходячи з цього, підтримувати той чи інший варіант форми правління. Здається, найбільшим бажанням обох лідерів є перенесення конституційної реформи на період після президентських виборів 2004 р.

В.Ющенко і Ю.Тимошенко не раз висловлювалися за те, щоб Конституцію поки що не чіпати – принаймні до закінчення президентських виборів – і досить стримано ставляться до ідеї обмеження повноважень Президента. У відповідь на телезвернення Л.Кучми від 19 червня “Наша Україна” запропонувала взагалі припинити розмови щодо варіантів політреформи, запровадивши мораторій на конституційні зміни до 2006 року – часу виборів нового складу парламенту.

Своєрідною є позиція Ю.Тимошенко. На пряме запитання журналіста “Дзеркала тижня” С. Рахманіна про ставлення до парламентської республіки лідер БЮТ відповіла: “Із погляду сьогоденних українських реалій ця політична модель не виглядає ні досконалою, ні своєчасною. Навпаки, вона істотно розширить поле для махінацій, фальсифікацій і брудних технологій”. На думку Юлії Володимирівни “справжнім керівником виконавчої влади в країні має бути Президент, котрий обирається народом і має всі необхідні владні повноваження для виконання обіцянок, даних цьому народові”.

Заява Тимошенко явно суперечила меморандуму “четвірки”, де йшлося саме про парламентську форму правління. Фактично Тимошенко пропонувала дати Президентові навіть більше повноважень, ніж він має за чинною Конституцією, оскільки остання не визнає Президента керівником виконавчої влади. А як противагу надмірному посиленню президентської влади Юлія Володимирівна висунула доволі оригінальну конституційну ідею: “Ми наполягаємо на тому, аби надати опозиції статусу державного інституту, статусу окремої гілки влади. Гілки влади, наділеної необхідними для цього правами й механізмами – універсальними й ефективними”.

Наближення президентських виборів посилює відцентрові тенденції в середовищі опозиції. У всякому разі КПУ дедалі більше намагається грати у власну гру і дедалі жорсткіше атакує недавнього “союзника” – В. Ющенка і його блок. Про опозиційну “четвірку” вже можна говорити в минулому часі, проблематичним залишається й існування “трійки” у складі “Нашої України”, БЮТ і СПУ. Однак можливість вироблення спільної позиції всіх опозиційних сил щодо політичної реформи все ще зберігається.

Одним з основних каменів спотикання стало питання: проводити конституційну реформу до чи після президентських виборів? Гадаю, що платформою компромісу могло б стати наступне рішення: закон про внесення змін до конституції приймати зараз, але вводити в дію після наступних парламентських виборів, тобто з 2006 р.

Прийняти закон необхідно ще до президентських виборів, бо як слушно зауважив Л.Кучма на зустрічі з керівниками депутатських фракцій у червні, “якщо ми це не зробимо до виборів 2004 року, то в нас мало надій потім розпочати цю реформу після президентських виборів”. І він правий: навряд чи у нового Президента, хто б ним не став, підніметься рука на власні повноваження. Тому його слід поставити перед доконаним фактом. Однак з іншого боку не слід позбавляти наступного главу держави можливості сформувати новий уряд, стимулювати створення нової більшості у Верховній Раді і забезпечити демократичні правила гри на парламентських виборах 2006 р. Тільки сформувавши політично відповідальний парламент на основі виборів за пропорційною системою, можна переходити до парламентсько-президентської форми правління.

Опозиційним лідерам необхідно визначити свої пріоритети: якщо йдеться лише про те, щоб прийти до влади і скористатися нею у власних інтересах, то політична реформа не тільки передчасна, а й узагалі непотрібна; якщо ж опозиції потрібна не лише зміна осіб при владі, а зміна системи влади, тоді іншого шляху, крім спільних дій, у неї немає.

І останнє міркування: було б украй наївно сподіватися, що для утвердження демократії європейського зразка достатньо прийняти демократичну Конституцію. Якщо політична культура суспільства залишиться напівавторитарною, то навіть при оптимальному варіанті конституційної реформи ми одержимо не парламентарну демократію, а лише перерозподіл влади і ресурсів між олігархічними кланами. Втім, останні події все ж дають привід для обережного оптимізму.

*Марина ШАПОВАЛЕНКО,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії і політології Національного
університету внутрішніх справ (м. Харків),
випускниця програми RSEP (IREX)*

НЕСПОДІВАНКИ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ ТА ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Перехідні суспільства «третьої хвилі демократії», до яких належить і Україна, постійно тестують різноманітні процедури й інститути. Інститути, з точки зору кількісних концепцій, мають як організаційний та достатньо формалізований рівень (тобто певні політичні органи влади - законодавчі і виконавчі органи, партії, громадська думка й таке інше), так і сукупності правил і норм, що визначають параметри діяльності організацій, звичаї та навички. Політичні інститути в самому вузькому сенсі є формальними угодами, які досягнуті групами людей, поведінка яких регулюється за допомогою чітко визначених правил і процесом прийняття політичних рішень що в свою чергу підсилюється повноваженнями одної особи або групи осіб, формальних володарів влади. Політичні інститути впливають на вибір акторами стратегії як своєї поведінки, так і засобів, за допомогою яких вони намагаються досягти цілей. А також вони визначають легальність та легітимність акторів, регулюють кількість, їх дії та взаємодії. Як стверджує Е.Остром, вирішальну роль у зміні сприйняття людьми їх особистих інтересів виграють структура самого інституту прийняття рішень.

Історичний інституціоналізм пояснює інституціональну стабільність присутністю влади. Владні актори намагаються змінити «правила гри» в бік їх більшої відповідності (конгруентності) її особистим інтересам щодо збереження і підсилення владних ресурсів. Справжнє володіння таким агентом владою, з точки зору Б.Ротштейна, (контроль над капіталом чи контроль над виробництвом та його власниками) забезпечується за рахунок дієздатності значущих для нього інститутів (наприклад, законів щодо приватної власності та умов приватизації). Ф. Хайек постійно підкреслював, що інститути не створюються, але, скоріше, еволюціонують. Вони є „породженням звичаїв, звичок або усталеної практики, ані створення, ані дотримання яких не пов'язані з таким наміром”.¹ Майже формалізовані угоди містять у собі навички і звички неформального характеру, котрі впливають на формування саме правил гри політичних акторів.

Тому інституціональні зміни є процесам зміни формальних домовленостей та їх організаційного втілення. Це супроводжується інтенсивними режимними змінами, під якими треба розуміти реорганізацію політичної влади, її основних механізмів формування і принципів функціонування.

Особливістю режимних змін усього терміну існування незалежної української держави є мінлива ступінь наповнення формальних інститутів демократії демократичним змістом, а саме доповнення декларації про прихильність ідеям демократії демократичною практикою діяльності саме формальних інститутів демократії.

Ці спроби практичного втілення формальних інститутів демократії мають досить різні причини та мотивації з боку головних акторів реформаційного процесу. Тому будь-які реформаторські пропозиції щодо політичного та конституційного реформування треба завжди розподіляти на декілька частин. З одного боку, пропозиції за якими є дійсна недосконалість як Конституції так й інших нормативних конституційних актів й тому нагальна потреба нівелювати їх конфліктний потенціал та створити більш адекватну та ефективну модель прийняття політичних рішень з належними процедурами формування органів законодавчої та виконавчої влади. В такому разі це потребує певного методологічного й теоретичного забезпечення, й безумовно, волі акторів реформ. З другого боку, пропозиції за якими стоїть лише намагання використати потреби інституціональних змін для здобуття більш вигідних позицій та поповнення свого ресурсу легітимності. Для цього досить інтенсивно формується відповідна

¹ Хайек Ф. Правила та порядок. Т.1.// Хайек Ф. Право, законодавство та свобода.-К.,1999.-С. 30;

риторика прогресивних змін і критики будь-яких ініціатив з боку опонентів. Все йде на користь здобуття тактичних переваг у боротьбі зі своїми супротивниками на політичному полі.

Одним з основних показників адекватності політичного режиму потребам суспільства є легітимність політичної влади і її здатність до адекватного реагування на різні зовнішні імпульси та здатність підтримувати переконання в оптимальності й ефективності існуючого режиму, й що саме ці норми найбільш органічні традиціям даного суспільства. Консолідація демократії неможлива без легітимності як віри в те, що керівництво даної країни компетентне і громадяни повинні підкорятися прийнятим ним рішенням. (М.Вебер). У цій дефініції можна виділити два ключових моменти - підпорядкування і право на керування. Готовність підкорятися прийнятим рішенням виявляється в довірі, вірі, лояльності і підтримці. Безумовно, режимні зміни можуть відбуватися й без необхідної лояльності, але стабілізація режиму та його подальша консолідація без легітимності політичних інституцій неможливі.

Під час системних змін будь-яке реформування чи то процедури прийняття політичних рішень, та формування представницьких органів влади, чи то моделі соціального забезпечення й таке інше, влада повинна мати певний ресурс легітимності на ці зміни, котрий вона отримала/заробила за допомогою палкої критики попереднього режиму та надання різноманітних обіцянок щодо кращого життя у майбутньому. Цей ресурс необхідний для реформ у майбутній реформаторській практиці. Г.Екстейн наголошує, що легітимність створює резервуар доброї волі (*goodwill*), до якого керівництво може звертатися у важкі часи, і це підвищує бажання людей бути толерантними стосовно окремих помилок поточної політики. Але цей резервуар може висохнути, якщо режим тривалий час не може підтримувати впевненість людей у креативності політичних інституцій та відповідних норм, насамперед, здатності вирішувати економічні та соціальні проблеми. Тому тривала економічна неефективність може підточити легітимність політичної системи і привести до її розпаду. Досить перспективно розглянути співвідношення будь-яких спроб інституціональних змін та їх легітимності на рівні головних політичних акторів, що й створює низку несподіванок на реформаційному полі.

Якщо розглядати новітню історію суверенної незалежної української держави як постійне відтворення певних доволі сталих політичних відносин, засадою яких є матриця патрон-клієнт, то треба починати цей аналіз з Конституційного договору, котрий й почав формувати саме конституційні засади політичної системи, фактично легітимуючи їх. Хоча й загальним місцем в політологічній та юридичній літературі і журналістиці є широке розповсюдження акцентування на важливості Конституційного Договору від 8 червня 1995 року між Верховною Радою та Президентом України „Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні за період до прийняття нової Конституції України”. Якщо його розглядати з точки зору легітимності, то він мав відносно легітимний характер, тому що був результатом компромісу між головними діючими особами, але міг в загальні не отримати більшості під час голосування у Верховній Раді, а це ставило його у дуже велике ситуативну залежність. В той же час він справді продемонстрував головне - здатність до компромісу та вироблення правил гри за допомогою демократичних методів.

Таким чином, з одного боку, він встановлював певні правила гри для політичних акторів у ситуації перерозподілу контролю над владними ресурсами, що почала діяти все ж таки за демократичними методами, з другого, створював певний стратегічний й тактичний часовий запас для всіх учасників законотворчого та конституційного процесів для вирішення своїх політичних проблем. І нарешті, давав можливість формувати ефективну систему управління державою паралельно з демонтажем автократичної системи управління у формі рад, які консервували відносини патрон-клієнт за принципом матрешки на всіх рівнях від центру до регіонів. До речі, був встановлений остаточний термін прийняття Основного Закону через рік, що не могло не прискорити конституційний процес.

З точки зору багатьох авторів, це створило можливості на той час відповідним чином урегулювати стосунки між двома гілками влади та послабити соціальну та політичну напруженість у суспільстві. Багато положень увійшло потім у текст Конституції 1996 року, що дало можливість називати цю угоду „генеральною репетицією” самої Конституції.

Але якщо Конституційний Договір був „генеральною репетицією” Конституції 1996 року, то й головна прем'єрна вистава при аншлагу та під бурхливі оплески глядачів як ззовні так й безпосередньо в самій країні містила в собі головні негаразди, що були й притаманні тому

перехідному документові: досить розмиті повноваження між гілками влади та принципи їх взаємодії, можливість будь-якого тлумачення основних функцій законодавчої та виконавчої влади, намагання як найбільше регламентувати політичний процес, надання фактичних переваг саме президентській посаді у повноваженнях, таких як право вето та й багатьох інших важелів впливу на Верховну Раду та місцеві органи управління.

Це потім й зумовило, незважаючи на динамічний законотворчий процес, досить не раціоналізовану політичну систему, в основі якої й еkleктичність Конституції, де присутні національна ідея, ідея соціальної демократичної держави, і принцип поділу влади. Якщо використати метафору Дж.Сарторі, що будь-яка конституція є лише „стежка“, яка допомагає динамічно рухатися державі в самому широкому сенсі, а також саме конституція структурує процеси прийняття рішень, то некваліфікована навігація на шляху динамічного розвитку держави містить непередбачені шторми і блукання при повному штилі. „Конституції встановлюють, яким чином повинні створюватися норми; але вони не вирішують, і не повинні вирішувати, що повинні встановлювати норми. Тобто, конституції є насамперед процедурами, розробленими для забезпечення контрольованого використання влади. Тому від конституцій вимагають, щоб вони були нейтральними за змістом. Конституція, що бере на себе встановлення політики, тобто змісту політики, передбачає суспільне бажання і придушує органи, що виробляють політику (парламенти й уряди), на які конституцією покладене прийняття політичних рішень“.²

Конституція 1996 року містить у собі досить багато перешкод саме для динамічного розвитку суспільства і держави. В її тексті був закладений антидемократичний механізм концентрації повноважень у руках однієї гілки влади, а саме виконавчої, і як наслідок, широкі можливості для опори на адміністративний ресурс, що розосереджений по всій вертикалі. Відповідно, влада перетікає в руки політизованої бюрократії, котра може маніпулювати конституційною еkleктикою, при цьому підтримуючи на мінімальному пороговому рівні легітимність дотримуючи її основні ідеологічні складові. На жаль, в літературі не звертають досить уваги на потенційні загрози конституційної кризи, що є ознакою втрати легітимності й не лише головних політичних інституцій, але й самого нормативного забезпечення. Причинами можуть бути невідповідність конституційних норм (або їх частини) політичним реаліям, або неспроможність головних політичних акторів дійти консенсусу щодо як окремих конституційних норм, так й їх загального змісту та ідеології. Ця криза може спричинити кризу політичного режиму й навпаки, але може мати латентний характер до певних провалів у політиці та посилення соціальної напруженості у суспільстві. На практиці в нашому випадку маємо усі фактори конституційної кризи. Не дуже чітка навігаційна карта з низкою обіцянок та надій. А саме таких конституцій, за висловлюванням Дж.Сарторі, ми повинні остерігатися: „Конституції, що подають надії, є зрештою, відхиленням і перевантаженням конституційних можливостей, що веде до їхнього краху“.³

Тому зовсім не випадково Конституція, була прийнята пізніше за інші посткомуністичні держави (через п'ять років після проголошення незалежності). За 7 років свого існування щонайменше раз у два роки зазнає критики, а основні політичні актори постійно висувають вимоги про необхідність її зміни, не говорячи вже про численні порушення духу і букви Конституції з боку самого гаранта Основного Закону країни. Найбільшого тиску вона зазнає з 2000 року, тобто зі славнозвісного референдуму щодо внесення змін до Конституції. Умовно ці спроби можна розділити на такі фази: перша фаза, - початок 2000 року - квітень 2000 року⁴; друга, - квітень 2000 року - серпень 2002 року, третя, - серпень 2002 року - березень 2003 року (звернення Президента щодо внесення змін до Конституції із масштабним всеукраїнським обговоренням і подальшою перспективою їх прийняття за допомогою референдуму); четверта, але не остання, - березень 2003 - й поки ще липень 2003 року, тобто рішення Верховної Ради щодо подання до Конституційного суду обох законопроектів. Водночас починається нова фаза - рішення

²Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія.-К: 2001. - С.191;

³ Там само;

⁴ Проблема імплементації результатів референдуму потребує окремого обговорення. Чомусь мало хто згадує що подію та її невизначені наслідки. До речі, причини цього мають не тільки поверховий і тактичний характер, але й рівень легітимності з використанням адміністративного ресурсу та пожвавленням відносин патрон - клієнт у всеукраїнському масштабі.

Президента повернути свій проект змін від Конституційного суду. Наголосимо, що всі спроби модернізації Конституції мали тимчасовий характер, не здобули відповідного консенсусу політичних еліт й тому мали досить низкий рівень легітимності.

Більше того, головні учасники передвиборних перегонів 2002 року вважали, що необхідно змінювати підстави політичного режиму: обмежувати владу президента або вводити парламентско-президентську республіку (це - Блок Юлії Тимошенко, СДПУ(о), СПУ), в якій парламент формує уряд і призначає прем'єр-міністра, або віддавати владу радам (КПУ). Водночас представники блоків «За єдину Україну» і «Наша Україна» вважали, що нічого змінювати не треба. Це фактично стосувалося багатьох положень як Конституції, так і законів про адміністрацію Президента, і про кабінет міністрів, про імпичмент Президента. Єдність існувала лише щодо двох основних позицій: держава повинна залишатися унітарною і парламент повинен обиратися за пропорційною системою (тільки блок «За єдину Україну» вважав, що потрібно залишити нині існуючу систему виборів у Верховну Раду).⁵ Критика конституційних негараздів добре вбудовувалася в критику політичного режиму та його окремих персон, що підвищувало змагальний потенціал учасників передвиборчих перегонів.

Але тут більше важливе інше - сприйняття цих пропозицій опозиційними силами лише як тактичного ходу Президента з метою пролонгації свої повноважень та їх посилення за допомогою введення двох палат, призначення на посади головних силовиків і можливості розпускати законодавчий орган через ряд причин: неприйняття своєчасно бюджету, повільне формування парламентської більшості, труднощі з обранням спікера тощо.

Але подолання конституційної кризи можливе на підставі або консенсусу, або розриву усіх попередніх домовленостей та домінуванням лише однієї політичної волі. І перший, і другий шляхи потребують також легітимності. В нашому випадку може бути комбінація першого і другого: розрив деяких домовленостей й досягнення часткового консенсусу відносно окремих норм та процедур. Запропоновані напрями політичного реформування в Україні, декларуючи подолання вказаних недоліків, за змістом й принципами продовжують відтворення вже існуючих недоліків з переважним посиленням асиметричного політико-владного функціонування.

Здається, що усі реформаційні інтенції правлячих еліт усіх щаблів влади обмежуються не лише внутрішньою природою політичних інститутів, котрі, на думку Д.Норта, заштовхують розвиток суспільства в певні рамки, але і є похідними від головної матриці групової політики патрон - клієнт, яка є домінуючою у їх формуванні. Тобто, будь-які реформаційні пропозиції на певному етапі їх формування в певних формах і параметрах відтворюють ті самі звички та навички у прийнятті рішень.

Але залишається відкритою проблема легітимації цих відносин у рамках запропонованих напрямів реформування Конституції, створення нових механізмів лояльності до політичної влади з боку населення. Тому, здається, що несподіванки пропозицій політичної реформи ще не досить опрацьовані її авторами й цей прорахунок може поставити під сумнів демократичний напрям розвитку суспільства.

Пропозиції президента України є черговим етапом еволюції політичної системи країни, що почався з проголошення незалежності і суверенності держави. Кожний нормативний документ щодо засад державного устрою України є показником розвитку з одного боку інституційних параметрів політичної системи, з другого - процесуальних, або процедурних її параметрів, якщо починати з конституційної угоди. Але, на жаль, жоден з багато численних документів не став базовим для консенсусу, не компромісу, політичних еліт. Тому найперше зауваження стосується рівня обговорення цього документу. Він за змістом та своєю методологією потребує обговорення фахівців з питань державного будівництва, адміністративного права, конституційного права та політологів. Це обговорення не виключає винесення деяких питань реформи на всеукраїнський референдум, але не треба перевищувати рівня відповідальності як широкого загалу юристів та політологів, так пересічних громадян країни. Тому це потребує уваги справжніх фахівців з цих питань.

У той же час запропонована системність реформування потребує системної методології та системного мислення. Разом з тим слід підкреслити, що масштабність запропонованих реформ нагадує певну соціалістичну масштабність, котра була похідною від, за висловлюванням

⁵ Зеркало недели, 29.03. 2002.

Ф.Хайєка, синоптичної ілюзії, коли здається, що всі необхідні знання містяться в одному розумі, що й дає змогу побудувати бажаний суспільний устрій. У цьому контексті слід урахувати, що майже зведення зміни влади на всіх шаблях вертикалі управління у рамках одного терміну, тобто у рамках одного року й у хронологічному просторі означає, що щонайменше рік країна (а окремо, правляча еліта усіх рівнів) буде заклопотана лише проблемою саме цих змін, а не поточними турботами життя країни. Тому багато договорів не буде укладено за невизначеністю політичної ситуації в країні. А країни-сусіди та стратегічні партнери будуть очікувати переможців що найменше на двох гілках влади (або допомагати ними стати) й тому навряд чи хто-небудь з них буде вважати за доцільне розвиток подальшого співробітництва.

Стаття 74 конституційних ініціатив Президента передбачала використання прямої демократії, від якої він *поки* відмовився сам. Немає гарантії, що вона може бути реанімовано за іншої ситуації та іншими ініціаторами. Але має місце деяка методологічна помилка - своє ставлення до тих чи інших законів, принципів діяльності політичної системи може висловлювати компетентна людина. А чи можна вважати пересічного громадянина, котрий бере участь у референдумі, такою людиною? Як вважають соціологи - фахівці з питань громадської думки, не слід включати питання політичної реформи до референдуму, тому що це значно перевищує рівень компетенції пересічного громадянина. Крім того, референдуми, як опитування громадської думки, доволі ефективний засіб маніпулювання у тактичних змаганнях.

Перспективна ідея бікамералізму була відхилена самим ініціатором конституційних змін. Але статус та повноваження двох палат потребують чіткого визначення для кожної з палат. Для цього щонайменше треба було б прийняти закони щодо місцевого самоврядування, подолати імперську модель відносин центр - регіони. В іншій ситуації палата регіонів перетвориться на кишенькову палату президента майже найдемократичнішого. Крім того, це сприяло б легітимації конституційних змін на рівні регіонів.

Загальний методологічний висновок стосується лише стратегічного проекту політичної та конституційної реформи в країні, що мала б спадкоємний характер і, незважаючи на свій системний характер, повинна втілюватися блоково і послідовно. Пролонгація у часі дасть більше вигравів саме для створення більш ефективної політичної системи.

Знання, котрі ми маємо щодо природи посткомуністичних трансформацій не дають змоги нам спрогнозувати та дати оцінку локальному й глобальному розмаїттю, частковим та загальним наслідкам інституціональних змін. Як вважає І. Елстер, недостатній рівень знань не може бути перешкодою для проведення інституціональних перетворень⁶. У певні історичні періоди створення нових інститутів необхідне для реформування держави і суспільства. Але в той же час, як вважають Р.Дворкін та Б.Беррі, при їх створенні необхідно керуватися певними моральними принципами, наприклад, справедливість, рівність, гідність тощо. Тобто легітимація інституціональних змін потребує відсторонення від вузькості тимчасових спокус політичних акторів у їх проведенні. Саме тоді можна створити методологічно збалансовану систему управління суспільством та ефективну політичну систему.

В українському контексті залишається відкритою проблема легітимації цих відносин у рамках запропонованих напрямів реформування Конституції, створення нових механізмів лояльності до політичної влади з боку населення. Хоча за деякими песимістичними прогнозами, процесуальна невизначеність обговорення законодавчих проектів та їх відкликання з Конституційного суду збільшує ймовірність перенесення на весну 2004 року. Президентські перегони взагалі сприятимуть поступовій відмові від політичної реформи політичними акторами у найближчі 2 - 3 роки (тобто до 2006 року й тоді знову буде використовуватися риторика конституційних змін). Це пов'язане з тим, що існуючий розподіл адміністративних ресурсів влаштує головних політичних акторів, патронажно-клієнтелістські відносини мають досить пристойний зовнішній демократичний вигляд. Тому невизначеність формалізованих правил працює на зберігання саме цих позицій політичних акторів, а існуючий конфліктний потенціал конституційних норм можна використовувати для одержання певного запасу легітимності, тому що на критиці завжди можна завоювати деякий рівень довіри населення. Тому здається, що несподіванки пропозицій політичної реформи ще не досить опрацьовані її авторами і цей прорахунок може взагалі поставити під сумнів демократичний напрям розвитку суспільства.

⁶ Elster J. The possibility of rational politics//Political theory today/ Ed. by D.Held. 1991, Oxford: Polity Press. - P.115-142.

*Михайло КІРСЕНКО,
доктор історичних наук, професор
Національного університету "Києво-Могилянська
академія" і Дипломатичної академії України,
випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана*

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУР В УКРАЇНІ: ТРАДИЦІЯ І ПЕРСПЕКТИВА

Історія не вчить хіба що того, хто знято не бажає або не має змоги за браком освіти і виховного підґрунтя. Україна має багатющу давнину, варту уважного і прискіпливого розгляду. Це нова постать в гроні націй Європи, беручи від нещодавнього усамостійнення і незалежнення, а водночас давня, коли врахувати всі власні й чужі державні утвори, що існували на цих теренах. Облишмо наївний генетичний вивід навпростець від князів, козаків і Радянської влади. Історик має занурюватися вглиб, а історія простує в одному напрямку, - вперед і становить Пролог. Тому не будемо привласнювати чуже і вважати скитів за щирих слов'ян, а варягів за українців, але маємо від них крапельку іранської та норманської крові. Скандинавія ж не цурається вікінгів, Мексика - ацтеків, Монголія - Чингізидів, і навіть північноамериканська нація іммігрантів відкинула утопію "плавильного казана" на користь плідного мультикультуралізму. Зважмо спадок античних полісів, доби еллінізму, степових каганатів, Київської та Галицько-Волинської Русі, Великого князівства Литовського, Кримського Ханату, Молдови, Гетьманщини, Речі Посполитої, Російської імперії, Австро-Угорщини, Української Народної та Західноукраїнської республік, першої Чехословацької й другої Польської республік, Карпатської України тощо. Рейхскомісаріат, Трансністрія та інші потворні витвори ворожої окупації та колабораціонізму теж є цікавим, хоч і негативним досвідом.

Незграбний термін "самопроголошеної" держави зазвичай застосовується до штучних і не визнаних утворів. Насправді навпаки, самопроголошеними є легальні суб'єкти міжнародного життя, а не маріонеткові режими-сателіти, змайстровані окупантами. Проте не досить декларувати незалежність, лунке і недосяжне гасло у взаємозалежному світі. Треба довести щире прагнення до суверенітету, себто самостійності. Саме здатність нації щоразу самотужки визначати собі ступінь і тривалість свідомої залежності від вільно обраних партнерів становить запоруку свободи. Не цураймося набридлих слів, а звільнімо їх сенс від полуди заялжених стереотипів. Згадаймо, як до привабливого соціалізму зголошувались лейбористи, більшовики, есери, нацисти, ісламісти і всі, кому не ліньки. Націоналізм, навпаки, відлякував, а радянська ідеологічна пропаганда підступно з ним ототожнила будь-що національне, а за буржуазний націоналізм таврувала соціал-демократів, лібералів, монархістів і навіть тих комуністів, які щиро вболівали за долю України. Кати завжди наклепами перекладали свої провини і злочини на мовчазні жертви, що вже ніколи не можуть самі відповісти і виправдатись. Адже будь-кому власний націоналізм виглядає гарним патріотизмом, а чужий навпаки, постає поганим шовінізмом. Не кожна людина замислиться, чи цей рух скеровано на захист рідного краю від ворожих навал або на загарбання і поневолення інших народів.

Нація починається з атрибутів. Це гарний збіг, що в дівочих вінках блакитна стрічка символізує чистоту, а жовта зрілість. Народові до вподоби барви неба чи гір і золотого лану, що ніби натякають на вільнолюбну стиглість України. Та чимало хто називає синьо-жовтий прапор жовто-блакитним, і це не просто помилка в розташуванні й відтінках. Радянська влада ганила символи УНР і призвичаїла до них. А Тризуб святого Володимира належав Києву тисячу років, перш ніж став гербом. Упродовж десятиріч ошуканства цей знак, як і хрест, паплюжились до лиховісних обрисів. Християнство реабілітується швидше, хоча не всі співвітчизники збагнули, що звана Українською Церква може бути чужим знаряддям. Важко долати заялжені забобони. Незалежно від уподобань чи антипатій, згадаймо, що Організація українських націоналістів і Повстанська армія мали червоно-чорний прапор. Давній синьо-жовтий принаймні від 1918 року є загальнонаціональним і позапартійним, як і гімн. Попри всі бажання, лівіця не знайшла інших і переконливіших ознак України. Поляки і чехи не міняли прапорів у революціях. Франція за імперій й республік зберігала Триколір. Федеративна і Демократична Німеччина мали однакові

кольори. Монархії вишукано вигадують герби, прапори і гімни. Республіки Європи усталюють традицію гімнів і прапорів, уже давно і однозначно сприйнятих патріотичною громадськістю.

Західні держави спершу сформували свої нації, згодом мали колоніальні імперії, а потім здоровий глузд спекатись їх. Росія ж сама була імперією, мультинаціональним конгломератом і прогавила шанс взяти урок з історії. Сучасна Німеччина не відповідає за злочини нацизму, але сплачує компенсації його жертвам за кордоном, як правонаступниця всіх попередніх державних утворів на німецькій землі. Російська Федерація вважає себе за єдину продовжувачку Радянського Союзу, але годі сподіватися на висновки. Отруйна великодержавність чіпляється за загарбання, і це заважає консолідації багатого на ресурси стомільйонного велетня. Новій Росії зі старим гімном важко визнати свою поразку в холодній війні та ганьбу брудної “перемоги” над Чечнею. Москва на всі заставки прагне підпорядкувати пострадянський простір. Натомість Європейська Спільнота не має жодного гегемона. У вжитку міжнаціональне спілкування по-англійськи, а всі документи і виступи перекладаються мовами країн-учасниць. Це варто зусиль і видатків, бо недовіра коштує дорожче. Веселка прапорів барвистішає, партнерів більшає. Самобутність осіб і громад, перевага загалу без придушення меншин, консенсус у розв’язанні суперечок, виборність і відповідальність, взаємозалежність влади і громадян, захист майнових і людських прав, увесь спосіб взаємин відповідає ментальності статечних працівників і власників. Це копітка праця і міцний добробут.

Не викликає подиву, що попри антагонізм між владою і опозицією, Україна декларує орієнтири повернення до Європи, звичайно крім патологічних прибічників реставрації. Проте на відміну від колишньої метрополії Москви, Брюсель і Страсбург зовсім не тягнуть до себе налігачем. Тож поміркуймо, чому Співтовариство поки що не прагне начебто природної репатріації України, чи треба і як можна зарадити справі. Насамперед зважмо, що втрата кільканадцяти мільйонів від поневірянь і геноциду більше знекровила цю націю, ніж інші країни Східно-Центральної Європи. Самостійність не надолужила, а поглибила прірву. Не досить згадати односторонню милітаризацію або інерцію, якщо поряд з економічним підґрунтям обминуть психологічні чинники. Номенклатура з крахом комунізму звитяжно вчинила карколомний стрибок до демократії. Так царський флот для швидкої зміни курсу в кильватері за флагманом сигналізував ліхтариками чи прапорцями зі щогли вітрильника: “Поворот усі раптом”. Кон’юнктурне пристосовництво функціонерів не виключає подеколи щирого переосмислення. Завдяки таким маневрам, пощастило уникнути ексцесів. Проте нагальна модернізація сповільнилася, загальмувалась і опинилась у небезпеці, а цинічні здирники і хапуги поблюзнірському сплюндрували такі шляхетні гасла самовизначення. Виявилось легше нашвидкуруч перефарбувати назви державних закладів на національні, ніж збагнути, що є нацією.

Замість безтямно бавитися слівцем, зважмо на його зміст. Середньовічні університети і ордени поділялись на нації, що тоді означало земляцтва. Ренесансну націю складав стан вільних лицарів, а де-не-де і крамарів, на відміну від чужинців і посполитих, затурканих кріпаків. Шляхта Польщі обирала собі короля і вважала його першим між рівних, козацтво України так трактувало гетьмана. Політична нація ревно боронила свій партикуляризм привілейованої меншини. В дусі Просвітництва американці висунули суверенітет нації на противагу сюзеренітетові монарха та не поширили це на рабів. Французька революція протиставила більшість, загал нації панівним кліру і шляхті. Німці та італійці консолідували конгломерати феодалних державок на нації. Поляки, українці та інші народи Східно-Центральної Європи, навпаки, дезинтегрували мультинаціональні утвори. Марні мрії про федералізацію самодержавної Росії чи ліберальнішої Австро-Угорщини вели на манівці. На думку марксистів, чільну роль у творенні новочасних націй відіграли спільний терен і економіка. Християни і сіоністи віддавали перевагу релігії чи традиції. Багато хто вирізняє мову, культуру, риси вдачі. З пангерманізму зріс нацизм і мара нордичної чи арійської переваги. З панславізму чи “інтернаціоналізму” надихалась асиміляційна і руйнівна русифікація. Визвольні ж рухи виходили з того, що націями є народи, які мають власні держави або борються за них.

За винятком відверто расистських і агресивних, всі різноманітні визначення мають сенс і водночас слабують на вади. Господарство дедалі більше зазнає глобалізації. Кордони покраями тіло багатьох націй, а нині стають досить умовними у Співтоваристві. Культура всотує сторонні впливи. Жива мова подеколи охоплює декілька країн, а часом розчиняється в діалектах,

засмічується суржиками. Архаїчні пережитки расизму і ксенофобії гальмують поступ. Нації народжуються і гинуть. Альбігойські війни XIII сторіччя сплюндрували розквітлий Лангедок і цим завадили появі окремої південно-французької нації. Московія XV-XVI сторіччя брутально розтрощила Великий Новгород і відтак перетяла творення самобутньої північно-руської нації. Винищення інтелектуальної еліти і селянства в Україні XX сторіччя майже вбило націю. Проте Кремль вчинив фатальну помилку з анексією Західної України, бо після мордувань на цвинтар потрапив фермент реанімації. Рештки депортованих народів і недобитки репресованих верств поверталися з таборів і заслання. Світові тенденції посунули справу, бо інформація кладе край тоталітаризмові. Важко відбувається самовизначення в басків, Каталонії, на Корсиці, в інших краях з виразною етнічною і мовною унікальністю. Спорадична напруга і спалахи тероризму дуже шкодять нормалізації, але культурна влада і поміркована опозиція шукають порозуміння.

Сучасна нація є поліетнічною і включає етнічні меншини. Поза нею іноземці й байдужі люмпени, що мають соціальні права, але не можуть чи не хочуть справляти вплив на владу. Нація не тотожна з народом, бо поряд з простолюдом охоплює еліту. Це розрізняють польська, чеська, словацька, інші мови. Присяга вояків народів України, наче він не має уряду, є анахронізмом від демагогії буцімто робітничо-селянської Червоної армії. Тільки повстанці обіцяють упослідженому народові захист від ворожої влади, а регулярне військо служить державі, урядові, нації. З низки ознак незаперечною лишається усвідомлена приналежність до держави. Організація Об'єднаних Націй гуртує суверенні держави, не краї чи громади. Націю становлять свідомі громадяни. Зважмо на інтерпретації, щоб уникнути непорозумінь. Європейець під нацією має на увазі насамперед спільноту, а американець країну. У Сполучених Штатах синоптики прогнозують погоду на півдні й півночі нації. Для британця "національний" заклад є менш престижним, ніж королівський. Схід вважає державою країну з певними окресленими межами і власною владою. На Заході державою є передусім самий апарат, урядова адміністрація. Радянські псалми на честь рідної держави і рідної партії виглядали божевіллям за кордоном. Зараз Старий Світ впевнено чимчикує від струхлявілих мультинаціональних утворів через мережу націй-держав до інтегрованої Європи націй і регіонів.

Дбайливе ставлення і ревне плекання самобутніх культур Баварії, Буковини, Моравії, Сардинії, Фландрії аж ніяк не загрожує сепаратизмом і не вадить цілісності Німеччини, України, Чеської республіки, Італії, Франції. Довший час німці скублися з французами за Ельзас, а поляки з українцями за Галичину. Нині ж досвід робить регіональні осередки міцними ланками взаємин на перехресті цивілізацій. Співжиття потребує дотримання засад і прийнятних компромісів. Крихка зашкарублість веде до загибелі, а гнучкість є запорукою стабільності. Крах спіткав заколоти селян і Паризьку Комуну, але давні ідеали мрійників корегують вчинки реалістів. Справді об'єднавча інтеграція передбачає якомога ширшу самоврядність. Військо рухається нарізно, а б'ється спільно і здобуває перемогу. Поступ досягається повільно і не безхмарно. Людовик сам себе ототожнював з державою, Наполеон дозволено призначав префектів, а нині Франція промовисто назвала чільне міністерство: "внутрішніх справ і децентралізації". Мудреці воліють вчитися з чужих, а не своїх помилок. В докорінних питаннях держави не поступаються суверенітетом, але зрікаються деяких прерогатив на користь наднаціональної бюрократії Брюсселя і Страсбургу. Впадає в очі не відмова від кордонів, а фактичне їх подолання, ухвалення спільної валюти не на базі чиеїсь національної. Узгоджена економіка влаштовує не всіх, компенсації враховують вимоги обурених маніфестантів.

Годі мріяти про перетворення недобррозичливця на приятеля, хоч А. Лінкольн мріяв так класти край ворожнечі. Кризи спричиняють суперечки, інтервенціонізм наражається на ізоляціонізм і пацифізм партнерів. Але зловтішні люди марно сподіваються катастроф. В. Черчилль мав рацію в тому, що демократія є кепський устрій, але решта ще гірші. Незаперечні засади забезпечують запобіжниками поки що досить недосконалий і незграбний механізм. Це інтелектуальний плюралізм, рівновага влади, парламентаризм, громадянські свободи. Попри позірну строкатість, малі й великі республіки і конституційні монархії мають однотипний лад, без антагонізму. Справжні демократії не воюють між собою. Це було б недоречно і безглуздо. Одноставність, консенсус забезпечує не ефектність, але ефективність. Це не та сваволя, коли в становому сеймі давньої Речі Посполитої корумпований шляхтич напідпитку грюкав шаблею і своїм вето блокував ухвалу. Щоправда, юристи досі подекують, що закон схожий на стовп: не перестрибнути, але легко обійти. Міжнародне право не має засобів примусу. Проте порушник

збанкрутує, якщо виключно нехтує нормами. Спроба змінити авторитетність на авторитарність становить небезпеку для будь-яких авантюристів. Інша річ, якщо життя випереджає приписи і диктує потребу спільного перегляду угод і домовленостей всіма зацікавленими партнерами.

Важко намацати рівновагу різноманітних верств і прошарків, та обапільне бажання порозумітись запобігає руйнації й тамує сварки. Конче треба домовлятись, і любов до ближніх виявляється не лише гуманною, а й вигідною. Політика є мистецтвом можливостей, і елліни вбачали найвищу чесноту в почутті міри. Мультинаціональні агресивні імперії роздмухують етнічний і конфесійний розбрат за лиховісним гаслом “Поділяй і володарюй”. Держава-нація прагне спокою і уникає маніпулювання чварами. Українці в спроможності пристосувати до наявних умов рясний світовий досвід. Нема чого винаходити велосипед і відкривати Америку. Необачно і запозичати взірці без огляду на довкілля. Балачки щодо проамериканської чи проросійської моделі лунають кумедно. Ще гірше просторікування про якийсь винятково тубільний шлях. Нація живе не в порожнечі. Тарас Шевченко недарма напучував “чужого навчатись і свого не цуратись”. В пошуках оптимального співвідношення варто уважно і неупереджено розглянути чинники, апробовані досвідом. Омріяні європейськими просвітниками і вперше запроваджені американцями понад два сторіччя тому логічний розподіл функцій і рівновага гілок судової, законодавчої та виконавчої влади відтоді цілком ефективно запобігають узурпації. Цивілізована демократія будь-якої країни сприймає і пристосовує цю засаду до звичних форм державності.

Особистість засновника часто-густо позначає цілий устрій держави. Консервативний революціонер Д. Вашингтон обурено відкинув пропозицію коронуватись, але не бажав і охлократії, влади юрми. Він ухвалив складну двоступеневу процедуру, коли виборці довіряють виборникам від штатів визначити президента. Завдяки цьому, зараз на чолі Сполучених Штатів є людина, що не збрала переваги голосів по цілій країні. Нині кожен господар Білого Дому є наймогутнішим одноосібним керівником держави і уряду. Але Конституція обмежує цю владу чотирма, а в разі переобрання вісьмома роками. Гарантована свобода слова і наявність опозиції піддає його критиці звідусіль і за певних обставин примушує піти достроково. Закордон вживає авторитетний англійський термін імпічмент для легального усунення президента-винуватця. За надзвичайних обставин давньоримська республіка на короткий час призначала диктатора, і досі є виняткові рецидиви авторитаризму. Ф. Рузвельт рішучими заходами рятував Америку з депресії, попри безглузді звинувачення мало не в комунізмі. Але після його чотирьох обрань закон обмежив президентство двома термінами. Ш. Де Голль приборкав безлад і напругу та поклав початок президентській П'ятій республіці. За спокійних обставин, французи незабаром, мабуть, скоротять його наступникам семирічку каденції, перебування президента при владі.

Конституцію Російської Федерації відверто зроблено під сваволю Б. Єльцина. Щоправда, царський уряд теж відповідав лише перед монархом, незалежно від метушні фракцій в Думі. Школа парламентаризму жваво дебатовала, а государ на свій розсуд добирав міністрів і губернаторів. Зараз у Москві постає майже японська модель сталої панівної ліберал-демократії урядовців і соціалістичної чи іншої незмінної опозиції. Втім, у Токіо колись божественний, а нині конституційний мікадо насправді не має влади, але недоторкані олігархічні клани мають. Будь-який тоталітаризм зневажає волевиявлення, хоча Сталін і Гітлер бавилися кишеньковими Верховною Радою і Рейхстагом. Авторитарні популісти про людське око шанували звичаї, а за лаштунками маніпулювали співвідношенням сил. Накинуті Москвою після Другої Світової війни “народні демократії” Європи і Азії перетворили вибори на фарс, бо комуністи довільно визначали квоту маріонеткових партій і спілок у “Вітчизняних фронтах”. Нещодавно сталися істотні зрушення, поширення набули ліберальні гасла. Відбувається цікавий перехід від тоталітаризму бозна-куди, не обов'язково всюди до демократії. Спочатку міцний центр стримує чвари, а потім сприяє, вадить чи поступається представницькій і відповідальній владі. Білорусь споконвіку тяжіє до Балтії, а нинішній мінський президент скоріше до Туркменістану.

В сучасній європейській країні президент чи конституційний монарх здебільшого відіграє обмежену, але істотну роль. Це наочний символ спадкоємної, тяглої державницької традиції. Він бере вірчі грамоти в іноземних послів, на подання уряду призначає посадовців, надає військові ранги і наукові титули. Це головнокомандувач і гарант Конституції. В скрутну мить король Хуан-Карлос Бурбон врятував Іспанію від військового заколоту. Монарше право помилування нині частіше мають президенти. Голова держави є арбітром у визначених законом випадках. Подеколи він може затримати владні ухвали, але кваліфікована більшість парламенту

долає суспензивне, гальмівне вето. Монарша або президентська канцелярія отримує звідусіль інформацію, що мусять регулярно надавати їй чільні ланки державного апарату. Завдяки такій обізнаності, голова держави кваліфікованими консультаціями справляє вплив на Кабінет. Її величність Єлизавета Друга посідає чільне місце при учтах і начебто не має жодної реальної влади у Сполученому Королівстві Великобританії та Північної Ірландії, але це аж ніяк не суто церемоніальна постать. Вона виголошує тронну промову, цілком складену прем'єр-міністром, а той дослухається порад жінки, яка має за плечима півсторіччя неабиякого досвіду і є найбільш поінформованою особою в країні. Це допомагає зменшити ризик політичного дилетантства.

Партія або коаліція, що здобула перемогу на виборах, формує уряд. Він достроково складає демісію, не отримавши вотум довіри парламенту. До речі, підсвідомий скепсис бринить у помилковому вислові про "вотум недовіри". Опозиційна меншість має гарантії, без перешкод критикує міністрів. Лідер тіньового кабінету мусить знати стан країни. Незалежна юстиція дбає про дотримання засад. У цивілізованих країнах дипломати, військовики, поліцаї й деякі інші урядовці є позапартійні, не сміють бути депутатами, а де-не-де й виборцями. Вони служать, а не диктують нації. Еволюція демократії виробила призначення цивільних керівників до силових структур. Міністр закордонних справ добирається з-поміж тих діячів партії-переможниці, що знаються на міжнародних відносинах. Це не дипломат, але підлеглий йому непартійний, сталий заступник-урядовець втілює фахову наступність і не залежить від виборів. Подібним чином, генерал на чолі оборонного відомства завжди зазнає тиску власної військової касти. Цивільний міністр-політик забезпечує контроль суспільства за лояльністю Збройних Сил і має помічників-офіцерів. Головнокомандувач запобігає перевазі партій. Регулярне військо діє проти зовнішніх ворогів, бо інакше деморалізується. Колись ідеалісти мріяли, щоб озброєний народ сам боронив лад у країні, й відтоді поліцію де-не-де чудернацьки називають міліцією, себто ополченням.

Наявність справжнього чи уявного ворога є передумовою укладення всіх, оборонних і агресивних союзів. Винятків нема. Радянський Союз начебто був альянсом рівних республік, та віртуальні атрибути їх державності не надто вводили в оману. Єдина Партія, Армія і служба безпеки тримали вкупі цей фактично унітарний моноліт. Адже самостійних складників не існує. Доктрина "обмеженого суверенітету" соціалістичних країн після Празької Весни унаочнила їх залежність від Москви. Білорусь безпорадно борсається перед остаточним поглиненням. Важко зиск заробити, а себе не занепастити. Не ймімо віри облудним теревеням про терени і рубежі Співдружності Незалежних Держав. Але цей рудиментарний утвір після зникнення небіжчика-Союзу надає корисне підґрунтя для білатеральних, двобічних взаємин і ефемерних угруповань на підставі тимчасової зацікавленості. Росія безтямно називає законодавчими обласні й навіть деякі міські ради. Проте жоден суб'єкт федерації чи автономний утвір не може бути державою. Суверенітет є неподільним. Тільки держава має територію і кордони. Будь-яка країна має тільки один законодавчий орган, що називається залежно від місцевих традицій. Вважається, що в разі розбіжності з чийось законом міжнародне право має пріоритет. Та воно не диспонує важелями примусу і часто-густо не в спроможі впровадити досить ефективних санкцій проти порушників.

В миршавому античному полісі всі громадяни знали особисто. Більша структура потребує досконалішої мережі. Пряма демократія Швейцарії вдається до багатьох плебісцитів. Інші виносять лише важливіші питання на референдум. Без розвиненої демократії такий захід імітує волевиявлення. В поліцейській державі загальне виборче право є знаряддям деспотизму. Азія так облаштовує собі довічні й династичні, спадкові президентства. З іншого боку, квота млявість компрометує лібералізм і не подужає негараздів. Нацисти відверто закликали німців у недолугій Веймарській республіці голосувати, аби вибори стали останніми. Диктатори ласкаво беруть батіг і віжки, зловживаючи тугою стомлених кризою пересічних людей за порядком. Свобода передбачає обтяжливу відповідальність, не кожен на це здатен. Здоровий глузд полягає в опосередкованій владі. Галасливі мітинги є барометром, а потрібен рушій. Обирані депутати і призначувані урядовці не люблять, але потребують фахових експертів. Інтелігенція живить своє пізнання сумнівами. Адміністрація навпаки, має бути рішучою, але без порад коїть дурниці, а не виправлена помилка часом гірше від злочину. Обидві верстви мусять не замінятись, а щільно взаємодіяти. Здобутки і поразки професорів В. Вілсона, М. Грушевського, Т. Масарика, П. Мілюкова, В. Гавла, інших інтелектуалів-політиків добре це засвідчили.

Коли виникає держава або замість монархії постає республіка, зазвичай одноразово скликаються Установчі Збори, Конституанта, для ухвалення засад її устрою, Основного Закону.

На цій підставі з регулярною періодичністю обирається законодавчий орган, легіслатива. Років сто тому лише письменні й заможні чоловіки, власники нерухомості користувались активним і пасивним виборчим правом, себто могли голосувати і бути депутатами. Відтоді в більшості країн скасовано віковий, освітній, майновий, статевий, релігійний і решту дискримінаційних цензів. Ліві режими з їх зрівняльною фразеологією частіше мають однопалатні парламенти, а консервативна традиція надає перевагу двопалатним Зборам, у випадку Америки Конгресові. Досі існує такий екзотичний пережиток, як британська горішня Палата зі спадкових чи довічно призначених лордів. Справжня влада належить звичайно обраній Палаті депутатів, а в Лондоні Палаті Громад. В багатьох країнах Центральної Європи після повалення тоталітарної диктатури відновлено двопалатний устрій, але де-не-де цим не гребує і демагогічний популізм. Болісний перехід від тоталітаризму через авторитаризм до демократії ще не виробив належної рівноваги між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади. Правозахисникам доводиться частіше опинятися в опозиції до правоохоронців замість того, щоби взаємодоповнюватися з ними.

Усталені звичаєм слова з плином часу забриніли іншим змістом. В Англії парламент виступав від імені нації, хоча до реформ півтора століття тому репрезентував лише її незначну частину через цензи. Французи до революції називали парламентами, дослівно “говорильнями”, апеляційні судові палати, а нині це будь-де офіційна чи неофіційна назва Законодавчих Зборів. Сенатори нині відрізняються від депутатів не родовитістю, а обсягом повноважень і способом обрання. У давній Речі Посполитій тільки шляхта, а в Чеському королівстві також і міщани обирали послів до станового сейму. Новочасні всенародно обрані парламенти в Польщі, Латвії та інде надали іншого значення назві Сейм. Термінологія відбиває адекватність вітчизняним або чужинським традиціям. Державна Дума в Москві завдячує назвою дорадчій боярській Думі, що жодним чином не обмежувала самодержавства, як і рідко скликуваний всестановий Земський Собор. Абсолютний монарх дослухався хіба що Ради, що її сам собі добирав з аристократії чи вірних вискочок-парвеню. Жовтнева революція декларувала Ради і диктатуру пролетаріату, але насправді номенклатура узурпувала владу, поневолила робітництво, покріпачила селянство, винищила самих більшовиків і всі партії. Сталін наслідував Верховного Головнокомандувача царя з його Ставкою, тож і замінив З'їзди Рад на так само декоративну “Верховну” Раду.

Україна мала досвід представницьких установ задовго до появи Сполучених Штатів і Французької республіки. Меценати Православ'я князі Острозькі входили до складу панівної еліти в Речі Посполитій. Сенатором був також київський воевода Адам Кисіль, патріот Руси, що мріяв про її рівність з Польщею. Це не народні обранці, але ж і давньоримський Сенат теж не формувався голосуванням. Чужинці вимордували або асимілювали українську аристократію, хоча гетьманці-монархісти марили химерою шляхетного стану власників-землеробів. Козацькі старшинські та військові Ради нагадували парламент не набагато більше, ніж герусія чи еклесія в давніх греків. Ханський меджліс у Криму також відігравав допоміжну роль. Нині кримський народ обирає меджліс на курултаї й шанує його авторитет. Центральна Рада вже репрезентувала цілий спектр українського суспільства і, в кожному разі, була більш легальним і демократичним утвором, аніж Тимчасовий уряд Росії, а про більшовиків годі й казати. Радикалізм перериває спадковість, а лібералізм шанує традицію. Демократична опозиція в Києві звалася Народною Радою. Змушена подіями, экс-комуністична Верховна Рада проголосила нібито “нову державу” Україну, але зберегла свою назву, успадковану від старого режиму. Звичайно, термінологія є вторинною, хоч адекватно відбиває суперечливу і бентежну ментальність перехідної доби.

Київ не мусить гребатись задалеко в пошуках назв. Згадаймо Українську Державу 1918 року. Звичайно Павло Скоропадський накоїв помилок, від каральних заходів проти селян до самовбивчого воз'єднання з білою Росією. Але останній гетьман очолив організацію уряду, дипломатії, скарбниці, університетів, гімназій, академій наук і мистецтв. Він пообіцяв надалі скликати законодавчий Соїм. Трагічно загинула Карпатська Україна 1938 - 1939 років назвала всенародно обраний парламент також Соїм. Це питання часу, і можна сподіватися, що раніше чи пізніше Національні Збори України складатимуться з Сенату і Соїму. Та варто поміркувати, чи справді потрібні дві палати, хай би вже зі своїми чи чужими, запозиченими назвами. Певна річ, що так, коли йдеться про мультинаціональну федерацію. Натомість тут унітарна держава, і виняток Криму не міняє суті. Проте впадає в очі різниця історії, звичаїв, ментальності, говірок Поділля і Донбасу, Волині й Таврії. Тому скептики і підбурювачі розбрату пророкували буцімто неминучу дезинтеграцію України. Вони помилились, адже конкурентні клани і угруповання

скубуться за владу над Києвом, а не проти нього. Зацікавлення переважають відцентровість. Девіз на гербі Сполучених Штатів "В одному множинний" якнайкраще пасує до європейського, відтак і українського життя. І це доцільно відбити в структурі законодавчої влади.

Рівновага може зміцніти з ретельної збалансованості палат у Національних Зборах. Обраний на підставі загального, прямого і рівного виборчого права з таємним голосуванням Соїм, або Палата Депутатів, боронитиме загальнонаціональні позиції. Також виборний, але з однаковою кількістю членів від усіх областей і столиці, незалежно від численності населення, гарантуватиме регіонам дотримання їх прав. Поменшає кривд і підозр щодо дискримінаційного розподілу коштів, ухвали і законопроекти складатимуть додатковий іспит на відповідність інтересам громадян і спільнот. Провідну роль відіграють критерії інтегрованої Європи, згідні з вітчизняними традиціями. Йдеться про сучасні вимоги, а не реанімацію мерців, коли монархи призначали горішню Палату Панів Німецької імперії та Австро-Угорщини. Російська Федерація кумедно злучала законодавчу і виконавчу владу в особі сенаторів-губернаторів. Безглуздя є палата посадовців, але не двопалатний устрій. В багатьох країнах впадає в очі дещо триваліший термін повноважень і вищий вік сенаторів, зрештою саме це слово означало старійшин. В Італії экс-президент стає довічним сенатором. Це значно краще, ніж сумнівний прецедент Росії, де за безболісну відмову від влади людина отримала індульгенцію за все скоєне. Імунітет під час повноважень сприяє їх виконанню, але перед законом усі мусять відповідати однаково.

Рівність стосується прав і стартових можливостей, тоді як майновий стан залежить від здібностей і обставин. Комуністична пропаганда облудно виплекала безпідставний патерналізм і хибні сподівання, ніби держава чомусь мусить піклуватися про всіх. Цивілізований лад турбується і опікується дітьми, старими, немічними людьми, не здатними подбати про себе самотужки. Він не заохочує паразитизм, але законодавчо і адміністративно стимулює підприємливість. Це сувора система, коли працездатний ледар і нероба ризикує швидко занепасти. Позірна марнотратність заможних країн дратує, і нікчем завидки беруть. Ці заздрощі ховаються за горезвісну і руйнівну класову ненависть: "Хто був нічим, той стане всім". Але кожен скнара платить вдвічі. На Заході харитативна доброчинність викликана не лише покликком релігії й моралі, але й здоровим глуздом, як превентивний засіб запобігти конфліктам. Пролетаріат зник, бо став заможним і зацікавленим у капіталізмі. Опозиція, юстиція, засоби масової інформації ревно і пильно стежать за поведінкою можновладців. Регламентовано пільги і привілеї. Доробок винагороджується грошима, платнею чи гонораром, і лише обмежена кількість осіб має службові оселі й транспорт. Важко уявити якісь лікувальні чи інші заклади для самих урядовців. Підозра, викриття і оприлюднення зловживань зазвичай кладе край політичній кар'єрі, навіть якщо не спричиняється до карних втручань юстиції.

Відомче дублювання і суперництво коштує чимало, але відвертає чи принаймні гальмує монополізацію. У випадку силових структур і спецслужб це важіль, аби органи безпеки не могли становити загрози. Третій Світ і Балкани рясніють згубними прикладами нехтування Збройними Силами чи навпаки, надмірного запобігання перед ними. Революція в Будапешті й Празька Весна зазнали поразки внаслідок союзницької інтервенції, а військовий стан у Польщі запобіг цій навалі. Натомість, диктатор Румунії викохав свою варту і, на власне лихо, занедбав вояків. Забезпеченість належним чином виховує цілу корпоративну етику. Професіоналізація і модернізація регулярного війська, фахова кваліфікація поліції, ефективний допоміжний резерв, інформаційні осередки і координація взаємодії ланок належать до чільних функцій влади. Гласність, парламент і преса страхують громадянське суспільство, хоч важко сполучаються зі службовою секретністю. Ці вади і недоліки вважаються виправданими, бо зменшують небезпеку перетворення захисних засобів на зброю мафіозних зграй. Звичайно, ідеального стану нема ніде. Будь-яка влада тяжіє до корупції, цілковитої в разі її безконтрольності. Колись Київ за здирництво жартома називали Хабаровськом на Дніпрі. Від країн перехідної доби Захід відрізняється тим, що там за хабар принаймні щось робиться. В кожному разі, за будь-яких обставин, репутація коштує дорожче кримінального зиску.

Громадянське суспільство розбудовується не абстрактною марою безхмарного щастя, а цілеспрямованим зусиллям, що має на меті якомога краще усвідомлення мети і швидкий рух до неї. Дилетантство і байдужість занапали чимало раціональних проектів. Законотворчість є суто професійною сферою. Поряд з волонтаризмом, штучна квота робітничого класу, колгоспників і всіляких соціальних прошарків занапастила імпотентні комуністичні Ради. Досі

парламентарі того гарту скрушно ремствують на марні балачки, а спікер бідкається за брак одностайності. Тимчасом самісінький сенс законодавства полягає в конфронтації, суперечках, погоджуванні. Досвідчені й освічені фахівці-правники домінують між кандидатів і депутатів у вільному світі. Це не виключає лобювань, але підвищує відповідальність. Мандат парламентаря мусить бути перепусткою не до безкарних хижацьких розваг з коштами, а до підзвітної, підконтрольної праці. Зацікавленість є похідною, і не вдаваймо довіри до безкорисливості кожного балакучого хутірського Демосфена і Цицерона. Будь-які ватажки дбають не про народ, а про здобуття, використання і збереження влади. Проте, за рівних умов змагальності, виборець має змогу вирішити, з чиєю саме програмою збігаються його бажання. Прогресивно-пропорційна система має сенс за наявності громадського контролю за перебігом і підрахунком голосів, а також суворої відповідальності за фальсифікації.

Україна не має амбіцій і зазіхань Великої Держави, але безліч різноманітних забаганок. За розміром, кількістю населення і багатьма параметрами співрозмірна з Австро-Угорщиною, це найбільша нація Східно-Центральної Європи, помітна і у Середземномор'ї. Перед очима діапазон повчальних прикладів від Естонії до Македонії. Сконала Югославія з її шістьма республіками, п'ятьма народами, чотирма мовами, трьома віросповіданнями, двома абетками і однією партією. Словенія горнеться до альпійських Австрії та Швейцарії. Чорногорія простує до самостійності. Хорватія відмовилася від авторитаризму. Боснія очунос від братовбивства, а Сербія і Албанія від очманілого шовінізму. Белград забув ухвалу Скупщини про злуку з Росією. Польща, Угорщина і Чеська Республіка поховали Раду Економічної Взаємодопомоги і переорієнтувалися на Захід. Вільний Ринок переміг Слов'янські базари. Уряди доклали зусиль і схилили громадську думку на користь прилучення до Північноатлантичного Договору. Він забороняє територіальні претензії й гарантує безпеку країн-учасниць колективним захистом від агресії. Мілітаризована промисловість і волонтаризм гальмували Словаччину, але й вона нині рушила цим шляхом. Болгарія, Румунія і держави Балтії теж роблять усе від них залежне, аби прискорити вступ до Атлантичного Альянсу і Європейського Співтовариства. Україна заскніла в проміжній "Сірій зоні" між ними і Євразією.

Військова потуга Росії занепала і не загрожуватиме Заходові виготовленими в Україні ракетами і танками. Але є підстави боятись техногенних катастроф на пострадянському просторі, нелегальних мігрантів звідтіля, контрабанди наркотиків і зброї. Польща поліпшила собі престиж тим, що справляє позитивний вплив на східних сусідок. Україна в складі європейських структур теж могла би відігравати роль потужного стабілізаційного чинника щодо Росії. Треба відкинути начебто безневинний, а насправді підступний заклик прийти до Європи "разом з Москвою", бо це означає ніколи туди не потрапити. Росія має безліч проблем в Азії й сама не ототожнює себе з Європою, але за потенціалом ресурсів придатна для співпраці. Україна вже не є плацдармом чужої атаки на Рейн і Балкани, а може стати учасницею спільних зусиль у відбудові Росії. Московський уряд розважливо ставиться до міждержавних стосунків, проте екстремісти плекають маніакальну ксенофобію, зверхню нехить до інших релігій і мов. Незворотне повернення Києва до Європи витверезить їх і покладе край спокусам реваншу. Україна не викликає підозр в гегемонізмі, відтак зажила довіри в залагоджуванні суперечок за авторитетним мандатом. Вона є співзасновницею Співдружності Незалежних Держав і нині головує там навіть без формального членства, бо не підписала Статут такого сурогатного утвору і завдяки цьому зберегла цілковиту свободу маневру.

Співдружність є не наддержавною спорудою задля примусової реінтеграції, а формою взаємин у природній суверенізації. Вона допомагає громадянам відроджених націй призвичаїтися до нового стану речей. Штучна концепція пострадянського "близького зарубіжжя" зазнає поразки. Поряд з Росією, природним докільлям для Центральної Азії є Китай і Афганістан, для Кавказу - Іран і Туреччина, для Балтії - Скандинавія, а для України - Польща і Дунайські країни. Регіоналізація культур простує пліч-о-пліч з глобалізацією економіки. Ломбардія і Галичина швидше всотаються до Європи, патріархальна Сицилія зволікає, а хтось тяжіє до обширів Сходу. Геополітика вбачає детермінізм між розташуванням, кліматом, ресурсами і перспективами націй. Та не варто нічого абсолютизувати. Двісті років тому лише мрійники-ерудити відчули подібність діалектів угорської Рутенії та Слобожанщини, Ужгорода і Харкова. Але на той час навіть у маячні не примарилось би, що англomовна нація матиме заснований голландцями Нью-Йорк та іспанський Сан-Франциско, або якась панславистська імперія загарбає

терени, де збудує собі Владикавказ і Владивосток. Ще нещодавно забракло б уяви, що зникне одна з двох найпотужніших держав. Декого досі дратує незбагненна примха долі, що якісь лиховісні змовники відтяли Матір міст Руських Київ від Росії. Маргінальна ностальгія неспроможна зупинити, але здатна загальмувати рух і завдати прикрощів.

Не сповільнюймо рух до мети. Беручи до уваги почуття ветеранів, не замилюймо собі очі прищепленими стереотипами і шануймо комбатантів, які гідно виборювали “волю народам і волю людині”. Врахуймо неточність звичних виразів про Радянський Союз і Владу Рад, адже інші мови не перекладають “Совет”, що маскує сваволу, на протигагу справжній Раді. Не квапмо, але і не занедбуймо цілеспрямовану підтримку престижу етнічної й національної самобутності. Кажучи про перспективи, не обмежуймося геополітичним виміром, бо це не достатня гарантія. Європеець у жодному разі не є безбатченком-космополітом, бо живить думку трьома потужними важелями державної, регіональної чи етнічної, та міжнародної англійської мов. Рівень опанування залежить від інтелекту і обставин, але ця тріада становить мінімум динамічної нації. Француз, німець, поляк чи українець є європейцями, безбарвне іншомовне населення ніколи ними не буде. Це ключ до самовизначення. Неоковирна чужа говірка задовольняє хіба що обслугу своїх, а частіше панських грошей. Інформаційні, цивілізаційні, господарчі комунікації в найширшому сенсі є засіб, а певною мірою і спосіб буття. Україна досі безпорадно борсається в змаганні з байдужістю невігласів і зрадливим запроданством. Від владних чинників залежить, чи багато часу згаяно даремно, і чи в кінцевому рахунку вони самі виявляться життєздатними і вартими уваги, а не зневаги.

Спробуймо підбити підсумки. Еволюційне реформування краще від нищівних струсів і стресів. Але форма сприяє або перешкоджає залежно від її змісту. Якщо це не задум у зручну мить пожертвувати другорядним гаслом, двопалатні Національні Збори є доцільні у великій країні для зваженого представництва й захисту прав особи і спільноти. Сойм, або Палата депутатів, має формувати уряд, а виборний Сенат відігравати відповідно важливу законотворчу роль. Мусять бути гарантовані права меншості. Силові відомства є складником езекутиви, виконавчої влади. Президент у межах окреслених повноважень є гарант Конституції й головнокомандувач Збройних Сил, що включають регулярне військо, прикордонну варту, поліцію, спецслужби. Незалежна юстиція забезпечує баланс владних чинників і, в разі зловживань, карні санкції. Волевиявлення, громадська думка є водночас суб'єктом і об'єктом політики, а відтак принциповим є плюралізм, гарантія від монопольного впливу на засоби масової інформації. Методи реформування мають не лише відповідати станові суспільства, господарства і ментальності, але насамперед скеровувати до мети. Засаду становить свідоме прагнення України повернутися до європейської домівки з її комплексом взаємин, а не лише конгломератом складників у Співтоваристві. Не забуваймо, що в разі колізій міжнародне право мусить мати пріоритет над національним законодавством.

Історик має підстави бути обережним оптимістом і реалістом, адже порівняння дає поживний ґрунт прогнозам. Коли Захід святкує Великдень, на Сході ще триває Страсний тиждень, але жевріє надія Воскресіння. Схаменувшись і спекавшись меншовартості, можна стати поки що бідною, але гідною нацією, тоді добробут не забариться. Партнерство з Заходом є рятівним, але Україна завелика лише на роль сполучної ланки між ним і Росією. Габарити завдають клопотів. Брюссель і Страсбург проковтнуть Балтію, на її превелику втіху. Важче перетравити велетня, що незграбно і вайлувано розгортається до Атлантики. Годі торочити про прагнення, бо поменшало перешкод, аби “не вмерли України ні слава, ні воля”. Покладена на мелодію Бетховена, “Ода радості” Шилера закликала мільйони “стати дружною сім'єю, жити правдою й добром”. Нині це гімн Європи. Синій колір асоціюється з нашим континентом, як чорний з Африкою, жовтий з Азією, червоний з Америкою, зелений з Австралією. Прапор з дванадцятьма золотими зірочками перекується з тринадцятьма зірками на першому прапорі Сполучених Штатів. Це випадковий, але символічний збіг синьо-жовтих барв інтегрованої Європи і України. Закордонові набридли надокучливі докази правомірності існування цієї невчасної держави. Всі затамили, що вона є і надалі залишиться. Питання полягає в дрібничці, якою вона буде. І це має вирішувати Київ.

*Сергій ФЕДУНЯК,
кандидат історичних наук,
магістр політичних наук,
доцент кафедри політології та соціології
історичного факультету Чернівецького
національного університету ім. Юрія Федьковича,
випускник програми JFDP (ACCELS)*

МІЖ ЄВРОПОЮ ТА ЄВРАЗІЄЮ: БЕЗПЕКА УКРАЇНИ ПІСЛЯ РОЗШИРЕННЯ НАТО/ЄС

Після розширення НАТО і ЄС впродовж наступних кількох років Україна опиниться у новій геополітичній ситуації, що полягатиме у безпосередньому сусідстві не лише з двома найвпливовішими світовими інституціями, але й із західною цивілізацією, що перебуває у стані консолідації. Це неминуче приведе до необхідності пошуку нових підходів у відносинах з найближчими сусідами-членами об'єднаної Європи на заході та державами пострадянського простору на сході, зокрема у галузі безпеки на середньо і довготривалу перспективу. Вже зараз потрібно визначити, які чинники впливають і справлятимуть вплив у подальшому на вироблення політики України у галузі безпеки стосовно європейських інституцій і Нових незалежних держав та які підходи найбільш доцільно обрати Києву для максимального захисту власних національних інтересів.

Основна гіпотеза полягає у тому, що в силу комбінування внутрішніх та зовнішніх чинників політика України у галузі безпеки у коротко і середньотривалій перспективі залишиться переважно реактивною і засновуватиметься на модифікованій багатовекторності. Довготривала перспектива залежатиме від змін у розстановці основних гравців та суттєвих внутрішніх зрушень.

Насамперед розглянемо чинники, що сприятимуть перегляду підходів у галузі безпеки після розширення НАТО/ЄС. По-перше, так звана "радянська спадщина", що полягає у збереженні різноманітних зв'язків, а також інтересів у галузі безпеки із країнами колишнього СРСР, невизначеності політичною елітою своєї культурної та геополітичної ідентичності тощо. По-друге, - це продовження впливу російського чинника на стосунки України і Заходу.

Разом з тим, у процесі вироблення політики у галузі безпеки зростаючу роль відіграє євроатлантична експансія, яка є проявом процесу глобалізації, що сприяє залученню зростаючих сегментів української еліти до світових політичних та економічних процесів. Її вплив значною мірою базується на наявності елементів європейської (західної) культури та об'єктивних спільних інтересів безпеки з країнами Західної Європи, що зростають. Країна справді потребує розширення пан-Європейської системи безпеки як помітного елементу стабільності у регіоні Чорного моря. Таким чином, для України неминучим є пошук балансу між сходом і заходом.

Крім того, буде зроблена спроба передбачити підходи Києва до проблем безпеки у коротко - і середньотривалій перспективі. Швидше за все, Україна продовжуватиме (у дещо видозміненому, ніж раніше вигляді) політику багатовекторності, роблячи наголос на широкій концепції безпеки (soft security). Зважаючи на стратегічне зближення Росії і Заходу, Київ обере функціональний підхід до власної безпеки: військово-політичним аспектам надаватиметься перевага у відносинах із західними інституціями. Одночасно розвиватимуться економічні та культурно-гуманітарні відносини з Росією.

Чинники безпеки України після розширення НАТО/ЄС

У період "холодної війни" безпека розглядалася у вузькому значенні, переважно у військово-політичному контексті, як спроможність дати відсіч потенційному агресорові (так звана "тверда безпека" - hard security). Події кінця 80-х - початку 90-х рр., що практично виключили можливість широкомасштабних міждержавних конфліктів, примусили по-новому підійти до

безпеки як до поєднання військових, політичних, економічних, суспільних, екологічних та інших чинників ("м'яка безпека" (soft security)¹.

Проте списувати традиційні військово-політичні засоби забезпечення безпеки ще передчасно. Це витікає із зміни загроз, викликаних активізацією міжнародного тероризму і неможливістю сучасних держав нейтралізувати руйнівні наслідки його діяльності традиційними методами.

Події 11 вересня внесли суттєві корективи у концепції "жорсткої" і "м'якої" безпеки. З одного боку – упереджувальні дії із застосуванням найсучасніших засобів ведення війни здатні нанести удар по інфраструктурі терористів. З іншого – до найважливіших чинників, що породжують тероризм, потрібно віднести бідність та відсутність перспектив майбутнього для значної частини країн, що розвиваються і т.п.². Таким чином, нові загрози фактично розмивають кордони між двома типами безпеки.

Особливістю розвитку пострадянських держав загалом та у галузі безпеки зокрема була інституційна слабкість, викликана самим процесом формування нових держав. За спостереженнями ряду експертів, мав місце відрив концептуальних підходів стосовно безпеки від засобів їхнього втілення. Як вважає дослідник московського Центру Карнегі Д.Тренін, "відбулося руйнування...того механізму і тих засобів, що в минулому забезпечували безпеку держав, а на цьому місці поки що не з'явилися адекватні структури, адекватні механізми, що здатні забезпечувати національну чи регіональну безпеку в сучасних умовах"³. Одним із наслідків такої ситуації є те, що новостворені країни не можуть чітко визначитися стосовно зовнішньополітичних пріоритетів, а значить й інституціональних механізмів безпеки.

Все вищевказане повною мірою стосується і України, що виявилось, зокрема, в дуалістичному характері зовнішньої політики, і знайшло відображення у концепції багатовекторності. Україна намагалася встановити добросусідські відносини з усіма впливовими суб'єктами міжнародних відносин, уникаючи односторонньої орієнтації на певну державу чи міжнародну інституцію. Таке становище викликається цілою низкою причин, пов'язаних як з об'єктивними обставинами, що витікають з як з геополітичних передумов та особливостей розвитку новоствореної держави, так й прорахунків та упущень правлячої еліти.

Значення цих причин об'єктивно зменшуватиметься з часом, проте продовжуватиме справляти помітний вплив на українську зовнішню політику. При наближеному аналізі так звані східні чинники зводяться до тих чи інших аспектів відносин з Росією.

По-перше, колишні радянські держави об'єктивно залишалися найбільшими економічними партнерами України особливо стосовно поставок енергоресурсів і немає передумов подолання цієї залежності у найближчій перспективі. Одним із стійких стереотипів є теза про те, що Україна має шанси захистити свої економічні інтереси лише на теренах колишнього СРСР і може вийти на світову арену як гідний партнер лише у тісній співпраці з Росією та іншими пострадянськими державами. Як вважає А.Гуцал, перший заступник директора Національного інституту проблем міжнародної безпеки, з таким становищем не потрібно боротися, а використовувати переваги транзитної держави і важливого партнера Росії⁴.

По-друге, українська еліта ще повністю не усвідомила власну самодостатність і продовжує зберігати (хоч у зменшеному вигляді) елементи радянського менталітету та прив'язаність до колишніх стереотипів імперського минулого. До прикладу, більшості українських політиків (і не лише лівої ідеологічної орієнтації) важко собі уявити входження до союзів, спрямованих проти Росії чи, навіть самостійну політику щодо наближення до євроатлантичних структур. Відображенням цієї тенденції став лозунг деяких політичних сил і

¹ Див.: Smith, Martin A. and Timmins, Graham. Building a bigger Europe: EU and NATO enlargement in comparative perspective. Aldershot: Ashgate, 2000. - P. 14.

² Поляков Леонід, Сунгуровський Микола. Європейська безпека: нові загрози – старі відповіді? // Національна безпека і оборона. – 2001. - №9. – С. 16.

³ Новые независимые государства: вступая во второе десятилетие. Стенограмма семинара. 3 декабря 2001 года. Московский Центр Карнеги.

<http://www.carnegie.ru/russian/Projects/Reports/Security/dec01/03-12-01.htm>

⁴ Менжулина Людмила. Быть в команде с Россией – это уже определенный уровень безопасности // Нефть и газ. – 2002. - №3 – 4.

(<http://www.niisp.gov.ua/publication.php?razdel=economy&doc=russia>).

партій (СДПУ (о), Демократичного союзу тощо), що мають довготривалі ділові інтереси в Росії – “разом з Росією до Європи”.

По-третє, військово-промисловий комплекс України зберіг високий рівень кооперації з російськими партнерами у виробництві деяких видів озброєнь і військової техніки. Зокрема, у ракетній галузі рівень кооперації становить 60 - 80%. Українські та російські підприємства співпрацюють у таких перспективних проектах, як "Морський старт", міжнародна космічна станція "Альфа", ракетно-космічний комплекс "Дніпро" та ін⁵.

По-четверте, Росія продовжує відігравати стабілізуючу роль на Кримському півострові, стримуючи зростання ісламського впливу. Вона є одним із трьох компонентів (на додаток до України і кримських татар), що визначають стабільність у Криму. Проте Москва є також і дестабілізуючим чинником, не дозволяючи встановленню остаточного контролю України за частиною власної території.

По-п'яте, Україна надзвичайно зацікавлена у створенні бар'єрів на шляху організованої злочинності, нелегальної міграції, контрабанди наркотиків, зброї і радіоактивних матеріалів, що йде переважно зі сходу, тому ці проблеми неможливо вирішувати без кооперації і координації зусиль з сусідніми державами.

По-шосте, збільшення ролі Росії у світі в контексті необхідності боротьби з тероризмом і т.п. робить проблематичним будь-яке серйозне зближення України із Заходом без певної згоди російської еліти. Впродовж останніх двох років США та їх союзники уникали заяв і дій стосовно протиставлення України Росії. В контексті можливого створення енергетично-транспортної інфраструктури у Каспійському басейні Захід воліє, щоб Київ залагоджував свої проблеми у стосунках з Росією на двосторонній основі без посередників⁶. Британський дослідник А.Лівен навіть вважає, що зростаючі розбіжності між країнами Центрально-Східної Європи і пострадянського простору разом з мовчазною згодою Заходу не залишають останнім нічого іншого, ніж реінтегруватися з Росією⁷.

Одночасно існують так звані західні чинники, що урівноважують односторонній вплив пострадянського (російського) простору. По-перше, існування незалежної і відносно потужної України відповідає довготерміновим інтересам Заходу в контексті його територіального розширення та відповідно експансії євроатлантичного простору безпеки. Звичайно ж, ролі України як протидії російському неоімперіалізму вже не надається такого значення як на початку 90-х рр., проте вона розглядається як один з гарантів безпеки у Північному Причорномор'ї та на Балканах. Зокрема, у Спільній стратегії Євросоюзу до України, прийнятої у 1999 р. “ЄС...відзначає внесок України до європейської стабільності як спостерігача Пакту стабільності для Південно-Східної Європи”⁸. Виходячи з цих міркувань, Захід, попри різку критику дій сучасного українського керівництва, ніколи не погодиться на реінтеграцію України до складу будь-якого утворення на терені колишнього СРСР, що матиме ознаки спільної держави.

По-друге, Україна в культурно-цивілізаційному плані залишається розколотою, де принаймні четверта частина (Західна Україна) територіально й за кількістю населення сформовані в лоні європейської цивілізації⁹. Попри помітне стирання регіональних рис менталітету, що відбулися впродовж радянського періоду, цей регіон показує стабільну підтримку демократичним політичним силам та євроатлантичному вектору зовнішньої політики України¹⁰.

⁵ Див.: Шевцов, А.І., Боднарчук, Р.В. Міжнародна інтеграція оборонно-промислового комплексу України: стан і проблеми розвитку // Стратегічна панорама. – 2000.- № 3-4 (http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=vpip0&issue=2000_3-4)

⁶ Див.: Менжулина Л. Цит. праця.

⁷ Див.: Lieven, Anatol. The Secret Policemen's Ball: the United States, Russia and the International Order After 11 September // International Affairs, Vol.78, No.2, April 2002. - P. 255.

⁸ Цит за.: European Council Common Strategy on Ukraine // The EU and Ukraine. Neighbours, Friends, Partners. Federal Trust for Education and Research, 2002. - P. 293 - 307.

⁹ Huntington, Samuel, The Clash of Civilizations and Remaking of World Order. New York: A Touchstone Book, 1997. – P. 165 - 168.

¹⁰ Див.: Хомра О.У. Європейський вибір України в оцінках населення західноукраїнського прокордоння // Стратегічна панорама. – 2000. - №1-2. – С. 151 - 156.

По-третє, західна орієнтація як орієнтир для суспільно-політичних та економічних трансформацій у довготерміновій перспективі сприятиме входженню до сім'ї процвітаючих націй і лише тут Україна може одержати дієві гарантії безпеки, зважаючи на потужний економічний і військовий потенціал Заходу. І, нарешті, Україна може виявитися необхідною об'єктом угрупованням як певний "міст", що об'єднує культурно і цивілізаційно різноспрямовані простори¹¹.

Підходи до проблем безпеки на перспективу

Зважаючи на наведені аргументи, Україна з самого початку незалежного існування обрала політику багатовекторності, що полягала у відсутності яскраво вираженої орієнтації лише на один із центрів сили. Така політика давала змогу витримувати баланс у відносинах із Заходом та Росією, і, певною мірою, одержуючи економічні та політичні дивіденди на протистоянні Москви й Заходу, та виграючи тим самим час для формування державності та національної еліти в досить сприятливих зовнішніх умовах відсутності необхідності одностороннього вибору.

Після радикальних змін у світі після подій 11 вересня, що позначилися зближенням Заходу та країн пострадянського простору (особливо Росії) така необхідність значно зменшилася і тому в академічному та політичному середовищах зміцніли голоси на користь відмови від багатовекторності¹². На нашу думку, немає потреби відмовлятися від багатовекторності як збалансованості зовнішньополітичних орієнтирів¹³. Разом з тим, виникає необхідність в уточненні акцентів практичного втілення такої політики. При застосуванні правильного підходу багатовекторність із механізму своєрідного виживання в оточенні більш потужних сусідів може перетворитися на інструмент досягнення стратегічних цілей, тобто, європейської інтеграції України.

Для наповнення багатовекторності новим позитивним змістом необхідно ставити акценти на різних аспектах безпеки у залежності від партнера. Оскільки Україна в короткотерміновій перспективі поки що не готова до повноцінної економічної і соціально-політичної інтеграції з країнами Заходу, то за цих умов потрібно зосереджуватися на військово-політичних чинниках (hard security) при взаємодії із західними державами та організаціями¹⁴. Україна повинна продовжувати реформування збройних сил за стандартами НАТО і створювати інституційну основу для майбутньої інтеграції до структур безпеки Заходу. Чудовою нагодою є участь українських військових у стабілізаційній операції в Іраку, що на практиці зближує Україну з Північноатлантичним Альянсом, розширюючи її шанси на повне членство у майбутньому.

Одночасно, зважаючи на потенційні загрози національній безпеці, військово-політичні чинники не повинні бути домінуючими у стосунках з країнами пострадянського простору. Тому Київ повинен активізувати розвиток елементів м'якої безпеки (soft security) у стосунках із пострадянськими державами. Зокрема, основну увагу необхідно приділити розвитку економічних інтеграційних інституцій з метою синхронізації процесу входження до світової економіки. Потрібно максимально використати створення зони вільної торгівлі в рамках чотирьох держав СНД та ГУУАМ для адаптації не лише української економіки, а й господарств її партнерів до умов світової конкуренції.

¹¹ Huntington, Samuel. Op. cit. - P. 165 - 168.

¹² Див. наприклад: Арсеєнко А. Геополитические контуры современного мира в контексте глобальной стратегии США // Славянская нива. - 2002. - №1-2. - С. 4-8; Булгаков В.А. Проблеми вибору геополітичної стратегії України // Віче. - 2000. - № 9-10. - С. 26-27; Парубій А. Зовнішньополітичні орієнтири України // Орієнтири. - 2000. - №3. - С. 9-12.

¹³ Схожої думки притримується й Голова Верховної Ради України В.Литвин, котрий вважає, що "принципово важливо...унікати безкомпромісної і безальтернативної постановки питання "або-або". Для України це означає, насамперед, що її вибір на користь співпраці, розвитку партнерських стосунків з окремими державами, групами країн чи їх об'єднаннями не є одночасним протиставленням іншим суб'єктам міжнародних відносин" (Литвин В. Європа чи Євразія?//Голос України.-2003.-№113.-с.4).

¹⁴ Мова, звичайно, не йде про зосередження лише на одному з типів безпеки, оскільки питання невійськового характеру відіграють помітну роль у стосунках Києва із Заходом, і, у свою чергу, Україна не повинна повністю відмовлятися від військового співробітництва на пострадянському просторі. Просто у такій ситуації це найбільш реалістичний підхід, що, звичайно, буде мінятися в міру зростання економічного та політичного потенціалу держави у світі.

Загалом, продовження Україною політики рівновіддаленості від Європи та Євразії, є, на думку деяких дослідників, запорукою створення ефективної пан-Європейської системи безпеки¹⁵.

Висновки

Зважаючи на особливості соціально-економічного та політичного розвитку, Україна приречена бути між Європою і Євразією без можливості чіткої односторонньої орієнтації. На щастя, розвиток подій останнього часу знімає з Києва необхідність такого визначення. За цих умов держава повинна виробити нове розуміння безпеки та механізмів її впровадження.

Найбільш вдалою за цих обставин вважається політика модифікованої багатовекторності з наголосом на широкій концепції безпеки (soft security). Зважаючи на стратегічне зближення Росії й Заходу, Київ обере функціональний підхід до власної безпеки: військово-політичним аспектам надаватиметься перевага у відносинах із західними інституціями. Одночасно розвиватимуться економічні та культурно-гуманітарні відносини з Росією та ННД.

¹⁵ Литвин В. Вказ праця. – С. 4.

Аналізуючи відомості таблиці, створеної на основі авторських підрахунків, можемо відзначити, що діяльність В.Чайки висвітлювалась у всіх миколаївських виданнях, але найактивніше у газеті “Вечерний Николаев” (143). Особистість діючого міського голови пов’язували з розвитком кораблебудівних заводів, охороною здоров’я, освітою, культурою. Імідж господаря, який може вирішувати проблеми великого індустріального міста, у громадській свідомості закріплювався за допомогою “Звіту міського голови про діяльність виконавчих органів влади” (2), інформації про міський бюджет, який виріс майже в 2 рази, у порівнянні з 1998 р. (3), актуального інтерв’ю с мером напередодні виборів “Наша мета ясна, зрозуміла, єдина” (4).

На електорат намагалися вплинути за допомогою широко розповсюдженого і зовні безневинного маніпуляційного прийому, який має назву “спіраль замовчування”, сутність якого зводиться до того, щоб за допомогою посилення на сфабриковані опитування громадської думки або інші факти переконати громадян щодо підтримки більшістю суспільства того чи іншого політика, політичної сили, примусити тих, хто незгоден або вагається (через боязнь залишитися в соціально-психологічній ізоляції або яких-небудь санкцій), до прийняття “загальнопринятої” думки (5). Наприклад, за два тижні до виборів у “Вечернем Николаеве” були опубліковані результати опитування населення, згідно з яким у першій декаді березня 2002 р. кандидатуру діючого міського голови були згодні підтримати 30,5% миколаївців. Відносно інших кандидатів (прізвища не вказувалися – виділ. автор.), то “разом вони набрали 11% голосів” (6). Вплив на виборців чинили і через “рекомендуючі” статті: “Випробовування владою” (7), “Місто будується – місто живе” (8), “Випробовування майбутнім” (9), “В.Чайка - якщо не він, то хто?” (10) - це назви лише деяких публікацій. Підтримати діючого мера закликали його колишні однокурсники і співробітники, ветерани війни, студенти, вчителі, матері воїнів-афганців, будівельники, медпрацівники, діячі культури, спорту і т. д.

Маніпулятивний характер, на наш погляд, мала і стаття І.Старікова “Технология оболванивания” (11), в якій читачів, попереджали про можливість застосування напередодні виборів “брудних технологій”, намагалися переконати в тому, що коли в періодичній пресі з’явиться компромат про якого-небудь кандидата, зокрема про Чайку, то це буде свідчити про замовний характер матеріалу, непричетність його “героя” до викладеного матеріалу.

Другим за кількістю інформації, яка була опублікована (за нашими підрахунками), можна вважати начальника управління ЗАО “Промбуд-2” В.Загоруя – людину, яку “висунула” облдержадміністрація, головного суперника діючого міського голови на виборах. “Розкруткою” цього кандидата займалась, головним чином, суспільно-політична газета “Южная правда”, яка надрукувала про нього 14 статей (із опублікованих за досліджуваний період 18). Для порівняння: друкований орган міської Ради “Вечерний Николаев” присвятив діяльності В.Загоруя лише один невеликий допис.

Таким чином, виборців намагалися переконати в тому, що В.Загоруя гарний господар, людина справи (12), представник нової генерації керівників (13). Проте судити про наявність цих якостей у кандидата більшості виборців було важко: небагато з них стикалися з його практичною діяльністю.

Інформація про колишнього мера м. Миколаєва О.Бердникова на сторінках місцевих газет з’являлася не часто і в своїй більшості торкалася діяльності штабу виборчого блоку політичних партій “Наша Україна”, який він очолював. Матеріали про Бердникова, як кандидата на посаду міського голови, з’явилися лише за три дні до виборів. У них виборцям нав’язувався образ політика, який пройшов випробовування владою і не на словах, а на ділі знає проблеми міста і шляхи їх вирішення (14).

Говорячи про О.Крисенка та А.Іванюченка, можна сказати, що їх поява в пресі відбувалася лише тоді, коли вони робили заяви з приводу недемократичності виборчої кампанії, плюралізму і свободи слова. А.Іванюченку була також присвячена невелика замітка в якій він пояснював рішення зняти свою кандидатуру з виборів (15).

І, насамкінець, Н.Ляшенку в досліджуваних ЗМІ взагалі не було приділено ніякої уваги.

Спеціалісти, які займаються політичною рекламою, вважають, що великий впливовий ефект на електорат мають передвиборні фотографії лідерів, які публікуються в друкованих засобах інформації (16). На думку відомого французького вченого Р.Барта, в них “виявляються не прагнення кандидатів, а їх спонування – всі ті сімейні, психічні, навіть еротичні обставини, весь

той стиль життя, продуктом і принагідним прикладом якого він є. Більшість наших кандидатів явно стараються продемонструвати своїми портретами стабільність свого соціального стану, свою видиму комфортну закоріненість в сімейних, юридичних і релігійних нормах" (17). Таким чином, образ лідера як би являє собою "відгук" на сподівання виборців, а передвиборче фото виступає свого роду дзеркальним відображенням.

Уявлення про кількість фотографій кандидатів на посаду міського голови, що були опубліковані в миколаївських газетах в період виборчої кампанії, подає табл. 2:

Таблиця 2

Кількість передвиборних фотографій, присвячених кандидатам на посаду міського голови у миколаївських друкованих засобах масової інформації (січень - березень 2002 р.)

Прізвище	"Вечерний Николаев"			"Южная правда"			"Рідне Прибужжя"			Разом
	січень	лютий	березень	січень	лютий	березень	січень	лютий	березень	
Чайка В.	19	19	32	1	3	4	2	1	1	82
Загоруй В.	1	0	0	3	1	3	1	1	0	10
Бердников О.	0	0	3	0	0	0	0	0	0	3
Іванюченко А.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Крисенко О.	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Ляшенко М.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Відомості таблиці (за підрахунками автора) свідчать про те, що найкраще в місцевій пресі було представлено образ діючого міського голови. За допомогою фотографій, що показували В.Чайку за вирішенням робочих проблем або поряд з першими особами держави (тодішніми прем'єр-міністром А.Кінахом, міністрами В.Гурєєвим, В.Пустовойтенком), або на зустрічі з робітниками суднобудівних заводів, у свідомості миколаївців намагалися закріпити образ шанованої людини, компетентного, знаючого проблеми свого міста керівника. Людські якості, так гостро необхідні сьогоднішньому електорату, були представлені за допомогою фотографій мера в оточенні дітей, коли він поздоровляє одружених, зустрічається з ветеранами, інвалідами і матерями загиблих воїнів-інтернаціоналістів. Образи інших кандидатів були представлені лише в зв'язку з їх професійною діяльністю.

Серед політичних партій та блоків неприхованими "улюбленцями" миколаївських ЗМІ стали пропрезидентський блок "За єдину Україну!" та СДПУ(о). Так, у трьох вищезгаданих газетах блоку політичних партій "Заєду!" було присвячено 220 публікацій, а об'єднаним соціал-демократам - 48. У той же час інформація про опозиційні блоки "Наша Україна" та БЮТ у цих виданнях мала суто критичний характер. Більш детально результати моніторингу подані у таб. 3:

Таблиця 3

Кількість статей та повідомлень, присвячених політичним партіям та блокам у миколаївських друкованих засобах масової інформації (січень - березень 2002 р.)

Назва партії чи блоку	Кількість публікацій	
	позитивні	негативні
"За єдину Україну!"	220	1
"Наша Україна"	59	31
Блок Юлії Тимошенко	17	9
Блок Наталії Вітренко	4	0
СПУ	7	2
КПУ	10	5
СДПУ(о)	48	0
"Команда озимого покоління"	11	0
"Жінки за майбутнє"	12	1
"Яблуко"	7	1
"Єдність"	16	1
ПЗУ	4	2

Згідно з поглядами політичних психологів, основна маса електорату робить свій вибір на основі оцінки політичних дій і подій, що відбуваються на останніх етапах виборчої кампанії, тим самим стаючи “жертвами” т. з. цьогохвилинного політичного аналізу (18).

Результати контент-аналізу матеріалів миколаївської преси, проведеного Комітетом “Рівність можливостей” за період з 4 по 10 березня 2002 р. (19) показують: найбільш активно в місцевих засобах масової інформації висвітлювалась діяльність блоку політичних партій “За єдину Україну!” В нейтральній або позитивній тональності про цей провладний блок згадувалося в газетах “Рідне Прибужжя” (1487) та “Южная правда” (932). Активно в друкованих медіа підтримувалась діяльність СДПУ(о) і “Команди озимого покоління”. За досліджуваний тиждень “Южная правда” акцентувала увагу на об’єднаних соціал-демократах 196 раз, а “Вечерний Николаев” на своїх сторінках написав про “озимих” 280 раз. В той же час діяльність опозиційних сил миколаївські газети висвітлювали в неповному об’ємі і переважно в критичному ракурсі. Так, повідомлень в нейтральній і негативній тональності про блок В.Ющенка “Наша Україна” у газетах “Вечерний Николаев” і “Южная правда” було надруковано відповідно 140 і 40. Передвиборча програма БЮТ і лідер блоку Ю.Тимошенко піддавались критиці на сторінках “Рідного Прибужжя” (132) і “Южной правды” (90).

Цікавим, на наш погляд, є моніторинг друкованих ЗМІ на завершальній стадії виборчої кампанії, коли політичні сили організовували останні спроби раціонально та емоційно вплинути на електорат, сформувані його політичні симпатії і антипатії.

Проаналізувавши зміст газет “Вечерний Николаев”, “Южная правда” і «Рідне Прибужжя», ми не можемо не відмітити: напередодні виборів (28 - 29 березня 2002 р.) в них у прямій або непрямій формі містився заклик підтримувати виборчий блок “За єдину Україну!” і його кандидатів на всіх рівнях.

Так, газета “Рідне Прибужжя”, яка вийшла 28 березня на 12 сторінках, замість звичайних 6, починалася із заклику архієпископа Миколаївського і Вознесенського Пітірима до жителів області взяти участь у виборах і проголосувати за людей, які “милістю Божою об’єдналися в блок “За єдину Україну!” (20). Цікава і третя сторінка цього друкованого видання: рубрика “Шановні виборці, запам’ятайте”, в якій роз’яснення відносно процедури голосування “сусідять” зі зверненням гравців муніципального баскетбольного клубу “Миколаїв”: “Обираємо блок “За єдину Україну!” і статтею голови правління обласного благодійного Фонду соціальної допомоги малозабезпеченим В.Петрушкова, який закликає віддати свої голоси “За єдину Україну!” та кандидата-мажоритарника М.Рихальського - висуванця від цього блоку (21). Зовсім унікальною з точки зору впливу на громадську свідомість, є четверта сторінка газети: виступ лідера “ЗаЄДУ!” В.Литвина “Представники нашого блоку відверто говорять як про проблеми, так і про те, що зроблено”, актуальне інтерв’ю з начальником Миколаївського морського торговельного порту, представником НДП В.Ємельяновим, стаття голови обласної організації інвалідів М.Шарафанова “Обрати гідних” й на завершення... вірш голови Жовтневої районної організації АПУ М.Тимощука “Наш блок – “За єдину Україну!”:

*Блок “За Єдину Україну!»
Звемо згуртованим, міцним.
У прагненні своїм єдині,
Вперед крокуємо за ним.
Надії всі і сподівання
Ми будемо втілювати в життя.
Із нашим блоком – це реально,
В ньому – сила майбуття.
Ми віримо: нам стане сили,
Гуртом досянемо мети –
Жити вільно, гордо і красиво,
У щасті працювати, рости.
Дітей своїх ростить в любові,
І вчить новий творити світ
В труді натхненнім і у слові,
У мрії – не спинять політ.
У прагненні своїм єдині –*

*Створити світ добра й краси
Всі – “За Єдину Україну!”
Ми віддаємо голоси! (22).*

Було б несправедливо стверджувати, що про опозиційні сили в цьому номері газети не було сказано ні слова. Навпаки, на сьомій сторінці в рубриці “Передвиборчі пристрасі” їм було присвячено 6 статей: “Югославська модель”, “Ющенко навчав дочку за гроші “України”, “Діти сталевара банкірами не стануть: у банкіра теж є діти” (23). Вже з назв зрозуміло, який напрям вони мали.

Проаналізувавши зміст номера “Южної правди”, який вийшов напередодні виборів, необхідно відмітити, що 90% опублікованої інформації у відкритій формі закликали голосувати “За Єдину Україну!": “Нас переконало життя”, “Оберемо найдостойніших!” “Ми за стабільність”, “Проголосуємо за мир, добробут, згоду в суспільстві”, “Доля України в наших руках” і под. (24). Відверто манипулятивний характер, на нашу думку, має “Тест на злобу дня”: “Ваш політичний вибір” (25). Читачам пропонували відповісти на 11 запитань, а після цього “звірити” свої політичні уподобання з тими, що “рекомендуються” в тесті. Так, 22 - 38 балів свідчили про те, що тестований задоволений своїм життям і він повинен голосувати “За єдину Україну!” 39 - 54 бали вказували на прихильність до комуністичних ідей. Симпатии об’єднаних соціал-демократів повинні були набрати від 55 до 71 балів. І, на закінчення, “прихильники лібералізму в економіці і націоналізму в політиці” тобто ті, кому “по дорозі з “Нашою Україною” одержували максимальну кількість балів: 72 - 88.

На відміну від “Рідного Прибужжя” і “Южної правди”, друкований орган Миколаївської міської Ради “Вечерний Николаев” в останній, дозволений для агітації день “зосередив” свою увагу на виборах до органів місцевого самоуправління, найбільше – міського голови, присвятивши частину своїх матеріалів знову ж таки діяльності діючого мера В.Чайки.

В той же час не могла не привернути увагу читачів, опублікована на першій сторінці номера “Пам’ятка виборцю: “Голосуй за фаворита” (26), в якій було викладено правила голосування. Наприклад, правило третє закликала віддати свій голос за прохідного кандидата або партію. Далі перераховувалися політичні сили, які мають найбільше шансів пройти в парламент, а на завершення виборцям пропонували замислитися: “проголосувати за ту силу, яка гарантовано пройде в парламент чи за ту, яка до вподоби?” (27). Проте головний акцент політтехнологів, на нашу думку, робився на останнє і найголовніше правило: “обираючи партію чи блок з кола “фаворитів”, обдумайте, хто з політиків зве нас в майбутнє, хто пропонує залишити все як є, а хто повернутися в минуле? Хто пропонує виважену, реалістичну програму дій в політичній, економічній, соціальній сферах, а хто заманює все це порожніми популістськими гаслами? Де справжня згуртована команда, яка вміє ефективно працювати, а де випадкові люди самих різних політичних поглядів, які об’єдналися навколо популярного лідера заради своїх меркантильних цілей?” (27). Сказане засвідчує явне бажання розробників пам’ятки “допомогти” виборцям зробити “правильний” вибір.

Отже, протягом виборчої кампанії, друковані медіа, що аналізувались у нашій роботі, були лояльно налаштовані до владних структур. Пояснення такого феномена, на жаль, не унікального на теренах України, криється у фінансовій та адміністративній залежності цих газет від своїх засновників і від обласної друкарні – монополіста, який завжди може відмовити виданню в послугах, не порушуючи закону. Наприклад, під час передвиборної кампанії для обласної організації Народного Руху України із запланованих 50 тис. екземплярів номера газети “Український південь”, в якому позитивно висвітлювався візит в область лідера опозиційних сил В.Ющенка, а також містився критичний матеріал “Заєдистські підступи, або 20 хвилин Миколаївщини без телебачення”, було надруковано лише 3 тис. екземплярів нібито через відсутність технічних можливостей.

Відсутність в достатній мірі економічної і політичної автономії від місцевої влади сприяла тому, що політичні сили мали нерівний доступ до можливостей друкованих ЗМІ.

Аналіз інформації, що публікувалася, показав високий рівень заангажованості місцевих ЗМІ, що особливо виявилось у висвітленні діяльності кандидатів на посаду міського голови. Так, газета міської Ради “Вечерний Николаев” всіма засобами намагалася закріпити у свідомості електорату думку: кращої кандидатури на цю посаду, ніж діючий мер В.Чайка, бути не може, практично не приділяючи уваги на своїх сторінках іншим претендентам. В той же час “Южная

правда” і “Рідне Прибужжя”, що перебували під сильним впливом облдержадміністрації та облради, займалися “розкруткою” висування місцевої виконавчої влади В.Загоруя.

На виборах 31 березня 2002 р. В.Чайку підтримало 43,6% виборців, тим самим обравши його Миколаївським міським головою, а блок політичних партій “За єдину Україну!”, який посів при голосуванні до Верховної Ради (по багатомандатному округу) друге, після комуністів, місце (14,14%), одержав більшість мандатів до міської Ради (9,8%). Такі результати виборів, на нашу думку, стали можливими “завдяки” впливу, який чинився на миколаївців зі сторінок місцевої преси впродовж всієї виборчої кампанії.

Усе це ще раз підтверджує думку: сьогодні має місце можливість маніпуляції суспільною свідомістю, причому не остання роль у цьому процесі відводиться місцевим ЗМІ.

Відносно Миколаївщини слід констатувати невтішний висновок – проаналізовані газети свідчать про “спеціалізацію” кожного друкованого органа на певних гілках влади і повну відсутність самостійності у висвітленні політичних подій. Виборці області були позбавлені права черпати позитивну інформацію із місцевих ЗМІ і тому результати виборів в своїй більшості були передбачуваними. Подібне становище не є характерним для правового демократичного суспільства, а є скоріше залишком (хотілось би вірити, що тільки залишком) тоталітарної системи.

Література:

1. Политология: Словарь – справочник / М.А.Василик, М.С.Вершинин и др. – М., 2001. – С.272 – 273.
2. “Вечерний Николаев” – 2002. – 29 января; 2 февраля; 5 февраля; 9 февраля; 12 февраля; 14 февраля; 21 февраля.
3. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 26 января.
4. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 29 марта.
5. Бебик В.М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. – К., 2001. – С.45.
6. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 16 марта.
7. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 24 января.
8. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 12 февраля.
9. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 23 февраля.
10. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 26 марта.
11. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 5 февраля.
12. “Южная правда”. – 2002. – 22 января.
13. “Южная правда”. – 2002. – 7 февраля.
14. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 29 марта.
15. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 26 марта.
16. Лисовский С.Ф. Политическая реклама. – М., 2000. – С.133 – 165.
17. Барт Р. Мифологии. – М., 1996. – С.202.
18. Головатий М.Ф. Політична психологія: Навч. посіб. – К., 2001.; Цуладзе А.М. Политические манипуляции, или Покорение толпы. – М., 1999.
19. Сайт Всеукраїнського громадського моніторингового комітету – <http://www.prostir.org/monitor/>
20. “Рідне Прибужжя”. – 2002. – 28 березня.
21. “Рідне Прибужжя”. – 2002. – 28 березня.
22. “Рідне Прибужжя”. – 2002. – 28 березня.
23. “Рідне Прибужжя”. – 2002. – 28 березня.
24. “Южная правда”. – 2002. – 29 марта.
25. “Южная правда”. – 2002. – 29 марта.
26. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 29 марта.
27. “Вечерний Николаев”. – 2002. – 29 марта.

*Михайло ГРОДЗИНСЬКИЙ,
доктор географічних наук,
професор Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
випускник програми ім. Фулбрайта*

ЕКОЛОГІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

Ідентифікація держави відбувається у декількох полях, причому з різними темпами та “глибиною” в кожному з них. Поле екологічної політики є одним із важливих. Причому внаслідок специфічності екологічних умов та проблем, які державі доводиться вирішувати, її ідентифікація у цьому полі проявляється яскраво. Досить згадати, що до недавнього часу в західного обивателя слово “Україна” асоціювалося лише з Чорнобилем. Тобто, якщо не брати до уваги таких особистостей, як Андрій Шевченко та брати Клички, то те, чим виділялася (ідентифікувалася) Україна в очах мало не переважної більшості людей Заходу, була екологічна проблема, пов’язана із аварією на Чорнобильській АЕС.

Звичайно, ідентифікація нації у полі екологічної політики, не зводиться до її сприйняття “зовнішнім” обивателем як носія чи страждальця від певного екологічного лиха. Ця ідентифікація має принаймні три компоненти: першу, вказану зовнішню – сприйняття України іншими націями як держави, що має чітко спрямовану екологічну політику, другу, внутрішню політичну – визначеність держави у пріоритетах екологічної політики, третю, внутрішню “ментальну” – усвідомлення своєї екологічної своєрідності, чи, принаймні, знання, або й відчуття, цієї своєрідності.

Екологічна ідентифікація України в полі міжнародної екологічної політики визначається сприйняттям її міжнародним співтовариством як держави, що має чітко визначену позицію з міжнародних екологічних проблем, займає свою нішу в міжнародній екологічній політиці. Неабияке значення в цьому відношенні має також послідовність проведення державою своєї міжнародної екологічної політики. В практичному вимірі це виявляється в участі України в міжнародних екологічних програмах і проектах, підписання нею міжнародних конвенцій, протоколів у галузі довкілля, її визначена (чи “ніяка”) позиція щодо міжнародно-правових документів екологічного спрямування.

Розгляд міжнародної екологічної політики України з часу її незалежності дозволяє вважати, що держава справді прагнула ідентифікувати себе в “екологічному полі”, визначити своє певне місце у ньому. При цьому простежувалася тенденція заявити про себе як про “екологічно цивілізовану” державу, насамперед ідентифікувати себе з націями, для яких збереження довкілля є одним із загальнонаціональних пріоритетів. Це намагання знайшло вираження у прийнятті формальної моделі їх екологічної поведінки на міжнародній арені. Ознаками цієї моделі є підписання міжнародних документів у екологічній сфері, декларації щодо готовності до міжнародної екологічної співпраці, періодичне висунення певних екологічних ініціатив. Так само робила й Україна. Нею підписані й ратифіковані мало не всі основні міжнародні документи в екологічній сфері.

Декларації щодо європейської інтеграції у вирішенні екологічних проблем, гармонізації екологічного законодавства з європейським тощо лунають з боку України постійно. Вона також виступила і з рядом міжнародних ініціатив екологічного змісту. Загалом, на цьому ідентифікаційному шляху досягнуто чимало успіхів, визнанням чого стало проведення в Україні 5-ої Всеєвропейської конференції міністрів охорони навколишнього середовища “Довкілля для Європи” (Київ, травень 2003). Отже, на рівні міжнародної екологічної політики Україна набула іміджу держави, яка підтримує і навіть ініціює європейські та світові ініціативи в галузі збереження довкілля. Тут “європейський вибір” справді зроблено й він загалом визнаний.

Цей вибір, однак, не знімає двох принципових питань, стиль вирішення яких вносить своє забарвлення в імідж України як “екологічно цивілізованої” нації. Перше питання стосується відповідності прийнятим зобов’язанням і проголошеним гаслам тієї реальної екологічної політики, яку проводить держава. Тут Україна виглядає зовсім не так привабливо. Вирішення

екологічних проблем в “європейському стилі” вимагає чималих коштів. Їх Україна не має. Реалізація екологічних планів здійснюється дуже повільно й зовсім не в тому обсязі, який необхідний. Підтвердити свій вибір реальними справами виявляється складно. Доводиться розраховувати на допомогу ззовні – у вигляді міжнародного фінансування екологічних проектів. Практично всі відносно масштабні проекти екологічного спрямування в Україні виконуються із залученням коштів іноземного походження, а ініціація нових національних проектів має на увазі те, що на їх реалізацію десь, колись і якось знайдуться кошти від міжнародних організацій. Такий підхід вже став традицією і стилем. Хотіла того Україна чи ні, а в очах міжнародного співтовариства вона набула іміджу “екологічного донора”.

Отже те, як Україна ідентифікувала себе на міжнародній екологічній арені має два ракурси: “Це держава, яка виглядає цілком європейською за своїми екологічними прагненнями, однак така, що ці прагнення бажає реалізувати не за свої кошти”.

Такий стиль вирішення екологічних проблем міжнародного значення є рудиментом політики, що проводилася (й досі проводиться) щодо ліквідації наслідків Чорнобиля та можливих екологічних катастроф, пов’язаних із ним. Україна неодноразово заявляла, що прагне вирішити чорнобильську проблему так, щоби вона не становила загрози для Європи, однак це вимагає солідної міжнародної фінансової підтримки. Хоча намагання розіграти “чорнобильську карту” в такий спосіб не вдалися, та підхід *a là* “все зробимо, тільки дайте грошей” залишився (маю тут на увазі вирішення екологічних проблем).

Хоч це й не найкращий шлях ідентифікації себе як “екологічно цивілізованої нації” та він поки частково спрацьовує. Україні справді вдається залучити міжнародні фінансові та інші організації (ПРООН-ГЕФ, МАГАТЕ та інші) для вирішення екологічних проблем, особливо тих, що мають європейський контекст (типу екологічного оздоровлення басейнів міжнародних річок – Тиси, Дніпра, Прута та інших).

Однак ідентифікація себе як нації, що прагне вирішувати екологічні проблеми із зовнішньою допомогою, торкнулася цієї допомоги не тільки в фінансовій сфері. Грошова допомога надається “в комплексі” з допомогою міжнародних експертів. Вони, хоч і тактовно, але диктують українським фахівцям-екологам що і як слід робити, як ідентифікувати екологічні проблеми та шляхи їх вирішення. При такій співпраці досягається уніфікація та стандартизація підходів до вирішення екологічних проблем, проте розмивається їх національна та регіональна специфіка, втрачається щось традиційно-українське в стилі та практиці природокористування, в ландшафті і в довкіллі загалом. Досягти національної та регіональної “екологічної ідентичності” таким шляхом дуже непросто.

Екологічна ідентифікація України в полі внутрішньої екологічної політики мала б виявитися у чіткому означенні національних та регіональних пріоритетів, розробці послідовних програм з вирішення екологічних проблем. Дві головні причини не дозволили цього досягти. Перша полягає у тому, що екологічна ситуація в державі напружена. Маємо чимало екологічних проблем, які потребують нагального вирішення. Це і наслідки Чорнобильської аварії, це і забруднення атмосфери, і втрата родючості ґрунтів, і катастрофічний стан очисних споруд, і недосконалість екологічного законодавства та екологічного менеджменту і дуже багато чого ще. За таких умов, обтяжених ще й нестачею фінансових можливостей, ідентифікувати ті проблеми, на вирішення яких слід спрямувати першочергові зусилля, і ув’язати їх в довгострокову екологічну національну політику, виявляється надто складно. А тому такої ідентифікації ми не маємо і намагаємося вирішувати мало не всі екологічні проблеми, розпорошуючи й так катастрофічно малі кошти, і не досягаючи необхідних довгострокових ефектів.

Друга причина слабкої ідентифікації шляхів вирішення національних та регіональних екологічних проблем має не власне екологічний, внутрішньополітичний генезис. Більшість напрямів національної політики України, таких як соціальна, економічна, етнічна, культурна та інші є (чи принаймні має бути) результуючими інтересів декількох політичних сил. З одного боку, це надто сприяє ідентифікаційним процесам у вказаних галузях, але з іншого – перетин інтересів і навіть конфронтація різних поглядів ведуть до чіткості формулювань, визначеності у баченні проблем і своїх прагнень. Врешті, навіть і за різною ідентифікацією завдань нації, скажімо в економічній сфері, яку формулюють різні політичні сили, вимальовується чітко окреслений “економіко-політичний” ландшафт країни. Він може бути складними, суперечливим, але його можна ідентифікувати.

У випадку ж екологічної політики ситуацію маємо іншу. Хоча до екологічної риторики вдається багато політиків і мало не кожна політична партія в своїх передвиборних платформах знаходить місце екологічним гаслам, та в реальності провідні політичні сили України до цієї політики мають мало інтересу. Вона знаходиться на такій глибокій периферії, що “еколого-політичний” ландшафт розгледіти не вдається. Конфронтації чи дискусії між різними політичними силами на екологічну тему ми практично немає. Немає її й між різними гілками влади. Фактично, маємо єдину таку гілку, яка і формує і провадить екологічну політику. Це – відповідне міністерство Кабінету міністрів.

Здавалося б, за таких умов воно могло бути послідовним у проведенні національної екологічної політики. Однак, вища виконавча влада в Україні за самим дизайном політичної системи та за тими традиціями, що склалися в її роботі, є найменш придатною для проведення довготривалої стратегічної лінії у відповідному політичному напрямі. За всієї своєї важливості, вона приймає тактичні, але не стратегічні політичні рішення. По-друге, вона сама надто політизована. Ця політизація виявляється не у залежності політики, яку Кабмін намагається провести, а у залежності самого Кабміну від розкладу політичних сил і політичної ситуації в державі. Ця залежність, зокрема, знаходить вираження у частих кадрових змінах у міністерствах.

Національна екологічна політика, яка спирається лише на одну структуру, та ще й призначена для виконання рішень, не може бути послідовною. Вона не має базису, не має достатньої сили, балансу сил, який і визначає (ідентифікує) ті стратегічні напрями в екологічній політиці, що оголошуються як національні й далі цією силою оберігаються. Таку саму ситуацію маємо і в екологічній політиці на регіональному рівні. Через обмеженість у фінансових та інших можливостях ця політика тут має ще більш маргінальний і ще більш невизначений і туманний характер, аніж це є в центрі. Про якусь ідентифікацію, якесь “власне обличчя”, скажімо Вінниччини, у галузі екологічної політики годі й вести мову.

Стратегічна невизначеність, відсутність чіткої національної екологічної доктрини шкодять справі охорони довкілля. За всієї доцільності скорочення кількості організацій, що переймаються близькими державними проблемами, однак не можуть поділити між собою сфери діяльності, у питанні національної екологічної політики її слід було б децентралізувати. Можливо, Україні варто придивитися до досвіду США та деяких європейських держав (наприклад, Австрії), де екологічними справами займаються дві структури: відповідне міністерство та на перший погляд паралельне йому відомство (в США воно має назву Environmental Protection Agency).

Екологічна ідентифікація на ментальному рівні полягає в усвідомленні пересічним українцем своєрідності та важливості природи своєї країни, необхідності її збереження. Проведені нами опитування в Закарпатті, Криму та м.Києві засвідчили, що переважна більшість респондентів проблему охорони та поліпшення стану навколишнього природного середовища розглядають як “одну з найголовніших проблем держави”, ставлячи її на одне місце поряд із безробіттям і корупцією.

Однак, в ідентифікації суті цієї проблеми узгодженості немає: за результатами ранжування екологічних проблем (таких, як забруднення повітря, річок, втрата родючості ґрунтів, вимирання біологічних видів та ін.) за ступенем їх важливості, виявилось, що респонденти різняться в своїх оцінках. Жодна з проблем одностайно не сприймається к найважливіша.. Причому, регіональних відмінностей в оцінці важливості різних проблем не спостерігається. Так само немає узгодженості у баченні першочергових шляхів вирішення цих проблем. Наприклад, близько половини з респондентів не вважають за першочергове завдання збільшення площі заповідних територій, тоді як інші вважають саме так.

Незважаючи на те, що на зміст екологічної проблеми респонденти дивляться по-різному вони загалом обізнані з нею та ідентифікують як одну з головних з-поміж тих, що стоять перед державою. Значно гірше справа виглядає з ідентифікацією людьми свого місцеіснування – територією України. В поведінковій географії та енвайронментальній психології було показано, що рівень екологічної свідомості населення і готовності до дій на захист довкілля корелюють із знанням природних регіонів своєї держави.

Пікардія, Шампань, Іль-де-Франс – всі ці регіони знає й відчуває кожний француз. Кожний парижанин знає і відчуває “картьє” – регіони, які ніде не позначені на карті міста, але на які ментально поділяється ними Париж, причому цей поділ загальнозживаний серед його

мешканців, навіть і нових. Це робить їх французами та парижанами. Від цього – повага до власної землі і міста, бажання зробити їх гарнішими, кращими й відповідна поведінка в ландшафті, який є рідним, своїм.

Що ж у нас? За різноманіттям ландшафтів, культурних стилів, складності політичної історії, територія України не поступається Франції, але “безрегіональність” у свідомості пересічного українця (а особливо, молодого) виражена куди як виразніше, ніж у француза. Про це свідчать результати проведеного нами у 1999 - 2000 роках опитування 150 студентів з різних міст України (Києва, Львова, Одеси та Харкова). Їх завдання полягало у виділенні на контурній карті України її регіонів, причому в пояснювальній записці вказувалося, що вони мають не продемонструвати свої знання, а виділити лише ті регіони, які існують в їхній уяві і на які, за їх думкою, поділяється територія нашої держави.

З'ясувалося, що 37% студентів територію України поділяють на 3-4 регіони, а саме – “Схід”, “Захід”, “Південь”, дехто додає ще “Північ” або “Крим”. Ні Волині, ні навіть Карпат для них не існує. Такі регіони, як Медобори, Тарханкут, Сіверщина, не ідентифікував жодний студент й лише 6 із 150 визнають Буковину.

Ці дані (а група респондентів включала студентів, причому старших курсів) свідчать про те, що своєрідність України, яка виявляється через своєрідність її регіонів, не усвідомлюється на рівні свідомості індивіда. Ментальна карта нашої держави виявляється надто бідною, в ній не ідентифікована її регіональна специфіка. Без її знання неможлива й ідентифікація екологічної ситуації, екологічних проблем і свого місця в їх подоланні.

Така ситуація не сприяє ідентифікації України в полі ні національної, ні міжнародної екологічної політики. Ця ідентифікація позбавлена глибинних коренів. Тим часом намагання затвердити себе як державу “європейського екологічного вибору” пов'язано також і з питанням щодо ідентифікації себе як “екологічно своєрідної нації”. Власне, розвинуті європейські нації сприймають самі себе і визнаються іншими як своєрідні за своїм довкіллям, культурним ландшафтом, екологічними традиціями населення тощо. Міжнародна ж співпраця та уніфікація законів у сфері екології мають навіть вторинний після цієї ідентифікації характер й обґрунтовуються так, щоби при всіх інтеграційних процесах ця своєрідність і культурне різноманіття ретельно зберігалися.

На жаль, необхідність такої ментальної екологічної ідентифікації України як базису її екологічної ідентифікації на інших рівнях нами не усвідомлена. І зовсім не дивно, що програма, спрямована на визначення елементів такої ідентифікації (а саме – цільова програма “Збереження та підтримка знань, пов'язаних з біорозмаїттям, інновацій і традицій місцевих громад”), була ініційована й профінансована не державою, а міжнародною організацією – Глобальною екологічною фундацією. Хоча здавалося б, що такий проект – це суто національна справа й навіть справа національної гідності.

Підсумовуючи розгляд екологічної ідентифікації України на трьох рівнях (міжнародному, внутрішньополітичному та ментальному), можна констатувати, що Україна своєю міжнародною екологічною політикою спромоглася ідентифікувати себе як держава, яка формально прагне вирішувати екологічні проблеми у “цивілізованому європейському” стилі. Вона вписала себе в загальноєвропейський процес поліпшення довкілля, її досить гідне місце у цьому процесі є загалом визнаним. Однак підтвердження цього місця становить для держави проблему. Вона зараз вимушена бути “екологічним донором” і це донорство реалізується як через одержання коштів, так і знань. Такий стан речей не сприяє її екологічній ідентифікації та іміджу. Ще більше ускладнює цю ідентифікацію відсутність надійного базису для послідовного й усвідомленого проведення національної екологічної політики – як внутрішньополітичного, так і ментального.

*Лариса КЛИМАНСЬКА,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Національного університету "Львівська Політехніка",
випускниця програми RSEP (IREX)*

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ У ДЗЕРКАЛІ ПОЛІТИЧНОЇ СИМВОЛІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Відомий французький соціолог П.Бурд'є наголошував: "Політика являє собою винятково благодатне поле для ефективної символічної діяльності, яку розуміють як дії, що здійснюються з допомогою знаків, які спроможні виробляти соціальне, і, зокрема, групи" (1, 90). Отже, перед нами варіант політичної комунікації, що здійснюється у символічній площині. Тут комунікація стає діючою силою, що дає змогу реалізуватися владі і політикам, дає змогу політикам реалізувати своє розуміння соціальних проблем та втілити його у пропонуваніх політичних курсах.

Соціальна політика - розгалужена мережа видів діяльності державних та недержавних структур, спрямованих на втручання в економічний процес заради підвищення добробуту й надання соціального захисту різним верствам населення.

Соціальна політика (так принаймні видається нам на рівні "здорового глузду") існує для того, щоб вирішувати так звані соціальні проблеми. Але що таке "соціальна проблема", як вона виникає, хто визначає, які соціальні проблеми є пріоритетними, що означає "вирішення соціальної проблеми"?

Розуміння сутності та природи проблем є надзвичайно важливим для соціальної політики. Знаючи сутність проблеми, ми можемо знайти адекватне рішення. Що ж перетворює ситуацію або факт на проблему? Л.Пал визначає це так: якщо певна ситуація або факт стають перешкодою для наших бажаних дій чи досягнення цілей або образою нашого розуміння того, що ми вважаємо правильним (2, 197)

Як правило, в основі проблеми лежить незадоволена потреба. Отже, *проблема - це:*

- незадоволена потреба, яку гостро відчують люди;
- ця незадоволена потреба вимагає визначеної реакції (на неї просто не можна не звертати уваги);
- існує певна залежність між потребою і доступними реакціями на неї.

У літературі з проблем соціальної політики найчастіше згадується класифікація потреб Дж.Бредшоу, який вважає, що існує принаймні чотири види потреб з точки зору сприйняття їх реальності, на які може реагувати соціальна політика як на соціальні проблеми (3, 17) Це: нормативні потреби - це потреби, які ідентифікуються згідно норми (або сукупності стандартів) професіоналами, які визначають, вираховують та встановлюють певні норми, стандарти, рівні; відчутні потреби - це потреби, які люди відчують - тобто це потреби з точки зору того, хто її має; висловлені (виражені, сформульовані) потреби - це потреби, про які люди кажуть, що мають їх, це є відчутні потреби перетворені в дію. Існування потреби визначається, виходячи з кількості людей, для яких ця потреба існує (на базі статистичного обліку); відносні (порівняльні) потреби - визначаються у порівнянні з іншими, хто подібних потреб не має. Існування потреби визначається у певних соціальних груп по відношенню до інших з урахуванням географічних, демографічних та інших відмінностей.

Всі згадані потреби можуть накладатися одна на одну, і в тому випадку, як зазначає Дж. Бредшоу ми маємо приклад "реальної потреби", яку потрібно намагатися задовольнити належним чином.

Соціальність проблеми означає, що вона набуває соціального значення чи потребує соціальної відповіді, вона розгортається у соціальному контексті та визнається саме такою. Багато проблем не є соціальними (наприклад, проблеми особистих взаємин не вважаються соціальними і такими, що не потребують реакції суспільства; скорбота переважно не сприймається як соціальна проблема, так само як і біль) Дуже важливим моментом у соціальній політиці є саме момент визнання проблеми та її "соціальності".

Перед творцями політики завжди постає питання, як відрізнити потребу від звичайного бажання та як зберегти систему розподілу на основі праці чи заслуг разом з розподілом, що його визначають потреби. Міф, який існує стосовно соціальної політики у зв'язку із соціальною проблемою - це те, що якщо проблема існує, її дуже просто ідентифікувати та сформулювати. Важливо зрозуміти сутність, прояви (симптоми) та причини соціальної проблеми. Формулювання та діагноз проблеми в багатьох випадках залежить від того, хто діагностує проблему.

Соціальна проблема може бути сконструйованою. Реальність - це завжди продукт культури та історичного періоду, впродовж якого вона існує. Зміна культурного контексту та історичних меж тягне за собою зміну фундаментальних цінностей, з точки зору яких люди підходять до реальності. Процес, через який реальність відкривається, стає відомою, підтверджується та поділяється членами спільноти (суспільства) носить назву соціального конструювання реальності. (Термін введено Бергером та Лукманном у 1966 році).

На соціальне конструювання проблеми накладається і сам процес прийняття політичних курсів - високостилізований та ритуалізований. Саме насиченість символізмом створює впевненість та раціоналізує політичний курс, яким би він не був. Сам процес являє собою специфічну форму вирішення проблеми, але значимою в ньому є та драматичність, що супроводжує вихід рішення. Це скоріше вироблення політики, ніж процес втілення її в життя. Громадськість дуже чутлива і уважна більше до процесу і отримує задоволення саме від процесу, навіть якщо процес не зміг з тих чи інших причин забезпечити вирішення проблеми. Прийняття закону парламентом, наприклад, незалежно від того, чи його було впроваджено у життя, може бути дією субстанціональної соціальної значимості. Просте визнання того, що проблема прийнята урядом, буде значною перемогою. Увага сама по собі вже виявляє переможців і переможених.

Що б не відбувалося, сам процес свідчить про "відповідальність". Наприклад, бюджетні політичні курси є високостилізованими, вони як правило, являють собою жонгливання символами "економія", "добробут", "компетенція", реальні заходи дуже рідко відповідають символам, які їх легалізують та легітимізують, але тим не менше все це дуже важливо, тому що ці символи переконують акторів та аудиторію, що могутні фігури зайняті важливою діяльністю у значимому контексті. Подібна політика як символічна дія достатня для заспокоєння та переконання публіки в тому, що проблема є вирішеною. Приблизно так само вирішував будь-яку проблемну ситуацію старий брамін, який казав "Тут має бути закон!"

Імпліцитно у цій реакції закладено тенденцію приймати офіційно санкціоновані та присвоєні процесуально твердження, заяви про проблему як вирішення самої проблеми. Все, що вимагається, це офіційний акт припису або заборони, і проблему буде вирішено. З тих же причин, проговорення без кінця самої проблеми, демонстрація ще і ще раз "рішучих" намірів її розв'язати, тобто демонстрація знаків уваги влади до проблеми, ймовірно переконливіше діють на населення, ніж сама реальна дія. Багато разів в Україні ми спостерігали за тим, як шахтарів або вчителів задовольняли просто символічним жестом, обіцянками виплатити заборгованість по заробітній платі, підняти заробітну плату на необхідний рівень, хоча насправді реальна виплата заборгованості, реальне підвищення зарплати не відбувалося.

Тимчасова дія може бути більш значимою, ніж наслідки цієї дії судячи з тієї малої долі уваги, яка приділяється цим наслідкам публікою. M.Nadel, наприклад, подає опис політики захисту споживача у США: "Уважна публіка слідкує за перипетіями слухань у Конгресі і може здійснити тиск на процедуру прийняття регулюючих політичних курсів, але коли політика знаходиться вже за межами законодавчої фабрики, вона автоматично виходить за межі публічного всевидячого ока... Будучи свідками успішної процедури законодавчої акції через Конгрес, громадяни очікують, що адміністративне відомство буде впроваджувати закон згідно з їх уявленнями про цей закон" (4, 47). Ймовірно, що проблема вже вирішена самим фактом прийняття законодавчого акту, а далі у громадян рідко з'являється можливість заглиблюватися у проблему впровадження політичного курсу. Цей стан справ, як правило, підтримується символічними образами адміністративного процесу та урядового регулювання. "Адміністративна система в цілому є символом правління, що захищає інтереси громадян...Цей символізм може виникати без будь-якої свідомої спроби адміністраторів маніпулювати публікою. Недієздатність агентів через летаргію або інерцію може супроводжуватися гіперактивністю у самому Конгресі з проблем, які відносяться безпосередньо до відповідальності агентів. Все решта відбувається у

відсутності публічності, і коли публіка вважає, що уряд піклується про їх інтереси, насправді ж ніхто не несе відповідальності" (5, 48). Проблема вирішується, самий розгляд у законодавчому процесі цієї проблеми створює таку упевненість. Множаться спеціальні комісії, комітети, групи людей намагаються створити видимість "дослідження проблеми" та "вироблення рекомендацій". Звіти груп і комітетів церемоніально вислуховуються та ритуально приймаються, часто лише для того, щоб їх забули або проігнорували. По суті вони майже нічого не міняють, але символічно задовольняють очікування дії. Truman D. наводить приклад із слуханнями у Конгресі: публічні слухання можуть мати прямий ефект через законодавство, але слугують за "квазі-ритуальні засоби для груп, що вирішують конфлікт та спрямовують обурення через клапан безпеки... Відкриті слухання відповідають формам "демократичних правил гри", навіть коли вони не мають реальних виходів у вирішенні проблеми" (6, 34).

У тому випадку політичні курси - не просто реакція на вимоги народу та публічні заворушення. Політики часто разом із групами організованих інтересів (групові суб'єкти політики) активно включаються у процес ініціювання вимог, маніпулюючи тим, як ці вимоги приймаються. Інакше кажучи, вони самі створюють проблему та самі ж реагують на неї. Ситуації, які провокують обурення публіки та збуджують очікування офіційних дій в цілому доволі подвійні, їх дуже важко однозначно зрозуміти і вони залишають широке поле для діяльності з визначення сутності проблеми для політиків. Проблеми злочинності, інфляції, зубожіння - у будь-якому разі простіше описати умови, які викликали концентрацію уваги, ніж саме джерело проблеми, а також, що повинно бути зроблено і хто буде нести відповідальність за її вирішення. Якщо громадськість потребує, щоб щось було зроблено, щось повинно бути зроблено, а що повинно бути зроблено у більшості випадків вирішується тим, як політики інтерпретують ситуацію, що послужила поштовхом для вимог.

Інтерпретація проблеми природно впливає на те, які дії стосовно неї є доцільними. О.Іванова у курсі лекцій "Соціальна політика: теоретичні аспекти" (3, 13 - 14) наводить приклад пояснення факту (люди сплять на вулицях) різними можливими причинами і прогнозує, що таке пояснення (інтерпретація) викличе різні варіанти політики щодо цієї проблеми.

Чому? (пояснення факту)	Що робити? (варіанти політики)
Це біженці	Створення тимчасових таборів для біженців, встановлення більш жорсткої політики щодо прийняття та депортації біженців
Не вистачає житла	Розвиток житлового будівництва
Малозабезпеченість - брак грошей на придбання житла	Запровадження іпотечного кредитування, програми подолання бідності
Проблеми в сім'ї	Збільшення кількості центрів сімейного консультування, кризових центрів
Це психічно хворі люди	Організація заходів у галузі психічного здоров'я
Специфічна психологія - добровільно обраний спосіб життя	Організація центрів психологічної допомоги, відкриття нічліжних будинків або політика невтручання
Шахрайство: людей позбавили власного житла шляхом махінацій на ринку житла (при купівлі - продажу, обміні, заповіті у спадок тощо)	Правова освіта населення, сприяння наданню безплатних юридичних консультацій вразливим групам населення

Конструювання соціальної проблеми - етапний процес. Це процес управління враженнями, процес створення громадської думки, мобілізації масової свідомості на визначене сприйняття соціальної проблеми. Конструювання соціальних проблем відбувається впродовж "життєвого циклу соціальної проблеми", де активну участь беруть всі зацікавлені у її вирішенні особи (є таке поняття в англійській мові - stakeholder) - "акціонери проблеми", якщо можна так сказати. Р.Росс і Г.Стейнс так визначають наступні етапи "кар'єри" соціальної проблеми:

- визнання соціальної проблеми у приватному порядку або групою інтересів;
- політичне визнання проблеми як специфічної теми для публічної дискусії;
- публічні дебати та соціальний конфлікт щодо причини проблеми;
- політичні наслідки публічних дебатів. (8, 8).

1. Визначення соціальної проблеми. Р.Росс і Г.Стейнс зазначають, що індивід або група визначають даний феномен як проблемний в термінах ідеології або сенсу того, яким має бути ідеальний стан речей. (Це скоріше те, що має назву бачення (уявлення), яке може порівнюватися з об'єктивною реальністю). Вони припускали, що соціальні проблеми загалом визначаються в термінах своїх інтересів так як їх сприймають індивіди чи групи. А це означає, що початкове визначення соціальної проблеми може бути видатною політичною подією, зокрема тоді, коли до цього залучені опозиційні інтереси.

2. Трансформація у публічну проблему. На думку цих авторів, подібна трансформація може відбуватися тільки якщо проблема, що визнається приватно, набуває вигляду публічної важливості та легітимності. Численні "соціальні актори" типово втягуються в тому разі, коли проблема набуває ознак "публічної". Долучення мас-медіа є критичним, важливим для цього, аби зробити проблему "видимою" та визначити її важливість та легітимність.

Зміни, яких вимагав рух за громадські права, проголошував расизм в політиці публічною проблемою. В 60-х роках в США було організовано широкомасштабні демонстрації, в яких брали участь тисячі афроамериканців, білих людей, які симпатизували афроамериканцям. Демонстрації висвітлювалися у національних мас-медіа. Телебачення показувало, як людей які вийшли на мирну демонстрацію мордує поліція.

Р.Росс і Г.Стейнс вбачали у реакції офіційних осіб елемент трансформації проблеми у публічну, соціальну. Іноді виникає конфлікт між медіа представниками та публічними офіційними особами з приводу того, чи заслуговує проблема на те, щоб її визнавати публічно. Це може бути приватний інтерес, який помилково (або навмисно) представляється як публічний. Саме на цьому намагаються зіграти деякі політики, поставити під питання важливість проблеми та забезпечити її своєю інтерпретацією.

3. Причини та вирішення. Як тільки проблема визнається як соціальна, починаються публічні дебати щодо її причин. Це доволі важливий момент у життєвому циклі проблеми, оскільки саме причина проблеми визначає ставлення до неї. Р.Росс і Г.Стейнс ідентифікували дві причинні позиції, які позначають різне ставлення до соціальних проблем. З одного боку, проблему можна розглядати як таку, що має за причину системну атрибутцію: сама система є проблемною і генерує ускладнення для індивідів. З другого боку, у проблемі можна просто звинуватити людей, втягнутих у неї, зробити їхню безвідповідальність "причиною" соціальної проблеми. Ця друга причинна позиція носить назву персональної атрибутції.

Різні групи звертаються або до системної або до персональної атрибутції в залежності від свого інтересу. Р.Росс і Г.Стейнс вважали, що, як правило, представники офіційної влади віддають перевагу персональній атрибутції, звинувачуючи людей у їхніх проблемах, і ставлячи під питання системну атрибутцію, не стимулюючи віру в те, що пануючий порядок сам по собі є проблематичним та вимагає трансформації. Видається справедливою думка про те, що всі групи, які домінують у суспільстві будуть віддавати перевагу персональній атрибутції, оскільки саме вони керують, контролюють, отримують вигоду від системи, що може бути поставлена під запитання.

4. Політичні наслідки публічних дебатів. Після того, як опозиційні групи артикують свою інтерпретацію причин, починаються серйозні дебати з проблеми. Поставлено діагноз проблемі різними людьми, що перебувають у різних політичних ситуаціях, тоді стає неминучим конфлікт між альтернативними моделями атрибутції. Результат - комплексний торг між представниками офіційної влади та "партизанами" соціальної проблеми, який, як правило, в демократичному суспільстві завершується компромісом між групами. Політичний результат цього процесу - певна форма законодавчого оформлення адміністративних змін, через які проблема, так як вона була визначена, адресується.

Отже, впродовж "життєвого циклу" проблеми відбувається соціальне конструювання її, що включає в себе символічне конструювання рамки (фрейму); в межах цього фрейму відбувається символічна категоризація - позначення винних та невинних (жертв); і, нарешті, створення символічних історій (оповідей - міфів), що описують проблему цілісно разом з переліком причин, вказівкою на те, хто винний, і якими можуть бути наслідки для суспільства.

Символічний елемент	Завдання, що реалізуються	Наслідки
Конструювання рамок (фрейму) співвіднесення	Вписатися в існуючу у масовій свідомості парадигму "здорового глузду", пояснити, чому ця ситуація або факт є проблематичними і як це соціально зумовлено	Співвіднесення із вже знайомими сценаріями соціальної взаємодії
Категоризація дійових осіб	Позначення винних і невинних	Розуміння того, на кого і наскільки у принципі можна впливати
Конструювання "рецептури" та схеми "лікування" проблеми	Конструювання історій, оповідань (міфів) або системи прикладів, які в цілісній формі розповідають про саму проблему	Формулювання рецепту політичного курсу стосовно проблеми

Конструювання рамок (фрейму) соціального контексту проблеми. Спільні відчуття соціальної проблеми, які виникають у людей через незадоволену потребу, вкладаються в символічні рамки описових образів (іміджів), які демонструють, чому щось є проблематичним і як це соціально обумовлено. Ці сконструйовані рамки впливають на те, які рішення люди можуть прийняти.

Наприклад, ті, хто протистоїть абортам вкладають проблему в рамки (у фрейм) *захисту ненароджених дітей*. Для них аборт - це вбивство. Рішення - заборонити аборти або тероризувати тих, хто зважився на аборт, щоб вони не вбивали своїх дітей. Ті, хто підтримують право на аборт вкладають проблему у рамки права жінки контролювати свою власну репродуктивну систему. Для них проблема полягає у приватності та індивідуальному виборі.

Так само з *проблемою бідності*. Її можна вкладати в рамки "індивідуальної проблеми" (мікропроблеми). Переважаючим переконанням вікторіанського сприйняття бідності було те, що бідність - це продукт лінності та гріха окремих індивідів, і, відповідно, політика держави має намагатися протистояти впливу останніх через схвалення самозабезпечення та покарання залежності.

Категоризація діючих осіб. У межах встановлених рамок (фрейму) намагаються знайти винних та невинних (тобто жертви). До якої міри можна звинувачувати людей, або проблема просто виникає через суспільні обставини (як стихійне лихо).

Проблема насильства над жінками. Спочатку побиття жінок формулювалося владними особами як приватна домашня проблема з біологічних причин. Жіночість - це біологічна, не соціальна проблема. Так заплановано природою - чоловік володарює над жінкою, а отже час від часу може дозволити собі її трошки побити. Жінка сама "винна" в тому, що вона жінка, і відповідно чоловік "не винний" в тому, що він чоловік.

Проблема бідності. Перші закони, що стосувалися безземельних і бідняків у Британії, починаючи з 1349 року називали їх волоцюгами та встановлювали контроль за ними, щоб попередити небажану конкуренцію роботодавців за їх працю. У законодавчих актах у 1530, 1536 та 1547 років цей контроль став більш інтенсивним і почав проводити розмежування між тими, хто бідний та неспроможний працювати та забезпечити себе - тобто перестарілими або хворими - і тими, хто бідний, але - принаймні теоретично - в стані себе забезпечити. Це розмежування пізніше вилилось у розподіл бідних на категорії "достойних" та "недостойних". Останніх вважали ледачими та неробами, можливо злочинцями, і, відповідно, піддавали їх караючим заходам, що мають мету стимулювати людей - або примусити їх силою - працювати та забезпечувати себе.

Типажі (категорії) викликають визначену емоційну реакцію у населення, що може використовуватися політиками при формулюванні цілей соціальної політики (наприклад, типаж "гідна бідність" викликає в уяві образ нещасної вдови з малими дітьми, тоді як типаж "негідна бідність" - образ здорової молодої людини, який скоріше за все продає або купляє наркотики, а не шукає роботу.) Подібні негативні типажі виправдовують "війну проти бідних", звинувачуючи бідність у моральних дефектах особистості.

Типажі можуть застосовуватися представниками влади, аби нашкодити бідним. Наприклад, типаж "андерклас" було представлено науковцями як частину доволі симпатичного портрету людей, які стикаються з численними проблемами, переважно через расизм. Популярна преса та політикани переформулювали значення цього типажу в той спосіб, який принижує

бідних в їхніх спробах прикрити програми допомоги бідним. Термін "андерклас" почав вживатися як такий, що виключає бідних людей з суспільства (ті, що під суспільством), навіть не кажучи це напрому.

Конструювання історій, оповідань (міфів) або системи прикладів, які в цілісній формі розповідають про саму проблему, а головне пропонують готовий рецепт її лікування. Інтерпретація проблеми природно впливає на те, які дії стосовно неї є доцільними.

Інтерпретація проблеми бідності через фрейм "індивідуальна проблема" + категоризація "бідна людина - це ледар і нероба" народжує рецепт політики стосовно таких людей. Основним у подібному законів про бідних у Великій Британії було поняття "меншої бажаності". Воно ґрунтувалося на вірі в те, що державної допомоги бідним має вистачити на забезпечення менш бажаного, ніж статус найменш оплачуваного робітника - для того, щоб бідні шукали будь-яку роботу замість того, щоб залишатися залежними від держави. У звіті 1834 року сказано: "Першим і найголовнішим з усіх умов є те, що його становище в цілому не має бути або здаватися таким же бажаним, як і становище незалежного робітника нижчого класу".

Цей підхід яскраво виражено у Законодавчому Акті про бідних, прийнятому у 1601 році, під час правління Єлизавети I, і метою його була дисципліна, устрашіння та розподіл. Цей Закон визначив розвиток політики стосовно до бідності аж до кінця 19 ст. Існував так званий інститут "рабітного або виправного дому". Робітні дома - це інституції, куди могли спрямувати бідняків, якщо вони самі себе не забезпечували. Режим роботи в робітних домах був достатньо строгим і виконував функцію покарання - щоб тогочасні та потенційні жителі цих домів не вважали їх бажаною альтернативою зайнятості та самостійному здобуванню хліба.

Конструювання проблем відбувається на всіх сторонах інформаційного поля проблеми: населенням (клієнтами, жертвами), представниками влади, засобами масової інформації. Іноді точку зору клієнтів (тих, хто потребує розв'язання проблеми) представляють альтернативні громадські організації. Так, у випадку з проблемою насильства над жінками активістки руху жінок, які зазнали насильство, трактують відмову заарештувати чоловіка як мовчазну підтримку чоловіків, що знижує для жінок шанси уникнення насильства та впливає на ескалацію домашнього насильства. Жіночі активістки змогли переформулювати цю проблему так, що вона розглядається як злочин.

Вирішальну роль у визначенні проблеми, а відповідно у тому, що вона колись має можливість бути вирішеною, відіграє влада (сила). Під владою соціологи розуміють ймовірність того, що індивіди або групи можуть реалізувати свої бажання, навіть всупереч певному опору. Групи мають численні інтереси для просування або захисту, і ті з них, які не можуть мобілізувати силу (владу) ймовірно програють тим, чиє домінування вже встановлено.

Частиною конструювання проблеми є різні символічні стратегії, які використовуються представниками влади для підсилення чи зниження значимості самої проблеми.

Можна виділити п'ять загальних способів, через які оперує міф (ідеологія): "легітимація", "приховування", "уніфікація", "фрагментація", "реіфікація". Всі означені способи оперують найчастіше не ізольовано, скорше вони пов'язані одне з одним.

Способи дії (оперування) міфів та ідеологій

Загальні способи	Типові стратегії символічного конструювання
Легітимація	Раціоналізація Універсалізація Наративізація
Приховування	Заміщення Евфемізація Метафоризація Троп
Уніфікація	Стандартизація Символізація єдності
Фрагментація	Диференціація Виключення
Реіфікація	Натуралізація Занурення у позачасові рамки Номіналізація/пасивізація

Найпопулярнішою є стратегія легітимації. Відносини домінування можуть бути встановлені та підтримуватися, як це було виявлено ще М.Вебером, тільки тоді, коли представлені легітимними, тобто справедливими й такими, що заслуговують на підтримку. Представлення відносин домінування легітимними може розглядатися як претензія на легітимність, яка має певне підґрунтя, виражена у конкретних символічних формах і яка, в даних обставинах, може бути в тій чи іншій мірі ефективною. Легітимація, за Вебером, може мати три типи обґрунтування: раціональне, традиційне та харизматичне. Символічні стратегії, що базуються на цьому, можуть бути такими.

Раціоналізація є результатом побудови певного логічного ланцюга тверджень. За допомогою цього автор намагається захистити або обґрунтувати справедливість тих чи інших соціальних відносин або інститутів і, в такий спосіб, переконати аудиторію у необхідності їх підтримки. Другу стратегію можна назвати універсалізацією. Сутність її полягає в представленні інституціональних утворень, які слугують інтересам лише окремих індивідів як всезагальних. Претензія на легітимацію також може бути виражена через стратегію наративізації. В даному разі відбувається звертання до різноманітних оповідок, що дає змогу переглянути досвід минулого та розглядати сьогодення як складову якоїсь позачасової та надзвичайно важливої традиції.

Другим способом оперування міфів та ідеології є приховування. Сутність цієї стратегії полягає у тому, що відносини домінування можуть підтримуватися за рахунок заперечення, затемнення, відволікання уваги від реально існуючих процесів та явищ. Міфи та ідеології, які реалізуються через спосіб заміщення використовують численні стратегії. Однією з таких стратегій є така. Термін, прийнятий для позначення якогось об'єкта або індивіда, використовується для позначення іншого об'єкта. В такий спосіб конотації автоматично переносяться на іншого індивіда або об'єкт. Іншою стратегією, що орієнтується на приховування змісту існуючих соціальних відносин є евфемізація. В рамках цієї стратегії соціальні дії, відносини або інститути визначаються або перевизначаються в термінах, в яких визначально знімається негативний або посилюється позитивний акцент. Приклади цього добре відомі: "придавлення протесту" визначається як "відновлення порядку", "тюрма" як "реабілітаційний центр" і т.п.

Існує ще один ряд стратегій, які належать до загального способу приховування. Стратегії ці визначаються як троп, тобто використання слова або виразу в переносному значенні для досягнення більшої виразності. Найчастіше використовується синекдоха, метонімія та метафора, кожна з яких може бути використана для приховування відносин домінування. Синекдоха являє собою семантичне об'єднання частини та цілого: можливо використати терміну, що належить до частини чогось, для позначення цілого і навпаки. Метонімія - це поширення характеристик, що лише опосередковано відносяться до предмета, на цілий предмет. Метафора - це прикладання терміну або фрази до об'єкта або дії, до якого вони буквально не відносяться.

Третім способом оперування ідеології та міфу є уніфікація. В цьому разі відносини домінування можуть підтримуватися через конструювання на рівні символів таких форм єдності, які забезпечують індивідів певною колективною ідентичністю незалежно від тих відмінностей, які між ними існують. Типовим проявом цього можна вважати стратегію стандартизації, коли символічні форми адаптуються до певного стандарту, який подається та просувається як загальноприйнята і прийнята основа символічного обміну. Така стратегія реалізується, наприклад, державною владою, яка намагається розширити використання національної мови при існуванні різнорідних у лінгвістичному відношенні груп. Уніфікація може бути досягнута за рахунок стратегії символізації єдності. Ця стратегія передбачає створення символів єдності, колективної ідентичності та ідентифікації, які поширюються серед членів групи або сукупності груп. Найбільш очевидними проявами символізації єдності є, наприклад, національні прапори, гімни, емблеми, різного роду гасла.

Четвертий спосіб дії міфів та ідеологій полягає у тому, що відносини домінування підтримуються не за рахунок об'єднання індивідів та груп, а навпаки, через їх роз'єднання. Це передбачає фрагментацію індивідів або груп, спроможних прийняти виклик з боку домінуючих, або сил потенційної опозиції, що уявляються шкідливими та загрозливими. Типовою стратегією тут є диференціація, тобто посилення акценту на розбіжностях, що, у свою чергу, послаблює можливості для об'єднання та організації протидії тим відносинам, що склалися. Іншою

стратегією, про яку можна говорити в даному разі, є "викреслювання", виключення, виведення за скобки. Формується образ ворога, здійснюється "дияволізація" предмета, всілякими способами підкреслюється незручність якогось обговорення. Мета подібної стратегії полягає в об'єднанні людей перед загрозою навали, що насувається.

П'ятий спосіб здійснення міфу та ідеології називається реіфікація. Зміст його полягає у тому, що умови домінування можуть підтримуватися через пред'явлення стану справ або ситуації у конкретний історичний момент, як чогось постійного, почасового стану. Процеси відображаються в такий спосіб, що майже повністю або частково зникає соціальний та історичний характер явищ. Такий спосіб оперування міфів та ідеологій знаходить свій вираз у стратегії натуралізації, коли явисьце, що є результатом певних соціально-історичних процесів, репрезентують як неминучий наслідок "природних" законів. Прикладом цього може бути представлення соціально та інституціоналізовано зумовленого розподілу праці між чоловіками та жінками як продукту фізіологічних особливостей та різниці між статями.

Схожою стратегією є занурення у позачасовий стан. Тут соціально-історичний феномен позбавляється свого історичного характеру, його показують як постійний, незмінний, такий, що регулярно повторюється. Реіфікація може бути реалізована за допомогою різних граматичних та синтаксичних конструкцій, що визначаються як стратегії номіналізації / пасивізації. Номіналізація передбачає, що речення або його частини, які описують дії або учасників, трансформуються в іменник. Так, замість речення "прем'єр міністр вирішив накласти заборону на імпорт" кажуть - "накладання заборони на імпорт". Пасивізація відбувається тоді, коли дієслова використовують у пасивній формі. Наприклад, замість того, щоб сказати "поліцейські чини розслідували діяльність підозрюваного", кажуть "діяльність підозрюваного розслідувалась".

Висновки

Соціальні проблеми, які покликана вирішувати соціальна політика, існують у символічному просторі політичної комунікації. Символічні системи відіграють доволі специфічну роль у процесі політичної соціалізації та комунікації. Вони допомагають індивідам та групам ідентифікувати себе у мережі політичних відносин та ідентифікувати ті проблеми, які їх оточують. Інтерпретація, категоризація, стилізація проблем певним чином програмує політичне вирішення проблеми, власне соціальну політику.

У сфері створення, конструювання соціальної реальності працюють декілька комунікативних дисциплін, в тому числі і паблік рилейшнз (зв'язки з громадськістю). ПР - це комунікативна дисципліна, спрямована на організацію комунікативного простору в режимі, сприятливому для об'єкта ПР. Формами організації комунікативного простору є соціальні та політичні міфи і ритуали як складні символічні форми, що пройшли випробування часом і соціальним простором. За допомогою символів через міфи та ритуали вибудовується соціальна та політична реальність, а такого роду діяльність як політична та соціальна реклама та політичний та соціальний ПР мають йому допомогти у цьому. Саме на це можуть спрямовані подальші дослідження цієї проблеми.

Література

1. Бурдье П. Социология политики. - М., 1993.
2. Пал Леслі А. Аналіз державної політики/Пер. з англійської. - К.: Основи, 1999.
3. Іванова О.І. Соціальна політика: теоретичні аспекти. Курс лекцій. - Київ, Видавничий дім "КМ Академія", 2003.
4. Nadel M. The Politics of Consumer Protection. - Indianapolis: Bobbs - Merrill, 1971.
5. Nadel M. The Politics of Consumer Protection. - Indianapolis: Bobbs - Merrill, 1971.
6. Truman D. The Governmental Process. - New York: Knopf, 1951;
7. Цит. за: Manis Jerome G. Assessing the Seriousness of Social Problems// Readings on Social Problems/ Probing the Extent, Causes, and Remedies of America's Social Problems. Ed. By W. Feigelman. - 1990. - Holt, Rinehart and Winston, Inc. - P. 8.

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ У СВІТЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Ірина НОВАК,

кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник Інституту
економіки промисловості НАН України,
випускниця програми CI (IREX)

СУТНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Сутність регіональної безпеки та її зв'язок з національною безпекою розглядаються в сучасних публікаціях з цієї проблематики, принаймні, з двох точок зору, в залежності від визначення терміну "регіон".

Перший підхід є глобальним. Згідно з ним, по відношенню до предмета безпеки можна визначити чотири основні її рівні. *Національна безпека* – передбачає захист основних інтересів конкретної держави. *Міжнародна безпека* – звертає більше уваги на взаємозв'язок безпеки однієї держави з безпекою інших (колективне використання збройної сили, міжнародні інститути і режими). Третій рівень – *регіональна безпека* – ґрунтується на необхідності забезпечення найбільш ефективних систем безпеки в межах конкретних регіонів. Нарешті, *глобальна безпека* – містить у собі, крім військової безпеки, захист громадянських прав, навколишнього середовища, економічного розвитку і т. ін. (1, 9).

Регіональна безпека визначається тут як складова частина загальної безпеки, що стосується до того чи іншого *регіону земної кулі*, стан відносин між групою держав, за якого їм не загрожує небезпека війни або інший замах ззовні на існування, суверенний та незалежний розвиток. Регіональна безпека являє собою систему, елементи якої пов'язані між собою як по вертикалі (національна, регіональна, міжнародна безпека), так і по горизонталі (військова, політична, економічна, екологічна, гуманітарна та ін. безпека) (8).

Другий підхід – локальний, згідно з яким, наприклад, *економічна безпека* розглядається в межах окремо взятої держави на різних рівнях: державному, регіональному, на рівні суб'єкта господарювання. Залежно від рівня визначається різне коло завдань забезпечення безпеки (2).

Ми виходимо з другого, локального підходу до регіональної безпеки, який визначає *регіон* як частину території країни, що характеризується комплексом властивих їй природно-географічних, економічних, екологічних та інших ознак. Регіон може збігатися з кордонами адміністративно-територіальної одиниці або об'єднувати території кількох таких одиниць (9).

Загалом існує і більш широке визначення регіону як частини території світу, що вміщує ряд країн або областей, районів (міських та сільських), міст однієї країни, та яку на основі географічних політичних, економічних, інформаційних та інших критеріїв і підходів можна визначити як цілісне, відносно стійке системне утворення (7).

У контексті забезпечення унітарності України, цілісності її території в межах існуючого кордону, як це визначено ст. 2 Конституції України (4), слід розглядати проблему забезпечення регіональної безпеки через досягнення *стійкого (стабільного), збалансованого та гармонійного розвитку регіонів* як складової частини національної безпеки держави в цілому.

Виникнення проблем регіонального розвитку зумовлено різноманітністю історичних, природно-географічних, економічних, політичних факторів, зокрема таких, як забезпечення регіонів природно-сировинними ресурсами, різний ступінь розвитку господарської інфраструктури, систем зв'язку, транспорту тощо.

Функціонування господарського комплексу регіонів України упродовж останнього десятиріччя здійснювалося від впливом таких факторів, як:

- розірвання господарських зв'язків між підприємствами і регіонами, постійний дефіцит сировини, палива, енергії, комплектуючих, загальний спад виробництва в усіх галузях економічного комплексу;
- посилення структурної кризи в галузях матеріального виробництва;

- платіжна криза та втрата власних оборотних коштів;
- криза збуту продукції через широке проникнення на вітчизняний ринок імпортованих товарів і прогресуюча втрата вітчизняними виробниками внутрішнього ринку;
- зниження інвестиційної активності, викликане різким скороченням бюджетних і, передусім, централізованих інвестицій за рахунок державного бюджету;
- критично низький рівень використання виробничого і науково-технічного потенціалу, відсутність інвестиційних ресурсів для технологічного переозброєння підприємств, оновлення номенклатури продукції та підвищення її якості;
- фіскальне податкове регулювання, орієнтоване на досягнення короткочасних цілей;
- приватизація та втрата керованості державною власністю;
- високий рівень інфляції та грошової емісії;
- втрата мотивації до трудової діяльності економічно активного населення та інші (3, 67).

Здійснювані впродовж останніх десяти років соціально-економічні реформи, зокрема чітко визначена тенденція перенесення епіцентру економічних перетворень на регіональний рівень, за відсутності системної державної регіональної політики, значно збільшили диференціацію рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, загострили загальні диспропорції регіонального розвитку, що призвело до появи суттєвих негативних наслідків, збільшення кількості регіонів, неспроможних самостійно вирішувати власні соціально-економічні проблеми. Наприклад, якщо промислове виробництво ряду регіонів сьогодні вже досягло рівня 1990 року, то в інших воно не перевищує 50 - 60% цього рівня. Рівень зареєстрованого безробіття в країні коливається від 0,5% у Києві до 6,9% у Рівненській області (за даними на жовтень 2002 року). Різниця у рівні середньої заробітної плати по регіонах досягає 3 разів. Валовий внутрішній продукт на душу населення в окремих регіонах майже вдвічі менший, ніж в середньому по Україні. Крім того, існує тенденція до зростання нерівномірності соціально-економічного розвитку регіонів, що повинно розглядатися як одна з суттєвих загроз національній безпеці України, потребує системного аналізу й оцінки стану регіонального соціально-економічного розвитку та формування комплексу заходів щодо забезпечення нейтралізації цієї загрози.

З точки зору *регіонального розширення* дослідники визначають три його типи: асиметричний, гармонійний та нейтральний.

Асиметричний, або дисгармонійний, - тип регіонального розвитку за визначений період, за якого регіони, що мають відносну перевагу з того чи іншого показника на початку періоду, в подальшому її нарощують, а регіони, що мають відносне відставання, його збільшують. На відміну від нього, *гармонійний* (симетричний) – це тип регіонального розвитку, за якого розрив у рівні регіональних показників скорочується. За *нейтрального* типу розвитку співвідношення регіональних показників протягом періоду залишається незмінним (6).

Сутність забезпечення *регіональної безпеки* полягає в ефективному і своєчасному розв'язанні проблем регіонального розвитку засобами *державної регіональної політики*, головною метою якої має бути забезпечення національної безпеки на регіональному рівні, зокрема шляхом створення умов для динамічного, збалансованого, стабільного соціально-економічного розвитку регіонів та України в цілому, формування можливостей для саморозвитку регіонів, додержання державних соціальних стандартів і підвищення рівня життя населення, вдосконалення територіальної організації суспільства тощо.

Стабільність та безпека – найважливіші характеристики будь-якої системи. Під *стабільністю* в широкому сенсі розуміється здатність системи функціонувати, зберігаючи незмінність своєї структури та підтримуючи рівновагу. Стабільність відображає надійність її елементів, вертикальних та горизонтальних та інших зв'язків всередині системи, можливість витримувати зовнішні та внутрішні навантаження. *Безпека* – це стан об'єкта в системі його зв'язків з точки зору здатності до виживання і розвитку в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз (3, 45).

Таким чином, *безпека регіону* – це системна ознака, що дає йому змогу розвиватися за умов конфліктів, невизначеності, ризику. Суттєвим елементом безпеки регіону є безпечний розвиток в його межах цілісного комплексу: людина, соціум, природа (7).

Забезпечення національної безпеки на регіональному рівні здійснюється в політичній, економічній, соціальній, екологічній, інформаційній, військовій, науково-технологічній та інших сферах.

Сутність регіональної безпеки в соціально-економічній сфері може бути визначена як можливість і здатність регіону забезпечувати стійку рівновагу соціально-економічної ситуації, якість життя населення на рівні відповідних стандартів, здатність протистояти впливу зовнішніх і внутрішніх загроз за оптимальних витрат усіх видів ресурсів та невичерпного використання природних факторів (10).

Підсумовуючи викладене, можна констатувати наявність двох взаємопов'язаних ключових соціально-економічних проблем у забезпеченні національної безпеки України на регіональному рівні: *досягнення гармонійного (симетричного) типу регіонального розвитку, що характеризується скороченням розриву у рівнях регіональних показників та, водночас, забезпечення стійкого (стабільного) розвитку кожного з регіонів.*

Ринкові механізми не завжди спроможні передбачити та подолати суттєві територіальні відмінності в рівні життя населення, ефективності регіональної економіки. Зазвичай в окремих період часу для певних регіонів є характерними більш високі, в той час, як для інших – більш низькі соціальні та економічні стандарти. Однак таке міжрегіональне співвідношення не є застиглим і може змінюватися під впливом комплексу зовнішніх та внутрішніх обставин. Слід зазначити, що різниця у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів суттєво впливає не тільки на темпи реформування кожного регіону окремо, на умови, в яких здійснюються реформи в країні в цілому, а й на вибір стратегії забезпечення регіональної безпеки та управління регіональним економічним розвитком. Таким чином, держава стикається з необхідністю, разом із створенням умов для зростання і розвитку всього господарства, прогресивних структурних зрушень, водночас підтримувати певну однорідність територіального економічного й соціального простору.

Методи державного регулювання повинні підтримувати, з одного боку, процеси економічної інтеграції регіонів у цілому, а з другого – сприяти вирішенню завдань комплексного соціального та економічного розвитку окремих регіонів, попередженню в них кризових ситуацій.

З огляду на це державна регіональна політика ґрунтується, зокрема, на принципі диференційованості надання державної підтримки регіонам. Для його реалізації Концепцією державної регіональної політики (5), передбачено забезпечити запровадження більш глибокого вивчення та оцінки внутрішнього природного, економічного, наукового, трудового потенціалу кожного регіону, розроблення комплексних правових, організаційних, економічних та інших механізмів його ефективного використання, удосконалення фінансових міжбюджетних відносин, вироблення чітких критеріїв і ефективних механізмів надання державної підтримки розвитку регіонів та, як наслідок, поетапне зменшення рівня територіальної диференціації економічного розвитку регіонів і соціального забезпечення громадян. Більш детальне розкриття шляхів реалізації цих завдань вміщено у розділі «Вдосконалення державного регулювання розвитку регіонів» згаданої Концепції. Йдеться, передусім, про удосконалення механізму державної підтримки розвитку регіонів, визначення за встановленими критеріями та стимулювання розвитку депресивних територій. При цьому статус та форми державної підтримки розвитку таких територій мають бути визначені законодавством на основі науково обґрунтованої комплексної оцінки їх соціально-економічного стану.

Таким чином, забезпечення регіональної безпеки має здійснюватися шляхом реалізації заходів державної регіональної політики за двома основними напрямками:

- підвищення інвестиційної привабливості регіонів завдяки створенню умов для використання сильними регіонами власних можливостей розвитку;
- ефективна підтримка депресивних регіонів, створення умов для скорочення їх відставання і подолання існуючих негативних тенденцій.

Реалізації першого напрямку мають сприяти, зокрема, діючі в окремих регіонах України режими спеціальних економічних зон і територій пріоритетного розвитку, що передбачають розширену самостійність територій у вирішенні господарських питань, особливий режим управління та преференційні умови економічної діяльності (пільгові режими оподаткування, митного регулювання тощо) для іноземних і вітчизняних інвесторів.

Порядок та засоби державної підтримки депресивних регіонів мають бути визначені прийняттям Закону України „Про стимулювання розвитку депресивних територій“, проект якого знаходиться зараз на розгляді Верховної Ради України (реєстраційний № 2521 від 12.12.2002).

Література

1. Балувев Д.Г. О национальных интересах России и ее месте в международных отношениях. Вестник Фонда "Российский общественно-политический центр" N 2, декабрь 1996. - С. 9.
2. Волков А., Тугаев М. Экономическая безопасность на региональном уровне. http://www.sbcinfo.ru/articles/6th_1998conf/3_6.htm
3. Гуськов Н.С., Зенякин В.Е., Крюков В.В. Экономическая безопасность регионов России. М.: Алгоритм, 2000 – С.67
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.96.-К.: Преса України, 1997.
5. Концепція державної регіональної політики. Затверджена Указом Президента України „Про Концепцію державної регіональної політики” від 25.05.2001 №341.
6. Лавровский Б.Л. Региональная асимметрия в Российской федерации: измерение и регулирование. <http://ieie.nsc.ru:8101/~taxis/lavr-rec.htm>
7. Павленко С.З. Безопасность региона и безопасность большого города: политологические аспекты проблемы. http://www.md.mos.ru/conf/safety/sec_1/pav.htm
8. Петровский В. Механизмы безопасности в АТР: новые вызовы, новые возможности. <http://isn.rsuh.ru/icis/atrsec/aspet.htm>
9. Проект Закону України “Про Концепцію державної регіональної економічної політики”, реєстр №1213 від 09.07.98
10. Татаркин С.Н. Некоторые аспекты экономической безопасности региона. <http://www.mis.rsu.ru/conf/2000a/1-10.html>

*Михайло БОРИСОВ,
старший викладач кафедри
теоретичної економіки Одеського
Національного Університету ім. І.І.Мечнікова,
випускник програми RSEP (IREX)*

СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ТА ВИКОРИСТАННЯ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Головною проблемою для розвитку регіонів України є нерівномірний економічний і соціальний розвиток областей та їх груп, диспропорція в техногенному навантаженні на окремі території, значні обсяги первинного споживання ресурсів і витратний тип виробництва.

Слід зазначити, що розбіжності між регіонами не завжди негативно впливають на економічний розвиток. Фактично, такі розбіжності існують в кожній країні – чим більша країна за розміром, тим більше ймовірність нерівномірного розвитку окремих її частин.

Найбільш універсальними та інтегральними показниками рівнів розвитку регіонів нашої країни є: територія, населення, обсяг валової доданої вартості (обчислюється державною статистикою з 1996 року), обсяг інвестицій, виробництво промислової продукції, продукції сільського господарства і величина експорту.

Обрані показники характеризують кількісні параметри території і населення, можливості виробництва з орієнтацією на споживчий ринок, тенденції у відновленні основних засобів економіки, а також стан підприємницької ініціативи в регіонах.

На підставі цих показників здійснено статистичне групування регіонів України: високо розвинуті регіони становлять першу групу (Донецька, Дніпропетровська, місто Київ, Запорізька, Харківська, Луганська та Одеська області); другу групу - розвинуті (Полтавська, Київська, Львівська, Вінницька, Миколаївська і Сумська області, Автономна Республіка Крим); третю групу - середньорозвинені (Чернігівська, Черкаська, Хмельницька, Житомирська, Івано-Франківська, Херсонська, Кіровоградська області); четверту групу - слаборозвинені (Рівненська, Волинська, Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька області і місто Севастополь).

Економічний аналіз свідчить, що розвиток одних регіонів спричиняє деградацію інших. Очевидно, що гіпертрофований розвиток України є наслідком порожніх надій ідеологів українських реформ про те, що ринок виправить усі диспропорції, у т.ч. ті корені яких не завжди знаходяться в площині ринкових (виробничих) відносин». Не взято до уваги те, що формування і розвиток територіальних систем виробництва і розселення органічно пов'язано з природними, історичними економічними умовами тієї чи іншої країни.

У державній програмі "Україна - 2010" зазначається, що метою регіональної політики має стати забезпечення економічних правових і організаційних умов для оптимізації виробничої структури регіонів, усунення диспропорцій між їх соціальним і виробничим розвитком, поліпшення екологічних умов проживання людей, вирівнювання рівнів економічного розвитку регіонів.

Головні напрями розвитку регіональної політики передбачають утворення ефективних регіональних структур економіки. Структурна перебудова дасть можливість поступово усунути диспропорції між регіонами, стабілізувати виробництво, особливо сільськогосподарське, забезпечити єдині соціальні стандарти для населення.

Згідно з Концепцією державної регіональної політики, що була схвалена Указом Президента України від 25 травня 2001 року, політика підтримки регіонального розвитку спрямовується на активізацію всього ресурсного потенціалу регіонів як основи зміцнення їх конкурентності, під якою розуміється можливість регіону створювати кращі умови для власного розвитку.

Неважко помітити, що рівень регіонального розвитку перебуває у прямій залежності від потенціалу території. Прикладом цього може бути перша статистична група областей, у яких зосереджена науково-дослідна база підприємств машинобудування, чорної металургії, хімічної

промисловості, а також інфраструктура експортного сервісу та головні фінансово-промислові об'єднання.

Згідно із статистикою, в усіх регіонах України з 2001 року зафіксовано економічне зростання. В той же час, якісних змін в регіональній структурі поки що не спостерігається. За рівнем доходів населення та заробітної платні західні регіони країни суттєво відстають від інших. На зовнішньому ринку продукція регіонів майже на 90 % складається з металопродукції, продукції хімічної та нафтопереробної промисловості, які зосереджені переважно в центральних та східних областях.

Можна обґрунтовано стверджувати, що протягом всіх років незалежності державна регіональна політика не мала системного характеру. Але разом з тим економічна політика країни в цілому також не була цілеспрямованою, оскільки економічна мета нашого розвитку досі не визначена.

За таких умов все більшу роль відіграють ініціативи регіонів щодо використання власного потенціалу і розвитку міжрегіональних зв'язків. Фундаментом подальшого регіонального розвитку стає самостійність регіонів у визначенні цілей та можливість фінансувати їх реалізацію за рахунок власних джерел та залучених інвестицій.

Якщо науково-технічний і промисловий потенціали розташовані по території країни досить нерівномірно, то майже кожний регіон володіє досить суттєвим рекреаційним потенціалом. І головне питання тут полягає в тому, чи здатні регіони використати цей потенціал.

Наприклад, географічне положення Одеської області в степовій та лісостеповій природних зонах зумовлює її суттєві агровиробничі ресурси, а приморське розташування – міцний рекреаційний потенціал, до якого входять також лікувальні грязі лиманів та мінеральні води. Поряд з цим, величезний біосферний потенціал регіону, що в силу своєї унікальності фактично створений для функціонування національних парків та заповідних зон міжнародного значення, перебуває поза увагою дослідників і практиків.

Чудовий клімат, пісчані пляжі, різноманітні за якістю та досить великі кількісно мінеральні води і лікувальні грязі разом з культурно-історичними пам'ятками роблять регіон найбільшим санаторно-рекреаційним центром України. Розвитку санаторно-рекреаційного комплексу Одещини сприяє та обставина, що його об'єкти розташовані, як правило, неподалік від великих агломерацій з розвиненою транспортною інфраструктурою, міцною системою інженерно-побутових комунікацій.

Варто нагадати, що курортно-туристичний бізнес є одним з найприбутковіших у світі. В Іспанії він приносить 43 - 44 % всіх валютних надходжень країни, а в Канаді – за фінансовими результатами він не менший, ніж доходи від експорту відомої канадської пшениці.

Створення сучасної індустрії туризму і оздоровлення є важливою складовою розвитку не тільки Одеської області, але й всього Причорномор'я, тобто Миколаївської, Херсонської областей і Криму. Крім того, окремий розвиток Причорномор'я фактично неможливий без участі інших територій та регіонів України, що треба розглядати як позитивний фактор економічного, соціального і політичного значення для всієї країни.

Рекреаційний потенціал України поки що не відіграє тієї ролі, на яку можна було б сподіватися з урахуванням можливостей сучасних технологій використання рекреаційних ресурсів. Отже, спільна робота уряду країни і регіонів у вирішенні цього питання невідкладна потреба на шляху зростання економічного добробуту населення цих територій.

*Ольга НОСОВА,
доктор економічних наук,
начальник кафедри економічної теорії Національного
університету внутрішніх справ (м. Харків),
випускниця програми Інституту Кеннана*

ВПЛИВ РОЗВИТКУ ГЛОБАЛЬНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ

Стрімкий розвиток технологій привів у середині 90-х років ХХ століття до фактичного створення «інформаційного суспільства», про яке протягом останніх десятиліть говорили так багато. Виникнення інформаційної індустрії ознаменувало появу нових суспільних відносин, об'єктом яких стали інформація і знання, а також елементи як національної, так і міжнародної інформаційної інфраструктури. Інформаційні ресурси є необхідною умовою ефективної діяльності у всіх сферах життя суспільства. Ступінь розвитку інформаційних ресурсів стає визначальним фактором рівня розвитку країни і її статусу у світовому співтоваристві.

Протягом 90-х років ХХ століття в Україні сформовано основний каркас ринкової інфраструктури та ринкових інститутів, утверджено основи відповідної законодавчої бази. Здійснено важливі заходи щодо лібералізації господарських зв'язків, зокрема цінового механізму, грошового та валютного ринків, ринків товарів та капіталу. Наслідком цих кроків стало подолання хронічного дефіциту товарів. Змінюється характер поведінки суб'єктів господарювання, які щодалі більше орієнтуються на платоспроможний попит, кон'юнктуру ринку, максимізацію прибутку.

Зараз економіка України на противагу системній замкнутості, характерній для попереднього періоду, є у своїй основі відкритою. Маємо стабільну національну валюту, а також законодавство, що регулює зовнішньоекономічну діяльність, яка останнім часом дедалі більше наближається до стандартів і вимог Світової організації торгівлі. Все це дає підстави для висновку: незважаючи на проблеми і труднощі, за дванадцять років реформ в економіці України практично у всіх сферах в основному сформовано фундамент ринкової економіки, нагромаджено критичну масу ринкових перетворень. Докорінно перебудовано й економічні функції держави. Замість системи директивного управління сформовано основні важелі та інструменти державного макроекономічного регулювання. Система корпоративного управління в Україні продовжує потребувати глибокої реструктуризації.

Макроекономічна структура національного господарства за період 1990 - 1999 рр. майже не поліпшилася. Обсяги товарного виробництва для насичення попиту безпосередньо споживчого ринку скорочувалися швидшими темпами, ніж обсяги випуску промислових засобів виробництва. Відбулося істотне скорочення видобутку паливно-енергетичних ресурсів, випуску підприємствами ВПК наукомісткої і високотехнічної продукції. Ці підприємства надто повільно здійснювали конверсію та надто швидко згортали свої виробничі програми і навіть взагалі виводили їх з господарського обороту. Контури припинення дальшого спаду й забезпечення економічної стабілізації та зростання в Україні намітилися лише у 2000 році. Досягнення в розвитку народного господарства за цей рік дали можливість створити першооснову для стабілізації становища та переходу до початку економічного зростання. За останні три роки (з 2000 по 2002 рік) реальний приріст ВВП становив 20,9 %, у тому числі у 2002 році – 4,6 %, а за 5 місяців 2003 року – 7,3 %. У 2002 році обсяги промислового виробництва збільшилися на 7%, продукції сільськогосподарського виробництва – на 1,9%, товарів народного споживання – на 8,4%. Важливим чинником позитивної економічної динаміки стало суттєве випередження (порівняно з ВВП) темпів зростання реальних доходів населення. Попри погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури у 2002 році збереглася тенденція щодо збільшення українського експорту на 10,3 %. Починаючи з 1999 року Україна зберігає позитивне сальдо поточного рахунку платіжного балансу.

Перехід від збанкрутілої адміністративно-командної системи до ринкової економіки не міг не супроводжуватися глибоким падінням виробництва, яке у своїй основі було

неконкурентним та неефективним. Водночас потрібно враховувати й складність органічного поєднання реалізації завдань системної трансформації з розв'язанням всього комплексу проблем пов'язаних з утвердженням державності. Через специфіку економічних, соціально-політичних, гуманітарних та екологічних чинників утвердження та зміцнення державного суверенітету виявилось в Україні набагато складнішим, ніж це уявлялося на перших порах.

Проблема визначення впливу глобальних інформаційних технологій на розвиток країн з перехідною економікою належить до числа недостатньо досліджених у період формування глобального інформаційного суспільства. Питання розробки і застосування нових інформаційних технологій країнами, з різними економічними системами, знайшли відбиття в роботах вітчизняних і зарубіжних учених: Л. Безчасного, О. Білоруса, Н. Мован, Ю. Пахомова, В. Сиденко, В. Хаустов, Ї. Шумпетера та інших. Вони розглядають особливості застосування новітніх технологій країнами, а також наслідки їхнього використання для розвитку бізнесу. Сучасні інформаційні технології створили умови для переходу людства до нової, постіндустріальної фази розвитку - «інформаційного суспільства». Застосування інформаційних технологій цілком змінює класичні теорії індустріальної епохи, зазнають змін базові поняття й інститути, що дає змогу зробити суттєвий крок на шляху раціоналізації й економії матеріальних ресурсів.

В сучасних умовах набула поширення концепція технологічної глобалізації, яка базується на орієнтації корпорації на світовий інформаційний ринок та ринок передових технологій. Місце країни в сучасному світі технологій визначається якістю технологій, мірою використання науки і техніки. Менша частина планети, на якій проживає близько 15% населення, забезпечує весь світ технологічною новизною. Інша частина планети (близько половини населення) спроможна освоювати ці технології в своїй системі виробництва і споживання. Приблизно 1/3 частини населення технологічно відірвана – не породжує і не використовує інновацій (5).

Високі технології виступають як каталізатор, за допомогою якого посилюються процеси глобалізації та економічного розвитку на стійкій основі. Аналіз інноваційної діяльності промислових підприємств в Україні показав, що у 1996 році її проводили 65%, а в 1997 – 59% обстежених підприємств. Найактивнішою вона є на великих промислових підприємствах, де кількість працюючих становить від 10 до 25 тис. чоловік, де є достатня матеріально-технічна база (6, 29).

Поширення глобальних інформаційних технологій по-різному виявляється у використанні інформаційних ресурсів країн у різних сферах життєдіяльності. Відкриття ринків, зниження обмежень на міжнародну мобільність факторів виробництва посилило процес викачування інтелектуальних і сировинних ресурсів не тільки з країн, що розвиваються, а і з країн з перехідною економікою. В умовах глобалізації з'являється шанс для нових індустріальних країн на власні технологічні прориви глобального масштабу. Зазначені процеси наочно виявляються в існуванні суперечливих тенденцій розвитку країн з перехідною економікою, зокрема України. Індустріальні країни використовують національні, людські, інтелектуальні й сировинні ресурси країн із трансформаційною економікою у своїх інтересах. В умовах глобалізації розрив у рівнях розвитку багатих і бідних країн збільшується. Причиною цього є зростання нееквівалентного обміну. Статистика ООН показує, що різниця між багатими і бідними країнами за показниками 1999 року – 1:90. Розрив прискорюється у прямому чи опосередкованому зв'язку з процесами і наслідками глобалізації. Якщо за 30 років (1960 - 1990) він зріс у 2 рази, то за 10 останніх років – у 1,5 рази. Коефіцієнт прискорення становить + 2,0. Це приблизно відповідає підвищенню рівня глобалізації економіки (1, 5).

В останнє десятиліття ХХ століття фактично склався новий спосіб виробництва – метатехнологічний. Він є якісно новим типом технологій, застосування яких виключає можливість міждержавної конкуренції. Він охоплює мережні комп'ютери, програмні продукти, сучасні засоби зв'язку, технології впливу на масову свідомість. Сучасні інформаційно-технологічні можливості активно застосовуються в організації бізнесу. Останнім часом набув широкого розповсюдження реінжинірінг бізнес-процесів (Business Process Reengineering). Віртуалізація економічного життя супроводжується розвитком такої організаційної форми діяльності, як «віртуальна корпорація». У результаті впровадження інформаційних технологій організація перетворюється на мережну структуру, що володіє новими якостями, непорівнянними з традиційними формами організаційного існування економічних суб'єктів. Інформаційні технології створили основу мережної модернізації економіки за рахунок розвитку

внутрішніх зв'язків і зовнішньої інформаційної експансії в діловому середовищі. Мережні структури, що виходять за межі підприємства, мають нові можливості для формування ефективних ринкових об'єднань. Нові організаційні мережі утворюються за рахунок ослаблення традиційних жорстких внутріфірмових відносин. Вони приводять до розмивання меж між підприємствами, до зникнення розмежувань між внутрішніми і зовнішніми членами організації за вирішення комплексного завдання, між своїми та чужими ресурсами.

Віртуальність нової глобальної інформаційної економіки підриває фондоутворення в галузях традиційної економіки. В усіх глобальних центрах розвитку – США, Західна Європа, Японія – з 2000 до 2002 року помітним був економічний спад. Ініціатори прискореної і силової глобалізації та інформатизації очікували розширення ринків для традиційних галузей, нового імпульсу для зростання продуктивності праці і прибутковості, інтенсифікації інформаційного обслуговування, прискорення фінансових потоків, підвищення ефективності й окупності інвестицій. Відчуженість традиційної індустріальної економіки від нової технотроно-інформаційної глобалізованої економіки США сягає апогею. “Новим технологічним країнам” необхідно підтягуватися до лідерів, намагатися обганяти їх за визначеними напрямками випереджаючого розвитку і технологічної модернізації економіки.

Основний вигравш мережних структур полягає в поліпшенні використання ресурсів, підвищенні якості прийнятих рішень, гнучкості й адаптивності організації, конкурентоспроможності. Принциповим моментом нинішнього етапу розвитку науково-виробничої діяльності є розширення спектра неекономічних послуг, посилення інформаційної і соціальної взаємодії компанії з іншими інститутами суспільства. Процеси відокремлення працівників інформаційних технологій у внутрішнє “інформаційне співтовариство” і концентрація інформаційних ресурсів в індустріально розвинених країнах супроводжуються інформаційно-культурною експансією інших країн.

Продукт із найкоротшим життєвим циклом стає основним товаром інформаційного суспільства. Міжнародна конкуренція між країнами за ринки капіталу і товарів супроводжується вивченням і використанням бізнесменами нових видів культури, форм індивідуальної і суспільної поведінки. Поглиблення розвитку процесів міжнародної інтеграції й інтернаціоналізації країн приводить до локалізації фінансових і інтелектуальних ресурсів держав. Глобальна економіка демонструє тенденцію до віртулізації праці і виробництва. Інтелектуалізація праці, власності, виробництва ще більше посилює цю закономірність. Декларовані постулати про те, що саме людина самодостатня має бути поставлена в центр розвитку як вища соціальна цінність, руйнуються цинізмом глобальних корпорацій. Вони ставлять свої інтереси вище інтересів усіх інших членів суспільства. Вони використовують спеціальні технології маніпулювання людиною, її потребами, свідомістю, поведінкою. Свободу людини, її громадянський суверенітет і рівність з урядом та державою глобальні корпорації де-факто не визнають, як не визнають вони і суверенітет слабких та бідних націй-держав. Прямуючи до своєї мети, глобальні корпорації руйнують соціальні програми, перешкоджаючи соціалізації розвитку (2).

Україна зіткнулася з проблемою “відпливу умів”, яка зумовлена нездатністю держави, домінуючих у суспільстві сил забезпечити адекватні відповіді на виклики постіндустріального суспільства, нерозумінням сутності інформаційної економіки, запізненням у здійсненні “революції в управлінні” на всіх рівнях. Активізація економічної і ділової активності сприяла стабілізації на ринку праці в Україні. Однак ситуація з зайнятістю населення залишається складною. На обліку в державній службі зайнятості на 1 червня 2003 року перебувало 1085,8 тис. незайнятих громадян, що на 0,5% більше, ніж на відповідну дату 2002 року. Серед зазначеної категорії громадян 97,4% мали офіційний статус безробітних, з яких двом третинам була призначена допомога по безробіттю.

Рівень зареєстрованого безробіття складав на 1 червня 2003 року 3,9% працездатного населення працездатного віку. Разом з тим спостерігалася значна диференціація цього показника по регіонах, де він коливався від 6,9% у Тернопільській області до 0,5% у м. Києві. Слід зазначити, що рівень безробіття, визначений по методології МОТ, був значно вищим і складав у 2002 році 10,8% економічно активного населення працездатного віку.

Ефективні методи протидії інформаційно-культурній експансії індустріально розвинутих країн повинні складатися з активізації використання власного інтелектуального і культурного

потенціалу країн у боротьбі за своє становище у світовому інформаційному просторі. В умовах поширення інформаційних технологій країни з перехідною економікою зіткнулися з необхідністю забезпечення прозорості функціонування держав. Це зв'язано з формуванням відкритих державних інформаційних ресурсів і наданням доступу до них усім членам суспільства. В умовах недостатнього розвитку інформаційної інфраструктури, проблеми об'єднання систем зв'язку і комунікацій дослідження цього питання набуває актуальності. Тенденція до зростання відкритості суспільства, розвитку передових технологій збір і обробка інформації полягає у появі передумов для можливих протиправних дій стосовно інформації та її користувачів.

Зазначені позитивні зміни розвитку національної економіки дуже важливі, однак вони потребують підтримки та закріплення шляхом чіткого визначення й реалізації основних пріоритетів та завдань економічного й соціального розвитку країни. Стратегічна мета розвитку України полягає в радикальному підвищенні життєвого рівня народу, що врешті-решт зводиться до створення ефективної, соціально орієнтованої, екологічно безпечної моделі економіки ринкового типу, яка базується на використанні як конкурентних переваг країни у міжнародному поділі праці, так і в міжнародній інтеграції, у якій підприємницький інтерес становитиме основу економічної мотивації.

Шляхи досягнення цієї мети окреслюють “Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 - 2011 рр.”, представлені Президентом України у Посланні до Верховної Ради у 2002 році (3). Згідно з цим документом, який формулює основні напрями подальшого розвитку економіки України на наступні десять років, визначені такі основні пріоритети економічного й соціального розвитку країни:

- Забезпечення сталого економічного зростання шляхом реалізації стратегії випереджального розвитку, яка могла б забезпечити щорічні темпи зростання ВВП в Україні у півтора-два рази вищі, ніж загалом у країнах ЄС.

- Утвердження інноваційної моделі розвитку, підвалини якої мають бути закладені в процесі структурної перебудови економіки у напрямі подолання сировинної спрямованості економічних процесів, що стихійно формується нині, переведення України в ранг високотехнологічних держав.

Зазначені пріоритети мають реалізуватися через конкретні завдання розвитку окремих сфер економіки. Умовою їх виконання є поглиблення інституційних перетворень, пов'язаних із формуванням цивілізованих ринкових правил економічної діяльності. Найважливішими серед них є такі:

- сприяння за допомогою всіх наявних інструментів, фінансових та організаційних ресурсів максимальній реалізації конкурентних переваг української економіки, зміцненню та розвитку передусім наукоємних галузей, які вже сьогодні демонструють високий технологічний рівень і конкурентоспроможність, а отже, і готовність стати “локомотивами” високотехнологічного зростання;

- істотне зниження рівня тінізації економіки шляхом легалізації тіньових капіталів, примушення їх працювати на піднесення економіки України та примноження національного багатства. Необхідними передумовами цього є створення сприятливого клімату для розвитку підприємництва, розмежування влади, власності і фінансів, забезпечення стабільності, повноти й узгодженості законодавчої бази;

- розвиток конкуренції, посилення її впливу на ціноутворення, державного регулювання суб'єктів природних монополій, підвищення прозорості їх діяльності, формування конкурентного середовища на ринках енергоносіїв, сільгосппродукції, транспортних перевезень, зв'язку, житлово-комунальних послуг, розміщення державного замовлення, централізованих капіталовкладень тощо;

- упорядкування відносин власності, забезпечення необхідної правової і політичної підтримки і надійного захисту прав приватної власності (в тому числі прав на інтелектуальну власність), надання надійних гарантій її недоторканності, створення і забезпечення ефективного функціонування державної системи реєстрації прав на нерухоме майно;

- концентрація та централізація національного капіталу, формування потужних виробничих комплексів – національних і транснаціональних корпорацій, фінансово-

промислових груп, холдингових компаній, створення навколо них розгалуженої мережі дочірніх фірм, малих підприємств.

В умовах перехідної економіки процес інституційних перетворень має бути постійним і безперервним, співвіднесеним з потребами господарської діяльності. Активізація інституційних перетворень спричиняє стимулюючий вплив на економічну динаміку і підтримує розпочате в Україні економічне зростання. Удосконалення державного регулювання розвитку науки і технологій передбачає завершення процесу створення в Україні національної інноваційної системи. Розвиток венчурного інвестування інновацій і створення інноваційної інфраструктури (інноваційних технологічних центрів, технопарків, технологічних бізнес-інкубаторів) сприятиме формуванню такої системи. Вільний доступ до інформації про наукові дослідження та технологічні розробки працівників усіх галузей виробництва є першочерговим завданням наступного інформаційного розвитку.

Для застосування переваг, зв'язаних з розвитком глобальних інформаційних технологій, Україна повинна приєднатися до світового інформаційного простору, створити єдині інформаційні середовища для інтеграції управлінських рішень та інформаційних рішень компаній, організувати оперативний обмін інформацією та стійку взаємодію з клієнтами та партнерами, забезпечити вільний доступ усіх членів суспільства до глобальних інформаційних ресурсів, активно брати участь у розробці і впровадженні міжнародних технологічних проектів.

Література

1. Белорус О. Г. Глобализация и социальная судьба глобального человека в XXI столетии // Економічний часопис. – 2000. – № 3.
2. Білорус О. Г. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації // Економіка України. – 2001. – № 11.
3. Лукінов І. До питання про концепцію і модель сучасного економічного розвитку України // Економіка України. – 2001. – №6. – С.4 - 9.
4. Європейський вибір: Виступ Президента України Л.Д. Кучми у Верховній Раді України 18 червня 2002 року. Послання Президента України до Верховної Ради України – 2002 рік. – К.: Преса України, 2002.
5. Зеркало недели . - №28(301), 15 июля 2001.
6. Мова Н., Хаустов В. Інноваційна діяльність в Україні та напрями її розвитку// Економіка України. – 2001. – 6. – С.29-34.

*Наталія МЕДЖИБОВСЬКА,
кандидат економічних наук,
доцент Одеського державного
економічного університету,
випускниця програми JFDP (ACCELS)*

ЕЛЕКТРОННИЙ УРЯД НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: МОЖЛИВОСТІ І ПЕРСПЕКТИВИ

На теперішній час практично кожна розвинена країна формує національну політику щодо побудови інформаційного суспільства. При цьому мається на увазі, що створення такого суспільства підвищує конкурентоспроможність країни, поліпшує якість життя населення, відкриває можливості для збільшення темпів розвитку і переходу на передові економічні, торговельні, технологічні позиції. Серед багатьох напрямів розвитку інформаційного суспільства особлива увага приділяється побудові електронного уряду.

Міжнародне співтовариство надзвичайно серйозно ставиться до забезпечення максимально ефективного співробітництва уряду з одного боку і громадян і бізнесу з іншого. Крім того, у будь-якій сучасній країні, незалежно від особливостей її державного устрою і рівня економічного розвитку, держава є основним постачальником послуг населенню, організаціям і всім галузям влади. Державні установи є джерелами нормативних актів, ліцензують багато видів діяльності, забезпечують соціальний захист населення і виконують безліч інших суспільно необхідних функцій. Водночас держава являє собою і найбільшого споживача продукції і послуг приватних і державних організацій.

Таким чином, для державних органів існує необхідність постійної взаємодії з надзвичайно великою аудиторією, і, як наслідок, органи державної влади мають потребу в удосконаленні системи взаємодії.

Одним з найбільш ефективних способів організації роботи державних органів і забезпечення їхньої взаємодії з громадянами й організаціями є створення *електронного уряду*. Він являє собою загальнонаціональну віртуальну структуру, що поєднує бази даних і знань, інститути уряду і громадян. Це уряд, у якому вся сукупність як внутрішніх, так і зовнішніх зв'язків і процесів підтримується і забезпечується відповідними інформаційними технологіями, що дають змогу оптимізувати роботу самих різних органів державної влади.

Електронний уряд забезпечує реальну можливість інформаційної і функціональної взаємодії між урядом і окремими громадянами і суб'єктами господарювання. Він не тільки докорінно змінює характер діяльності державного апарату, але і підвищує ефективність його функціонування.

У цьому світі розумним є підхід до визначення електронного уряду як до реінжинірингу державного керування як бізнесу, власниками і клієнтами якого є громадяни. З цього погляду електронний уряд – трансформовані для уряду ідеї електронного бізнесу, у яких уряд виступає як різновид корпоративного користувача інформаційних технологій.

Впровадження електронного уряду спрямовано на досягнення трьох основних цілей.

По-перше, це підвищення ефективності роботи управлінського апарату (упорядкування збору податків, законів і регулювання, реєстрації інформації, документообігу).

По-друге, це економічний розвиток (полегшення процедур, пов'язаних з виробництвом і торгівлею, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників на міжнародному ринку).

По-третє, підвищення якості життя громадян (удосконалення системи соціальних послуг, системи охорони здоров'я, зміцнення безпеки, поліпшення можливостей освіти, забезпечення більш ефективного захисту навколишнього середовища).

Необхідною умовою переходу до електронного уряду є широка інформатизація всіх процесів, що мають місце в звичайній діяльності міністерств, відомств, місцевих органів виконавчої влади та ін. Електронний уряд є синергетичним об'єднанням можливостей урядового Інтранет і урядового порталу, покликаний забезпечити виконання таких завдань:

- реалізація права громадян на доступ до відкритої державної інформації;
- доведення до громадськості об'єктивної і достовірної інформації про діяльність органів державної влади, зміцнення довіри до держави і здійснюваної нею політики;
- взаємодія і постійний діалог держави з громадянами й інститутами цивільного суспільства, а також необхідний рівень суспільного контролю над діяльністю державних органів і організацій;
- об'єднання інформаційних ресурсів і послуг органів державної влади і місцевого самоврядування з метою зміцнення загальнонаціонального інформаційного простору;
- удосконалення системи державного управління, оптимізація структури державного апарату, зниження фінансових і матеріальних витрат на його утримання, поетапне переведення частини державних послуг, що мають самостійну вартість, у систему державних мережних сервісів, що відповідають реальним потребам громадян і організацій;
- ефективна підтримка економічної діяльності державних суб'єктів, підтримка їхньої ефективної інтеграції в загальнонаціональний і світовий економічний простір;
- взаємодія і співробітництво з державними органами зарубіжних країн і міжнародних неурядових організацій.

Таким чином, електронний уряд здатний розширити доступ громадян до державної інформації та послуг, а також забезпечити нові шляхи щодо активізації участі громадян у демократичному процесі. Більше того, Інтернет-технології несуть потенціал збільшеної продуктивності та зменшених витрат.

Так, інформаційні технології відкривають можливості щодо вдосконалення державного контролю та урядових послуг, зменшення накладних витрат, поліпшення виконавчої дисципліни, стрімкого розповсюдження офіційної інформації. Кожний тип користувачів може мати користь від одержання поточних новин та інформації за допомогою зручного, своєчасного доступу до офіційних джерел і тверджень експертів.

Механізми зв'язку, доступні в Інтернеті, створюють широку можливість для взаємодії громадян з урядовими особами в демократичному суспільстві. Службовці всіх рівнів можуть користуватися перевагами Web-мовлення, on-line дискусій, інтерактивного збору коштів, безпосереднього доступу до електронної пошти тощо. Більше того, електронний уряд дає можливість забезпечити справедливий та прозорий механізм державних закупівель та проведення тендерів на виконання робіт для державних інститутів.

Перелічимо найбільш очевидні позитивні результати розвитку електронного уряду:

1. Побудова відкритого, інформаційного і демократичного суспільства.
2. Зростання громадянської активності та інформованості населення.
3. Розвиток прозорості та відкритості державних господарських заходів.
4. Зменшення державних витрат на розповсюдження інформації, багатосторонню комунікацію, автоматизацію документообігу тощо за рахунок використання Web-технологій.
5. Відкритість до взаємодії з всесвітнім економічним і політичним суспільством.
6. Прозорість для соціологічних, статистичних і аналітичних досліджень і міжнародної інтеграції.

Стадії розвитку електронного уряду

Відповідно до спільного висновку United Nations Division for Public Economics & Public Administration і American Society for Public Administration розрізняють такі стадії розвитку електронного уряду:

- формування присутності держави в Мережі: створення офіційних урядових сайтів, що пропонують статичну інформацію для користувачів та інструмент зв'язку уряду з громадськістю для службовців ;
- посилена присутність держави в Мережі: збільшення кількості урядових сайтів, більш динамічне надання інформації, розширення доступу користувачів до державної інформації;
- інтерактивна присутність держави в Мережі: здійснення формального обміну інформацією між користувачами й урядовими органами (заповнення форм, відправлення заяв у режимі on-line);

- присутність держави в Мережі на рівні трансакцій: вільний доступ до даних, пріоритетність яких визначається на основі потреб громадян, здійснення трансакцій on-line (сплата податків, сплата реєстраційного збору і митних платежів).

- цілком інтегрована присутність держави в Мережі: повна інтеграція всіх державних Інтернет-ресурсів у рамках єдиного порталу.

Виходячи з вищесказаного, на етапі становлення електронного уряду основним завданням Інтернет-порталів є надання органами державного управління великого обсягу інформації широкому колу користувачів – громадян і організацій. Загалом державний портал на цьому етапі повинен складатися з двох основних розділів: довідкового й інформаційного.

У довідковий розділ порталу включається:

- набір документів, що визначають діяльність органів управління (положення, статут, регламент роботи тощо);

- контактна інформація, включаючи розташування, години роботи, телефони, адреси електронної пошти, список відповідальних співробітників з вказівкою годин прийому, правила складання та заповнення різних заяв і форм;

- докладна інформація з цільових заходів;

- повнотекстова база даних матеріалів з тематики органів управління.

Інформаційний розділ поєднує:

- повідомлення з профільної тематики інформаційних агентств, окремі матеріали ЗМІ або доречні посилання на офіційні джерела інформації;

- офіційні повідомлення і прес-релізи органів управління;

- анотації виступів керівників органів управління;

- статті й інтерв'ю співробітників органів управління;

- базу нормативних документів і моніторинг законодавства;

- статистичні дані;

- аналітичні матеріали, які публікуються установами відповідно до їхніх функцій;

- добірки відповідей на питання, які найбільш часто ставляться.

Створення Інтернет-порталу має сенс тільки в тому разі, якщо представлена на ньому інформація є повною, точною й актуальною. Для реалізації цієї вимоги звичайно застосовують кілька методів: повідомлення про оновлення на сайті, повнотекстовий пошук, ієрархічний рубрикатор.

Наступний за становленням етап розвитку електронного уряду припускає перетворення інформаційного Web-вузла на інструмент взаємодії з громадянами й організаціями. На цьому етапі електронні форми і процедури обміну інформацією дають можливість перенести в Інтернет багато процесів, що раніше вирішувалися тільки шляхом особистого візиту в установу.

Функція взаємодії громадян і організацій з органами державної влади забезпечується набором послуг, дають змогу запитувати й одержувати через Інтернет необхідні довідки і дозволи. Крім того, Інтернет-портал реалізує передавання в органи державного управління передбачену законом звітність (податкову, статистичну). Для державних служб при цьому актуалізується проблема посвідчення особи користувача. У світі для цих цілей сьогодні використовуються паролі, цифрові сертифікати і смарт-карти.

Одним з необхідних заходів взаємодії громадськості й електронного уряду є проведення органами державної влади заходів для громадян і організацій. Спеціальний блок Інтернет-порталу (наприклад, торгова площа) може забезпечувати проведення тендерів серед організацій і підприємств на здійснення постачань для державних потреб або виконання тих чи інших робіт. При цьому орган державної влади публікує на своєму порталі оголошення про тендер, умови участі в ньому і набір спеціальних форм, необхідних для заповнення. Програмне забезпечення порталу здійснює збір заявок і їхню обробку.

Неодмінним атрибутом сучасного Інтернет-порталу є організація пошуку по Web-вузлу, що передбачає як повнотекстовий пошук з можливістю задавання логічних запитів, так і використання критеріїв уточнення, наприклад, назви розділу, категорії документу (новини, публікації, нормативні документи, заходи, проекти тощо), інтервалу дат тощо.

Web-вузли державних органів, що мають засоби персоналізації інформації й аутентифікації користувачів, а також зворотні зв'язки, і є Інтернет-порталами в сучасному розумінні.

Національна програма інформатизації України

В Україні ведеться робота з підготовки і створення електронного уряду. У 1998 році в нашій країні була прийнята *Національна програма інформатизації*. У рамках цієї програми передбачений широкий спектр проектів, спрямованих на інформатизацію органів законодавчої, судової, виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування. Крім того, у ній передбачені проекти, що мають загальнодержавне значення. Це створення системи інформаційних ресурсів за різними напрямками – цифровими картами, земельному кадастру, реєстру населення, стандартам по інформаційних технологіях, реєстру науково-технічної інформації тощо.

Одним з напрямів Програми є створення відомчих інформаційно-аналітичних систем. На цей час затверджено 7 галузевих програм інформатизації, серед яких системи інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної статистики, органів стандартизації, податкової адміністрації, міністерств культури, аграрної політики, внутрішніх справ, Фонду держмайна. Аналіз реального стану цих комп'ютерних систем показує різний ступінь їхньої адекватності поставленим перед відповідними відомствами завданням.

Для взаємодії з представниками бізнес-структур у ряді відомств уже реалізовані спеціальні інформаційні системи. Так, Міністерство аграрної політики розробило і підтримує в актуальному стані систему, що забезпечує ціновий моніторинг аграрного ринку України, а також інформаційно-аналітичну систему розрахунку оптимальної структури кормовиробництва. Для обслуговування інтересів транспортних організацій Міністерством транспорту введено в дію інформаційно-аналітичну систему «Прогноз», яка призначена для надання зацікавленим особам інформації про вантажні потоки через кордони України. В Державному комітеті стандартизації розроблено ряд баз даних, зміст яких становить інтерес для великої кількості суб'єктів ринку. Слід також зазначити останні ініціативи податкової адміністрації з організації роботи з платниками податків у режимі on-line.

Не менш важливим є завдання інформатизації обласних, міських, районних державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування. На сьогодні розроблено 13 регіональних програм інформатизації: Донецької, Київської, Одеської, Чернігівської, Волинської, Луганської, Полтавської, Харківської, Черкаської, Рівненської, Дніпропетровської областей.

У Києві досить багато зроблено для створення баз даних та локальних комп'ютерних мереж у підрозділах КМДА, відпрацьовані технології створення так званих інфоматів, призначених для оперативного інформування населення з використанням Інтернет-технологій.

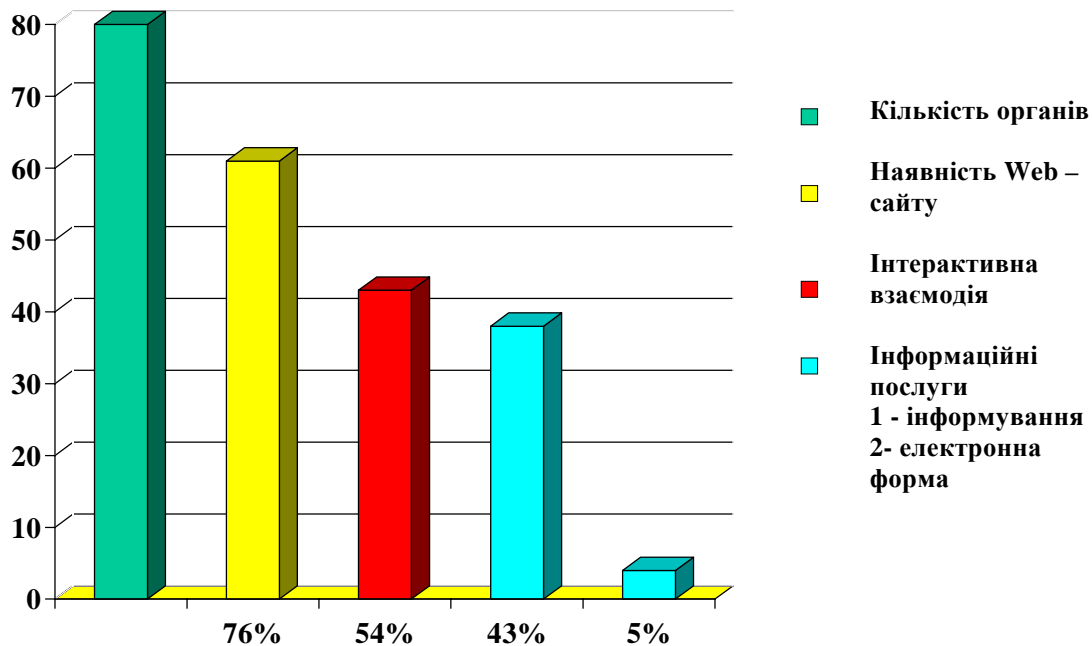
Характеризуючи ситуацію в цілому, можна сказати, що існуючі в органах державної влади інформаційні системи вельми різноманітні й розрізнені. Невідкладним завданням є створення інтегрованої інформаційно-аналітичної системи державних органів. Така система повинна базуватися на інформаційно-аналітичних системах міністерств і відомств та територіальних органів влади, даючи максимальну можливість для спільного використання інформаційних ресурсів.

Відповідно до Національної програми інформатизації України створення інтегрованої інформаційно-аналітичної системи має проходити кілька етапів. Спочатку треба створити загальне інформаційне середовище для взаємного спілкування державних органів (телекомунікаційна мережа, електронна пошта), потім слід ввести електронний документообіг, створити міжвідомчі електронні інформаційні ресурси і, нарешті, поставити і вирішити аналітичні завдання. Саме така послідовність дасть змогу вирішити проблему залучення до програми інформатизації великої кількості чиновників, не готових працювати із сучасними технологіями.

Виконання Програми в повному обсязі є однією з найважливіших складових побудови електронного уряду. В Україні на сучасний момент здійснюється перехід від етапу становлення електронного уряду до взаємодії з суспільністю.

Так, деякі українські урядові інститути вже реалізували свою присутність в Інтернеті та побудували власні Web-сайти. На жаль, такі сайти є лише індивідуальними порталами, які забезпечують громадянам доступ до великої кількості спеціалізованої профілем сайту інформації. Декілька з таких сайтів пропонують посилання на інші релевантні урядові портали. Однак, з точки зору звичайних громадян, така навігація через лабіринт інформаційних зв'язків для пошуку потрібної інформації або послуги є дуже виснажливою.

Крім того, у багатьох випадках українські урядові сайти забезпечують лише доступ до інформації, але не пропонують можливостей щодо участі громадян в обговореннях та дискусіях, не дозволяють завантажувати форми чи звертатися за послугами. Крім того, багато урядових установ досі не мають власних Web-сайтів (мал.1)¹.

Мал.1. Характеристика Web - сайтів органів державної влади

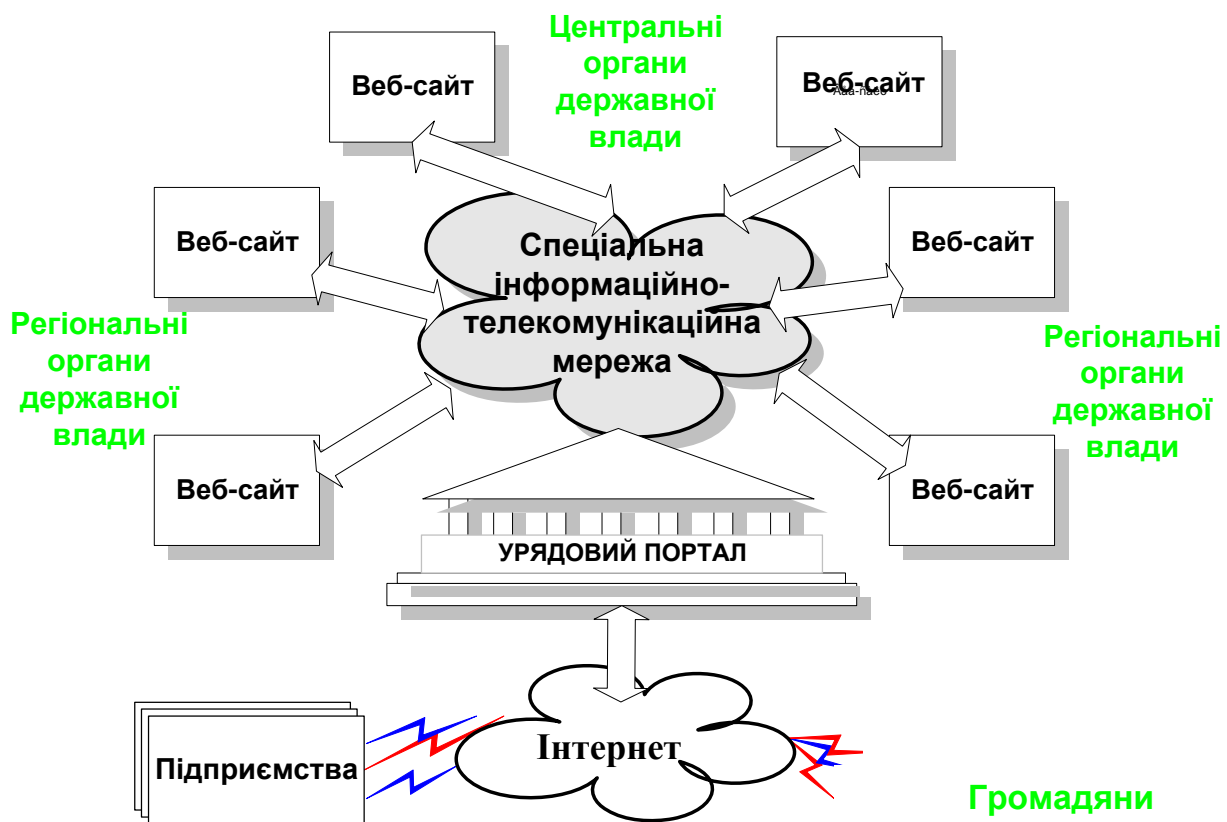
Аналіз структури державних Web-сайтів та їх функціонування дав змогу зробити такі виводи:

- більшість Web-сайтів містить тільки інформацію про орган влади;
- більша частина інформації не структурована, до неї важко дістатися користувачу. Має місце її несвоєчасне оновлення (актуалізація);
- практично відсутні послуги для користувачів, наприклад, офіційні форми, можливості передачі необхідних файлів, а також інтерактивні служби. Якщо ж є послуги, які надаються, то вони базуються на наданні інформації на одній Web-сторінці (відсутня глибина процесу);
- не вистачає кваліфікованих спеціалістів із створення та супроводження Web-сайтів. Завдання щодо наповнення Web-сайтів покладаються на службовців, які ще не володіють достатніми знаннями у визначеній сфері;
- не відпрацьовані уніфікація, стандартизація та сумісність при створенні Web-сайтів;
- не створено стандартизовані структури даних та форматів для обміну;
- відсутній єдиний інтерфейс доступу користувачів.

На нашу думку, електронний уряд в Україні має бути централізованим порталом, єдиною точкою входу для одержання громадянами офіційних джерел інформації та послуг. Такий портал мусить відкривати доступ до всієї державної інформації та послуг у режимі реальної години через єдину, функціонально впорядковану сторінку всесвітньої павутини. Він

¹ Нестеренко О.В. Заходи щодо створення електронної інформаційної системи "Електронний Уряд" / Семінар "Проблеми формування електронної інформаційної системи "Електронний уряд". - 06.06.2003.

повинен бути розроблений таким чином, щоб витягувати потрібну інформацію незалежно від її місцезнаходження та форми існування, будь-то звіти, архіви, бази даних одного або кілька агентств. З цієї точки зору урядові установи повинні підтримувати цей централізований портал не тільки створенням власних Web-сайтів, але й за допомогою представлення їхньої інформації у форматі, призначеному для збільшення ефективності централізованого порталу (мал.2).

Мал. 2. Роль урядового Web - порталу.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 208 від 24.02.2003 року “Про затвердження заходів щодо створення електронної інформаційної системи “Електронний уряд” основними завданнями електронного уряду в Україні є:

- створення належних організаційних та нормативно-правових засад для забезпечення функціонування і розвитку системи;
- створення єдиного Web-порталу органів виконавчої влади та інтеграція в нього Web-сайтів та електронних інформаційних систем і ресурсів органів виконавчої влади з дотриманням вимог до захисту інформації;
- поліпшення доступу та використання громадянами інформаційних ресурсів органів виконавчої влади;
- забезпечення більш швидкого та доступного надання інформаційних послуг громадянам через єдиний Web-портал та через Web-сайти органів виконавчої влади;
- забезпечення прозорості взаємовідносин органів виконавчої влади з суб'єктами підприємницької діяльності, зокрема при виконанні процедур закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти.

Розробка та впровадження системи електронного уряду передбачається здійснити в три етапи.

Етап I.

Створення єдиного Web-порталу органів виконавчої влади та інтеграція в нього Web-сайтів та електронних інформаційних систем і ресурсів органів виконавчої влади з дотриманням вимог до захисту інформації. У рамках цього етапу передбачається:

- забезпечити координацію діяльності органів виконавчої влади, пов'язаної із створенням та інтеграцією електронних інформаційних систем і ресурсів у єдиний Web-портал органів виконавчої влади та наданням інформаційних та інших послуг через електронну інформаційну систему “Електронний Уряд”;
- забезпечити дотримання вимог щодо захисту інформації, доступної через єдиний Web-портал органів виконавчої влади та інтегровані в нього Web-сайти, електронні інформаційні системи і ресурси органів виконавчої влади;
- проаналізувати нормативно-правову базу функціонування та розвитку електронної інформаційної системи “Електронний Уряд” і внести в разі потреби пропозиції щодо розроблення проектів нормативно-правових актів;
- розробити і затвердити перелік і порядок надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи “Електронний Уряд”.

Етап II.

Створення умов для надання фізичним та юридичним особам інформаційних послуг загального призначення через мережу Інтернет.

Етап III.

Створення умов для забезпечення надання фізичним та юридичним особам через мережу Інтернет інформаційних послуг, які потребують ідентифікації суб'єктів правових відносин і забезпечення цілісності і достовірності інформації² (табл. 1).

Таблиця 1.

Сфери надання управлінських послуг

Послуги для громадян	Послуги для бізнесу
Пошук роботи	Сплата податків
Сплата податків	Реєстрація підприємств
Соціальний захист	Подання митних декларацій
Персональні документи	Передача інформації в статистичні органи
Повідомлення про зміну адреси	Соціальні відрахування роботодавців
Пошук у каталогах бібліотек	Охорона довкілля
Надання документів до вузів	
Реєстрація автотранспорту	
Реєстрація актів цивільного стану	
Подання довідок до міліції	
Отримання дозволу на будівництво	
Отримання медичних довідок	

Таким чином, в Україні планується реалізація таких послідовних стадій надання електронних управлінських послуг :

- інформування (надання on-line інформації щодо управлінських послуг);
- однібічна взаємодія (забезпечення можливості завантаження форм документів);
- двостороння взаємодія (забезпечено можливість обробки форм документів, включаючи аутентифікацію);
- проведення трансакцій (електронна реалізація прийняття рішень та їх доставки, наприклад здійснення платежів).

Очевидним обмеженням розвитку електронного уряду є неоднорідність та обмеженість Інтернет-аудиторії. Мова йде про осіб з низьким прибутком, сільське населення, інші групи громадян, ймовірність доступу яких до комп'ютерів та Інтернет дуже мала. Крім великої коштовності комп'ютерної техніки та доступу в Інтернет деякі індивіди можуть бути неспроможні або неохочі набувати комп'ютерну майстерність. У цьому контексті деякі ініціативи уряду повинні бути сфокусовані на розвиток публічних інформаційних кіосків. Ці кіоски можуть бути розташовані в громадських місцях (торгівельних центрах, банках, бібліотеках, поштових відділеннях, сільських суспільних центрах тощо) і використовувати прості технології взаємодії для організації громадського доступу до корисних даних, наприклад, сенсорні екрани.

² З використанням електронного цифрового підпису.

Такі кіоски в спрощених форматах можуть містити інформацію щодо охорони здоров'я, ринку праці, пільг ветеранам та пенсіонерам, характеристик споживчих товарів тощо.

На шляху до сучасного електронного уряду Україні доведеться перебороти численні труднощі. Це і розбіжності в корпоративній культурі урядових агентств, опозиція деяких чиновників, відсутність необхідних ресурсів і довіри громадян. Для формування суспільства, готового прийняти електронний уряд, необхідне розв'язання ряду взаємозалежних завдань:

- створення необхідної технічної інфраструктури, характерними рисами якою повинні бути висока швидкість передачі даних, надійність і доступні ціни;
- конкуренція у телекомунікаційній галузі, незалежне регулювання, відсутність обмежень на торгівлі чи іноземні інвестиції;
- сприяння вітчизняним науковим і виробничим ІТ-компаніям (створення національних прикладних рішень для державних закупівель, регулювання житлово-комунального комплексу тощо);
- широке впровадження інформаційних технологій у бізнес;
- розвиток комп'ютерної грамотності населення (викладання в школах, інформатизація освіти, поширення on-line інформації);
- широке розповсюдження державних електронних послуг (електронні соціальні служби, поширення платіжних карт і електронних персональних інструментів в автоматизованих системах взаємодії держави з населенням);
- розв'язання адміністративних і правових завдань тощо.

На думку експертів, для подолання можливого стресу державних службовців і платників податків від різкої зміни форм взаємодії з урядом необхідні такі темпи впровадження електронних форм роботи, які будуть відповідати темпу психологічного пристосування до інформаційних систем. У зв'язку з цим фахівці рекомендують поступовий, покроковий режим впровадження, достатній період тестування і паралельне функціонування off-line і on-line обслуговування протягом тривалого часу.

Важливим питанням створення електронного уряду є забезпечення безпеки трансакцій і персональних даних на урядових серверах. Для цього використовуються засоби керування доступом і підтримки цифрових підписів, що гарантують безпеку зв'язку та обробки трансакцій. Цілям безпеки служить і створення урядової закритої інформаційної Інтранет-мережі, фізично відділеної від глобальної мережі. Звичайним методом попередження злочинів є законодавче визначення відповідальності – адміністративної та кримінальної, а також впровадження апаратних і програмних засобів для пошуку злочинців.

Незважаючи на те, що розв'язання цих завдань – справа дорога, політики переконані, що електронний уряд необхідний атрибут сучасного інформаційного суспільства. Більше того, глобальність інформаційного суспільства передбачає включення всіх національних співтовариств заради досягнення максимальної ефективності цієї соціальної формації.

*Ольга ПИЩУЛІНА,
кандидат соціологічних наук,
старший консультант Національного
інституту стратегічних досліджень
при Президенті України (м. Київ),
випускниця програми СІ (IREX)*

ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЦІНИ ПРАЦІ В УКРАЇНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ВСТУПУ УКРАЇНИ У СОТ

Сьогодні всі зусилля держави зосереджені на вступі України у Світову торгову організацію. Почасти бажання потрапити у СОТ могло загостритися на тлі того, що, відповідно до доповіді Єврокомісії, на найближчі десять років Україна одержить статус «країни-сусіда». Крім того, тему можливого вступу України в НАТО під час іракської кризи також не зовсім доцільно порушувати. Тому сьогодні головний курс України - на СОТ.

Представники СОТ прямо вказують, що Україна може бути прийнята до клубу експортерів тільки на його умовах. Тим часом усередині країни бізнесмени і промисловці виявляють усе більше занепокоєння з приводу наслідків, якими їм загрожує вступ України у СОТ. У підприємців немає впевненості, що уряд зуміє відстояти їхні інтереси при відкритті національного ринку для західних конкурентів. Не хочеться, щоб політична необхідність інтеграції у світову економіку здійснювалася усупереч вітчизняним економічним інтересам і негативно впливала на соціальну сферу.

Україна радикально відрізняється від розвинутих країн за структурою і співвідношенням частки національних багатств. За оцінками МБРР для розвинутих країн частка природного капіталу в національному багатстві становить близько 10%, виробничого капіталу - 20%, людського капіталу - 70%. У національному багатстві України основу складає природний капітал: ресурси - 20 - 25%, виробничий капітал 60 - 68% і людський капітал - тільки 12 - 15%. Це говорить не про низький освітній рівень населення, а про низьку вартість праці. СОТ займається проблемою відтворення людського капіталу, і нам надалі треба приділити увагу цій проблемі. Україні необхідне реформування зарплати. Та зарплата, з якою зараз існує країна, не дає можливості відтворювати робочу силу на нормальному рівні. Тому глобалізація і вступ України у СОТ викликають одне питання: як це позначиться на реформуванні соціальної системи і на відтворенні людського капіталу.

Для початку, наскільки аргументованою виглядає позиція чиновників щодо входження України у Світовий торговий клуб? *«Якби СОТ була невигідна для підприємців, хто б туди вступав? Чи ми розумніші за всіх, що нам СОТ не потрібно?»*. (Безумовно, сильний аргумент!). Головним аргументом на користь інтеграції чиновники бачать у знятті торгових бар'єрів для наших виробників. Чи відповідає це дійсності?

Статистика показує, що членство у СОТ не завжди дає позитивні результати. Наприклад, Киргизія - член СОТ, її експорт зменшується, скорочується ВВП, скоротилися обсяги прямих іноземних інвестицій. Молдова також член СОТ - умови ведення бізнесу в країні не змінилися.

Проблеми в економічній сфері:

Проблема полягає в тому, що вітчизняний бізнес практично не впливає на процес переговорів із СОТ. Аналіз існуючих і доступних на сьогоднішній день матеріалів свідчить, що вступ у СОТ саму зацікавлену сторону (Україну) не цікавить. Маємо на увазі безпосередніх виробників. Так, за даними газети «Бізнес» промисловці очікують, що економічні й соціальні наслідки замість них прорахує держава. Спостерігається очевидний патерналізм у позиціях вітчизняних підприємців. Це досить яскравий доказ того, що інститути громадянського суспільства в Україні перебувають у зародковому стані, коли відповідальність за прийняття рішень цілком перекладається на державу.

Отже, при приєднанні до СОТ країна-кандидат приймає на себе визначені зобов'язання. Виділяють два головних напрями цих зобов'язань.

По-перше, це зобов'язання, пов'язані з необхідністю приведення національного законодавства і практики його застосування у відповідність з нормами і правилами СОТ.

По-друге, це узгодження в ході переговорів індивідуальних зобов'язань - умов лібералізації доступу на ринок товарів і послуг.

Саме з цими напрямками прийняття зобов'язань можуть бути пов'язані й основні економічні і соціальні наслідки приєднання країни до СОТ. Тому аналіз наслідків приєднання має бути зосереджений насамперед на:

- дослідженні наслідків зміни законодавства відповідно до норм і правил СОТ, як стосовно відображення загальних принципів, так і виконання конкретних вимог в галузі застосування інструментів торгової політики;
- дослідженні наслідків прийняття зобов'язань з доступу на ринок товарів і послуг;
- дослідженні можливостей використання механізмів захисту внутрішнього ринку.

Таким чином, наслідки прийняття зобов'язань у рамках процесу приєднання можуть мати як якісний характер, наприклад, зміна законодавства, так і кількісний, наприклад, динаміка і співвідношення виробництва й імпорту, що можуть бути оцінені статистично.

Однак, виникає питання, чи приведе змістовне виконання норм і правил СОТ в галузі застосування митних податків і зборів до принципових змін механізмів регулювання торгівлі, а також чи не викличе помітного росту імпорту і різкої зміни умов конкуренції іноземних і вітчизняних товарів на внутрішньому ринку? Це важливе питання, яке варто проаналізувати стосовно конкретних галузей.

Якщо скажемо, передбачувані зміни законодавства можуть стати фактором підвищення конкурентоспроможності українських підприємств за рахунок усунення деяких зайвих обмежень, формування здорового конкурентного середовища з рівними і недискримінаційними умовами (скажемо, ліквідація пільг, на якому наполягає пан Хорошковский) ведення підприємницької діяльності, а також збільшення рівня транспарентності законодавства і засобів щодо регулювання, то цей момент зіграє, безумовно, позитивну роль.

Які бачаться позитивні моменти:

По-перше, це спрощення процедур, пов'язаних із ввозом і доступом іноземних товарів на ринок.

По-друге, це застосування принципів СОТ - недискримінація, мінімізація обтяжних процедур і витрат. Ці заходи для всієї імовірності можуть привести до зниження адміністративного тиску на підприємств на внутрішньому ринку. За галузями обсяг виробництва і реалізації місцевих товарів істотно більший, ніж імпортних, у цій ситуації логічно очікувати деякого підвищення конкурентоспроможності тих українських підприємств, що зможуть знизити витрати на виконання обов'язкових вимог. Хоча на сьогодні легальні імпорتنі товари, найчастіше позиціонуються у верхньому ціновому сегменті, а низька купівельна спроможність більшої частини населення України сприяє придбанню вітчизняних товарів за нижчими цінами, однак зниження тарифів, може змінити і цінову кон'юнктуру.

По-третє, мова йде про більш послідовну уніфікацію технічних вимог в Україні і міжнародних стандартів, посібників і рекомендацій. Теоретично це має привести до підвищення якості і конкурентоспроможності українських товарів. Хоча знову-таки теоретично, оскільки сучасні технології потребують серйозних інвестицій.

Якщо істотно підвищиться ступінь транспарентності законодавства і процесів ухвалення рішення, а також буде забезпечена формальна відповідність законодавства вимогам і правилам СОТ, можуть створитися сприятливі умови для профілактики торгових конфліктів, пов'язаних із застосуванням засобів технічного регулювання. Завдяки вирівнюванню умов застосування засобів адміністративного регулювання в Україні і конкуруючих країнах (тому що країни-конкуренти України на світовому ринку практично усі є членами СОТ), усунуться можливі елементи штучного зниження конкурентоспроможності українських товарів через наявність елементів дискримінації і необґрунтованих обмежень у внутрішньому законодавстві.

У цілому ефект від спрощення і гармонізації системи технічного регулювання може проявитися в:

- спрощенні і раціоналізації процедур підтвердження відповідності, прискорення оборотності засобів;

- підвищенні конкурентоспроможності продукції за рахунок більш гнучкої системи технічних вимог і гармонізації національних і міжнародних вимог;
- підвищенні інвестиційної привабливості економіки;
- зниженні витрат і усуненні дублювання в галузі нагляду і контролю за дотриманням вимог;
- зменшенні числа документів і підвищенні ступеня прозорості системи технічного регулювання.

Щодо негативних наслідків, то можливі зміни умов доступу на ринок іноземних товарів можуть радикально позначитися на умовах конкуренції вітчизняних та іноземних товарів на внутрішньому ринку в окремих галузях і привести до істотних негативних наслідків для економіки і відповідно для соціальної сфери, мається на увазі для зайнятих на підприємствах по випуску відповідних товарів. (Це в першу чергу стосується аграрного сектора і харчової промисловості).

Варіант розвитку подій варто спрогнозувати за такими сценаріями з урахуванням вивчення чутливості зміни тарифної системи для галузей і для регіонів:

Перший сценарій. Розвиток економіки здійснюється, виходячи зі сформованої в даний час тарифної, бюджетної і податкової політики. Сценарій відповідає збереженню існуючої ситуації у випадку неприєднання, чи приєднання при збереженні діючих ставок імпорتنих митних поштин.

Другий сценарій. Розвиток економічної і соціальної сфери прогнозувати з урахуванням пропозицій України по зв'язуванню ставок митного тарифу. Розрахунки будувати на тому, що будуть цілком використані можливості підвищення мит у рамках зв'язаних рівнів.

Третій сценарій – аналогічний до попереднього, але без припущення про можливе підвищення мит до зв'язаних рівнів – тобто зміну мит враховувати тільки убік зниження.

На сьогоднішній день економіка України базується, в основному на експортно орієнтованих галузях (металургія і металопрокат). Відповідно їхня частка або мають повинна розвиватися далі, або розвиватися альтернативні галузі. Знову-таки розвиток альтернативних галузей потребує додаткових серйозних інвестицій. Статистика показує, що обсяг іноземних інвестицій в Україну скоротився¹.

Вступ України у СОТ породжує й інше важливе питання: як це позначиться на реформуванні соціальної сфери.

Для того, щоб бути рівноправним учасником міжнародного товарного обміну, економіка повинна перебувати на відповідній стадії розвитку. Успішно ж завершити ринкові реформи, крім неадекватної законодавчої бази, не дозволяє високий рівень бідності населення. В умовах, коли значна частина працездатного населення є несамодостатньою, країна вимушено застряє в перехідному періоді.²

У рамках майбутнього вступу України у СОТ ми продовжуємо говорити про зниження податків. Разом з тим, продовжуємо мати різке низьку ціну праці. Мінімальна зарплата в Україні складає 30% прожиткового мінімуму. Питання ціни праці є одним з головних для реформування нашої економіки.

Базисним протиріччям, що є основним негативним результатом проведених економічних реформ, є зовсім економічно необґрунтована і соціально несправедлива занижена ЦІНА ПРАЦІ. Саме в цій галузі найбільш наочно видні і найбільше болісно відбиваються на кожній людині всі найгостріші соціально-економічні проблеми сьогодення і майбутнього нашої країни. Отже, чи не стане входження України у СОТ причиною ще більшого зниження ціни праці в Україні.

Якщо подивимося на структуру ВВП, то виявиться, що сфера сервісу в нас катастрофічно відстає від розвинутих країн. Але вона і не буде розвиватися при існуючій ціні праці, якщо не виникне можливості, скажемо, металурга або шахтаря перевести в нові сектори економіки, які сьогодні не затребувані через низьку ціну праці. Думати, що інвестиції в Україну підуть завдяки

¹ Загалом за даними головного управління із зовнішньоекономічних зв'язків та інвестицій у минулому році Київ отримав 163,9 млн дол. іноземних інвестицій, за даними управління статистики - 307,2 млн дол. Різницю у цифрах пояснюють тим, що управління фіксує суму інвестицій згідно з існуючими на звітний період угодами, в той час як управління із зовнішньоекономічних зв'язків та інвестицій – фактичні вкладення, тобто ті інвестиції, що отримані.

² Існує добрий досвід Польщі, Угорщини, Чехії, які за рівнем життя вже вийшли на відповідний рівень. Там реформи справді відбулися завдяки тому, що країни підійшли до реформування економіки з точки зору ліберальних цінностей.

низьким податкам - обман. Інвестиції підуть, коли буде прозора економіка і зникне корупція. А передумови до того, щоб інвестиції пішли в економіку, є, ми на сьогоднішній день маємо у своєму розпорядженні чудово підготовлені інженерні і робітничі кадри. Підвищення ціни праці не буде перешкодою для інвестицій в українську економіку. Соціальний аспект глобалізації представляється дуже важливим, і однією з перешкодою для того, щоб Україна інтегрувалася у світовий процес, є низька ціна праці.

Цікаво, що в дослідженні Світового банку серед переваг України називають наявність дешевої, добре підготовленої робочої сили (!), яка має досвід роботи в промисловості. Проте до зростання вартості робочої сили експерти Світового банку відносять: високий рівень податку на фонд заробітної плати, надмірно високий рівень мінімальної зарплати (!), бар'єри на шляху мобільності робочої сили. А ці тенденції супроводжуються зростанням попиту на капіталомісткі інвестиції, що приводить до поширення високозатратної продукції, та відповідно - до зниження конкурентоспроможності продукції. Тобто Захід зацікавлений у збереженні низької ціни праці в Україні. Збереження цієї тенденції може привести до того, що Україна поступово може стати донором дешевої робочої сили.

Рівень ціни праці, що і в минулому був в Україні надзвичайно низьким, у період реформування знизився ще більше, принаймні в два-три разів. Він не тільки надзвичайно низький у порівнянні з загальним рівнем оплати праці в країнах з розвинутою ринковою економікою, але і з урахуванням фактичної продуктивності праці.³

До речі, до питання про європейську інтеграцію, (яку українські політики найчастіше використовують лише для внутрішньополітичних спекуляцій). Для включення України в поле зору Євросоюзу необхідно не тільки привести у відповідність з європейським своє законодавство, але і привести соціальну сферу у відповідність з європейськими стандартами рівня життя населення. А ці стандарти на сьогоднішній день не відповідають по жодному показнику.

Підвищення якості життя, пов'язано з існуючим рівнем ціни праці. Існуюча ціна праці далеко не забезпечує для більшості населення нормального, особливо в якісному відношенні, відтворення робочої сили і населення в цілому. Особливо низька мінімальна заробітна плата, що складає стосовно офіційного, явно заниженому мінімуму, необхідному для підтримки життя і працездатності, не більш 30%.

Неприпустимо низька ціна праці є перешкодою на шляху підвищення її продуктивності, гальмує підвищення ефективності виробництва і не збільшує, а навпаки, знижує конкурентоспроможність української продукції. Недостатній рівень оплати праці знижує дієздатність будь-якого працівника, не стимулює його продуктивність, підвищення якості продукції, не зацікавлює в результатах праці, перешкоджає творчому характеру праці, визначає низьку економічну ефективність заміни малокваліфікованої праці новою технікою, використання висококваліфікованої праці на основі застосування нових прогресивних технологій, прирікає виробництво на технічну відсталість, а суспільство на деградацію.

Це головна причина настання необоротних змін у якісних характеристиках населення України. За роки "реформ" наша країна відкотилася на 25 - 30 років за індексом "людського капіталу". Накопичуються такі деструктивні елементи як падіння трудової моралі, відчуження особистості від трудового життя, падіння престижності і високої технічної кваліфікації.

З одного боку, не усунута, а навіть значно зросла зрівнялівка трудових доходах працівників низької і високої кваліфікації, працівників матеріального виробництва і висококваліфікованих працівників сфери утворення, науки, культури й охорони здоров'я. З іншого, необґрунтовано і несправедливо зросли міжгалузеві і міжрегіональні розходження в номінальній і, тим більше, у реальній заробітній платі.

Особливу тривогу викликає зростаюче несправедливе розходження в доходах, коли майже половину доходів усього населення мають 20% багатих, а 20% найбільшого населення володіє лише 5% всіх доходів. Децильне співвідношення складає в даний час 1:14,6, тоді як за світовими стандартами суспільство вступає в зону соціальної нестабільності вже при співвідношенні 1:10. Та й сама заробітна плата складає лише 50 - 60% (а може бути і менше!) у всіх доходах населення, при 70 - 80% у розвинутих країнах.

³ На один долар заробітної плати український середньостатистичний працівник виробляє в три рази більше кінцевої продукції, ніж аналогічний працівник у США.

Досвід розвинутих країн з ринковою економікою, а ще більше власний український досвід, показують, що розв'язати ці проблеми та протиріччя, що виникли, ринок праці, тим більше недостатньо сформований, обмежений слабкою регіональною і професійною мобільністю робочої сили та іншими факторами, звичайно, не може. У зв'язку з цим, особливо в перехідний період, об'єктивно необхідне посилення регулюючого цілеспрямованого впливу держави, його центральних і регіональних органів на ціну праці, що складається на ринку: рівень, диференціацію і динаміку заробітної плати, що, у свою чергу, визначають справедливість оплати праці, її стимулюючу роль, рівень і якість життя основної маси населення країни. Разом з тим, це визначає і рівень, масу платоспроможного попиту і, отже, стимули розвитку власної економіки.

Одним з головний методів регулюючого впливу держави на ціну праці є визначення в законодавчому порядку мінімальних розмірів оплати праці, що повинно стояти в центрі уваги всіх державних органів, професійних спілок, підприємців, усіх працівників. Вона є для всіх учасників ринку праці стартовою ціною, базою, від якої починається диференціація заробітної плати в залежності від якості праці та інших умов. Величина мінімальної заробітної плати в будь-якому секторі господарства й у будь-якому регіоні повинна бути в кінцевому рахунку достатньою для забезпечення прожиткового мінімуму хоча б самого працівника.

Підвищення мінімальних розмірів середньомісячної заробітної плати до величини прожиткового мінімуму і її своєчасна індексація в умовах інфляції є найважливішим і найбільш актуальним, хоча і дуже складним, соціально-економічним завданням на найближчий період. Однак, розв'язати його одним махом, без створення для цього необхідних умов безумовно нереально.

Розв'язання цього завдання в повному обсязі передбачає вихід із затьяжної кризи і забезпечення росту і підвищення ефективності національної економіки. Але було б неправильно відкладати процес поступового підвищення ціни праці до того часу, коли економічні умови дозволять цілком і відразу вирішити цю проблему. У такому разі такої точки росту економіки взагалі можна не досягти, тому що невинувато низька ціна праці в умовах ринкового господарства, де стимулом є лише прибуток, може стати нескоримою перешкодою на шляху підвищення продуктивності праці на основі застосування прогресивної техніки і технології виробництва.

Отже, ці завдання необхідно розв'язувати одночасно, у визначеній послідовності й у прийнятних темпах, що їх може витримати економіка. Для цього потрібна продумана економічна програма заходів для підвищення ціни праці в міру росту національної економіки, забезпечення найсуворішого режиму економії, успіхів у боротьбі з корупцією і залученням засобів тіньової економіки.

Юрій КАЛЮХ,
доктор технічних наук, професор,
головний науковий співробітник Інституту
прикладного та системного аналізу Національної
Академії Наук та Міністерства освіти України (м. Київ),
випускник програми Інституту Кеннана

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Загальновідомо, що експерти і практики досягнутий рівень розвитку малого підприємництва в Україні оцінюють як недостатній для виконання завдань, що стоїть перед цим сектором економіки. І досить суттєвим негативним чинником є те, що Україна відстає від розвинених країн за багатьма найбільш важливими показниками розвитку малого підприємництва. "Хоча частина малих підприємств у валовому продукті виросла з 1996 року більш ніж у два рази, вона не досягла і 10%. У країнах Європейського Союзу цей показник наближається до 70%. Ні стан, ні темпи, ні тенденції розвитку малого бізнесу не можуть розглядатися як задовільні. В Україні створений потужний механізм бюрократичної протидії малому бізнесу. Мова йде про пряме паразитування більшості чиновників на малому і середньому бізнесі. Це - корупція "(1). Таку оцінку ситуації, що склалася в малому бізнесі, дав Президент України, виступаючи на Всеукраїнській нараді представників малого і середнього бізнесу 15 липня 2002 р. Далі Президент зазначив: "...Залежно від становлення місцевих органів влади, на близьких за економічними характеристиками територіях підприємство... в одних випадках розцвітає, в інших занепадає... Керівників і чиновників, що утискають права підприємців..., потрібно немилосердно позбавляти посад. ...Без вирішення проблем малого бізнесу не вирішити великих проблем усієї нашої економіки і суспільства. Нам потрібне не просте поліпшення ситуації, а якісний, революційний прорив у цьому напрямку"(1).

Розвиток малого бізнесу в Україні органічно пов'язаний зі структурною перебудовою економіки, ринковими реформами і стабілізацією політичної ситуації в країні. За даними Світового банку, безробіття в Україні в 2002 році виросло до 10 % серед працездатного населення, 13 млн (приблизно 27,5 % жителів України) належать до бідних верств населення (щомісячний дохід на одного члена родини не перевищує 175 грн. на місяць). Причому серед бідних громадян України 75 % становлять родини з однією і більше дітей.

Становлення малого бізнесу в 1991 - 2000 р. в Україні відбувалося на тлі стійкої стагнації економіки (див. табл. 1) і мінімального рівня заробітної плати не тільки серед розвинутих країн Європи, а й країн СНД (рис. 1).

Таблиця 1

Зростання ВВП у країнах Західної Європи і СНД (за 100 % ВВП взята його величина в 1989 р.)*

Країна	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Чеська республіка	100	98.8	87.5	87.0	87.1	89.0	94.3	98.8	97.8	95.7	95.5	97.4
Словаччина	100	97.5	83.3	77.9	75.0	78.6	83.9	89.1	94.6	98.5	100.4	102.4
Польща	100	88.4	82.2	84.3	87.6	92.1	98.6	104.6	111.8	117.1	122.0	128.0
Угорщина	100	96.5	85.0	82.4	81.9	84.3	85.5	86.6	90.6	95.1	99.3	105.3
Словенія	100	95.3	86.8	82.0	84.3	88.8	92.5	95.7	100.1	103.9	109.0	114.5
Греція	100	92.9	73.3	64.7	59.5	63.1	67.3	71.4	76.0	77.9	77.7	80.4
Македонія	100	90.1	83.8	77.1	70.1	68.8	68.0	68.8	69.8	71.8	73.7	77.4
Боснія - Герцоговина	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ФР Югославія	100	92.1	81.4	58.7	40.6	41.7	44.2	46.8	50.3	51.5	41.6	-
Албанія	100	90.0	64.8	60.1	65.9	71.4	80.9	88.2	82.1	88.6	95.1	101.7
Болгарія	100	90.9	80.3	74.4	73.3	74.6	76.2	67.9	63.2	65.4	67.0	69.6
Румунія	100	94.4	82.2	75.0	76.1	79.1	84.7	88.0	82.6	78.2	75.7	76.8

Країна	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Естонія	100	93.5	80.8	69.3	63.1	61.8	64.5	67.0	74.1	77.6	76.7	80.6
Латвія	100	102.6	92.2	60.0	51.1	51.5	51.0	52.7	57.3	59.5	59.6	62.2
Литва	100	95.0	89.6	70.5	59.1	53.3	55.1	57.6	61.8	65.0	62.3	63.6
Беларусь	100	97.0	95.8	86.6	80.1	70.0	62.7	64.4	71.8	77.7	80.4	82.0
Молдова	100	97.6	80.5	57.1	56.4	38.8	38.3	35.3	35.7	32.7	31.2	30.6
Росія	100	96.0	91.2	78.0	71.2	62.2	59.6	57.5	58.0	55.3	57.1	60.8
Україна	100	96.6	85.4	73.7	63.2	48.7	42.7	38.5	37.3	36.6	36.5	37.6
Вірменія	100	92.6	76.8	44.7	40.7	42.9	45.9	48.6	50.2	53.8	55.6	57.6
Азербайджан	100	88.3	87.7	67.9	52.2	41.9	37.0	37.4	39.6	43.6	46.8	50.3
Грузія	100	87.6	69.6	38.4	28.6	25.4	26.0	28.7	31.8	32.7	33.7	34.7
Казахстан	100	99.6	86.7	84.1	76.4	66.8	61.3	61.6	62.7	61.5	62.5	67.6
Киргизстан	100	103.0	97.9	79.3	66.6	53.2	50.3	53.9	59.2	60.5	62.7	62.8
Таджикистан	100	98.4	91.4	64.9	57.8	46.8	41.0	39.2	39.9	42.0	43.5	45.7
Туркменістан	100	102.0	97.2	92.1	82.8	68.5	63.6	59.3	52.6	55.3	64.1	76.9
Узбекистан	100	101.6	101.1	89.9	87.8	84.1	83.4	84.7	86.8	90.6	94.3	95.3

*Source: UNICEF "A Decade of Transition //Regional Monitoring Report. - 2001. - No 8, Florence: UNICEF Innocenti Research Center. - P. 155.

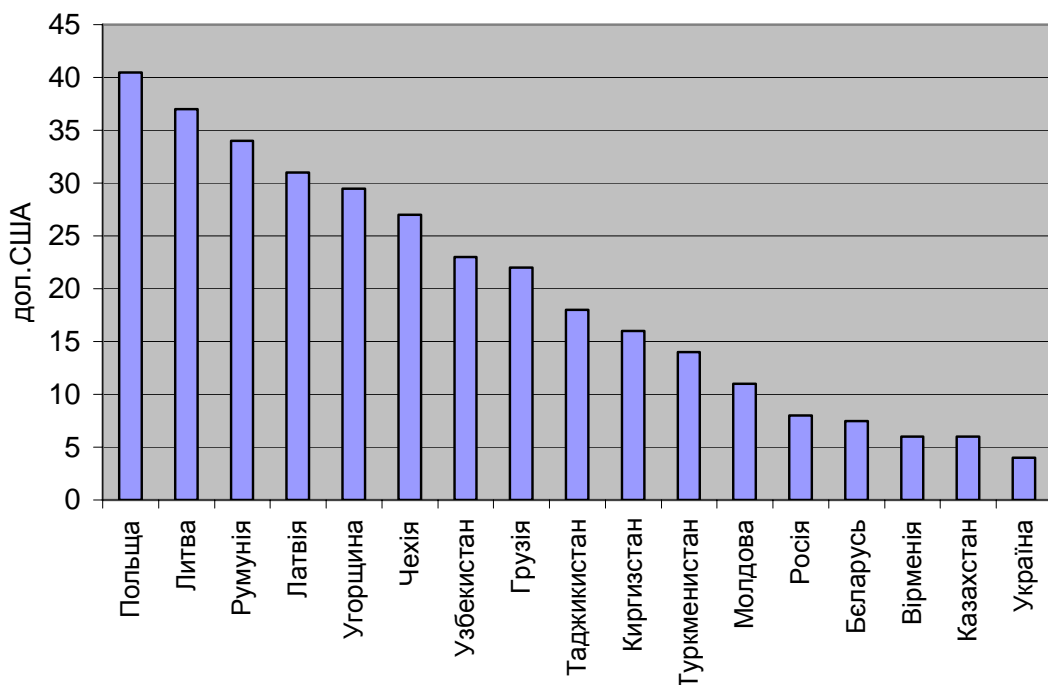

Рис. 1. Мінімальна заробітна плата в Європі та Центральній Європі в 1997р.*

*Source: Rashid and Rutkowski The World Bank, Making Transition for Everyone. - Washington: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, 2002. - P. 346.

Результатом цього (див. табл.1 та рис.1) став напівкримінальний характер становлення і розвитку малого бізнесу в Україні. Незважаючи на прийняті протягом останніх років укази Президента України і вжиті заходи, не відбулося кардинальних позитивних змін, які істотно вплинули б на прискорення розвитку цього сектора економіки. При абсолютному зростанні офіційно зареєстрованої кількості малих підприємств знижуються темпи їх створення.

Викликає занепокоєння те, що спостерігається різке зниження питомої ваги працівників малих підприємств в окремих галузях народного господарства. Так, з 1993 по 2000 рік цей показник у промисловості скоротився з 25,1 до 15,8 %, а в будівництві - із 25,5 до 8,4 % (2). Нагромаджений капітал спрямовується не у виробничу сферу, а переважно на ринок торговельно-посередницьких послуг, де швидше і без значних витрат можна одержати великі прибутки. Крім того, це зумовлене також орієнтацією торгівлі і посередництва на роботу з важкоконтрольованою готівкою завдяки можливості уникнути сплати податків. У торгівлі,

громадському харчуванні, матеріально-технічному забезпеченні, заготівлях і посередницькій діяльності за цей період спостерігається збільшення чисельності зайнятих із 24,3 до 40 - 46 % (2).

Одночасно зберігається тенденція до скорочення кількості зайнятих на одне мале підприємство. Аналіз даних, одержаних у процесі дослідження, показує, що в 2000 році цей показник становив 7,8 чол., тобто в 2000 році порівняно з 1991 році він скоротився більш, ніж в 4 рази. За даними опитувань, проведених серед підприємців Печерського району м. Києва в 2001 - 2002 р., цей показник становить приблизно 10 чол.(3).

Загалом на сьогодні у сфері малого підприємництва функціонує приблизно понад 234 тис. малих підприємств, близько 5 тис. спільних підприємств з прямими іноземними інвестиціями, більше 41 тис. фермерських господарств та близько 1500 тис. індивідуальних підприємств без створення юридичної особи (2). Це свідчить про значні, але далеко не повністю розкриті внутрішні можливості розвитку малого підприємництва в країні.

Загальновідомо, що кількість працівників малих і середніх підприємств від загальної кількості зайнятих становить 12 - 15 малих підприємств на 1 тис. чол. населення, при формуванні якої у країні можуть бути заповнені ринкові ніші, що утворилися внаслідок трансформації економіки в ринкову. В 2001 році в Україні на 1 тис. населення, як свідчать офіційні статистичні дані, діяло 4,7 малих підприємств, тобто в 3 рази менше, ніж потрібно (12 - 15) (4). А враховуючи результати аналізу розбіжностей в офіційно зареєстрованих та реально діючих малих підприємствах, можна констатувати, що реальна їх кількість в Україні становить приблизно 2 - 3 на 1 тис. населення, тобто в 5 - 6 разів менше, ніж потрібно.

Необхідно звернути увагу на те, що важкий тягар оподаткування, обмеженість і нестача матеріально-фінансових і кредитних ресурсів змушує багатьох суб'єктів цієї сфери переходити в "тіньову" економіку. Як показує аналіз українських вчених-економістів, на частку тіньової економіки, яка досягла великих розмірів, припадає близько половини валового національного продукту. Частку неформального сектора в економіці України за роками ілюструє рис. 2. (5, 6).

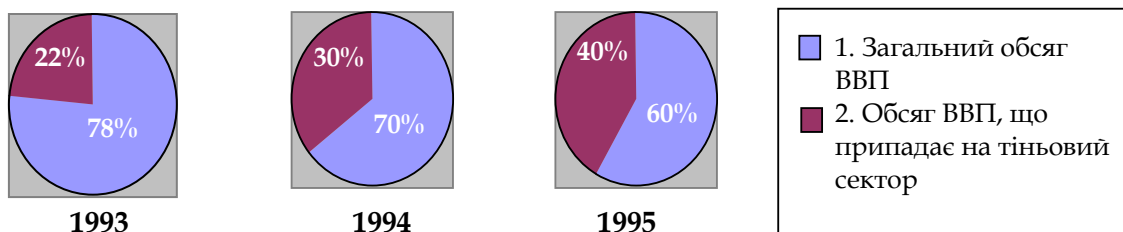

Рис. 2. Питома вага тіньового сектора в економіці України

У зв'язку з прогнозним характером оцінки реального обсягу тіньової економіки існують деякі розбіжності між оцінками вчених-економістів та офіційною статистикою. Так, за офіційними даними, в останні роки тіньовий сектор в українській економіці скоротився із 40 % у 2000 р. до 34 % у 2001 р.(7).

Фіскальна політика уряду деякою мірою сприяє розширенню неформального сектора економіки. Наприклад, згідно з даними аналізу, сума всіх податків, що припадають на одне підприємство в Україні, досягає 80% від загального розміру його прибутку, тоді як середній рівень оподаткування в світі становить 30 - 35% (рис. 3.) (8). Крім того, обов'язкові сплати, або державні тарифи на одержання ліцензій, всіляких дозволів, придбання патентів, узгодження підписів з огляду на їх постійну періодичність досягають 60% - 70% від прибутку. Таким чином, на кожен зароблену гривню при легальній роботі витрати досягають приблизно 1,3 - 1,5 грн., що, безперечно, змушує підприємців приховувати свої прибутки і займатися протиправною діяльністю (5).

Відомо, що неформальний сектор функціонував і раніше у вигляді різних послуг, що надавали "репетитори", "будівельники-шабашники", перекупники (спекулянти). Проте в умовах структурної пребудови економіки та лібералізації цін характер цього сектора різко змінився. Насамперед, чисельність зайнятих у ньому значно зросла, збільшилася вага торгівлі, яка набула такої нової форми, як вулична торгівля з "лотків". Велика частина українського населення з метою виживання поєднує роботу у формальному і неформальному секторах. За розрахунками

М. Шаленка (6), в Україні чисельність зайнятих у неформальній сфері за 1992 - 1995 рр. збільшилася з 4,3 млн до 10 млн чол.

Головним негативним фактором є те, що більшість цього населення, яку дуже важко врахувати офіційною статистикою, як правило, не сплачує податків та не дотримується санітарних норм при реалізації харчових продуктів та інших товарів, своїми діями сприяє незаконному ввезенню контрабандних товарів в Україну і їх реалізації. Особливий інтерес для представників тіньового сектора економіки становить кредитно-фінансова і банківська система. Саме банки є інструментом, з допомогою якого розподіляються грошові потоки, значна частина яких має "брудне" походження (5; 6) (рис. 3.).

Аналіз стану МП свідчать також про те, що по Україні на 100 зареєстрованих малих підприємств у 1996 році припадало лише 23,3 діючих. Обстеження МП, проведені автором статті у 2001 році показують, що, на превеликий жаль, ця тенденція зберігається (3).

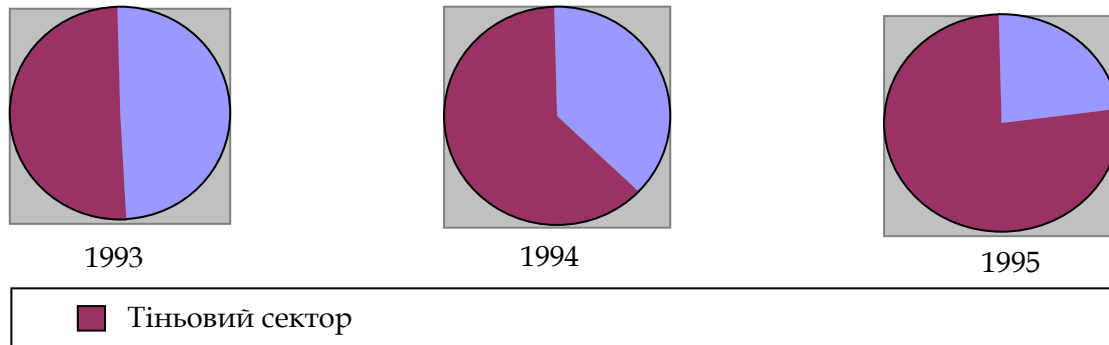

Рис. 3. Кількість діючих малих підприємств у неформальному секторі кредитно-фінансової та банківської системи

Ці результати дають змогу стверджувати, що формально зареєстровані, але офіційно не працюючі малі підприємства:

1) або справді не зуміли подолати перешкоди на шляху до ринку та практично припинили діяльність (вони існують тільки на папері та поповнюють рядки щорічної офіційної статистичної звітності);

2) з високим ступенем вірогідності перейшли в "тіньову" економіку (наприклад, "фірми-одноднівки" які є серцевиною тіньової економіки (за час свого існування (від кількох днів до кількох годин) "прокачують" через банківську сферу незалежної України величезні обсяги безготівкової гривневої маси та конвертують її у реальні валютні грошові знаки).

Отже, основною причиною розширення неформального сектора економіки в 1991 - 1998 рр. була, з одного боку, можливість швидкого "кримінального" збагачення у сфері товарного і фінансового обороту, а з другого - значні труднощі, що перешкоджають розвитку малого підприємництва, особливо у сферах виробництва та будівництва.

На розвиток малого підприємництва в Україні в 1991 - 1999 рр. особливий вплив справляла негативна динаміка основних макроекономічних показників (див. рис. 1). Серед них можна навести такий, як спад виробництва через підвищення цін і тарифів на енергоносії, сировину, матеріали, транспортні перевезення і послуги зв'язку, а також зниження ВВП. Цей ключовий показник розвитку економіки країни зменшився порівняно з попереднім періодом: у 1994 р. - на 23 %, у 1995 - на 11,8 %, у 1996 р. - на 10 %. Реальний ВВП у 2001 році був приблизно вдвічі менший, ніж у 1992 - 1993 рр. (рис. 1). Спад виробництва, зниження реального ВВП призвели до зменшення внутрішніх фінансових ресурсів країни і оборту грошей між суб'єктами підприємницької діяльності, зниження купівельної спроможності населення, обмеження або відсутності кредитів.

Розвиток малого підприємництва також гальмує значна обмеженість джерел формування початкового капіталу для підприємця, який починає власний бізнес (заощаджень населення, кредитів, приватизаційних чеків, державних фінансів). Перше з названих ресурсних джерел було знецінене інфляцією у багато сотень разів. Кредитні джерела практично недосяжні для підприємця через великий відсоток, який доводиться сплачувати за їх використання, і небажання

комерційних банків інвестувати ресурси в мале підприємництво через великий ризик і відсутність необхідних гарантій (багатьма фірмами та банками пропонується отримати кредитні ресурси тільки під заставу нерухомості, або автомобіля). На відміну від України, в Польщі, де частка МП в загальному обсязі ВВП країни досягає 60 - 70%, для реєстрації МП та одержання відповідних кредитних ресурсів досить 2 год. (це можна зробити навіть через INTERNET).

Наприклад, мер гміни Мщенів (поблизу Варшави) на спільному обговоренні питань розвитку малого бізнесу наголосив, що необхідною гарантією для отримання кредитних ресурсів для підприємців-початківців, які проживають на території гміни, є бюджет гміни. Причому, для підтримки початкової стадії розвитку малого бізнесу в гміні, відсотки за кредитні ресурси для МП можуть покриватися гміною в разі виконання відповідних умов: переважне працевлаштування в новостворених МП жителів гміни Мщенів та ін. Таким чином, дорожня кредитних ресурсів і нерозвиненість ринку фінансових фондів значно обмежують можливості малого підприємництва в Україні, підприємства змушені розраховувати в основному на власні кошти і капітал приватних осіб.

Дослідження тенденцій розвитку сфери малого підприємництва в Україні дало змогу виділити особливості, що відрізняють його від аналогічної сфери в розвинутих країнах. Основною особливістю вітчизняного малого підприємництва є те, що його становлення і розвиток відбуваються в період трансформації економіки України в ринкову. До інших особливостей належать (9 - 13):

- фіскальний за суттю підхід до визначення напрямів державної підтримки суб'єктів малого підприємництва;
- відсутність у МП достатньої зовнішньої мотивації щодо активної участі в структурній перебудові економіки України і, як результат - у формуванні нової соціальної верстви - приватних власників - фундаменту громадянського суспільства та демократичних перетворень у державі;
- низький управлінський рівень, брак у малих підприємців знань і досвіду роботи в умовах ринку;
- недостатній рівень інформаційних, консультативних послуг, що значною мірою унеможливує отримання вичерпної інформації про стан і кон'юнктуру ринку;
- фактична відсутність стабільних структур і програм, які б здійснювали функцію підтримки суб'єктів малого підприємництва (як зазначалось у виступі голови комітету з регуляторної політики О.Кужель на Всеукраїнській нараді представників малого і середнього бізнесу 15 липня 2002 р, розроблені та затверджені в бюджеті України на 2001 р. заходи з регуляторної політики не були профінансовані Кабінетом Міністрів ні на копійку).

Для подолання зазначених негативних тенденцій потрібно вжити кардинальних заходів, які знайшли б відображення у відповідних державних програмах. На цей процес негативно впливають відповідні правові, фінансово-економічні, організаційні і соціально-психологічні чинники.

Висновки

Виокремимо принаймні основні проблеми, що сьогодні гальмують розвиток усіх форм підприємництва, в тому числі й малого. Не можна вважати, що в процесі економічних реформ проблема тіньового сектора врегулюється сама по собі. Без дієвого впливу державних структур вона не буде вирішена.

Головним засобом інтеграції неформального сектора в суспільне виробництво слід вважати його поступову легалізацію, яка є тривалим процесом. Зміни в цьому напрямку будуть залежати від успіхів у трансформації соціально-економічних відносин, тобто від формування ринкових відносин, належної ринкової інфраструктури і сприятливого інвестиційного економічного клімату.

Малі підприємства не можуть розвиватися без належної державної підтримки.

Спад виробництва, зниження ВВП призвели до зменшення фінансових ресурсів держави, обігових коштів у суб'єктів малого підприємництва, зниження купівельної спроможності населення України. Через негативну динаміку макроекономічних показників держави

підприємці втрачають головних споживачів своєї продукції. Незадовільним є стан нормативно-правового забезпечення розвитку МП.

Література

1. Кучма Л. Нужен революционный прорыв: Из выступления Л. Кучмы на Всеукр. совещ. по вопр. предпринимательства // 2000: Еженедельник. - 2002. - 19 июля. - С.2.
2. Кужель О. Формування паритетності інтересів. - К., 2002.
3. Титаренко О. М., Калюх Ю. І. Можливості інформаційно-аналітичного моніторингу у встановленні суспільного діалогу малих підприємств з владою на місцевому рівні // Сучасне місто. - 2002. - № 7 - 9(7). - С.136 - 139.
4. Ключко Ю.А. Исследование условий формирования и развития малого бизнеса в Украине: Науч. отчет. - К., 1995.
5. Варналій З. Тінізація малого бізнесу підприємця і соціально-економічні аспекти // Банків. справа. - 1997. - № 1. - С.38.
6. Шаленко М. Украина: нерегламентированная занятость - зло или благо // Человек и труд. - 1995. - № 5. - С.18 - 19.
7. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році. Послання Президента України до Верховної Ради України. - К., 2002.
8. Райзберг Б.А. Основы бизнеса. - М., 1995.
9. Варналій З. С. Моніторинг малого бізнесу // Малий бізнес України: Підприємці здатні відродити країну / Асоц. сприяння розвитку приват. підприємництва в Україні "Єднання". - К., 1997.
10. Єхануров Ю., Кужель О. та ін. Мале підприємництво України: процес розвитку. - К.: Ін-т конкурент. сусп-ва., 2001.
11. Кондратюк Т. В. Державна політика підтримки малого бізнесу: зміст і механізм реалізації // Вісн. УАДУ. - 2001. - № 4. - С. 111 - 119.
12. Лаптев В. Введение в предпринимательское право. - М.: Ин-т государства и права РАН, 1994.

*Олександр ВИШНЯКОВ,
кандидат юридичних наук,
доцент Одеської національної юридичної академії,
випускник програми Інституту Кеннана*

СПІВВІДНОШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ З НОВИМ ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ

1. Прийняття у січні цього року водночас двох кодексів – нового Цивільного (далі – ЦК) та Господарського (далі – ГК) стало визначною подією не тільки для юридичної громадськості, а й для всього українського суспільства, бо немає жодної людини, якої не торкнулися б норми цих документів, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини (ЦК) та “господарські” відносини, підприємницьку та “некомерційну господарську” діяльність (ГК). Новий ЦК прийшов, нарешті, на заміну ЦК, що його було прийнято за радянських часів і який не відповідає вимогам ринкових відносин. Щодо ГК, то цей документ з’явився вперше і є принципово новим явищем у системі законодавства України. З введенням кодексів в дію (з 01.01.2004 р.) постало питання про практичне їх застосування. Проте, у нормах цих документів немає узгодженості, існують суперечності, зокрема, і концептуального характеру.

2. Серед “загальних принципів господарювання” у ст.6 ГК вміщено принцип “свободи підприємницької діяльності у межах, визначених законом”. Порівнюючи цей принцип із “загально-принциповим” формулюванням, наведеним в ст.3 ЦК, можна переконатися в наявності суттєвої різниці, бо там йдеться про одну з загальних засад цивільного законодавства – “свободу підприємницької діяльності, яка не заборонена законом”, тобто тут йдеться лише про заборону окремих видів підприємницької діяльності. Справді, свобода підприємництва – це природне право людини, нарівні з правом власності, і саме тому це право не може мати якихось меж, – мова може йти тільки про окремі винятки, заборони. Діяти “в межах, визначених законом” і діяти за умови не-заборони законом, – це різні за змістом права, і в останньому випадку право є значно ширшим. У першому випадку йдеться про підприємництво як заздалегідь обмежену сферу, а у другому – про необмежену підприємницьку діяльність з можливою заборонаю тих або інших її видів. Останнє є конституційним принципом: “Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом” (ст.42 Конституції). До речі, про цей принцип згадується і в тексті самого ГК (частина 2 ст.5).

3. Формулювання у ст.6 ГК “свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом” допускає неоднозначне тлумачення: обмеження видів підприємницької діяльності або це обмеження свободи підприємницької діяльності. Щоправда, у ст.43 ГК (“Свобода підприємницької діяльності”) вказано, що “підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом”. Але зміст ст. 43 ГК не тільки включає обмеження видів підприємницької діяльності, а й регулює суб’єктний склад підприємців (заборона підприємницької діяльності для органів державної влади та місцевого самоврядування та обмеження її для їх посадових і службових осіб). Це показує, що ГК на відміну від ЦК включає до чинників, що визначають свободу підприємницької діяльності, суб’єктний чинник. Згідно частини 2 ст.3 ГК, “господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємництвом, а суб’єкти підприємництва – підприємцями”. Таким чином, для суб’єктів, які опікуються тільки прибутком і чия діяльність не має “соціальних результатів”, відповідно, за цією логікою, немає підстав бути підприємцями. Тобто “межі, визначені законом”, про які йдеться у ст.6 ГК, слід розуміти не тільки як обмеження за видами діяльності. Отже, не залишається іншого трактування цієї статті, ніж друге, – вона допускає обмеження свободи підприємницької діяльності.

З іншого боку, у тексті ЦК йдеться про обмеження підприємницької діяльності як про виключне, випадкове явище. Так, згідно зі ст.319 ЦК, обмеження діяльності власника (тобто – і діяльності підприємницької) можливе лише у випадках і в порядку, встановлених законом (частина 7).

4. Ст. 44 ГК (“Принципи підприємницької діяльності”) містить такий принцип як “вільне розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом” Цей принцип за змістом його формулювання є непрямим обмеженням права власності у сфері підприємницької діяльності (обмеження за об’єктами права власності). Пов’язування розпорядження прибутком із сплатою податків приводить до висновку про те, що сума прибутку є заблокованою доти, доки не буде сплачено податок, а операції з сумою, що належить до сплати як податок, є незаконними. Щоправда, подібні обмеження, можуть мати місце згідно з чинним податковим законодавством, але це може бути тільки у разі винесення у конкретних випадках податковими органами відповідного індивідуального рішення при податковій заставі та адміністративному арешті активів (ст.ст. 8, 9 Закону від 21.12.2000 р. “Про порядок погашення зобов’язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами”¹). До того ж, з точки зору податкового законодавства, не має значення, з яких саме коштів (прибуткових чи інших) сплачено податок. Не змінює ситуації й частина 4 ст.142 ГК, де встановлено, що “держава може впливати на вибір суб’єктами господарювання напрямів та обсягів використання прибутку (доходу) через нормативи, податки, податкові пільги та господарські санкції відповідно до закону”, хоча ця норма є дещо більш “м’якою” і непрямом вказує на право суб’єкта господарювання на свій розсуд використовувати прибуток (дохід).

Другий принцип, закріплений у ст. 44 ГК, який звертає на себе увагу, - це “використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд”. Це теж непряме обмеження права власності підприємця, бо право власності на валютну виручку виникає в українського експортера з того моменту, коли належну йому суму оплати списано з банківського рахунку іноземного дебітора. Отже, українському експортеру належить уся валютна виручка, а не її частина. Відповідно до деяких чинних підзаконних нормативних актів частина валютної виручки підлягає примусовому обміну на національну валюту. Зараз 50% валютних надходжень від експортних операцій згідно постанови Кабінету Міністрів України та Національного банку України від 10.09.1998 р. № 1413 “Про затвердження Антикризисних заходів фінансової стабілізації”² підлягає “обов’язковому продажу” на міжбанківському валютному ринку. Але цей захід був введений як надзвичайний (“антикризовий”), хоча і діє дотепер. Норму про примусовий продаж надходжень на користь резидентів в іноземній валюті в обмін на національну ще раніше було виключено з Декрету Кабінету Міністрів України від 19.02.1993 р. № 15-93 “Про систему валютного регулювання і валютного контролю”³ (ст.1 Закону від 03.06.1997 р. “Про внесення змін до деяких декретів Кабінету Міністрів України з питань валютного регулювання”⁴), а дію ст.12 Закону від 16.04.1991 р. “Про зовнішньоекономічну діяльність”⁵, яка регулює розподіл валютної виручки суб’єктів зовнішньоекономічної діяльності, зупинено Декретом № 15-93, і, таким чином, з 1997 р. немає правових підстав на рівні закону для вилучення валютних надходжень. Ст.44 ГК знов встановлює такі підстави, причому тільки для підприємців.

Обидва вказані принципи перебувають “за дужками” ст. 43 ГК, яка розкриває термін “свобода підприємницької діяльності”, але фактично вони є віддзеркаленням обмеження свободи використання власності, в тому числі вільного використання надходжень від підприємницької діяльності, тобто, в кінцевому рахунку, вони є обмеженням свободи підприємницької діяльності.

Неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом, визначено у ст. 3 ЦК серед загальних засад цивільного законодавства. Згідно ст. 321 ЦК, особа може бути обмежена у здійсненні права власності лише у випадках і в порядку, встановлених законом (частина 2). Зіставлення показує, що, на відміну від ГК, обмеження для власника згідно ЦК, мають, виключний характер.

5. Зі змісту ст. 2 та частин 1 і 3 ст. 55 ГК можна зробити висновок про похідність права на підприємницьку діяльність, бо умовою визнання “суб’єктом господарювання” є “господарська компетенція (сукупність господарських прав та обов’язків)”, тобто фактично йдеться про наділення особи “компетенцією” з боку держави на господарську діяльність, а отже - й на

¹ Відомості Верховної Ради України, 2001, № 10, ст.44.

² www.rada.kiev.ua

³ Відомості Верховної Ради України, 1993, № 17, ст.184

⁴ Відомості Верховної Ради України, 1997, № 29, ст.189

⁵ Відомості Верховної Ради України, 1991, № 29, ст. 377

підприємницьку діяльність, бо вона визначається у ст. 42 ГК як вид господарської діяльності. Таким чином, тут проявляється концепція визначення права підприємницької діяльності як вторинного права, яке не є природним, а створюється державними інституціями.

За ст. 50 ЦК, право фізичної особи займатися підприємництвом, пов'язується з повною цивільною дієздатністю. Повна цивільна дієздатність, згідно із частиною першою ст. 34 ЦК, виникає з досягненням фізичною особою вісімнадцяти років (повноліття). Дієздатність є критерієм визнання державою права фізичної особи реалізувати свою потенційну спроможність як підприємця.

Згідно з частиною 2 ст. 50 ЦК, умовою здійснення підприємницької діяльності є державна реєстрація в порядку, встановленому законом. Це є актом офіційного визнання державою фізичної особи як підприємця. Але цей акт не є актом, що наділяє підприємця правами та обов'язками, про що свідчить частина 3 ст. 50, якою встановлено, що якщо особа розпочала підприємницьку діяльність без державної реєстрації, уклавши відповідні договори, вона не має права оспорювати ці договори на тій підставі, що вона не є підприємцем.

Право на підприємницьку діяльність не є тим, яким фізичну особу наділяє держава. Воно закріплено окремою статтею Конституції серед інших прав людини і громадянина: права власності, права на працю тощо. Слід також зважити на те, що Конституція визнає, що закріплені нею права і свободи людини і громадянина не є вичерпними (частина перша ст. 22), тобто можливо існування прав, які не закріплено в законі. Згідно зі ст. 3 Конституції, права і свободи людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави (а не навпаки). Держава не встановлює основних прав людини, а їх гарантує. Згідно з частиною 2 ст. 3 Конституції, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Щодо юридичної особи, то вона, на відміну від фізичної особи, наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, згідно з частиною 2 ст. 80 ЦК, тобто, це потребує акту засновників. Сукупність загальних прав і обов'язків юридичної особи (що інколи називають в юридичній літературі загальним правовим статусом) встановлюється законом, а їх індивідуалізація (індивідуальний правовий статус) визначається засновниками. Ст. 81 ЦК поділяє юридичних осіб, залежно від порядку їх створення, на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Юридична особа приватного права створюється на підставі установчих документів, а юридична особа публічного права – на підставі розпорядчого акту Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування (частина 2 ст. 81 ЦК). Юридичні особи приватного права поділяються на товариства (в тому числі створені однією особою), та установи, причому товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі (ст. 83 ЦК), тобто, підприємницькими юридичними особами виступають тільки товариства. У ГК – зовсім інша градація: розрізняються підприємства (підприємницькі і некомерційні) та господарські товариства (ст.ст. 62, 79).

Юридична особа приватного права, згідно із ст. 91 ЦК, здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині (нажаль, в цій статті (частина 1) права і обов'язки йменуються цивільною правоздатністю, і дослівно йдеться про “здатність мати правоздатність”, що є очевидною технічною помилкою, можливо, в результаті того, що замість слова “цивільна” записано “цивільну”). Цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду. Юридична особа може здійснювати окремі види діяльності, перелік яких встановлюється законом, після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії) на такі види діяльності (частини 1-3 ст. 91 ЦК).

Порівняння ст. 57 ГК та ст. 88, 120, 134, 143, 154 ЦК показує, що тоді коли в ГК для кожного суб'єкта господарювання в установчих документах треба визначити предмета діяльності, ЦК не вимагає визначення предмету діяльності підприємницького товариства в установчих документах. З практичної точки зору це означає непотрібність наводити в установчі документи довгих переліків видів діяльності юридичної особи, якими вона, скоріш за все, не буде займатися, але які засновники включають “на всяк випадок”, щоб потім не мати проблем з перереєстрацією, коли стане доцільним почати займатися діяльністю іншого виду.

6. “Державницький” підхід проглядається і у закріпленому в ст. 6 ГК принципі “забезпечення економічної багатоманітності і рівного захисту державою усіх суб'єктів господарювання”, - тобто, йдеться про рівність їх захисту, незалежно від видів і форм економічної діяльності. Тим часом, справа не тільки і не стільки в рівності захисту. У ст. 3 ЦК йдеться про

“судовий захист цивільного права та інтересу” як про одну з засад цивільного законодавства, тобто, йдеться, по-перше, про захист через суд, що забезпечує рівність, а, по-друге, про захист як такий, в тому числі про захист від самої держави, від можливих зловживань і незаконних дій органів виконавчої влади та їх посадових осіб. Обмежений характер захисту за ГК порівняно із ЦК проявляється і при співставленні ст. 20 ГК (“Держава забезпечує захист прав і законних інтересів суб’єктів господарювання та споживачів”) зі ст. 16 ЦК (“Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу”) та ст. 17 ЦК, що регулює право на звернення за захистом цивільних прав та інтересів до органів державної влади та місцевого самоврядування. Принциповий момент тут у тому, що суб’єкт має можливість задіяти механізм протидії гілок державної влади, і формулювання у ЦК є більш чітким і однозначним.

Інший приклад: згідно з пунктом 10 частини 2 ст. 16 ЦК, до способів захисту цивільних прав та інтересів віднесено визнання незаконними не тільки актів, а й дій чи бездіяльності органу державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Ст. 20 ГК передбачає визнання недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, але нічого не говориться про акти посадових і службових осіб, про визнання незаконною бездіяльності, хоча, щоправда, йдеться про такий шлях захисту як “припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення”. В ст. 16 ЦК теж зазначено такий спосіб як “припинення дії, яка порушує право” (там, щоправда, не йдеться про загрозу порушення).

7. ЦК регулює особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників (частина 1 ст. 1 ЦК). ГК “визначає основні засади господарювання в Україні і регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб’єктами господарювання, а також між цими суб’єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання (ст. 1 ГК). Учасниками відносин у сфері господарювання згідно із ст. 2 ГК є: “суб’єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб’єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності”. Сферу господарських відносин становлять господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини (частина 4 ст. 2).

Господарсько-виробничими, згідно з частиною 5 ст. 3 ГК, є майнові та інші відносини, що виникають між суб’єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності. Разом з тим, майнові відносини є предметом регулювання ЦК, тобто предмет регулювання просто дублюється у ГК, не є там самостійним. Щодо “інших відносин”, то їх зміст у ГК не розкривається, але нічим іншим як особистими немайновими відносинами вони бути не можуть, а це – знов-таки є дублюванням предмета ЦК. Відмінність може бути тільки тоді, коли у відносинах між суб’єктами господарювання немає юридичної рівності, вільного волевиявлення або майнової самостійності. Очевидно, ці ознаки і є ознаками “господарських” відносин, зокрема “господарських договорів”, де в рамках “горизонтальних” відносин можуть мати місце примусові ціни, обов’язок укласти договір, неможливість відмовитися від договору тощо. Так, ст. 184 ГК передбачає два варіанти укладення господарських договорів: на основі “вільного волевиявлення” та на основі “основних і типових договорів”. Наприклад, при укладенні господарських договорів на основі типового договору, затвердженого Кабінетом Міністрів України, чи у випадках, передбачених законом, іншим органом державної влади, сторони не можуть відступати від змісту типового договору, але мають конкретизувати його умови (частина 4 ст. 179 ГК). Але разом з особливостями такого роду ГК містить і багато дублюючих положень, які регулюють відносини між суб’єктами господарювання. Так, у ЦК і ГК регулюється цілий ряд однакових договорів, відносини за якими можуть бути засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності сторін. Але за їх формулюваннями у ЦК і ГК вони не збігаються, що може призвести до утруднень у практиці їх застосування. Наприклад, згідно з ст. 712 ЦК, за договором поставки продавець (постачальник), який здійснює підприємницьку діяльність, зобов’язується передати у встановлений строк (строки) товар у власність покупця. А за ст. 265 ГК

немає умови здійснення постачальником підприємницької діяльності та умови передачі у власність.

Другий тип господарських відносин, згідно ст.3 ГК, становлять організаційно-господарські відносини, під якими там розуміються відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю. Ці відносини не охоплюються предметом регулювання норм ЦК. Визначення суб'єктів організаційно-господарських повноважень (компетенції) міститься у частині 2 ст. 8 ГК: "Рішення органів державної влади та органів місцевого самоврядування з фінансових питань, що виникають в процесі формування та контролю виконання бюджетів усіх рівнів, а також з адміністративних та інших відносин управління, крім організаційно-господарських, в яких орган державної влади або орган місцевого самоврядування є суб'єктом, наділеним господарською компетенцією, приймаються від імені цього органу і в межах його владних повноважень". Ця норма, до речі, з'явилася після коригування проекту ГК президентською адміністрацією, і в цілому є, скоріш за все, непорозумінням технічно-редакційного характеру, бо з неї може логічно випливати абсурдний висновок про те, що в організаційно-господарських відносинах органи державної влади або місцевого самоврядування приймають рішення не від свого імені і не в межах своїх владних повноважень. Але так чи інакше, з цієї риторичної норми випливає, що "суб'єктами організаційно-господарських повноважень" являються органи державної влади і місцевого самоврядування, "наділені господарською компетенцією" (мабуть, не треба плутати з "господарською компетенцією", якою наділяються суб'єкти господарювання, згідно частини 1 ст. 55 ГК).

У ЦК зазначається, що цивільне законодавство не застосовується до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій, а також до податкових, бюджетних відносин, якщо інше не встановлено законом. ГК регулює відносини між господарюючими суб'єктами (в основному – підприємцями) та державною виконавчою або муніципальною владою, причому ці відносини мають місце "у процесі управління господарською діяльністю". "Управління" передбачає підпорядкованість, "вертикальні" відносини, тобто, в даному разі може йти мова про державний сектор економіки. Але ж недержавний сектор економіки не підпорядковується державним органам та органам місцевого самоврядування, які, у свою чергу, не мають повноважень управляти господарською діяльністю суб'єктів недержавного сектора, а можуть тільки непрямим шляхом її регулювати за допомогою цін, тарифів, лімітів, податків, ліцензій тощо ("діагональні" відносини). І справді, у подальших статтях ГК термін "управління" використовується відносно державного та комунального секторів економіки (ст. 22, 24), а як універсальні для усіх секторів економіки використовуються терміни "державне регулювання господарської діяльності" (ст. 12) і "державний контроль та нагляд за господарською діяльністю" (ст. 19).

Як третій тип відносин, у ГК розрізняються внутрішньогосподарські відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання або між суб'єктом господарювання та його структурними підрозділами (частина 7 ст. 3), оскільки ці підрозділи також визнаються суб'єктами господарювання (частина 5 ст. 55). В ЦК такі відносини не виділяються, бо філії і представництва (два типи відокремлених підрозділів юридичної особи, які розташовано поза її межами) не є юридичними особами і, отже, не є учасниками цивільних відносин (згідно зі ст.2 ЦК, ними є тільки юридичні і фізичні особи).

Аналіз показує, що ці три типи "господарських відносин" не охоплюють деяких окремих типів відносин. Згідно із ст. 2 ГК учасниками відносин "у сфері господарювання" (мабуть це – більш широке коло відносин) є споживачі. Але вони не є учасниками "господарських" відносин (ст. 3 ГК). Ст. 39 ГК ("Захист прав споживачів"), поряд з загальним описом прав споживачів, встановлює: "Права споживачів, механізм реалізації захисту цих прав та відносини між споживачами товарів (робіт, послуг) і виробниками (виконавцями, продавцями) регулюються законодавством про захист прав споживачів та іншими законодавчими актами", тобто, практично, ГК уходить від регулювання відносин "споживач – виробник". Отже, ГК, як максимум, захищає права споживачів через регулювання відносин "держава – виробник", де споживач відсутній як учасник. До "інших законодавчих актів" відноситься, вірогідно, у першу чергу, ЦК, який регулює угоди у побутовій сфері.

Не підпадають під “господарські” також відносини у сфері зовнішньоекономічної діяльності з участю іноземних суб’єктів господарської діяльності, оскільки ці суб’єкти, в свою чергу, не підпадають під поняття “суб’єкти господарювання” (ст. 55 ГК). До того ж, вони не є і учасниками відносин “у сфері господарювання” (ст. 2 ГК), не є суб’єктами зовнішньоекономічної діяльності (ст. 378 ГК). ГК лише обмежується застереженням про “особливості статусу іноземних суб’єктів господарювання” (ст. 129). Щодо ЦК, то його норми є універсальними і можуть застосовуватися до іноземних суб’єктів господарської діяльності та інших осіб-нерезидентів. Хоча ГК регулює питання іноземного інвестування, інвестори, що не є резидентами України, не є учасниками як “господарських відносин”, так і “відносин у сфері господарювання”.

8. Регулювання одних і тих же відносин у ЦК і ГК здійснюється не завжди однаковим чином. Так, у частині 2 ст. 114 ЦК зазначено, що господарське товариство, крім повного і командитного товариств, може бути створено однією особою, яка стає його єдиним учасником. У частині 1 ст. 79 ГК зазначено інше: “У випадках, передбачених цим Кодексом, господарське товариство може діяти в складі одного учасника”, - що ж до створення у складі одного учасника, то така ситуація у ГК не передбачається. Є суттєві відмінності і у визначенні товариства з обмеженою відповідальністю. У ст. 140 допускається, що це товариство може бути заснованим одним учасником, а частина 3 ст. 80 ГК, де формулюється поняття товариства з обмеженою відповідальністю, цього не передбачає.

9. Сутність проблеми співвідношення ЦК та ГК – це встановлення оптимального правового рівня, ступеня участі держави в регулюванні майнових відносин. Ця участь має обмежуватися лише необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави. Саме це й було записано у тексті ст. 6 проекту ГК. Але внаслідок ветовання проекту Президентом України тут з’явилася “невеличка” поправка з трьох слів “у зв’язку з”. У підсумку, у тексті ст. 6 ГК фігурує абсурдна фраза, яка, як би там не було, “з точністю до навпаки” регулює це питання: “Загальними принципами господарювання в Україні є: ...обмеження державного регулювання економічних процесів у зв’язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави;...”. Хоча це твердження, скоріш за все, є результатом поспіхом проведеного “редагування”, воно, так чи інакше, суперечить Конституції України.

10. Незалежно від наявності неузгодженості та суперечностей між кодексами, слід визначитися в порядку їх застосування. Перш за все, треба відзначити, що співвідношення ЦК та ГК не є співвідношенням загального та спеціального законів, яке доктринально означає виключення спеціальним законом дії загального. Порівняльний аналіз ст. 4, 9 ЦК та ст. 4 ГК свідчить, що норми кодексів мають застосовуватися паралельно, а у разі колізії має застосовуватися норма ЦК. У частині 2 ст. 4 ЦК зазначається: “Якщо суб’єкт права законодавчої ініціативи подав до Верховної Ради України проект закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж цей Кодекс, він зобов’язаний одночасно подати проект закону про внесення змін до Цивільного кодексу України. Поданий законопроект розглядається Верховною Радою України одночасно з відповідним проектом закону про внесення змін до Цивільного кодексу України”. Це означає неможливість, в принципі, створення колізійної ситуації і появи закону, який міг би конкурувати з ЦК. У частині 1 ст. 9 ЦК вказано: “Положення цього Кодексу застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства”, тобто, тут йдеться про субсидіарне застосування ЦК як загального закону в разі неврегульованості питання спеціальними (галузевими) законами. У частині 2 цієї статті зазначається: “Законом можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання”. Виділення цієї норми в окрему частину свідчить, по-перше, про те, що ЦК в сфері господарювання застосовується беззастережно, на відміну від сфер і відповідних відносин, згаданих у частині 1 ст. 9. По-друге, це свідчить про те, що норми ЦК можуть застосовуватися у сфері господарювання як самостійно, так і разом з “законом, який передбачає особливості”. Такий закон є, і ним є ГК, у частині 2 ст. 4 якого вказується: “Особливості регулювання майнових відносин суб’єктів господарювання визначаються цим Кодексом”, хоча тут формулювання охоплює не “сферу”, а тільки “суб’єктів” господарювання. Це, у свою чергу,

свідчить про те, що ГК регулює не майнові відносини, а тільки особливості цих відносин, і, отже, не може застосовуватися ізольовано від ЦК, не спираючись на його норми.

Це стосується і “організаційно-господарських відносин”, тобто відносин між “суб’єктом господарювання”, підприємцем, з одного боку, та державою, її органами та посадовими особами – з другого. Вони мають публічний характер, тобто не вкладаються у звичний зміст таких правових категорій як майнові, цивільні, приватні, договірні відносини. Тому одні йменують їх господарськими, інші – підприємницькими або комерційними, треті – бізнесовими, а дехто відносить традиційно до адміністративно-правових в широкому розумінні. Але ж, оскільки ці відносини є майновими за своєю кінцевою метою – врегулювати інші майнові відносини. Вони є “публічно-майновими” і мають допоміжний, обслуговуючий характер відносно базових, “горизонтальних” майнових відносин, які є, здебільшого, приватно-правовими.

Положення частини 2 ст. 4 ГК – це принципова норма, тому вона, практично виключає інші посилання на ЦК, які є у ГК, бо вони звужують застосування цієї норми. Це, зокрема, ст. 154, 155, 175, 179, 196, 199, 200, 202, 223, 262, 265, 283, 291, 294, 305, 306, 317, 350, 355. Ці статті розраховані на регулювання майнових відносин ГК як спеціальним законом, що сам визначає, коли застосовувати загальний закон. Але після того, як Президентом у порядку зауважень до проектів було включено нову редакцію частини 2 ст. 9 ЦК і частини 2 ст. 4 ГК, останній після прийняття цих кодексів втратив риси самостійного спеціального закону і став службовим, допоміжним законом, у якому господарські відносини виступають різновидом майнових. Отже, навряд чи “колективна власність”, про яку йдеться у ГК (Глава 10), є “особливістю” майнових відносин у сфері господарювання, бо відносини власності не є самостійним предметом регулювання ГК.

11. Прийняття ГК, разом з тим, не можна оцінювати однобічно та однозначно. У всякому разі, саме по собі намагання комплексно врегулювати публічно-майнові відносини є, безперечно, позитивним явищем. І справа не в тому, як іменувати регулюючий нормативний акт – Господарським, Комерційним, Торговим чи Підприємницьким кодексом, в його змісті, завданнях, методології. На жаль, у наявному варіанті норми кодексу не спрямовані на захист підприємництва як конституційної цінності і спонтанної творчої сили, а правові засади і гарантії підприємництва і ринкової економіки розчиняються у “державно-господарницькому” контексті.